

HRVATSKO PROLJEĆE
40 GODINA POSLIJE

Nakladnici
CENTAR ZA DEMOKRACIJU I PRAVO
MIKO TRIPALO
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
FAKULTET POLITIČKIH ZNANOSTI
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Za nakladnike

DAMIR BORAS
ZORAN PARAĆ
GORAN RADMAN
NENAD ZAKOŠEK

Urednik nakladničke djelatnosti
SLAVEN RAVLIĆ

Lektura i korektura
VESNA RADAKOVIĆ-VINCHIERUTTI

Rješenje korica
BORIS LJUBIČIĆ

Grafička priprema i tisak
SVEUČILIŠNA TISKARA d.o.o., ZAGREB

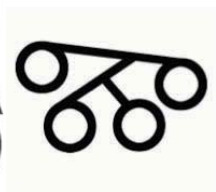
HRVATSKO PROLJEĆE 40 GODINA POSLIJE

Urednik

Tvrtko Jakovina

Centar za
demokraciju
i pravo
Miko Tripalo

*Filozofski fakultet
Sveučilišta u
Zagrebu*

*Fakultet političkih znanosti
Sveučilišta u Zagrebu*

*Pravni fakultet
Sveučilišta u
Zagrebu*

Zagreb, 2012.

ISBN 978-953-56875-1-1

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 805157

Objavljivanje ove knjige pomogli su:

GRADSKA SKUPŠTINA GRADA ZAGREBA,
AGROKOR i
ORBIKO d.o.o.

Sadržaj

Riječ urednika

Prof. dr. sc. **Tvrtko Jakovina**
Hrvatsko proljeće 40 godina poslije XI

Riječ suorganizatora

Prof. dr. sc. **Damir Boras**, dekan Filozofskog fakulteta
HRVATSKO PROLJEĆE – VAŽAN PERIOD HRVATSKE
POVIJESTI XVII

Prof. dr. sc. **Josip Kregar**, Pravni fakultet i Centar za
demokraciju i pravo Miko Tripalo (predsjednik Upravnog
odbora)
ZAŠTO SKUP O HRVATSKOM PROLJEĆU?..... XIX

Prof. dr. sc. **Dalibor Čepulo**, prodekan Pravnog fakulteta
HRVATSKO PROLJEĆE: REFORME PRAVNOG
SUSTAVA..... XXII

Prof. dr. sc. **Nenad Zakošek**, dekan Fakulteta političkih
znanosti
HRVATSKO PROLJEĆE: PROMJENE U POLITIČKOM
SUSTAVU XXIII

Stjepan Mesić, Predsjednik RH 2000.–2010. godine,
predsjednik Centra za demokraciju i pravo Miko Tripalo
HRVATSKO PROLJEĆE I SUVREMENA HRVATSKA... XXVIII

Riječ pokrovitelja

Prof. dr. sc. **Aleksa Bjeliš**, rektor Sveučilišta u Zagrebu..... XXXV

Boris Šprem, predsjednik Gradske skupštine Grada
Zagreba.....XXXVII

»ČISTI RAČUNI«: FINANCIJSKO-EKONOMSKA POZADINA HRVATSKOG PROLJEĆA

Josip Šentija

ŠTO JE ZAPRAVO BILO HRVATSKO PROLJEĆE? 3

Dr. sc. **Antun Vujić**

POLITIČKE OSNOVE NEKIH INTERPRETACIJA
HRVATSKOG PROLJEĆA..... 17

Petar Kriste

NEKOLIKO TEZA O HRVATSKOM PROLJEĆU..... 43

Dr. sc. **Hrvoje Klasić**, Filozofski fakultet, Zagreb

SVIBANJSKO SAVJETOVANJE 1968.: EKONOMSKO-
-POLITIČKA PLATFORMA HRVATSKOG PROLJEĆA... 57

JUGOSLAVENSKI I MEĐUNARODNI KONTEKST HRVATSKOG PROLJEĆA

Dr. sc. **Ante Batović**, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru

TITOVA JUGOSLAVIJA I UJEDINJENO KRALJEVSTVO
ZA VRIJEME HRVATSKOG PROLJEĆA 77

Doc. dr. sc. **Rinna Kullaa**, University of Jyväskylä, Finska

US INTELLIGENCE ESTIMATES OF »THE CRISES
IN CROATIA« AND ITS RELATIONSHIP TO DÉTENTE
IN EAST-WEST RELATIONS ACROSS EUROPE
1971–1972..... 93

Dr. sc. Aleš Gabrič , Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana SLOVENSKO-HRVATSKI ODNOSI U PRIJELOMNIM GODINAMA	111
Prof. dr. sc. Husnija Kamberović , Filozofski fakultet, Sarajevo PERCEPCIJA HRVATSKOG PROLJEĆA U BOSNI I HERCEGOVINI	127
Mr. sc. Milivoj Bešlin , Novi Sad »LIBERALNA KOALICIJA« IZMEĐU SARADNJE I NERAZUMEVANJA: ODNOS POLITIČKIH ELITA SRBIJE I HRVATSKE 1969.–1971.....	149
POLITIČKE KONCEPCIJE, AKTERI, FRAKCIJE: HRVATSKO DRUŠTVO U VRIJEME HRVATSKOG PROLJEĆA	
Dr. sc. Latinka Perović PRILOG PROUČAVANJU HRVATSKOG PROLJEĆA	181
Mr. sc. Goran Sunajko , Leksikografski zavod Miroslav Krlježa, Zagreb HRVATSKO PROLJEĆE I NAČELA USTAVNIH REFORMI.....	205
Mr. sc. Iva Lučić , Filozofski fakultet Sveučilišta u Uppsali, Švedska POLITIČKE KONTROVERZE O POPISU STANOVNIŠTVA 1971. GODINE.....	225
Prof. dr. sc. Ivan Markešić , Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb »CRKVENA ŠUTNJA« U VRIJEME HRVATSKOG PROLJEĆA	245
Doc. dr. sc. Krešimir Mićanović , Filozofski fakultet, Zagreb JEZIČNA POLITIKA S KRAJA 60-ih I S POČETKA 70-ih: U PROCIJEPU IZMEĐU AUTONOMIJE I CENTRALIZMA..	271

Dr. sc. Suzana Coha , Filozofski fakultet, Zagreb PISANJE / ČITANJE HRVATSKOG PROLJEĆA – IZMEĐU MITA I TRAUME.....	291
Snježana Koren , prof. povijesti, Filozofski fakultet, Zagreb UDŽBENIK IZ 1971. I UDŽBENICI O 1971.: UDŽBENIČKI NARATIVI I POLITIKE POVIJESTI 1971.–2011.	309
Tihomir Ponoš , novinar i publicist STUDENTSKI POKRET U HRVATSKOM PROLJEĆU – ZAMETCI POLITIČKOG PLURALIZMA.....	333
Srđan Grbić , diplomirani povjesničar, Zagreb ČEDO GRBIĆ O HRVATSKOM PROLJEĆU: PRILOG O IDEOLOGIJI JEDNOG VREMENA	343
 HRVATSKO PROLJEĆE I SUVREMENA HRVATSKA (1971.–1991.–2011.)	
Dr. sc. Albert Bing , Hrvatski institut za povijest, Zagreb HRVATSKO PROLJEĆE (MIKO TRIPALO I IVAN SUPEK) I VRIJEME PROMJENA: KONTINUITET DEMOKRATSKE EVOLUCIJE HRVATSKE POLITIKE NA PRIJELAZU OSAMDESETIH U DEVEDESETE GODINE 20. STOLJEĆA.....	353
Prof. dr. sc. Tvrtko Jakovina , Filozofski fakultet, Zagreb MOZAIK HRVATSKOGA REFORMSKOG POKRETA 1971.	385
Marko Kovačić O AUTORIMA	429
KAZALO IMENA.....	435

RIJEČ UREDNIKA

Tvrtko Jakovina

HRVATSKO PROLJEĆE 40 GODINA POSLIJE

Četiri desetljeća vremenskog odmaka u historiografskom su smislu dovoljno dugo razdoblje za konačnije sudove i dobro utemeljene rasprave o različitim povijesnim fenomenima. Kada je arhivska građa raznovrsna i dostupna, kada su svjedoci zbivanja brojni, ako su napisane knjige i studije, a povijesni događaj koji se treba objasniti u isto vrijeme prijeloman, istraživanje je zanimljivije i reklo bi se izazovnije. Hrvatsko proljeće, hrvatski reformski pokret, masovni pokret, mas-pok, euforija, kontrarevolucija ili šovinističko-nacionalističke pojave, hrvatski liberalni pokret ... ma koji termin, eufemistički ili pogrđni, kasnije stvoren ili onovremen upotrijebili, sadrži sve elemente takve važne povijesne epizode, ali nema takav odraz u historiografiji. Čak i ako znamo da je prvih dvadesetak godina, nakon smjene i zatvaranja onih koji su Proljeće do kraja 1971. vodili, vladala šutnja, imajući na umu golemu važnost, aktere, interes za navedeno razdoblje, pa njegov razmah, uključenost različitih slojeva, očekivalo bi se da smo danas daleko bliže odgovorima na neka od ključnih pitanja koja je to vrijeme postavilo i koja još proživljavamo.

U proteklom desetljeću Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo organizirao je skup *Historiografija o Hrvatskom proljeću* 18. prosinca 2006. godine. Potom je član Centra Miko Tripalo prof. dr. Branko Smerdel uredio knjigu *Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme 1971.* (Centar Tripalo i Pravni fakultet, Zagreb 2007.), povodom 35. obljetnice Proljeća i 80. godišnjice rođenja Mike Tripala, koja je bila rezultat skupa pravnika i politologa.

Na četrdesetu obljetnicu Hrvatskoga proljeća u Hrvatskoj je organiziran međunarodni skup povjesničara, pravnika, politologa i lingvista na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Uz Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo i Filozofski fakultet, suorganizatori su bili Pravni fakultet i Fakultet političkih znanosti, a pokrovitelj rektor Sveučilišta u Zagrebu.

Ovaj zbornik obuhvaća radove izložene na skupu otvorenom u Dvorani 7 na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 13. i 14. listopada 2011. i pokazuje različite poglede, katkad i suprotstavljene teze, ali daje presjek rezultata istraživanja u našoj historiografiji i historiografijama onih koji se bave Hrvatskom.

Cilj organizatora bio je pokazati dokle je hrvatska historiografija u odnosu na Proljeće došla do 2011. godine. Radovi su trebali pomoći kontekstualizaciji zbivanja, pokazati kako su se zbivanja u Hrvatskoj osjećala i povezivala s onima u Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Srbiji, odnosno kako su ih vidjeli u Sjedinjenim Državama i Ujedinjenom Kraljevstvu. Upravo zbog sveobuhvatnosti zbivanja, njegove relevantnosti za Hrvatsku 1990-ih i kasnije, pojedina su izlaganja posvećena jezičnoj politici, neka književnosti, ali i ljudima koji su Proljeće gledali s druge strane i nisu ga odobravali. Zbornik radova trebao bi pokazati i što u proteklih četrdeset godina nije učinjeno, a što bismo svakako trebali saznati.

U Hrvatskoj do sada nema studije o emisarima, unitarizmu, stvarnoj pozadini hrvatsko-srpskog obračunavanja u Slavoniji, čak ni u razvikanim slučajevima poput Karina. Nema objašnjenja utjecaja tajne policije na pojedine sudionike, uloge JNA, prije svega objašnjenja nekih vanjskopolitičkih čimbenika, SSSR-a prije svih, koji i nisu mogući bez uvida u tamošnje arhive. Historiografija bi trebala pokazati kakav je bio odnos Partije prema Matici hrvatskoj. Kakav je položaj Republike nakon Karađorđeva 1971., ostaje također nedodirnuto ili jedva dodirnuto pitanje naše historiografije. Što se podrazumijeva pod samoupravnim, Titovim kursom, kako ga doživljavaju u Zagrebu, kako u Beogradu, sve su pitanja na koja ovaj zbornik tek dijelom odgovara.

Odgovori i ulaz u određena pitanja koja pokazuju stranice ove knjige često su dosad novo i neistraženo područje u našoj znanosti o

prošlom. Identificirana je ne samo nova literatura, već i izvori, ali je i ukazano na ono što bi trebalo tražiti dalje. Ako utoliko ova knjiga bude osvježenje, a neka od prethodno postavljenih pitanja dobiju svoj odgovor i u ovom zborniku i, još više, u radovima koji će se tek pojaviti, onda će naredna okrugla obljetnica hrvatskoga reformskog pokreta biti sretnija, s više radova i odgovora na ključna pitanja čiji su odgovori već morali postojati. Dakako, nadati se je da će Hrvatsko proljeće biti manje dio političkih sukobljavanja, a više želje da se objasni što smo bili i što je jedna od najvažnijih povijesnih epizoda hrvatske/jugoslavenske povijesti Hladnog rata bila.

RIJEČ SUORGANIZATORA

Damir Boras

HRVATSKO PROLJEĆE – VAŽAN PERIOD HRVATSKE POVIJESTI

Poštovane dame, poštovana gospodo!

Kao dekan Filozofskoga fakulteta, a u ime suorganizatora, Rektora Sveučilišta u Zagrebu, Pravnoga fakulteta, Fakulteta političkih znanosti i Centra za demokraciju i pravo Miko Tripalo, srdačno vas pozdravljam. Htio bih prije svega pozdraviti predsjednika Centra za demokraciju i pravo Miko Tripalo, našega Predsjednika od 2000–2010., gospodina Stjepana Mesića, zatim izaslanika Predsjednika Republike, prof. dr. Sinišu Tatalovića, predsjednika Gradske skupštine gospodina Borisa Šprema, te prof. dr. Josipa Kregara, predsjednika Upravnog odbora Centra Miko Tripalo. Također pozdravljam prof. dr. Nenada Zakošeka, dekana Fakulteta političkih znanosti i prof. dr. Dalibora Čepula, prodekana Pravnoga fakulteta.

Posebna mi je čast da nakon 40 godina mogu otvoriti skup koji obilježava jedan važan period hrvatske povijesti kao jedan od događaja koji su možda i utemeljili današnju hrvatsku državu. Ja sam tada bio student druge godine današnjega Fakulteta elektrotehnike i računarstva gdje su se također događale slične stvari kao u ovoj legendarnoj dvorani VII, no nisam mogao ni zamisliti da ću nakon 40 godina kao dekan Filozofskoga fakulteta, jednog od najvećih i najuglednijih fakulteta u Hrvatskoj i jednog od najstarijih, moći pomoći organizirati ovaj skup, i to kao netko tko je na Filozofski fakultet došao iz jedne druge struke, ali svjestan da je taj fakultet zajedno s drugim sveučilišnim sastavnicama obilježio Hrvatsko proljeće. I mogu dodati da sam u njemu

sudjelovao kao jedna od manjih, nevažnih osoba, ali sam ponosan da sam svjedočio bitnim događajima toga vremena.

Ovaj će skup, siguran sam, s različitih strana osvijetliti ono što se događalo, i koji je njegov utjecaj. To nije samo povijesni skup, to je skup koji govori i o pravu, koji govori i o kulturi, koji govori o političkim zbivanjima, i koji je, konačno, otvoren svima. Moram reći da je bilo nekih koji su bili pozvani ali nisu željeli doći, no ovaj je Fakultet i njima otvoren, pa ako budu željeli da se o Hrvatskom proljeću i dalje govori, bit će mi drago.

S druge strane, velika je stvar da ćemo na Filozofskom fakultetu, zajedno s kolegama dekanima i Sveučilištem u Zagrebu, uvijek zastupati stajalište da treba čuti sva mišljenja, da događaje treba osvijetliti sa svih strana i da svatko tko želi svjedočiti o nekom periodu ima na to pravo. I zato vjerujem da će ovaj skup biti uspješan.

Zahvaljujem svima koji su došli i sve vas srdačno pozdravljam te se nadam uspjehu ovoga skupa.

Josip Kregar

ZAŠTO SKUP O HRVATSKOM PROLJEĆU?

Što je za nas '71.? Za mene je puno. Miješaju se sjećanja svjedoka, slaba i pristrana. Važnim mi se čini vikanje na krovovima paviljona, na krovovima domova, sjećanje da su moji prijatelji iz sobe, inače Srbi iz Like, plakali u nemoći. Sjećam se zastrašivanja, helikoptera i teških policijskih pendreka i šljemova. Trenutak patosa iz dvorane SC-a, na zidu moje sobe još vidim letak A. Cesarca. No takva sjećanja su, znam, objektivno nevažna i nismo ovdje da se samo sjetimo, ili da drugima prenesemo svoje osjećaje.

Objektivno, Hrvatsko proljeće bilo je pokušaj da se vlada narodom i iz naroda, a da se ne vlada protiv naroda silom i Partijom. Čuti ćete objektivnu analizu okolnosti i događaja koji su prethodili ili bili posljedica Hrvatskoga proljeća, no interpretacija tog događaja, nakon toliko godina, mora se oduprijeti dvama izazovima. Jedan je marginalizacija Hrvatskoga proljeća tumačenjem da je posrijedi bio frakcijski sukob inače partijskog istomišljenika. Takvo tumačenje danas vole oni koji povijest tumače crno-bijelim kategorijama današnjih interesa, današnjih saveznika i današnjih ideologija. Kaže se »lako je biti general poslije bitke«, no važnije je nešto drugo; nisu u bitci sudjelovali generali, već i vojnici, obični građani. Oni su nastradali. Oni su, premda poniženi i proganjani, pokazali da doseg Hrvatskoga proljeća nije okršaj oko vlasti i položaja, već buđenje nade u postojanje pravednijeg sustava za sve, osobito radnike, narod koji je pokret stvarao i podržavao. Ne bi se smjelo izgubiti u postojanju razlika između raznih krila pokreta; one su postojale, ali su bile slabije od zajedničke nade da ravnopravnost nacija nije samo povijesno naslijeđe, već politički program slobode.

Nije bio trik pridobivanja podrške, već shvaćanje da je zaborav izdaja. Druga opasnost je zaboraviti da je riječ o olovnim i teškim vremenima, i da poredak svjetskih odnosa nije bio kao danas. Da se ne vidi da je ta borba za demokratsku, pametnu i europsku Hrvatsku živa i danas. Dopustite da i završim citatom iz letka koji se dijelio u ovim hodnicima: »Borba je započela. Ona se mora i dovršiti. Ne smije se završiti našim porazom jer smo se borili za pravednu stvar... Mi ne prijetimo, mi ne opominjemo, mi obećavamo.«

Smisao ovoga skupa nije da se prisjećamo, već da kažemo da se obećanja treba držati.

Dalibor Čepulo

HRVATSKO PROLJEĆE: REFORME PRAVNOG SUSTAVA

Poštovani kolegice i kolege, poštovane dame i gospodo!

Pozdravljam vas u ime našeg dekana, prof. dr. sc. Zorana Paraća, koji vam se trebao obratiti i govoriti o Hrvatskom proljeću i reformama pravnoga sustava, ali je zbog zdravstvenih razloga bio spriječen sudjelovati na današnjem svečanom otvorenju. U svom ću istupu biti slobodan upozoriti na vezu Pravnog fakulteta u Zagrebu i Hrvatskoga proljeća, odnosno na interes Pravnog fakulteta u organizaciji ovog skupa. Te se odrednice mogu podijeliti u tri razine – simboličku razinu, zatim naš interes za sadržaj i posljedice reformi pravnoga sustava koje su prethodile ili su slijedile Hrvatsko proljeće, a treća se razina odnosi na današnje naše nastavne programe povezane s Hrvatskim proljećem. Simbolička razina našeg interesa je jasna već na prvi pogled – Miko Tripalo bio je nastavnik Pravnog fakulteta u Zagrebu, više je naših nastavnika aktivno sudjelovalo u nacionalnom pokretu 1971., a, nažalost, više njih snosilo je i posljedice koje su sezale od izdržavanja zatvorskih kazni do njihovoga političkog »zaleđivanja«. Razumljiv je i naš interes za reforme ustavnoga sustava, što je bio jedan od glavnih sadržaja pokreta 1971., te za reforme pravnoga sustava koje su iz toga proizašle, poglavito s obzirom na prenošenje vrlo značajnoga kruga nadležnosti sa savezne razine u nadležnost republičkih zakonodavstava. Već je sama činjenica uvođenja labavog federalizma imala veliku važnost u odvijanju kasnijih političkih procesa u Jugoslaviji tijekom 1980-ih godina. Čini mi se da bi bilo vrlo zanimljivo bliže rasvijetliti pitanje u kojoj je mjeri preustroj federalnoga sustava, koji je kulminirao

u Ustavu 1974., bio uvjetovan pokretom 1971. i koncepcijama koje su bile artikulirane u sklopu tog pokreta, je li možda bila riječ o nekoj vrsti reakcije na taj pokret prihvaćanjem nekih njegovih važnih zahtjeva uz istodobno »neutraliziranje« ne samo toga pokreta, nego i svih nositelja takvih zahtjeva u političkom sustavu, ili su te reforme ipak bile nastavak procesa koji je, uglavnom iza kulisa, započeo već i prije 1971., te koje su ličnosti i političke snage uobličavale taj proces. Svakako bi bilo zanimljivo iz dovoljne vremenske udaljenosti procijeniti konkretan značaj prenošenja niza nadležnosti sa savezne razine u republičku nadležnost koja je postala presumptivna, što se u Hrvatskoj razmjerno značajno odrazilo na stvarnom i na simboličkom planu. Podsjetit ću vas da je u Hrvatskoj i Sloveniji velika pozornost posvećena razvijanju Teritorijalne obrane, a Hrvatska i Slovenija su svoj individualitet artikulirale i na međunarodnom planu u sklopu zajednice Alpe–Adria. Pravo na samostalno uređivanje odnosa vlastitim zakonodavstvom – ograničeno, dakako, vladajućim političkim konceptom – došlo je pak do izražaja npr. u nekim elementima reforme obiteljskog i kaznenog prava, uređenju autorskog prava, kao i u uređenju državne uprave. Tada je, za razliku od drugih republika, u Hrvatskoj osnovan Upravni sud koji djeluje u kontinuitetu od 1977. do danas. I konačno, treća razina našeg interesa za ovaj skup koja me kao nastavnika pravne povijesti i osobno zanima je iskoristivost rezultata istraživanja za nastavne programe. Izlaganje zbivanja 1971. kod nas na Pravnom fakultetu dio je obveznoga gradiva kojem se poklanja značajna pažnja, jednako kao nastavku političkih procesa koji su vodili dezintegraciji Jugoslavije i osnivanju Republike Hrvatske. Novi rezultati istraživanja koja će biti izložena na ovom skupu trebala bi unaprijediti naše razumijevanje procesa vezanih uz Hrvatsko proljeće. Iz svih tih razloga želim pun uspjeh ovome skupu.

Nenad Zakošek

HRVATSKO PROLJEĆE: PROMJENE U POLITIČKOM SUSTAVU

Naslijeđe Hrvatskog proljeća i bolno iskustvo njegova nasilna gušenja značajno su utjecali na demokratski politički život u Hrvatskoj, osobito u vrijeme osnivanja prvih opozicijskih političkih stranaka 1989. i prvih slobodnih izbora 1990. godine. Velik dio istaknutih političkih aktera u početnom razdoblju demokratizacije sudjelovao je u Hrvatskom proljeću te su se u svom ponovnom političkom aktiviranju oslanjali na zalihu legitimnosti što je proizlazila iz uloge koju su imali u Hrvatskom proljeću i represivnih mjera kojima su zbog toga bili podvrgnuti. Politički programi svih stranaka hrvatskog predznaka referirali su se na Hrvatsko proljeće kao ključnu prekretnicu hrvatske političke povijesti, kada je učinjen iskorak prema demokraciji i državnoj samostalnosti, koji je naposljetku onemogućen represivnom intervencijom. Demokratska tranzicija u Hrvatskoj 1989./1990. stoga se istodobno može shvatiti kao nastavak reformskog pokreta Hrvatskog proljeća, ali i kao pokušaj da se po svaku cijenu izbjegne njegov traumatičan ishod.

Kasniji tijek tranzicije udaljio je političke aktore i njihove ideje od iskustva Hrvatskog proljeća. U političkom diskursu prevladalo je tek retoričko pozivanje na njega – ono se od stvarne inspiracije i programskog predloška za razmišljanje o aktualnim političkim problemima pretvorilo u dio političke baštine koji se tek prigodničarski i ceremonijalno prisvajalo. Krajnje je vrijeme da se takav odnos promijeni. Uvjeren sam da su četrdeset godina nakon Hrvatskog proljeća i dvadeset godina nakon proglašenja hrvatske samostalnosti sazreli

politički i intelektualni uvjeti za nepristranu raspravu o Hrvatskom proljeću. Ono nedvojbeno zaslužuje da bude predmetom novih historiografskih istraživanja, pa je i ova konferencija u organizaciji triju fakulteta Zagrebačkog sveučilišta i Centra za demokraciju i pravo Miko Tripalo doprinos takvim nastojanjima i poticaj za nova istraživanja.

Međutim, u trenutku kada se Hrvatska nalazi na pragu ulaska u Europsku Uniju, ponovno suočena s izazovom funkcioniranja u jednoj složenoj državnoj zajednici, ali i izazovom prevladavanja zastoja u ekonomskom i društvenom razvoju, uvjeren sam da iskustvo Hrvatskog proljeća ne treba biti samo predmet retrospektivnih historiografskih rasprava, nego i izvor političkih pouka za budućnost. Ovdje bih ukazao na četiri značajne pouke Hrvatskog proljeća koje mogu biti važne za aktualni politički trenutak i hrvatsku politiku u europskom okruženju.

Prva se pouka odnosi na kobne posljedice neuspjeha reforme jugoslavenske federacije. Hrvatsko je proljeće nastalo kao rezultat težnji za novim ustavnim i političkim uređenjem odnosa u federaciji. Vodstvo Saveza komunista Hrvatske bilo je ključni zagovornik i nositelj institucionalnih reformi, a u tome je imalo podršku širokoga društvenog pokreta. Reforma federacije na kraju nije uspjela, unatoč usvajanju ustavnih amandmana 1971. i novoga jugoslavenskog i hrvatskog Ustava 1974. godine, zato što su nakon smjene hrvatskog vodstva i represije protiv aktera Hrvatskog proljeća nestale pretpostavke za postizanje održivoga političkoga konsenzusa u jugoslavenskoj federaciji. Bez toga konsenzusa nisu mogle funkcionirati ni nove ustavne institucije, koje su bile opterećene proturječjem između proširenih ovlasti republika i pretenzija preostalih saveznih institucija, prije svega jugoslavenskog vodstva Saveza komunista i Jugoslavenske narodne armije, na vrhovnu vlast koja nije bila izvedena iz ovlasti što su na njih prenijele republike. Rezultat tog proturječja i neuspjeha reforme je poznat: permanentna blokada funkcioniranja federacije, produbljivanje krize, pokušaj Miloševića i JNA da nasilno nametnu ponovnu centralizaciju, traumatičan rat i raspad Jugoslavije. Uz sve neupitne razlike između jugoslavenske federacije i Europske Unije, mogu se uočiti i neke paralele, koje dopuštaju da se jugoslavensko iskustvo primijeni i na europsko okruženje: primjerice, neprestani proces reformiranja ustrojstva i

međusobnog odnosa između zajedničkih institucija i država članica, u kojem uvijek iznova dolazi do blokada i kriza. Financijska i ekonomska kriza eurozone dodatno je istaknula manjkavost postojećih zajedničkih instrumenata upravljanja, ali i poteškoće u postizanju političkoga konsenzusa. Neuspjeh jugoslavenske federacije pokazuje nam da složene države moraju počivati na učinkovitim procedurama i zajedničkim vrijednostima koje nadilaze puku interesnu povezanost, na ravnoteži između solidarnosti i autonomije zemalja članica. Ako to izostane, složenoj državnoj zajednici prijete permanentna kriza i raspad.

Druga se pouka odnosi na važnost mirne i demokratski uređene smjene generacija u političkom životu. Iako se oslanjalo i na podršku nekih komunističkih veterana (prije svega Vladimira Bakarića), Hrvatsko je proljeće bilo projekt jedne nove generacije, ne samo u političkom vodstvu nego i na razini društvene podrške reformama (primjerice u studentskom pokretu). Reformsko vodstvo Saveza komunista Hrvatske imalo je svoje generacijske pandane i u drugim jugoslavenskim republikama. Slom Hrvatskog proljeća značio je i potiskivanje mlade generacije iz političkog života, povratak gerontokratskoj autoritarnoj vladavini, prekid reformi i prevlast represivnog *statusa quo*. Bilo je to kobno za politički razvoj Hrvatske, budući da je mogućnost reformi i pomlađivanja političkog života odgođena sve do 1989. godine i povratka generacije aktera Hrvatskog proljeća u politiku. Ovo negativno iskustvo treba imati na umu i danas, budući da ni danas u demokratskom okruženju uvjeti ulaska novih generacija u politički život nisu povoljni. Stranačke su organizacije strogo hijerarhijske, kandidacijske procedure su centralizirane i zatvorene, inovacijski potencijal hrvatske politike krajnje skučen, tako da je velik dio mlade generacije politički alijeniran i ne sudjeluje u institucionaliziranome političkom životu. Etablirani se politički akteri moraju zabrinuti nad tim i otvoriti prema mladima, u protivnom će se mladi okrenuti populističkim i ekstremističkim političkim opcijama.

Treća se pouka tiče važnosti srpsko-hrvatskih odnosa za stabilnost Hrvatske i njezina regionalnog okruženja. Reforma jugoslavenske federacija koja je inicirana početkom sedamdesetih godina redefinirala je odnose među svim jugoslavenskim republikama i pokrajinama, no ona

zasigurno ne bi bila moguća da nije postojala podudarnost i suradnja tadašnjih reformskih rukovodstava Hrvatske i Srbije. Represija kojom su Tito i jugoslavenski komunistički vrh zaustavili Hrvatsko proljeće imala je svoj odjek i u Srbiji, gdje je 1972. godine također smijenjeno reformsko vodstvo. Političari koji su nakon toga došli na vlast u Srbiji bili su antireformski orijentirani i manje skloni dogovoru s Hrvatskom i drugim republikama, njihovo nezadovoljstvo ustavnim poretkom uspostavljenim 1974. utjecalo je na mobilizaciju nacionalizma među srpskim intelektualcima i pripremila Miloševićev politički udar 1987. Srpsko-hrvatski sukob koji je uslijedio nakon toga imao je teške posljedice za Hrvatsku, ali je završio potpunim slomom velikosrpskoga nacionalističkog programa u Hrvatskoj i njegovom djelomičnom realizacijom u Bosni i Hercegovini. Činjenica da Srbija ni danas, u potpuno izmijenjenom geopolitičkom okruženju, nije dovršila proces uspostave države s neupitnim granicama i stanovništvom ostaje teret o kojem hrvatska politika mora voditi računa. Politički cilj trebao bi biti analogan onome što je u jednom kratkom trenutku postiglo vodstvo Hrvatskog proljeća: dogovor i suradnja s reformski i europski orijentiranim vodstvom Srbije, koji će biti u obostranom interesu, ali i u interesu ostalih naroda i država na prostoru bivše Jugoslavije, uključujući i uspostavu održivoga i djelotvornoga institucionalnog poretka u Bosni i Hercegovini. Taj dogovor također implicira potpunu ravnopravnost, destigmatizaciju i integraciju Srba u Hrvatskoj, ali i konzekventno odbacivanje težnji za njihovom segregacijom i separatizmom.

Naposljetku, četvrta pouka govori o opasnosti od ideologizacije politike. Represija protiv Hrvatskog proljeća praćena je snažnom reideologizacijom komunističke politike u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Ekonomski sustav i ekonomska politika podvrgnuti su ideološkim imperativima, politički diskurs je ritualiziran, kulturna proizvodnja izložena je cenzuri i pokušajima ideološke »sinkronizacije«. Rezultati tog zaokreta bili su katastrofalni, ponajprije u ekonomiji, ali i na drugim društvenim područjima. Slične se situacije pojavljuju i danas u uvjetima pluralističke demokracije, dakako ne samo u Hrvatskoj: kad god nestane sposobnosti i političke volje za suočavanje s problemima, politički akteri bježe u ideološki diskurs i u raspravu o temama koje

izazivaju duboku društvenu polarizaciju – prisjetimo se samo novijih primjera, poput *tea party movement* u SAD-u, sukobljavanja oko odnosa Crkve i države ili institucionalizacije istospolnih brakova. Ideologija ne može biti zamjena za programsku raspravu, inovativne javne politike i političku hrabrost u provedbi reformi. Bude li nas sudbina Hrvatskog proljeća podsjećala na to, njegovo će iskustvo ostati aktualno i za suvremenu hrvatsku politiku.

Stjepan Mesić

HRVATSKO PROLJEĆE I SUVREMENA HRVATSKA

Iznimno mi je drago što se puna četiri desetljeća nakon zbivanja koja smo naučili zvati Hrvatskim proljećem održava skup koji će pomoći da im se – ipak već s jedne primjerene povijesne distance – dade dimenzija i tumačenje kakvo zaslužuju. Ja jesam poznavao ključne protagoniste Hrvatskoga proljeća i bio sam njegov sudionik, ali ocjene onoga što se događalo prije 40 godina prepustit ću drugima. Subjektivna involviranost često muti pogled na stvari, mada istodobno daje mnoštvo dragocjenih izravnih svjedočanstava. Ipak, dopustit ću si nekoliko uvodnih napomena, u nadi da će biti poticaj raspravi što će se voditi.

A činim to zato što ocjene Hrvatskoga proljeća i danas još variraju od nekritičke apologije do ideološki zamućenih i tendencioznih osuda – ne mislim ovdje na Hrvatsku, jer Hrvatsko je proljeće bilo nešto što je imalo nemalo značenje za cijelu regiju, za bivšu Jugoslaviju svakako.

Počet ću s konstatacijom kako Hrvatsko proljeće nije bilo pokret za stvaranje samostalne hrvatske države. U tome smislu mi u njemu ne možemo vidjeti preteču današnje Republike Hrvatske. S druge pak strane, ono jest bilo pokret za uspostavljanje novih, pravednih i ravnopravnih odnosa između federalnih jedinica bivše Jugoslavije – kako na političkom, tako i na gospodarskom polju. Na gospodarskom – osobito! Odnosno, da se poslužim rječnikom onoga vremena: tražili smo čiste račune, neizravno poručujući kako se u federaciji kakva je bila ne osjećamo ravnopravni, pa se stoga u njoj i ne osjećamo dobro.

I tu bismo mogli naći spojnicu s počecima pokreta koji je iznjedrio današnju hrvatsku državu, odnosno usudio bih se čak ići tako daleko

da kažem kako je u tome smislu Proljeće bilo nagovještaj stvaranja hrvatske države. Naglašavam ovo: nagovještaj, jer ta je ideja u ono vrijeme bila potpuno nerealna.

Neću vas zamarati kronologijom zbivanja, o tome će sigurno biti riječi u pojedinim tematskim raspravama. Reći ću, međutim, nešto drugo: u nekome su trenutku radikalni elementi, snažno nacionalistički obojeni, pa i šovinistički raspoloženi, poglavito oni u studentskome pokretu, ali i oni izvan njega koji su mu se priključivali i nudili, ti su elementi – dakle – naprosto ukrali Hrvatsko proljeće. Pretvorili su ga u svoj projekt koji je s planovima i željama njegovih inicijatora jedva još imao veze.

I osudili su ga na propast, barem u onome trenutku.

Dobro se sjećam napora što su ih Miko i Savka, da ostale ne spominjem, ulagali kako bi spriječili radikalizaciju, kada su shvatili kakva opasnost od nje prijeti. Nažalost, bilo je prekasno. Državni vrh tadašnje federacije osjetio se ugroženim, i to ne bez razloga – jer, bilo je nagovještaja ugroženosti cijele države i izvana – i reagirao je načinom, tipičnim za autoritarne režime: represijom. Slijedilo je ono što je dobro poznato: čistke, otpuštanja s posla, degradiranja, uhićenja, sudske osude i – naravno – snažna politička osuda svega što je predstavljalo Hrvatsko proljeće, ili – kako se tada govorilo: masovni pokret.

No, samo tri godine kasnije uslijedilo je donošenje novoga Ustava federacije koji je u ključnim svojim odrednicama bio ne samo potvrda ispravnosti zahtjeva što su postavljeni u Hrvatskoj godine 1971., nego i njihova realizacija. Tim su Ustavom – uz ostalo – republike definirane kao države i u njemu je sadržano pravno utemeljenje odluke što ju je donijela Republika Hrvatska nakon prvih slobodnih i višestranačkih izbora – da se, naime, izdvoji iz federacije i krene putem prema samostalnosti.

I taj je povijesni trenutak, kao i nametnuti rat u kojemu smo morali braniti i u kojemu smo obranili Hrvatsku, iza nas. Stojimo pred vratima Evropske unije. Svjesni smo trenutka u kojemu živimo, nemamo nerealna nadanja, ali ni irealne strahove. Znamo, a to je i naš interes, da ćemo jednoga dana u Uniji živjeti zajedno i sa svim našim susjedima, da će naše granice prema njima biti otvorene.

No, taj novi suživot bit će postavljen na potpuno drugačije osnove od onih protiv kojih se diglo Hrvatsko proljeće. I to je ono bitno što treba shvatiti. Kada taj dan dođe, znat ćemo da su napokon ostvarena stremljenja onih koji su prije puna četiri desetljeća vizionarski pokrenuli pokret što će dobiti ime Hrvatsko proljeće. Njegovi čelnici nedvojbeno zaslužuju, bez obzira na to kakvu su formalno ulogu imali nakon godine 1991., da nađu svoje mjesto među onima koje se spominje kada se nabrajaju zaslužni za stvaranje hrvatske države. Oni je prije četiri desetljeća nisu postavili kao svoj cilj, jer su znali da je to tada bilo nerealno. No, ono što jesu učinili, to je bilo utemeljenje nekih bitnih načela na kojima počiva današnja Republika Hrvatska. I na tome im kako današnja, tako i dolazeće generacije moraju biti trajno zahvalne.

Što se mene osobno tiče, uvijek ću biti ponosan što sam sudjelovao u Hrvatskom proljeću i s dužnim pijetetom sjećat ću se ljudi koji su bili na njegovu čelu.

Ključni od njih nisu više među nama, ali njihovo je djelo, iako je tada – godine 1971. – bilo grubo prekinuto, ugrađeno u današnju hrvatsku državu.

A s njom žive i oni!

RIJEČ POKROVITELJA

Aleksa Bjeliš

Poštovani sudionici znanstvenog skupa *Hrvatsko proljeće, 40 godina poslije!*

Čast mi je i zadovoljstvo što vas mogu pozdraviti u ime Sveučilišta u Zagrebu, prokrovitelja skupa, čiji su organizatori Centar za demokraciju i pravo Mika Tripalo i tri sveučilišne sastavnice: Filozofski fakultet, Pravni fakultet i Fakultet političkih znanosti.

Posebno mi je drago da Sveučilište ima tako važnu ulogu u inicijativi sveobuhvatnog istraživačkog sagledavanja kasnih šezdesetih i ranih sedamdesetih godina prošlog stoljeća, koje su, gledajući iz današnje perspektive, umnogome bile prijelomne u modernoj hrvatskoj povijesti. Uvjeren sam da će skup proteći u atmosferi otvorenog i kritičnog propitivanja i da će obogatiti naše razumijevanje epohe u kojoj je naše Sveučilište imalo ključnu povijesnu i društvenu ulogu doprinosima i angažmanima brojnih svojih profesora i studenata.

Jednako tako treba očekivati da će ovaj skup potaknuti i daljnje zanimanje za brojne teme Hrvatskoga proljeća koje i danas, četrdeset godina kasnije, nisu izgubile aktualnost. Naša je obveza da budemo aktivni ne samo u kritičkoj znanstvenoj evokaciji toga povijesnog razdoblja, već i u kreativnom traženju odgovora na pitanja koja danas, kao i prije četrdeset godina, propituju budućnost Hrvatske, i posebno ulogu Sveučilišta u njezinu društvenom i gospodarskom razvoju.

Zahvaljujući svima koji su pridonijeli organizaciji ovoga skupa, želim sudionicima pun uspjeh u radu i ugodan boravak na našem Sveučilištu.

Boris Šprem

Poštovani gospodine bivši predsjedniče Republike Hrvatske i predsjedniče Centra za demokraciju i pravo Miko Tripalo, poštovani gospodine rektore Sveučilišta u Zagrebu, poštovani gospodine dekane Filozofskog fakulteta, poštovani dekani, profesori, znanstvenici i istraživači iz zemlje i inozemstva, poštovani organizatori, gospođe i gospodo!

Pozdravljam vas u ime Gradske skupštine Grada Zagreba, pokrovitelja ovoga značajnog skupa – *Hrvatsko proljeće, 40 godina poslije*, što mi čini posebno zadovoljstvo, pogotovo što se odvija s tako eminentnim znanstvenicima i stručnjacima koji će u dvodnevnom radu osvijetliti važan dio hrvatske povijesti.

Godina 1971. u hrvatskoj povijesti predstavlja veliku prekretnicu. Hrvatski narod i hrvatska politika, iako još u komunističkoj konstelaciji, kročili su na put moderne nacije s demokratskim političkim sadržajem. Hrvatski proljećari nisu bili ljudi u svemu potpuno istih uvjerenja, ali su jedinstveno tražili miran i sporazuman raskid s jednim prisilnim političkim savezom i ulazak u slobodan savez naroda, možda konfederaciju – do koje nije moglo doći ni dvadeset godina kasnije. Općenarodni pokret pretvorio se u pokret za obranu domovine od agresije. Pa, ipak, 1971. je, nakon Radićeva pokreta, napravila sljedeći odlučujući korak na putu utemeljenja demokracije i hrvatske nezavisnosti, koju smo htjeli i morali tražiti ponajprije mirnim putem. Nakon ratne agresije i tragedija koje su se iz te agresije izrodile, Hrvatska je postala ono što je 1971. željela biti: nezavisna, u dobrim odnosima sa svojim susjedima, slobodna birati svoje partnere, svoje asocijacije...svoju Europu...

Znanost nam je zato ovaj put potrebna da nam objasni događanja iz tog perioda. S tim uvjerenjem u smisao ovoga skupa, želim Centru

za demokraciju i pravo Miko Tripalo i ostalim organizatorima, kao i svim sudionicima skupa te dragim gostima, uspješan rad s mnogo novih i značajnih uvida u temu.

»ČISTI RAČUNI«:
FINANCIJSKO-EKONOMSKA POZADINA
HRVATSKOG PROLJEĆA

Josip Šentija

ŠTO JE ZAPRAVO BILO HRVATSKO PROLJEĆE? – o 40-oj godišnjici sloma –

U kalendaru hrvatskih godišnjica uobičajilo se 1. prosinca komemorirati povijesni fenomen nazvan *Hrvatskim proljećem*. Pod tim nazivom danas i historiografija i publicistika i upućenija javnost razumijevaju narodni pokret što se razvijao u drugoj polovici 1960-ih godina – u različitim sadržajima, formama i značenjima, a na poticaje i uz djelovanja mnogih istaknutih i manje istaknutih pojedinaca i skupina u ondašnjemu političkom sustavu i izvan njega. Kao po nekom tipično hrvatskom viktimološkom sklonuću, spomen na taj pokret obilježava se već dvadeset godina 1. prosinca, ili u povodu toga datuma, zato jer je 1. prosinca 1971. pokret nemilosrdno ugušen, čime je obogaćen kalendar hrvatskih povijesnih poraza. Ovaj put komemoriraju se iznevjerene nade, dobiveni udarci i egzistencijalni ožiljci naraštaja koji je u aktivni život stupio u drugoj polovici prošloga stoljeća. Simboličku snagu ovoga jubileja osobito pojačava i naziv mjesta u kojemu je nad pokretom izrečena konačna presuda – Karađorđevo, lovačko-rezidencijalni lokalitet srpske i jugoslavenske političke elite onoga doba, uz lijevu obalu Dunava, u Vojvodini. Od tada sve što je povezano uz taj datum i uz taj, za Hrvate, izrazito politički toponim, prožeto je nekom neobičnom, rekao bih prkosnom nostalgijom. Naravno, nije to nostalgija kakvu izazivaju, na primjer, Bečko Novo Mjesto, Grobničko polje, Udbina ili, u naše doba, Vukovar, i drugi toponimi i stratišta iz starije i novije hrvatske kronistorije. Utoliko više što je od 1990-ih sjećanje na Karađorđevo prožeto nekom neobičnom osvetničkom nasladom pobjednika, koju su doživjeli naraštaji iz onoga doba, još

živi i djelatni, makar su neki već i u starosti ili pred starošću. Sada se kaže: Sve ono što je bilo sankcionirano u Karađorđevu 1. prosinca 1971. i u susljednim mjesecima i godinama, sve su ono u hrvatskoj politogenezi bili dramatski događaji koji su, istina, završili porazom, ali bez *onoga* ne bi bilo ni *ovoga*. To jest, bez 1971. ne bi bilo ni 1991. u njezinu povijesnom značenju – u postignuću *državne slobode* (da se poslužim izrazom dr. Ante Starčevića, a na njegovu tragu i Krležinim izrazom).

Od onih događaja koji su kulminirali nemilosrdnom presudom na izmaku jeseni 1971., prošlo je, evo, 40 godina. Prvih je dvadeset proteklo najprije u brojnim sudskim procesima i drugim oblicima političkog i moralnog nasilja, a potom u znamenitoj *hrvatskoj šutnji* (a često i u plaču, da se opet poslužim jednom Krležinom figurom upravo u vezi s finalom u Karađorđevu i svime onim što je ono izazvalo u hrvatskoj javnosti u ono doba). Frustracije koje je izazvala represija što je uslijedila poslije 1. prosinca 1971., u velikom su dijelu hrvatskog svijeta bile zaista bolne i teško podnosive. A drugih je dvadeset godina proteklo u razbuđenim osjećajima naknadne zadovoljštine u prigodama jubilarnih komemoracija, diljem Hrvatske i u hrvatskoj dijaspori. Od 1990-ih neke su komemoracije proticale u duhu faktografskih osvrtnja, a neke su, uz to, izvođene i u pobjedničkom raspoloženju. Ponegdje se na jubilarnim priredbama izvodila i Beethovenova *Eroica*, kako bi se istaknulo da onaj 1. prosinca 1971. nije bio kraj, nego početak nove, ovaj put uistinu presudne etape u suvremenoj hrvatskoj povijesti. (Čast i slava Beethovenu, koji je svoju simfoniju posvetio slavnom Francuzu prije no što je ovaj postao carem i prije no što je počeo gaziti Europom, ali preživjeli hrvatski »proljećari« izvode njegovu himnu po ugledu na Europljane našeg doba, slaveći njome slobodu.)

Dakako, s protekom godina traži se drugačije obilježavanje one godišnjice i svega što je poslije nje uslijedilo. Traži se osobito istraživanje i važnih prethodnih klijanja i događaja koji su na onaj pokret bitno utjecali.

Jer, upravo oko svega što je prethodilo 1. prosincu 1971. ni danas, četrdeset godina poslije, nema opće suglasnosti o tome što je *Hrvatsko proljeće* uistinu bilo, za kojim se i kakvim ciljevima u njemu išlo, tko

su bili njegovi začetnici i predvodnici i, napokon, tko su bile istinske, a tko sporedne žrtve, i kakve žrtve? Zato mi je drago, što iz programa koji je za ovo prigodno okupljanje pripremio Centar Miko Tripalo možemo zaključiti da se djelatnost Centra usmjerava upravo prema postizanju toga cilja: da se analitičkim i detaljnim historiografskim, publicističkim i drugim egzaktnim bavljenjima svim aspektima *Hrvatskog proljeća* dobije realna slika o onome pokretu, o svim zbivanjima u njemu, o nadama, prosudbama, idealizmu njegovih protagonista i aktivista, o smislenim i uzaludnim ulozima, o realnim i nerealnim odgovorima na izazove pred kojima se bio našao ondašnji novi naraštaj hrvatskih političara i, uostalom, cijelo hrvatsko društvo. Centar Miko Tripalo bavi se ovim fenomenom od kada je utemeljen kao Centar »za demokraciju i pravo« (kako mu izričito stoji u nazivu). Do toga svoga utemeljiteljskog cilja Centar nastoji doći upravo realnim i objektivnim uvidima u sve aspekte one dionice suvremene hrvatske povijesti koju simbolizira upravo *Hrvatsko proljeće*, a u spletu svih onih zbivanja i jedan od njegovih eponima – i Miko Tripalo, čovjek koji je sav svoj život uložio za slobodnu, demokratsku i socijalno pravednu Hrvatsku.

Možemo biti zahvalni gospođi Vinki Tripalo i koncipijentima ovoga programa – profesorima Kregaru i Jakovini – što nas potiču da ovdje, u povodu ovoga jubileja, nešto i osobno pridonesemo. Ja sam se njihovu pozivu rado odazvao, da bih ovdje iznio nekoliko opažanja i fragmenata iz sjećanja o onim danima i onim događajima, a u prvom redu o nekim momentima koji su im prethodili, jer držim da su relevantni za sagledavanje širega konteksta pokreta koji komemoriramo.

Pojave, sadržaj i sveukupna problematika *Hrvatskog proljeća* imaju svoj početak u godinama prvih jasnih znakova dekadence jugoslavenškoga državnog sistema, u obje njegove sfere: u sferi političkoj i u sferi ideološkoj; u političkoj, u smislu krize državnih institucija i struktura vlasti, a u ideološkoj, u smislu krize jugoslavenstva i komunizma. Već je u prvoj, a osobito u drugoj polovici 1960-ih godina, bilo evidentno da je jednopartijski režim pod hegemonijom SKJ, i njegov vladajući sloj – u centru i na periferijama sistema – bio već snažno ukopan u okoštale sheme i dogme ideologija koje su ga napajale. Postao je

anakronističan, nesposoban da osjeti i odgovori na neodoljive izazove postmodernog vremena, koji su počeli prožimati i globalnu strukturu bipolarno uređenog svijeta, u kojemu je ondašnja jugoslavenska savezna država po svom ustrojstvu bila jedna od najfragilnijih točaka, a što će se uostalom dramatski potvrditi kad se blokovska bipolarnost svijeta bude počela urušavati. Samo su pojedinci i vitalnije, pretežno mlađe i mlade skupine u svim republikama SFRJ osjećali te izazove i pokušavali odgovoriti na njih, sugerirajući i sve upornije tražeći reforme u ekonomskom i političkom sistemu federacije. Temeljni su zahtjevi bili iskazani u dvjema programskim figurama-parolama: Federacija treba da istinski federira i, drugo, među njezinim članicama (republikama-narodima) moraju vladati čisti računi! Upravo će zbog ustrajnog isticanja tih sugestija i zahtjeva pojedinci i skupine na kraju biti, baš kao »proljećari«, na različite načine sankcionirani, ili će, neki od njih, završiti kao otpadnici vladajućeg sistema. Stanje je u politici i u društvu općenito bilo krajnje protuslovno pa se katkada nije moglo točno razlučiti tko čak i u samim vrhovima sistema igra ulogu konzervatora, a tko ulogu inovatora. Čak i neki vrlo istaknuti ljudi, s važnim društvenim ulogama, javno će se oglasiti svojim vrlo radikalnim dijagnozama o stanju jugoslavenskog društva, da bi se potom, u neizbježnim odmjeravanjima snaga, prilagodili, odustali (privremeno) od svojih dijagnoza i sugestija, i na taj način očuvali vlastite položaje s kojih će nastaviti igru reformi i konzervacije, konzervacije i reformi. U ovu skupinu vidovitih i vodećih, ali opreznih i suzdržanih, no u važnim početnim klijanjima vrlo glasnih i preciznih dijagnostičara i protagonista u hrvatskoj politici onoga vremena nedvojbeno ide, na primjer, dr. Vladimir Bakarić. Ovo što kažem možda može zazvučati kao neobična naknadna apologija dr. Bakarića s obzirom na ulogu koju je on osobno odigrao u gušenju – a možda bi čak bilo realnije kazati: u *suzbijanju* – *Hrvatskog proljeća* (jer je, kao neprispodobiv makijavelist hrvatske politike u proteklom stoljeću, dobro znao da se narodne težnje ne mogu ugušiti, nego tek prigušiti ili obuzdati, na kraći ili dulji rok). Spomenut ću, dakle, jedan njegov javni istup koji je bez ikakve dvojbe odigrao određenu ulogu u razbuđivanju raspoloženja koje će se vrlo brzo početi širiti u javnosti, osobito među

mlađim svijetom, zapravo će pojačati raspoloženje koje je u javnosti već neodoljivo tinjalo. Dr. Bakarić dao je jednu dijagnozu o stanju u tzv. međunacionalnim odnosima u jugoslavenskoj federaciji, od kojih je službena politika bila sačinila sakrosanktnu dogmu u formi figure o bratstvu-jedinstvu, koju se dogmu bez kazne nije smjelo mijenjati, ironizirati, a pogotovo ukidati, na bilo koji način. Naime, u proljeće 1965. (molim: 1965.!) dao je dr. Bakarić *interview* beogradskom tjedniku *NIN*, u kojemu je doslovno kazao: »Mi smo nacionalno pitanje u Jugoslaviji u teoriji riješili, ali smo u praksi u mnogo čemu još tamo gdje smo bili u doba Pere Živkovića« (dakle, u doba monarho-fašističke diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, 1929. i daljnjih godina). Činjenica da je dr. Bakarić ove riječi objavio u glavnom beogradskom tjedniku onoga vremena upućuje na zaključak da ih je on primarno uputio srpskom i jugoslavenskom vodstvu. Ali su snažno odjeknule u cijeloj jugoslavenskoj javnosti.

Da je ove riječi izgovorio i javno objavio netko drugi iz političke arene, završio bi pod sudskom istragom. Dr. Bakarić – kako je (slabo) poznato – završio je pod partijskom istragom koju je naredio Aleksandar Ranković, svemoćni šef tajne i javne policije. Neposredno poslije Bakarićeva istupa u *NIN*-u, Ranković je došao u Zagreb na V. kongres SKH, s namjerom da spriječi ponovni izbor Bakarića na položaj predsjednika CK SKH. Ali nije u tome uspio: Bakarića je spasila njegova uobičajena »bolest« – taktička apstinencija s poprišta – te ga na kongresu nije ni bilo. Ali je ipak bio ponovno izabran za glavnog čovjeka hrvatske političke pozornice. Samo godinu dana poslije ove epizode Aleksandar Ranković svrgnut je sa svih svojih dužnosti na kojima je bio postao simbolom represivne politike u centralističkom sistemu upravljanja i odlučivanja. Posljedice Rankovićeva svrgavanja i odstranjivanja iz političke arene ondašnje Jugoslavije bile su – po općem sudu – dalekosežne i dugoročno nesagledive po opće stanje i perspektive u federaciji, pa dakle, i u Hrvatskoj. Kazao bih: osobito u Hrvatskoj. Kako je poznato, ovdje je javnosti poslije Rankovićeva svrgavanja priopćeno da je u uredima Službe državne sigurnosti (SDS) naslagano milijun i tri stotine tisuća (1.300.000!) tajnih dosjea; dakle, da je svaki treći, a praktički svaki drugi odrasli građanin Hrvatske bio

predmetom policijske paske i istrage. Obznanjivanje ovih činjenica o sveprisutnosti Velikog Brata u Hrvata, pa i u cijeloj federaciji, u sistemu samoupravnog socijalizma, bio je znak da su uistinu započeli procesi labavljenja državne svemoći. Ali – tek započeli. Naravno, ne pada mi na pamet da dr. Vladimira Bakarića svrstavam u protagoniste *Hrvatskoga proljeća*, ali držim da su njegova kvalifikacija međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji i njegovo djelovanje u politici, u duhu te kvalifikacije, u ono vrijeme i u onim unutrašnjim i vanjskim okolnostima, djelovali poticajno u mnogim smjerovima, i da su faktički utjecali na mlađi svijet, na novo i realnije promišljanje i mnogih ljudi u samom službenom sistemu, a zatim i na zbivanja u ondašnjoj političkoj areni.

Dopustite mi malu digresiju: jedan istaknuti hrvatski teolog franjevac u jednom privatnom razgovoru, prije desetak godina, u povodu tridesete godišnjice objavljivanja novog prijevoda *Jeruzalemske Biblije*, ovako mi je poredao najvažnije momente u vezi s hrvatskom događajnicom u drugoj polovici XX. stoljeća: 1. svrgavanje Aleksandra Rankovića (1966.); 2. objavljivanje novog hrvatskog prijevoda *Biblije* (1968.) i 3. državno osamostaljenje Hrvatske (1991./1992.).

Protagonisti *Hrvatskog proljeća* u ustanovama državnog sistema i, dakako, u vladajućem SKH-u, od tada su počeli tražiti da se ide temeljiti u ekonomske i političke reforme. U svojim su urgiranjima uvijek morali voditi računa o onome što se može, a što se ne može postići s obzirom na realne odnose snaga u samoj Hrvatskoj i u federaciji. Za razliku od njih, mladi su naraštaji, a studenti u prvom redu, počeli tražiti promjene, sveobuhvatne i temeljite. Sada i odmah! Miko Tripalo je u vezi s realnim odnosom snaga, dva i pol mjeseca prije presude u Karađorđevu, precizno opisao dramatičnost puta kojim su »proljećari« – reformisti u sistemu (jer to su bili upravo Miko, Savka i drugi s njima) – išli prema cilju svih onih godina prije Karađorđeva:

»Mi smo se stalno kretali na rubu jedne provalije, baš zbog ovog odnosa snaga, jer smo stalno bili napadani, čak kao nacionalisti i kao demagozi... Bilo je potrebno vršiti izvjesne manevre, da se čovjek ne bi survao u tu provaliju zato što nismo željeli da nas se udalji iz pokreta i rukovodstva, shvaćajući da se ova bitka može dobiti prvenstveno, i

možda jedino, u samom Savezu komunista. Ali, naravno, u takvom kretanju uvijek je moguće da čovjek napravi dvije pogreške: jedna je da bude nerealan, pa da, zatrčavajući se, dozvoli da ga gurnu u provaliju, ali isto tako i druga, da pod firmom realističke politike ustvari padne u oportunistički i kapitulantski...».

Reformistima u sistemu dogodila se upravo prva varijanta: bili su odgurnuti »u provaliju«, upravo onako kako je Miko slutio. Jer nisu htjeli pasti »u oportunistički i kapitulantski«.

Radikalniji protagonisti promjena – u prvom redu studentski lideri – gurnuti su u provalije starogradiškog i lepoglavskog tipa, dok su tisuće drugih, iz svih sfera i zanimanja, stjerani u »mišje rupe« (po izričitoj kvalifikaciji revitaliziranoga represivnog aparata nakon presude u Karađorđevu). Za Miku, Savku i njihove suradnike i istomišljenike upasti »u oportunistički i kapitulantski« značilo bi da baš oni – na vrhuncu krize – pohapse i na robiju otpreme sve one koji su radikalnije od njih samih mislili i djelovali. Ne, na tu perverznu sugestiju vlastodržaca oni nisu mogli ni htjeli pristati iz razloga savjesti i morala.

Još jednom bih istaknuo: Miko Tripalo je ovo svoje stajalište izložio dva mjeseca prije sjednice u Karađorđevu, u rujnu 1971.!

Kalendarski uzevši, u kronologiji *Hrvatskog proljeća* bitan je postupak priprema i donošenja *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, što se zbilo na isteku zime i početku proljeća 1967., nepunu godinu dana poslije svrgavanja Aleksandra Rankovića. Kao što je poznato, pripreme za donošenje *Deklaracije* zbile su se inicijativom Matice hrvatske, kojoj je tada na čelu bio prof. dr. Ljudevit Jonke. Vodstvo Matice zapravo se odazvalo pozivu političkih organa Republike na sudjelovanje u javnoj raspravi o emendiranju Ustava SR Hrvatske. U tome smislu *Deklaracija* je formom i sadržajem bila zapravo prijedlog za novo definiranje ustavne odredbe o hrvatskom jeziku. Matičino je vodstvo, odazivajući se tome pozivu, sugeriralo *Deklaracijom* da se u Ustav SR Hrvatske unese nova odredba kojom bi se normiralo da je u Hrvatskoj u upotrebi, kao službeni, hrvatski književni jezik. Time bi bio odbačen dotadašnji naziv »hrvatsko-srpski ili srpsko-hrvatski«, kako je bio normirao srpsko-hrvatski Novosadski sporazum o jeziku, iz godine 1955.

O samim događajima donošenja i odjeka *Deklaracije* sve je manje-više poznato, premda još ipak ostaju neki važni momenti za istraživanje i tumačenje, a tiču se udjela i uloga aktera onih događaja u Matici i oko Matice, ali i nekih nedovoljno poznatih stajališta u vezi s *Deklaracijom*, što su ih o pitanjima hrvatskog jezika imali i neki vodeći i utjecajni ljudi iz samih vrhova ondašnjih službenih struktura. I opet ću spomenuti dr. Bakarića: kad se bila rasplamsala osuđujuća kampanja u povodu objavljivanja *Deklaracije*, kao akta kojim se Matica hrvatska odriče Novosadskog sporazuma s Maticom srpskom o jeziku Hrvata i Srba, dr. Bakarić se oglasio u medijima izjavom, u kojoj je kazao: »Da se mene pitalo, ja ne bih išao na izradu i potpisivanje Novosadskog sporazuma...« (kao što su tada tamo išli vodeći hrvatski lingvisti, i katedarski i drugi). A za jednog posjeta Sarajevu, u ljeto 1967. (dakle, u doba kad je kampanja protiv i povodom *Deklaracije* bila na vrhuncu), dr. Bakarić je izjavio sarajevskim medijima: »Ako mene pitate kojim jezikom govorim i pišem, onda ću vam reći: ja govorim i pišem hrvatskim jezikom.«.

Nekim se ušima ovo moje podsjećanje na tri javna istupa dr. Bakarića onih godina može dojmiti kao apologija. Pa, u stanovitom smislu, i jest apologija, utoliko što navedene tri Bakarićeve izjave, u godinama koje su prethodile *Proljeću*, svjedoče o krajnje protuslovnim prilikama u hrvatskoj politici i u javnom životu uopće. Fronte su bile izmiješane, dioba na crno-bijele, bijelo-crne tabore, u sistemu i izvan sistema, nije uvijek bila ni realna ni logična. Nad političkim razvrstavanjem u službenom sistemu i izvan njega lebdjeli su imperativi većeg stila, koji su se ticali dvostruke uvezanosti i položaja Hrvatske: u strukturi Jugoslavije, i – preko toga – u strukturi i logici ondašnjega bipolarnog svijeta. U međuvremenu, nestale su obje one strukture – i Jugoslavija i bipolarni (blokovski) svijet – ali problemi hrvatskog (jezičnog i svakog drugog) identiteta ostali su i dalje otvoreni. Možda realna istraživanja i prosudbe o svim aspektima *Hrvatskog proljeća* pomognu da se jednom iziđe iz kronično začaranoga kruga u kojemu je Hrvatska s ograničenim ili neograničenim suverenitetom.

Sva specifična pitanja i svi zahtjevi koji su se postavljali u vezi s pitanjima hrvatskog suvereniteta i državne slobode, u višegodišnjem

razdoblju (a ne samo u razdoblju jednog »proljeća«, koje se saželo u jednu ili dvije godine – 1970. i 1971.) – sva, dakle, »proljećarska« pitanja i svi zahtjevi ticali su se primarno *nacionalne slobode*, ticali su se veće političke i ekonomske samostalnosti Hrvatske i hrvatskog naroda u onom i u onako uređenom svijetu. O vrijednostima i standardima individualnog života – o ljestvici vrijednosti koje tvore univerzalnu sferu ljudskih prava – nije se raspravljalo neovisno o nacionalnim slobodama. Najbolje je to iskazivao u svojim istupima Vlado Gotovac, koji je probleme humaniteta postavljao u vezi s problemima nacionaliteta; on je u ondašnjim javnim istupima isticao da su nacionalna prava reducirana pa se zbog toga aktualiziraju kao prvorazredna reivindikacija u ondašnjemu stanju jugoslavenskog društva i ustrojstva federacije južnoslavenskih naroda.

Danas, iz perspektive obrata ostvarenog 1990-ih godina, takvo Gotovčevo zalaganje mnogi će nazvati nacionalističkim (kao što su ga, uostalom, u ono vrijeme tretirali tužitelji i sudci, i kao što su ga nazivali čak i neki istaknuti intelektualci s jugoslavenskih prostora, pa čak i u godinama kada je Gotovac zbog svojih ideja i zalaganja čamio u Lepoglavi). Sam je Gotovac nakon promjena s početka 1990-ih godina obrnuo retoriku: on je kao glavni problem hrvatskog društva u suverenoj državi Hrvatskoj impostirao, u najširoj ljestvici, problem slobode čovjeka kao pojedinca i građanina.

U kronici i tematici *Hrvatskog proljeća* ima jedan splet zbivanja i protagonista koji je posve izostao, a držim da je iznimno važan i nezaobilazan, što će se potvrditi u godinama finalizacije borbe za hrvatsku državnu nezavisnost. Riječ je o sistemu narodne obrane, odnosno o aktualizaciji položaja Hrvatske kao – i po tadašnjemu hrvatskom i jugoslavenskom ustavu – »nacionalne države hrvatskog naroda i države Srba u Hrvatskoj«.

Vrijeme mi ne dopušta da o tome nešto detaljnije govorim na temelju ondašnjih uvida i opažanja pa bih želio sugerirati da toj tematici naš Centar obrati primjerenu pažnju u svojim budućim programima. Spomenut ću samo jedan aspekt ove teme.

Naime, poslije 1968., dakle, poslije intervencije vojski Varšavskoga pakta u ČSSR, u SFRJ su položeni temelji sistema Teritorijalne

obrane po republikama. Protagonisti sheme Teritorijalne obrane bili su prvenstveno istaknuti hrvatski antifašisti, generali Ivan Rukavina (idejni promotor ovog sistema), Srećko Manola, Janko Bobetko, a među njima, kao demobilizirani general JNA, bio je i dr. Franjo Tuđman, godine 1968. već stigmatiziran kao hrvatski nacionalist. Teritorijalnu obranu ovi su njezini protagonisti zamislili i pokušali do maksimuma organizirati kao svojevrsnu dejugoslavenizaciju cijelog sistema obrane, koji je svoju osovinu i skelet imao u nedodirljivoj i sveprisutnoj JNA. Naravno, oni su svoje zamisli i inicijative plasirali kroz jugoslavenske savezne organe, usuprot snažnom protivljenju unitarističkih protagonista u samim savezanim ustanovama. Nakon intervencije snaga Varšavskog pakta u ČSSR 1968. uspjeli su – zajedno sa slovenskim liderima – za svoje zamisli dobiti i privolu vrhovnog arbitra, J. Broza - Tita, koji je prihvatio da se u sistemu samoupravnog socijalizma i federativne države revitalizira stara marksistička teorija o »naoružanom narodu«.

Kako je cijela priča s Teritorijalnom obranom završila u Hrvatskoj, dobro je poznato: u proljeće 1990., uoči prvih slobodnih izbora za Sabor SR Hrvatske, od jedinica Teritorijalne obrane na cijelom teritoriju Republike JNA je – prema svjedočenju generala Martina Špegelja – po naredbi svojih komandanata, generala Veljka Kadrijevića i Blagoja Adžića, zaplijenila oko 200.000 cijevi različitih kalibara. Ta je otimačina bila utoliko nemoralnija što je sveukupno naoružanje jedinica Teritorijalne obrane bilo nabavljeno o trošku hrvatskih poduzeća i ustanova, te dijelom iz budžeta Republike. Generalitet JNA dugo se pripremao za svoju ulogu vrhovnog arbitra i izvršitelja ne samo u vojnim, nego i političkim pitanjima iz nadležnosti civilnih vlasti. Sve su se više uplitali u sferu civilnog života. Preko svoje tajne službe, famoznoga KOS-a, kontrolirao je i građane i ustanove. Koliku je mjeru represije nakon Karađorđeva KOS inicirao i urgirao, to ostaje za istraživanje. Što su zahtjevi i poticaji za promjenama u sferi političkog i javnog života bili sve jači i ustrajniji, tim su generali JNA sve više izljetali iz svojih zakulisnih rovova i počeli se razmetati i arbitrirati na javnoj sceni. Taj ubrzani i opasni proces militarizacije u društvu najbolje je opisao prof. dr. Ivan Babić - Iko, sa zagrebačkog Fakulteta političkih nauka. U listu *Hrvat-*

sko sveučilište on je u ljeto 1971. objavio jedan od najjasnijih zahtjeva što su uopće sročeni u *Hrvatskom proljeću*: »Ako se generali žele baviti politikom, neka prestanu biti generali!«. Prof. Babić je, također u *Hrvatskom sveučilištu*, uputio i civilnim vlastima Republike snažnu poruku koja je izražavala raspoloženje široke hrvatske javnosti u vezi s kadrovskim-etničkim sastavom organa unutrašnjih poslova (narodne milicije i svih javnih i tajnih službi unutrašnjih poslova, u kojima je bio zastupljen nerazmjerno veći broj građana srpske nacionalnosti, što je u konkretnim postupcima policijskih organa izazivalo neraspoloženje i praktički produbljivalo međunacionalna trvenja). Prof. Babić je, naime, poželjno rješenje toga osjetljivog problema sažeo u pučku poruku: »Ako treba tko koga da čereči u policijskim postupcima, onda neka čereči svoj svoga!«. Naravno, prof. Babić je zbog svojih izjava nakon sloma *Proljeća* dospio pod istragu.

Bilo je, dakle, u onom narodnom pokretu nazvanom »Hrvatsko proljeće«, i širine i sažetosti, i općenitih zahtijevanja i sasvim konkretnih sugestija. A sve je bilo usmjereno na izgradnju suvremenije, slobodnije i naprednije Hrvatske. Težnje za promjenama i boljitkom, u svim sferama života, neodoljivo su prodirale i na javnu pozornicu izvodile tisuće i tisuće ljudi – svih zanimanja, položaja i imovnih stanja. Svi su oni bili nadahnuti mišlju o stvaranju slobodne i demokratske Hrvatske. Odgovor na pitanje: zašto je *Hrvatsko proljeće* slomljeno onako kako je slomljeno, zašto su njegovi protagonisti i akteri, sljedbenici i simpatizeri završili onako kako su završili, u stanovitom je smislu i dalje otvoreno pitanje na koje će potpuniji i realniji odgovor dati, siguran sam, istraživači iz novog naraštaja od kojih su se neki, kako vidim, okupili i na ovoj komemoraciji. Držim da njima i svima nama preživjelima iz onih događaja mogu biti poticajne riječi koje je Miko Tripalo objavio o dvadesetoj godišnjici dramatičnoga okončanja »proljećarskih« nada i nastojanja (*Republika*, 1991., 11–12; 1992., 1–2 i 5–6):

Nastojali smo »izraziti interes Hrvatske i udovoljiti željama naroda shodno prilikama i odnosima snaga u tom vremenu. Ni unutrašnji ni međunarodni uvjeti nisu išli na ruku tim nastojanjima. A da li je učinjeno malo ili mnogo, svoj sud će dati povijest. Iz Hrvatskog proljeća

rodila se opozicija ondašnjem komunističkom režimu, a njegovo rušenje na višestranačkim izborima – pobjeda je i priznanje svima onima koji su se za to borili. Bili smo u svojoj politici pritiješnjeni s jedne strane narodnim raspoloženjem, kao i radikalizacijom politike od nekih snaga u samom pokretu. S druge strane, protiv Hrvatske je djelovao jugoslavenski vrh, vodstvo drugih republika i vodstvo armije, a postojao je i žestok otpor staljinističkih snaga u hrvatskome političkome rukovodstvu. To je svakako utjecalo i na neke sukobe i nesporazume u pokretu Hrvatsko proljeće, pa i na neke pogrešne procjene i poteze. Uostalom, pored nekih generacijskih razlika, nije bilo potpuno isto sudjelovati u pokretu s pozicija vlasti ili s pozicija kritičara, bez jednake odgovornosti.

Masovni narodni pokret, nikao u Hrvatskoj, bio je jedini put, jedini način na koji su mišljenja, želje i interesi naroda mogli prodrijeti u zatvoreni krug jednostranačkog sustava... Pokret je korespondirao s tada najmodernijim i najatraktivnijim evropskim idejama...«.

Na tragu navedenih sugestija koje je Miko Tripalo izgovorio uoči sloma *Hrvatskog proljeća* i dvadeset godina poslije sloma, ostaje, po mojemu mišljenju – u kontekstu prilika u današnjoj Hrvatskoj – i dalje otvoreno pitanje: što je bio onaj pokret, što je zapravo bilo *Hrvatsko proljeće*? Unatoč već razmjerno velikom vremenskom odmaku – puna četiri desetljeća od njegova sloma – a to razdoblje obuhvaća već dva nova naraštaja – konačnoga i općeprihvaćenoga zaključka o njemu nema. A nema ga zato jer su i preživjeli iz onoga vremena i novi naraštaji pred uznemirujućim starim i novim pitanjima hrvatske zbilje. Onaj pokret ni programski ni organizacijski nije bio kompaktan. Nije imao ni minimalno koordinirano vodstvo, a samim time ni stratešku koherentnost. Ali sve njegove dijelove, sve njegove kolone i njihove simpatizere prožimala je jedna temeljna težnja: emancipacija Hrvatske od starog svijeta, u političkom i ideološkom smislu. S obzirom na ondašnji paralelogram sila, na unutar-jugoslavenskom i međunarodnom planu, presudilo mu je ono što uvijek u sličnim povijesnim gibanjima presuđuje: pitanje tempa i načina ostvarivanja žuđenih ciljeva. Ni jedan segment pokreta nije o tim presudnim faktorima imao realno, a pogotovo ne usklađeno mišljenje.

Hrvatsko proljeće svojim se idealizmom ugradilo kao ulog u povijesnu narodnu glavnicu pa se u tome smislu i s takvim naknadnim osjećajima i prisjećanjima komemorira. Premda rasprave i priče o njemu nisu još ni izdaleka zaključene, *Hrvatsko je proljeće* jedna poučna i nadahnjujuća povijesna legenda. U svakom pogledu, a u istraživačkom i raspravnom ponajprije.

Antun Vujić

POLITIČKE OSNOVE NEKIH INTERPRETACIJA HRVATSKOG PROLJEĆA

Pregled teme: Hrvatsko proljeće kao »interpretacijsko stratište«

Hrvatsko proljeće i poslije 40 godina izaziva političke polarizacije, pa i historiografske, politološke i druge kontroverzije. Od obračuna Tita i jugoslavenskoga partijskog vrha s vodećim hrvatskim reformističkim komunistima u Karađorđevu prosinca 1971., te nakon provedenih smjena i čistki, u Hrvatskoj se razvio specifičan oblik političkog resantimana – javnost je zašutjela. Društvo se pasiviziralo, ali i polariziralo na uži krug agitatora političke represije s istragom »poraženih snaga«, te širi krug »poraženih«, i još širi onih pasivnih i zastrašenih. Te polarizacije imaju vidljiv utjecaj na cijelo kasnije dvadesetogodišnje razdoblje titovske i posttitovske Jugoslavije, pa i na političko strukturiranje Hrvatske kao samostalne države. Politički progoni 1970-ih, ne samo uklanjanja pojedinaca s političkih funkcija, nego i masovna uklanjanja »proljećara« s drugih društvenih funkcija, u gospodarstvu, kulturi, školstvu, s policijskim saslušavanjima, uhićenjima i zatvorskim kaznama, zatim kontinuirane ideološke stigmatizacije sa stalnom potrebom zaoštavanja borbe protiv »hrvatskog nacionalizma«, traju sve do početka raspada SKJ krajem 1980-ih. Takva politika u Hrvatskoj rezultira udaljavanjem političke javnosti (»hrvatska šutnja«) od aktera nepopularne i nametnute vrste monopartijske vlasti, što podvlači golemu razliku spram nekadašnje široke javne podrške reformističkim komunističkim liderima Hrvatskog proljeća. Stoga i poslije, korozijom

komunističke vlasti krajem 1980-ih, u vrijeme raspada jedinstva SKJ, te uvođenja političkog pluralizma 1990. godine, politički sukobi iz 1971. postaju značajno referentno mjesto za nova stranačka okupljanja, jedan od kriterija stranačkih legitimacija – u pozitivnom ili negativnom smislu, ovisno o različitim dijelovima hrvatskog društva na koje su te stranke bile upućene.

Suprotstavljenost političkih pozicija, iz i oko 1971., u novim prilikama odražava se, osim kroz novonastale političke stranke, i u političkoj publicistici. Različiti odnosi prema prošlosti, različiti položaji pojedinaca u političkim odnosima poslije 1971., napose njihov odnos prema Jugoslaviji i komunizmu, preživljavaju i u suvremenim političkim prijeporima. Aktualnost mnogih neriješenih situacija demokratske preobrazbe i državne samostalnosti Hrvatske, s novim nacionalnim, političkim, ekonomskim, kulturnim i drugim izazovima na naslijeđenom državnom prostoru, često se ne mogu odvojiti od političkih gledišta koja su prenesena iz različitih strana sukoba 1971. Te razlike po svojoj političkoj osnovi utječu i na znanstvene i druge naknadne interpretacije Hrvatskog proljeća, postajući tako i dio novih i aktualnih političkih opcija.

U publicistici, znanstvenoj i političkoj (i memoarskoj), Hrvatsko proljeće je postalo, kako se negdje čulo – »interpretacijsko stratište«. Različite interpretacije ukrštaju se s gledištima koja lako postaju suprotstavljena aktualna politička gledišta, kako o hrvatskim unutrašnjim političkim odnosima, tako i o položaju Hrvatske spram drugih država bivše Jugoslavije, pa i prema Jugoslaviji kao svojevrsnom *curriculumu* za nove potencijale u zajedničkoj regiji, »regionu«, ili »sferi«. U tom smislu, pokušat ću povezati neke od interpretacija s njihovim političkim ishodištima s obzirom na Hrvatsko proljeće 1971., te posebno u vezi s njihovim ishodištima iz događaja koji su uslijedili nakon njegova gušenja 1972., a imali su jednako važan, ako ne i važniji utjecaj na politički život u Hrvatskoj.

Sam termin »kritički odnos«, »kritički stavovi« i slične atribucije s prefiksom »kritički« koje ovdje rabim, a odnose se na Hrvatsko proljeće, nemaju uvijek značenje »kritičnosti« u smislu znanstvene kritike ili kritičke misli. Naime, i afirmativan odnos prema Hrvatskom proljeću

može polaziti od kritički utemeljenih analiza, kao što i negativan politički odnos prema Hrvatskom proljeću ne mora ujedno biti i »kritički odnos«, iako se uglavnom tek potonji tako predstavlja pa mu se to i nehotice prepušta. Također, ovdje nastojim izbjeći imenovanja autora pojedinih teza o Hrvatskom proljeću, budući da se prvenstveno nastojim baviti političkim stavovima i interpretacijama, često i kumulativno, a ne njihovim nosiocima. Ne sporim, pritom, da će se i u mojim stavovima naći dosta toga subjektivnoga, ma koliko se trudio to izbjeći. Bio sam sudionikom Hrvatskog proljeća, jedan od onih obuhvaćenih čistkama.

Neki učestaliji »kritički« stavovi i interpretacije Hrvatskog proljeća

Kritički stavovi o značenju Hrvatskog proljeća idu već od osporavanja autentičnosti samoga naziva, pa do kritike njegove kasnije »mitologizacije« i političke »precijenjenosti«, uz osporavanje utemeljenosti ocjena o ekonomskoj i političkoj prikraćenosti Hrvatske 1971. kao glavnih motiva tog nacionalnog pokreta, te uz ignoriranje kasnijih političkih progona i represije u Hrvatskoj. Ovdje ću najkraće iznijeti neke od tih stavova, uz preliminarni vlastiti komentar, a o nekima će poslije biti rečeno i nešto više.

Hrvatsko proljeće, kao naziv, doista je posuđenica od *Praškog proljeća '68*. Događanja 1971. njihovi su protivnici 1972. zapravo nazivali »maspok« (masovni pokret) i »euforija« (nacionalna), a pripadnike toga pokreta »maspokovci« i »euforičari«. Termin maspok i maspokovci imao je prizvuk teške političke optužbe, ravne »kontrarevolucionarnoj djelatnosti«, dok je također dosta rabljen termin euforija (u smislu: kratko i veselo raspoloženje pacijenta prije smrti) bio više podcjenjivački. Ipak, ustalio se termin Hrvatsko proljeće (i »proljećari«) i taj je termin, po demokratsko-reformističkom karakteru i kasnijoj političkoj sudbini Hrvatskog proljeća, uvelike usporediv s Praškim proljećem. Upravo po tim socijalističko-reformističkim idejama, Hrvatsko proljeće se bitno razlikovalo i od prethodnoga (jugoslavenskog) studentskog pokreta iz 1968. koji je, iako suvremen

upravo Praškom proljeću, prvenstveno tražio povratak izvornim (a napuštenim) načelima socijalizma (u stilu »dolje akcionarski socijalizam«), dok su pokreti iz 1968. u Čehoslovačkoj (i Poljskoj), te iz 1971. u Hrvatskoj, tražili više demokratskih prava, političke i gospodarske slobode i društvene reforme u liberalnom smjeru.

Između različitih kritika Hrvatskog proljeća posebno se ističe ona koja otkriva da je ondašnja hrvatska nacionalna politizacija na stavovima o navodnoj ekonomskoj eksploataciji Hrvatske bila neopravdana, jer takve eksploatacije zapravo nije ni bilo, nego se, dapače, Hrvatska iznimno dobro razvijala, pa se, kao i uvijek, između ostalog spominje i turizam. U vezi s tim, objavljeni su i drugi kasniji i suvremeniji radovi koji daju prikaz ekonomskog položaja Hrvatske u tom razdoblju, kao i prikaz mehanizama neproduktivne financijske ekstrakcije hrvatskoga gospodarstva, uključujući i famozni turizam. (Autentičan sažeti prikaz hrvatske ekonomske i političke pozicije s obzirom na djelatnost hrvatske vlade u to vrijeme dao je Dragutin Haramija, ondašnji predsjednik Izvršnog vijeća Sabora u zborniku *Sjećanje na Hrvatsko proljeće 1971–1996*, izd. HAZU, 1997., str. 63–81.) Za ovaj tip rasprava, međutim, karakteristično je da je politička uvjerljivost u pravilu nezavisna o ekonomskoj »istini«, ako takve istine u političkoj reformulaciji ekonomije može i biti; dovoljno je reći da je vjerojatno najbliža istini ocjena, s kojom bi se uostalom svi i složili, da je jaz između razvijenijih (Hrvatska i Slovenija) i nerazvijenih republika bivše Jugoslavije, unatoč administrativnim ujednačavanjima i većim izdvajanjima razvijenijih, bio sve veći, pa su se s jednakim žarom i jedni i drugi mogli žaliti da su u Jugoslaviji prikraćeni (kao što su se i žalili). (Takvu ocjenu daje i Vladimir Gligorov u *Socialism and the Disintegration of SFR Yugoslavia; Slovenia: From Yugoslavia to the European Union*. Washington, DC, 2004.; The World Bank, pp. 16–31. Prema BDP-u *per capita*, iza Slovenije, a nešto ispred Vojvodine, Hrvatska se kontinuirano držala pri vrhu jugoslavenske ljestvice BDP-a, Srbija po sredini, a ostale republike znatno niže. Ti odnosi se gotovo uopće nisu mijenjali još od 1952. pa sve do pred sam raspad Jugoslavije, usprkos razmjerno većim izdvajanjima i Hrvatske i Slovenije u savezne fondove te za nerazvijene. S druge strane, savezne banke su godine

1971. raspolagale s 50,9% ukupnih sredstava za investicije, poduzećima je ostalo 26,8%, a republikama i lokalnim zajednicama 15,2%. Također, u 1971. godini 70,2% akumulacije poduzeća u Hrvatskoj odlazilo je bankama na ime otplate investicijskih zajmova.)

Po jednom od najčešće iznošenih kritičkih gledišta, protagonisti Hrvatskog proljeća 1971. nisu uspjeli u svojim namjerama reformizma, tj. daljnje demokratizacije Partije, federalizacije Jugoslavije i jačanja položaja Hrvatske, zbog izazivanja nepremostivih nacionalnih i međurepubličkih sukoba, pa je stoga i njihova osuda 1972. bila nužna. Ovo kritičko mišljenje daje prednost prikrivanju političkih, nacionalnih i republičkih tenzija, koje su upravo kulminirale potkraj 1960-ih u vrijeme »borbe za ustavne amandmane«, naspram potrebe da se te tenzije riješe, a političa odmazda opravda time da je do nje i došlo upravo u ime prikrivanja takvih nacionalnih i republičkih tenzija. Kako se pokazalo, kasnije »jačanje uloge Partije« rasplamsalo je te tenzije mnogo jače, sve do sloma Jugoslavije.

Po nekim kritičkim shvaćanjima, upravo je novo političko vodstvo Hrvatske, ustoličeno na osudi Hrvatskog proljeća 1972., uspjelo izboriti »konfederalni« Ustav 1974. i time ostvariti glavne težnje pokreta iz 1971. Po takvoj kritici, budući da su ostvareni i sami zahtjevi Hrvatskog proljeća, konačno bi trebale otpasti i žalopojke o gorkoj sudbini i neravnopravnosti Hrvatske u kasnijoj Jugoslaviji.

Ovom se mišljenju suprotstavlja drugo i oprečno, ono s nacionalne »kritičke« strane. Tu se ističe da je upravo jugoslavenski Ustav iz 1974. reducirao postignute vrijednosti ustavnih amandmana iz 1971., budući da je njime iznova omogućena majorizacija u odlučivanju u jugoslavenskoj Skupštini dopuštanjem takvog odlučivanja u Vijeću udruženog rada. Time bi angažman lidera Hrvatskog proljeća za reformu jugoslavenskoga komunizma bio ne samo uzaludan, nego i štetan, jer je hrvatski narod poveden u pogrešnom smjeru, a politička bitka izgubljena. Po tom mišljenju, također, trebalo se prihvatiti neugodne dužnosti onemogućavanja djelovanja najistaknutijih (nepartijskih) agitatora i studentskih vođa iz Hrvatskog proljeća, a sačuvati jedinstvo Partije u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) te pobijediti u duhu amandmana iz 1971.

Kritički se javlja i stajalište da je Hrvatsko proljeće »krivac« što su se poslije njega sve političke konfrontacije u Jugoslaviji nužno prebacivale na »nacionalistički kolosijek«, pa je ono i izvorni, ako već ne i neposredni krivac sloma Jugoslavije iz 1990-ih. Takvo gledište Jugoslaviju drži vrijednošću *per se*, te svaku kritiku centralizma vidi i kao razbijanje Jugoslavije. Na drugi način, ono je karakteristično za shvaćanja Nove ljevice koja drži da nacionalna pitanja neće ni postojati ako ih se bude ignoriralo.

Postoji i političko stajalište koje u pokretu 1971. vidi početak uspona desnice u Hrvatskoj, s trajnim posljedicama pada hrvatske ljevice od izbora 1990. i konstituiranja Hrvatske kao samostalne, dakle i rezidualno desničarske, nacionalističke zemlje. Po tom mišljenju (koje nije ograničeno samo na Hrvatsku), nacionalizam je svojstvo samo onih zemalja koje su državnu samostalnost ostvarile raspadom ranijih komunističkih višenacionalnih državnih zajednica, nakon pada komunizma, a mjerilo »ljevice« i demokracije najčešće se svodi na mjerenje obujma opstanka političkih tvorbi koje su izvedene iz komunizma.

Iznose se i kritike o (ipak) samo komunistički ograničenom obzoru Hrvatskog proljeća, dapače i one sarkastične, o njegovu uzaludnom pokušaju »spašavanja Jugoslavije«, te o nacionalnoj katastrofi koja je nepromišljenom politikom zadesila Hrvatsku. (Zanimljivo je da gotovo identične stavove iskazuju i konzervativci u Češkoj u svojim polemikama s tamošnjim protagonistima Praškog proljeća.) U tom smislu grijeh je Hrvatskog proljeća i to što je od 1972. Hrvatska ostala bez »kadrova« (»za razliku od Slovenije«), politički ogoljena pri izbijanju jugoslavenske krize potkraj 1980-ih. Dakako, ne nedostaje ni patetike, pa ni samosažaljenja *generacije '71*, ma koliko ona samu sebe s mnogo razloga drži izgubljenom.

Pitanja o političkom značenju raznih interpretacija Hrvatskog proljeća ovdje ne razmatram samo u vezi s meritumom samih događaja u vremenu njihova odvijanja, nego i u vezi s neposrednim posljedicama Hrvatskog proljeća u razdoblju poslije, tj. u kontekstu političke odmazde i represije koja je nastupila poslije 1971. Ti događaji su, možda i više od samoga čina Hrvatskog proljeća, utjecali na njegove valorizacije i na daljnju povijest Hrvatske, uključujući i njezinu tekuću

povijest. Zato ću se na neke od navedenih kritika, kao i na neka njihova aktualna preoblikovanja, još posebno osvrnuti u tom kontekstu.

Nova politička konstelacija 1990-ih i valorizacije 1971.

Političko značenje Hrvatskog proljeća teško je odvojiti od interesa njegovih kasnijih i različitih političkih korisnika. To je značenje najprije opterećeno posredno i retroaktivno, nastankom triju glavnih političkih, tj. stranačkih grupacija početkom 1990-ih: (1) »lijeve«, komunističko-reformističke (SKH–SDP), zatim (2) »centrističke« Koalicije narodnog sporazuma (KNS) te (3) »desne«, nacionalno-populističke (HDZ). Navodnici u etiketiranju tih grupacija imaju posebno opravdanje s obzirom na političku konfuziju s početka demokratskog procesa, koja i nije mogla nastupiti urednom političkom stratifikacijom uobičajenih europskih stranaka i njihovih standardnih atribucija. Te su se grupacije različito odnosile prema značenju Hrvatskog proljeća. Tako su i kasniji politički plasmani stranaka i pojedinaca iz tih struktura znatno utjecali na javna shvaćanja o Hrvatskome proljeću, pa i na njegovo političko vrednovanje.

U novom nacionalnom i demokratskom pokretu 1990. dio najistaknutijih »proljećara« okupio se ponajviše u političkoj grupaciji Koalicije narodnog sporazuma. Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Drago Haramija, Srećko Bijelić i dr. bili su sam vrh reformističkog i svrgnutog dijela hrvatskoga SK koji se neposredno identificirao s Hrvatskim proljećem. Međutim, u istoj su se grupaciji angažirali i mnogi najistaknutiji »proljećari« izvan rukovodstva ondašnjega SK, napose Dražen Budiša, jedan od glavnih studentskih lidera iz 1971., kao i Marko Veselica, jedan od politički najaktivnijih ekonomista toga vremena, oba osuđena na višegodišnje zatvorske kazne. Time je KNS nastojao rekonstruirati široku demokratsku osnovu Hrvatskoga proljeća, koja se nije ograničavala samo na ranije reformističke članove SK, nego je uključivala i političke žrtve komunističkog režima poslije 1971., kao i predstavnike drugačijih političkih uvjerenja, pa i onih koja 1971. nisu bila jednoglasna, ni u pogledu sadržaja demokratskih i nacionalnih

zahtjeva, ni u pogledu metoda njihova ostvarivanja. Po shvaćanjima samih čelnih ljudi Koalicije, KNS je izražavao svojevrsnu lepezu novih, nekomunističkih demokratskih stranaka, kao ponudu cjelovite saborske strukture europskog tipa – od desnih i konzervativnih, preko liberalnih, do lijevih i socijaldemokratskih. Bio je to oživljen nastup političke raznovrsnosti Hrvatskog proljeća koji, kako je poznato, nije polučio i očekivan politički uspjeh (što ovdje nije predmet razmatranja); stranke Koalicije ipak su osigurale parlamentarni status, iako već u startu slabiji i od HDZ-a i od SKH (poslije SDP-a).

Drugo krilo demokratskog pokreta 1990-ih prezentirala je Hrvatska demokratska zajednica, stranka koju je okupio Franjo Tuđman, koji sam nije imao važniju ulogu 1971., iako je imao ulogu ključnog disidenta još od 1967. HDZ-u nije bilo u interesu aktualiziranje ni pozivanje na važnost Hrvatskog proljeća. Politička karizma nekih od lidera iz 1971. mogla je samo štetiti političkom uspjehu samoga Tuđmana i njegove stranke. Također, pozivanje na pokret iz 1971. kao na neku baštinu hrvatske ljevice bilo bi u suprotnosti s pozivom na »pomirbu svih Hrvata«, i desnice i ljevice, kako je tu pomirbu vidio F. Tuđman i u kojoj je osigurano (i konzumirano) značajno mjesto prinovama iz ranijih komunističkih struktura, čak i onima iz viših foruma neposredno djelujućega SK. Iako je te dvije grupacije, KNS i HDZ, povezivala jaka retorička suprotstavljenost ranijoj komunističkoj vlasti, njihov odnos prema tekovinama Hrvatskog proljeća nije bio jednoznačan – u slučaju KNS-a bio je gotovo restitucijski pozitivan, dok je u slučaju HDZ-a bio u najmanju ruku ambivalentan.

Na tada suprotnoj strani, treća od relevantnih političkih grupacija, preostala u tadašnjem Savezu komunista, umnogome je nasljeđivala teret samog obračuna s Hrvatskim proljećem. Njoj je tek predstojala »isprika« zbog grijeha Partije počinjenih 1972., što je Račanov SDP i učinio u »Povijesnoj deklaraciji«, ali tek pola godine nakon prvih višestranačkih izbora 1990. (U »Povijesnoj deklaraciji« SDP-a od 3. studenog 1990. dan je iscrpan popis »negativnog salda četrdesetpetogodišnje vladavine KPH-SKH«, od ratnog i poratnog razdoblja do kraja 1980-ih. Uz ostalo, popis navodi »jednoznačno svođenje događaja 1971. godine na nacionalizam, uz poricanje reformskih, demokratskih i federalističkih

aspekata politike tadašnjeg rukovodstva, te politički i krivični progon pripadnika tzv. maspoka«. U tekstu se navodi da je »potrebno rehabilitirati nevino osuđene osobe u političkim procesima«, te da SDP »smatra svojom moralnom i političkom dužnošću da se javno ispriča svima onima kojima je iz političkih razloga nanesena nepravda«... Usp.: *Deset godina Socijaldemokratske partije Hrvatske, 1990.–2000. Dokumenti*; priredio Dušan Plećaš, Zagreb, 2000.; str. 150 i dalje.) Iako je takva isprika dana, ona je zacijelo (uz ostale elemente politike I. Račana) otvorila procijep u tadašnjem SKH-u, raspadom članstva i razlazom rukovodstva. U rukovodstvu, neki od aktera, pa i sam Račan, bili su ranije glasni kritičari maspoka, te je odnos prema '71, više od bilo kakve socijaldemokratske »revizije«, označavao bolni rez s partijskom prošlošću. Taj je rez mnoge politički pasivizirao, ali neki ga nisu ni prihvatili, te su se angažirali u nekim drugim (manjim) strankama ljevice, gdje nije bilo izravnih ograda od represije nad Hrvatskim proljećem, ili se ta represija naprosto prešućivala (Socijaldemokratska unija B. Horvata, Socijalistička radnička partija S. Šuvara i dr.). Uzimajući u obzir i manje (pretežito tek publicistički aktivne) filojugoslavenske i prokomunističke skupine, a koje su direktno nasljeđivale animozitet prema Hrvatskome proljeću te im je i Račanov SDP bio »izdajnički«, lako se može zaključiti da Hrvatsko proljeće za dio ljevice i nije politički rehabilitirano, ili da ono ne predstavlja neko opće afirmativno prizivno mjesto. Na ljevici je tek prva (i mala) socijaldemokratska stranka (SDSH; osnovana u prosincu 1989.) naglašavala naslijeđe Hrvatskog proljeća, a od njezine integracije s SDP-om (1994) Hrvatsko proljeće se (uz Radićevo republikanstvo, stari HSS, Pučku frontu i dr.) u programskim dokumentima i ubraja u političke zasade novog SDP-a. Deklarativna rehabilitacija Hrvatskog proljeća u SDP-u nije značila i aktivno uključivanje glavnih protagonista Hrvatskog proljeća u SDP, do kojeg i nije došlo; tek je manji dio mlađih i politički žigosanih »proljećara«, koji se okupio u SDSH, nastavio politički djelovati od 1994. i u ujedinjenom SDP-u.

Kako je očito, Hrvatsko proljeće, premda značajno, ali difuzno prisutno i u novim političkim grupacijama, nije predstavljalo takvu memorijsku političku osnovu za političku javnost koja bi neposredno

odredila smjer političkih promjena i demokratski izgled buduće samostalne hrvatske države.

S postupnim razrjeđivanjem nacionalne homogenizacije iz vremena Domovinskog rata, s uobičajenim vraćanjem političkoga klatna, otvorio se prostor i za davne i poznate glasove pojedinih protagonista retorzije nad Hrvatskim proljećem. Njihova sjećanja i nazori svakako su nezaobilazni dio rasprava u demokratskome društvu, u kojem se odmazda nad protagonistima 1971. ne smije i ne može pretvoriti u odmazdu nad protagonistima 1972. No, za to ni nema brige, budući da su upravo neki od nekadašnjih novinarskih lovaca na vještice (»maspokovce«), potkraj prošlog i početkom ovog milenija, od ranijih agitpropovskih izvršitelja postali vlasnici medija; njihovoj vlastitoj (medijskoj) kolonizaciji politike svakako nije interes da rasvjetljavanjem stare antidemokratske harange protiv Hrvatskog proljeća kompromitira njihove nove demokratske uloge. Tu se o retorziji nad Hrvatskim proljećem duboko šuti.

Posebno, trošenjem nacionalne supstancije hrvatske politike, identifikacijom HDZ-a kao dugogodišnje stranke na vlasti sa samom Hrvatskom i hrvatstvom uopće, pod teretom rezidualnog nacionalizma te istodobnom kompromitacijom te stranke zbog korupcije, ohrabreni su i stari i novi nezadovoljnici s Hrvatskom kao državom da potraže njene urođene mane, ne samo u toj stranci, nego i u političkoj baštini iz 1971. Tako odnos prema Hrvatskom proljeću ostaje i u pričuvu raznih političkih interesa koji s njim i ne moraju imati neposrednu vezu ako tu vezu imaju s Hrvatskom kao državom.

Mnogi politički faktori, izvan merituma historiografske ocjene Hrvatskog proljeća, djeluju u njegovoj povijesnoj i aktualnoj recepciji; ti su faktori bili i ostali politički, i djelovali su na neke historiografske pristupe Hrvatskom proljeću.

»Precijenjenost« i »mit« 1971.

Ocjene o »precijenjenosti 71.«, »mitu 71.« i sl. ne proizlaze iz stvarnoga političkog položaja i značenja Hrvatskog proljeća *per se*, što ne znači da nemaju političku funkciju *per secundam*. Hrvatskom proljeću,

dakako, ne treba ni precjenjivanje ni podcjenjivanje, još manje neka mitomanija. Takve ocjene teknu mimo stvarnog smisla tih događaja, kao neka vrsta političke prevencije koja te događaje pretvara u simulakrume da bi ih koristila, bilo kao mit, bilo kao kritiku mita; u obje varijante riječ je o političkim zloupotrebama korisnika nacionalizama, samo suprotstavljenih predznaka. Takve ocjene obavljaju političku strategiju izvan politologije i povijesti kao znanosti, interesnu strategiju dviju vrsta korisnika nacionalizma, onih koji se uspinju na njegovoj izgradnji, i onih koji se uspinju na njegovu rušenju. U oba slučaja riječ je o potrebi očuvanja zaoštrenoga političkog sukoba radi održavanja podjele političkog terena nastalog i izraženog još u primordijalnom političkom sukobu dviju glavnih stranaka 1990. (HDZ-SKH), a baziranom i na kontestacijama iz 1971. Nikada, naime, ni dvadeset godina poslije (1991.), niti za idućih dvadeset godina (2011.), nije došlo ni do kakva nametanja političke volje lidera iz 1971. koji bi tako mogli nametati i svoju »precijenjenost«, te stvarati neku »mitologiju«. Glavne dijelove političkog terena, prisvojili su najprije HDZ i SKH, poslije HDZ i SDP, što uz medijsku i drugu oligarhijsku interesnu strukturu stvorenu u, i oko tih stranaka, ne upućuje na tragove nekog *mita* '71. koji bi značio i neposredan politički utjecaj. Mit ne postoji, iako postoji i njegovo stvaranje i njegova zloupotreba.

Hrvatsko proljeće nije postalo vladajuća vrijednosno-politička paradigma u hrvatskoj politici, ali je ostalo trajna osnova političkih polarizacija. U doba Jugoslavije, ono je najprije slomljeno, a nakon tog sloma djelovalo je tek vrijednosnom i političkom rezervom demokratske javnosti i njezinom političkom isključenošću. Također, Hrvatsko proljeće nije postalo vladajućom političkom paradigmom niti u nezavisnoj Hrvatskoj koju su u nacionalno-političkom smislu ubrzo prisvojile nove političke mutacije s prevladavajućim genom »pomirbe« svega i svačega, u čemu je Hrvatsko proljeće moglo eventualno biti samo jedna od komponenti, ne i politički presudna. Zato je stvaranje mita o Hrvatskom proljeću prije posljedica naknadne savjesti onih koji su ga tada gušili, pa ga sad prebacuju u mitologiju, kao zamjenu za loša politička sjećanja; ako je, naime, Hrvatsko proljeće bilo samo mit, onda nema ni političke krivice za njegovo gušenje. Također, ako je Hrva-

tsko proljeće mit, onda nema krivice niti za njegovu nacionalističku preobrazbu radi obaranja starih i pribavljanja novih političkih pozicija i interesa, napose onih iz doba privatizacije.

Da bi se razumjelo Hrvatsko proljeće 1971. bilo bi potrebno sagledati ga u širem povijesnom i političkom kontekstu mogućnosti razvitka demokratske ljevice u Hrvatskoj, kojoj ono izvorno pripada. Ono je po svemu još jedna od heterodoksija hrvatske demokratske ljevice. Ta je ljevica, ako je bila demokratska, uvijek teško spajala vrijednosti vlastite nacionalne i političke savjesti s mogućnostima njezine realizacije. Političke obratnice hrvatske demokratske ljevice često izražavaju moći i ograničenja hrvatske politike uopće, politike limitirane ne samo ograničenim resursima maloga naroda, nego i silama izvan njegovih moći. Težak uspon hrvatske socijaldemokracije tek pod kraj i na periferiji K&K, zatim njezin neposredni slom u novoj jugoslavenskoj državi, alternativni polet komunista poslije 1918. i ubrzo njihova brutalna likvidacija 1920./21., ljevičarsko-republikanski seljački pokret s progonima i hapšenjima seljačkih vođa, pa zatim, u njegovu kompromisnom nastavku, federalističko-reformistički HSS i dugotrajni progon te stranke od strane režima, istodobno uz njezinu izoliranost od komunističke ljevice, napokon i marginalizirana pozicija hrvatske demokratske ljevice unutar komunističkog pokreta u II. svjetskom ratu, s likvidacijom i lijevoga krila HSS-a u poraću, samo su neke od uobičajenih amplituda povijesne undulatornosti hrvatske političke ljevice: ona je plivala na valovima, ali ti je valovi nisu nosili do obala spasa. Suočena s jačim, ali nedemokratskim političkim silama, fašističkim separatističkim i komunističkim centralističkim, hrvatska je demokratska ljevica morala birati kompromise koji su je često i potirali. Tako bi se i na Hrvatsko proljeće 1971., s njegovim odnosom prema demokratskim, nacionalnim, socijalnim i političkim zahtjevima, ne prvi, niti posljednji put u povijesti, mogla primijeniti jednadžba čije su nepoznanice već više puta bile negativno rješavane: ***Hrvatska je ljevica bila manje hrvatska nego što je to trebala biti, ali je bila više hrvatska nego što je to smjela biti.*** I Hrvatsko proljeće bilo je manje hrvatsko nego što su to htjeli mnogi njegovi pobornici, ali mnogo više hrvatsko nego što su to dopuštali njegovi moćniji

protivnici.* /*Dugogodišnji najautoritativniji hrvatski komunistički političar, Vladimir Bakarić, bio je svjestan povijesnog oblika tog problema hrvatske ljevice, pa se i sam javljao s obje strane navedene »jednadžbe«; tako i kada je ohrabrivao njezine protagoniste, kao na 10. sjednici CK SKH, i kada je 1972. prihvatio njihov poraz i krenuo s drugima, nastojeći ipak sačuvati ukorijenjene federalističke težnje. Također, golemo Krležino djelo uvelike je prožeto upravo takvim shvaćanjem drame hrvatske ljevice, a tako se doimaju i sami njegovi politički postupci, od nećkanja prema ratnom angažmanu s komunistima 1941., preko potpisivanja *Deklaracije o jeziku* 1967., do sloma Hrvatskog proljeća koji je ipak nastojao preživjeti, što mu je, iako uz negodovanje najrevnosnijih partijskih dužnosnika, i omogućeno./ U tom smislu, ogleda se i pozicija hrvatskoga reformističkoga komunizma 1960-ih, njegov položaj spram političkih, društvenih i ekonomskih okvira u kojima je djelovao i koji su ga napokon ugušili.

Neke etape jugoslavenskog pitanja i Hrvatsko proljeće

Pojedine suvremene interpretacije Hrvatskog proljeća traže uporište i u novim i bizarnim interpretacijama različitih etapa Jugoslavije kao državne zajednice; njima su važnije Jugoslavije od pitanja zašto su se one raspadale. Tako se javljaju i ideje koje u nabranjanju različitih Jugoslavija do 1990. nalaze više Jugoslavija od one Prve (Kraljevine) i one Druge (socijalističke). Po njima, Druga Jugoslavija je već ona koja nastaje u okviru Kraljevine, sporazumom Cvetković–Maček iz 1939., a kojim je sporazumom prvi put, »u načelu«, riješeno i hrvatsko nacionalno pitanje (?!). Titova Jugoslavija time postaje tek Treća Jugoslavija, a s Ustavom iz 1974. zapravo nastupa Četvrta (Kardeljeva) Jugoslavija, koja navodno na konfederalističkim načelima rješava ne samo hrvatsko nacionalno pitanje, nego i druga nacionalna pitanja i odnose u Jugoslaviji. Takve nove periodizacije trebale bi biti i potvrda shvaćanju po kojem »nije Jugoslavija bila umjetna tvorevina, nego je umjetno bilo njeno rušenje«. Razumije se, pri takvim idiličnim gledanjima na Jugoslaviju, na njezinu rušenju mogli su raditi samo neki vrlo loši ljudi,

tzv. nacionalističke ili političke elite, neka vrsta političkih mizantropa. Fetiš »političkih elita« zajedničko je mjesto svih deklarativno lijevih teorija zavjere protiv Jugoslavije; no te teorije naglo zastaju u dosljednosti, pa se uz ozloglašene »nacionalističke elite«, kojima pripada i »proljećarska«, ne primjećuje i glavna jugoslavenska »politička elita«, elita njezinoga partijskog socijalizma, njezina nomenklatura – ništa manje nacionalistička, samo na drugi način, velikodržavni.

Naravno da Jugoslavija nije bila umjetna tvorevina (kao ni Austro-Ugarska Monarhija, ni SSSR), ali valjda ni njezino rušenje nije bilo umjetno, kad se već raspala sama unutar sebe. Ako se za rušenje Jugoslavije mogu tražiti i neki vanjski uzroci, npr. slom svjetskog sustava komunizma, do tog rušenja valjda ipak ne bi došlo da nisu postojali i obilni unutrašnji uzroci. Kao jedan od uzroka, u negativnom smislu, javlja se i Hrvatsko proljeće, budući da su za neke njegove kritičare, nakon 1971. sva društvena pitanja »prebačena na nacionalna pitanja«. Ovaj tako precizan nalaz danas, možda najbolje objašnjava razloge raspada Jugoslavije jučer – potpuno nerazumijevanje razloga same Jugoslavije.

Ne ulazeći šire u rasprave o jugoslavenskom pitanju koje se jednom završilo raspadom Prve i ponovilo raspadom Druge Jugoslavije, izdvojiti ćemo samo neke političke elemente koji su s nastupom Druge Jugoslavije nastojali prevladati sudbinu one Prve; u tom kontekstu bitno je određen i položaj i značenje Hrvatskog proljeća u odnosu na Jugoslaviju.

Druga, socijalistička, Titova Jugoslavija nastala je posve suprotno od one Prve: umjesto kraljevine – republika, umjesto jednog i jedinog naroda – priznanje posebnosti naroda (doduše, ne odmah i svih), umjesto unitarne države – federacija, umjesto kapitalizma – komunizam (ili socijalizam), umjesto parlamentarne države (makar i oktroirane) – partijska država, umjesto demokracije (makar i lažne) – diktatura proletarijata. Na tim načelima vodio se i Narodnooslobodilački rat i ta načela kod hrvatskih komunista nisu bila usvojena, nego su bila autonomna, intrisiktna, razlog same njihove borbe; oni su se u Drugoj Jugoslaviji, s obzirom i na vodeći hrvatski komunistički i partizanski kadar u ratu i u poslijeratnoj državi, osjećali možda i superiorno u

smislu tumačenja tako postavljenih principa. Ta određenja, dakle, bitno su utvrdila i uvjete opstanka Jugoslavije. Premda se mogu naći različite ocjene i Tita i Kardelja o smislu Jugoslavije, ipak neprijeporna ostaje ona Kardeljeva iz 1965., izrečena na sjednici IK CK SKJ: »Nismo se mi u Jugoslaviju ujedinili zbog Jugoslavije, nego... zbog socijalizma. I ako nam ne bude jasno da je socijalizam taj koji ujedinjuje Jugoslaviju, onda nikakav drugi faktor ne može Jugoslaviju da ujedini«.

Druga Jugoslavija započela je komunističkim uzletom, a završila njegovim kolapsom. Započela je uvođenjem radikalnoga komunizma, posve sovjetskog tipa, koji se održavao i poslije Rezolucije Informbiroa 1948. do ranih 1950-ih, a nastavila se traženjem »vlastitog puta u socijalizam«, uvođenjem radničkog samoupravljanja kao svojevrsnog oblika komunističkog reformizma, puta između Istoka i Zapada. Potonji proces je snažno rastao, bilježeći i znatne uspjehe, pa i međunarodni prestiž, a od sredine 1960-ih, obuzdavanjem moći tajnih službi (Brijunski plenum, 1966), taj se proces, dapače, i akcelerirao u niz kritički napregnutih reformističkih pokušaja, ne samo u Hrvatskoj, nego i u Sloveniji i u Srbiji. Ti su pokušaji napinjali mogućnosti komunističkog jugoslavenskog reformizma do (i preko) granica njegove izdržljivosti. Politička kretanja kao što je bilo Hrvatsko proljeće 1971., kao i ranija »Cestna afera« u Sloveniji 1969., te kasniji »liberalizam« u Srbiji 1972., označila su krajnje demokratske domete, kako komunizma kao sistema, tako i Jugoslavije kao države. Beziznimno, ti su pokreti ugušeni ne zbog njihove međusobne suprotstavljenosti (s čime se manipuliralo), jer su se njihova vodstva počela politički i približavati; nakon relativno ograničene političke žrtve Staneta Kavčiča u Sloveniji, uz trajni utjecaj Slovenca Kardelja, hrvatsko i srpsko vodstvo (Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo, te Latinka Perović i Marko Nikezić) počelo je shvaćati povezanost njihovih pozicija u odnosu na retrogradne konzervativne i centralističke elemente glavnih državnih struktura moći – vojske, birokratizirane Partije i saveznih tijela, zasebnih centara financijske moći. Ta su kretanja zaustavljena prvenstveno zbog njihove zajedničke suprotnosti s političkim, ekonomskim i nacionalnim okvirima i ekvilibriranjem države unutar tih okvira; ta je država morala biti komunistička da bi opstala, a morala je biti i demokratska da bi se

razvijala, a jedno s drugim nije išlo. U tom kontekstu stoji i obujam i smisao političke likvidacije tih pokreta koji su zapravo posljednji u Jugoslaviji pokušali izvesti njezinu demokratsku rekonstrukciju radi opstanka i Jugoslavije (kao federalističke zajednice) i socijalizma («s ljudskim likom«).

Doba nepremostivih razlika

Nakon sloma reformističkih pokreta u Hrvatskoj i Srbiji, Jugoslavija ulazi u doba nepremostivih unutrašnjih suprotnosti koje traje od 1972. do njezina konačnog raspada 1990. Razumije se, nije prestao život; ljudi su živjeli i radili i dalje, makar i teže, i pod političkim pritiskom i represijom obnovljene policijske države. Ta je represija u Hrvatskoj bila neosporno najteža, iako je i u Srbiji odnijela mnoge političke žrtve. Prateća ekonomska kriza svakako je pridonijela zaoštavanju političkih odnosa i političkoj krizi same Jugoslavije. Ali i mimo nje, obračunom s reformizmom demokratskog tipa ranih 1970-ih zapečaćena je sudbina Jugoslavije, mnogo prije njezina konačnog raspada; nove ali nedemokratske varijante izlaska iz političke krize tu sudbinu više nisu mogle spriječiti, a ona se zaista vezuje i uz obračun s Hrvatskim proljećem.

Karakter jugoslavenske krize od 1970-ih najbolje ilustriraju dva neuspjela pokušaja povrata političkog optimizma i državne perspektive, a nakon odustajanja od demokratizacije. Prvi je bio pokušaj očuvanja federalizma Ustavom iz 1974. koji je trebao donekle reafirmirati i hrvatske zahtjeve iz 1971., ali još više zaustaviti ojačale centralističke snage čija bi nekontrolirana provala udarila u temelje jugoslavenskoga kompozituma. Bio je to pokušaj *federalizacije bez demokratizacije* (Ustav 1974.) i urodio je samo novom atomizacijom i okoštavanjem Partije, a ona je sama upravo bila preuzela ekskluzivnu ulogu očuvanja zajedničke države. Drugi je pokušaj, iz kasnih 1980-ih, pri kriznom zaoštavanju unutarpartijskih i međurepubličkih odnosa (što je proisticalo iz prvoga), krenuo obratnim smjerom, smjerom *demokratizacije bez federalizacije* po sistemu unitarnog upravljanja Jugoslavijom na

skupštinskom principu »jedan čovjek – jedan glas«, bez federalne konstitucionalnosti republika i pokrajina; taj su pokušaj zagovarale paradržavne »građanske« grupe (Ujedinjena jugoslavenska demokratska inicijativa – UJDI, ali i dio JNA i već instalirani Slobodan Milošević). Oba pokušaja i njihovi rezultati podvlače po Jugoslaviju katastrofalne posljedice sloma reformizma iz 1971./72.

Hrvatsko proljeće, »socijalistička demokracija« i novi politički agensi

Hrvatsko proljeće u osnovi je socijalistička heterodoksija koja je, ne napuštajući vrijednosti socijalizma, same te vrijednosti, ugrožene anakronom partijskom ortodoksijom, nastojala ostvariti na demokratski način, još uvijek unutar granica socijalističkoga političkog sustava i Jugoslavije kao države. Hrvatsko proljeće nastupilo je kao klimaks borbe za ekonomsku i društvenu demokratizaciju. U ondašnjim terminima, to je bila borba za samoupravljanje, privrednu i društvenu reformu, ravnopravnost naroda i narodnosti, borba za vrijednosti tzv. socijalističke demokracije kao nekog višeg oblika demokracije od one »puke« građanske i parlamentarne – za tzv. društvenu ili socijalističku demokraciju, temeljenu na marksističkim idejama »oslobođanja čovjeka (i društva)«. Smjenu Aleksandra Rankovića, stvarnog ili simboličkog šefa policijske države, na Brijunskom plenumu 1966., hrvatska je javnost doživjela kao potvrdu pobjede upravo takvih demokratskih snaga unutar SKJ, te se činilo da je otvoren put daljnje demokratizacije zemlje. Tu je demokratizaciju personificiralo i mlado hrvatsko partijsko vodstvo – Savka, Miko, Pero Pirker i drugi. Borba za ekonomska, nacionalna, demokratska i radnička prava činila se jednom i jedinstvenom. Osjećaj širih političkih mogućnosti, međutim, otvorio je vrata i politizaciji drugih društvenih agensa koji nisu pripadali ovom tipu mišljenja, a još manje užim partijskim strukturama; ti oslobođeni novi agensi otvarali su i nova pitanja. Uz standardne zahtjeve kao što su bili reforma deviznog režima »u korist onih koji ih ostvaruju«, vraćanje sredstava »onima koji ih proizvode«, kritika »otuđenih centara moći«

(reeksportera i saveznih banaka), zahtjevi za politikom »čistih računa« itd. na dnevni red su postavljeni i drugi i zahtjevi, pa i oni eksplicitno nacionalnog sadržaja.

Prekretničku ulogu za nastup Hrvatskog proljeća odigrala je *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* 1967., koju su potpisale neke od najvažnijih hrvatskih kulturnih ustanova (Matica hrvatska, Društvo književnika Hrvatske i dr.) te neki najistaknutiji pojedinci (pa i M. Krleža). *Deklaracija* je inače bila posve legalistička te je ponavljala formulacije o ravnopravnosti jezika (hrvatskog, srpskog, slovenskog i makedonskog) s II. zasjedanja AVNOJ-a (zapravo odluku Predsjedništva AVNOJ-a iz siječnja 1944.). Ali otvarala je i pitanje položaja hrvatskoga (naspram »hrvatskosrpskoga« ili »srpskohrvatskoga«) književnog jezika (standarda) u školama, vojsci, saveznim i drugim ustanovama, gdje on stvarno nije ni bio ravnopravan, te je dočekana »na nož« i u konzervativnim partijskim krugovima, a napose kod onih koji se nisu slagali prvenstveno s udovoljavanjem onim prvim, ekonomskim i političkim hrvatskim zahtjevima. Organizirana je kampanja osude hrvatskog rukovodstva zbog toleriranja hrvatskog nacionalizma. Ta je kampanja, doduše, ubrzo otklonjena na X. sjednici CK SKH, ali tek privremeno. Na toj je sjednici, drugom bitnom događaju pred Hrvatsko proljeće, ipak (uz Titovu i Bakarićevu podršku), umjesto nacionalizma osuđen unitarizam (Miloš Žanko, koji je pokrenuo kampanju). Međutim, hrvatsko političko vodstvo više se nikad nije oslobodilo osude za toleriranje nacionalizma.

Ovi događaji (inače u literaturi široko i raznoliko interpretirani) važni su za razumijevanje ključnog presedana u povijesti jugoslavenskog socijalizma uopće, a koji je bitno odredio i smisao i sudbinu Hrvatskog proljeća – bila je to nova uloga javnosti u politici, te neposredan politički nastup (ne samo kuloarski) novih političkih agensa, izvanpartijski legitimiranih struktura vlasti – politički angažiranog dijela inteligencije s Maticom hrvatskom kao »paralelnom političkom institucijom« i mladih, tj. »pokreta hrvatskih sveučilištaraca« kao potencijalno alternativnom političkom organizacijom. Posebno, a što je bilo kobno za Hrvatsko proljeće, taj se ulazak izražavao kao podrška »demokratskom dijelu« partijskog rukovodstva, parcijalno, što se

moglo shvatiti samo kao politika uperena protiv monopartijske vlasti, generalno. U tom sklopu prvi put su se našli, unatoč mnogim različitim stajalištima, elementi koji ipak nisu nadilazili standarde načelno prihvaćenog »pluralizma samoupravnih interesa« i »socijalističke demokracije«, budući da (osim u pojedinačnim slučajevima provokacija) ni Jugoslavija kao država, ni socijalizam kao sistem, pa niti Tito kao vođa, nisu se ni dovodili u pitanje. Zato ni uhićenja vođa studenata i nekolicine najgorljivijih agitatora (koja je tražio jugoslavenski partijski vrh), sa stajališta hrvatskoga demokratskoga partijskog vodstva, nisu dolazila u obzir jer bi potirala njihovu demokratsku legitimaciju, dok im je, s druge strane, toleriranje masovne politizacije (»maspoka«) direktno oduzimalo njihovu partijsku legitimaciju. Tako je Hrvatsko proljeće demonstriralo suprotnost između partijske države i demokracije uopće; ono je dovršilo priču o »socijalističkoj, samoupravnoj demokraciji« na prvom većem pokušaju da se ona politički i ostvari. Odmazda koja je uslijedila pokazala je da u partijskoj državi jugoslavenskog tipa nije bila moguća socijalistička heterodoksija, nego samo poslušnička ortodoksija.* /*Značajno je napomenuti da se formiranje novih političkih faktora u Hrvatskoj javlja i jača upravo u trenucima kada je reformizam u Jugoslaviji postizao najviše rezultate. Amandmani na Ustav SFRJ koji su doneseni 30. lipnja 1971., u smjeru jačanja samoupravljanja te prava republika i pokrajina, bili su rezultat borbe upravo hrvatskih komunističkih reformista, dok je, naprotiv, javna politizacija, osobito ona »u njihovu korist«, poprimila smisao optužnice za već pripremljenu političku likvidaciju njih samih. Pitanje djelovanja nekih ekstremnijih pojedinaca i raznih »službi« nije istraženo, ali po logici stvari nije teško zaključiti da bi takvo istraživanje moglo jednoga dana dovesti i do ispadanja »kostiju iz ormara«./

Retorzija 1972. kao politička baština

Podaci o progonima i čistkama koje su se 1972. i poslije vršile nad pripadnicima Hrvatskog proljeća, »proljećarima«, »maspokovcima« i »euforičarima«, dakako, ne slažu se. Razni autori, vođeni različitim

motivima i političkim stavovima, daju i različite podatke. Oni koji su i sami pripadali egzekutorskoj strani, i danas se drže podataka koji su izneseni u jednom službenom partijskom izvještaju iz 1974. Tu se navodi da je u prvih 6 mjeseci 1972. iz SK izbačen tek 731 član. Međutim, u drugim partijskim dokumentima navodi se da je 1972. iz SK »brisan« oko 20.000 članova, ali da ih je primljeno i nešto više; ako je i tako, to svakako nije jedno te isto: izbačeni su jedni, a primljeni drugi! Oni koji su i sami pripadali Hrvatskom proljeću u svojim radovima pak navode od 50.000 (Tripalo) do 70.000 (Dabčević-Kučar) progonjenih, saslušanih, izbačenih s posla, politički šikaniranih.* /* Usp. Savka Dabčević-Kučar: '71., *Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb, 1997., str. 996. Miko Tripalo: *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 2001., str. 237./ Međutim, barem je jedan podatak neosporan, pa je i taj dovoljan za shvaćanje razmjera progona. Prema evidenciji o broju kaznenih djela u odnosu na sva ranija i kasnija razdoblja u Jugoslaviji i Hrvatskoj, kao i na stabilne godišnje prosjeke u svim jugoslavenskim republikama, pa i Hrvatskoj, Hrvatska je 1972. odjednom odskočila za više od 2000 kaznenih djela u odnosu na ranija i kasnija razdoblja. To odskakanje svakako nije posljedica naglo povećanog broja džepara, nego se mora odnositi na ono po čemu je odskakala i sama ta godina. Kao što je poznato, od tih 2000 i više procesuiranih, mnogi su bili upravo mladi ljudi, neki osuđeni i na višegodišnje zatvorske kazne.

Obračun s Hrvatskim proljećem bio je anakron, kako u odnosu na ranije razdoblje demokratizacije, tako i u odnosu na poststaljinistički socijalizam, uključujući i onaj sovjetski u vrijeme Brežnjeva. U već zaboravljenom kremaljskom stilu, izmišljen je i »Kontrarevolucionarni komitet pedesetorice« koji je skrpan na brzinu, čak bez nekog prepoznatljivoga kriterija. Uputa sucima je glasila: »ne treba se držati zakona kao pijan plota« (Tito). Društvo se restaljiniziralo i u detaljima svakodnevnog života: javne prozivke sa zborova radnih kolektiva na TV-u, skupovi radi osude vinovnika, rastjerivanje studentskih skupina i demonstrativna prisutnost policije na ulicama, izbacivanja s posla i politička podobnost pri pokušaju novog zapošljavanja, liste za izolaciju s proskribiranim imenima za spominjanje u medijima, vježbanje političke budnosti zbog sprječavanja rovarjenja »neprijatelja« s akcijama

tipa »Ništa nas ne smije iznenaditi« (znameniti NNNI), psihološki rat protiv »marša nacionalista kroz institucije«, pretrage posjedovanja »neprijateljske propagande« po stanovima, prijete povezanosti s »ekstremnom emigracijom«, importirana »Bugojanska grupa« za podizanje ustanka u Hrvatskoj i BiH, napokon i više udbaških ubojstava u inozemstvu, samo su neki od elemenata olovnoga političkog mozaika poslije 1971. Osim u nekoliko slučajeva ubojstava, uglavnom na inicijativu policijskih službi drugih zemalja, zbog tih progona nitko u Hrvatskoj nije nikada odgovarao, ni moralno, ni politički; ostaje jedino navedena isprika SDP-a, koja, kad se sve ostalo uzme u obzir, ostaje toliko osamljena da možda nije ni trebala.

Premda u ovom radu, kako sam već naglasio, izbjegavam navoditi autore pojedinih teza o Hrvatskome proljeću (s kojima se inače ne slažem), budući da mi je više stalo do razmatranja merituma teme oslobođene od osobnih rasprava, ovdje ipak ne mogu ne citirati jednu od ocjena, s kojom se slažem, ali mi se čini da je njen autor (s kojim se također ne slažem) u najmanju ruku nesvjestan onoga što izgovara: »U posljednjim godinama (kasnih 1980-ih, moja opaska) pred slom jugoslavenske federacije, Hrvatska ostaje jedna od najkonzervativnijih (i. e. prokomunističkih) i najviše projugoslavenskih dijelova bivše Jugoslavije*« /*Dejan Jović: *Reassessing Socialist Yugoslavia, 1945–90: The Case of Croatia*, u *New Perspectives on Yugoslavia*; Dejan Djokić, James Ker-Lindsay ed., Routledge, 2011., str. 117./ To je zaista točno utoliko što potvrđuje obujam onoga što se dogodilo, pa time i smisao posve drugačijih ocjena, ocjena o teškim posljedicama dogmatsko komunističkog udara iz 1972. Naime, Hrvatska je poslije 1971. u slom Jugoslavije kasnih 1980-ih, s tim i takvim vodstvom, ušla *obogaljena*.* /* Ovaj termin rabi Latinka Perović i za Hrvatsku i za Srbiju. Ona kaže: »Posle uklanjanja partijskog rukovodstva, u Srbiji nije došlo do političkih hapšenja, ali masovna čistka nije izbegnuta: brojke obuhvataju od 5000 do 12.000 ljudi. Događaji u Hrvatskoj 1971. i Srbiji 1972. objektivno su povezani. Njima je određen posttitovski period, u koji su obe republike ušle obogaljene«. Usp. Latinka Perović: *Srpski liberali 70-ih godina XX veka, Dijalog povjesničara/istoričara*, sv. 8, Zagreb, 2004., 53–68/ Nevjerojatno je, međutim, da ovaj autor tu istinitu tvrdnju

ne povezuje sa sijanjem straha i progonima svega demokratskog u Hrvatskoj koje traje kontinuirano od 1972. upravo od strane te vlasti, nego s navodnim uspjesima te vlasti na ekonomskom, pa i kulturnom planu. Kroz gotovo 20 godina, diktatom svrgavanja demokratske garniture iz 1971., te istim diktatom uspostavljanja nove partijske vlasti 1972., izvan Hrvatske i nad Hrvatskom, ta je vlast stvarno bila najtvrdi bedem rigidnoga jugoslavenskoga komunizma. Tako ovaj autor podmeće krivnju egzekutora nad Hrvatskom kao njezinu vlastitu krivnju što im je ona postala žrtvom. Već notorna »hrvatska šutnja« od 1972. valjda bi se trebala ubrojiti u političko odobravanje, što je s obzirom na prisilu šutnje poprilična zloupotreba one poslovice o šutnji i odobravanju. Po tom stilu zaključivanja, i za Čehoslovačku, nakon sovjetske intervencije nad Praškim proljećem, trebalo bi reći da pred slom komunizma (kasnih 1980-ih), »Čehoslovačka ostaje jedna od najkonzervativnijih (i. e. prokomunističkih) i najviše prosovjetskih dijelova bivšeg Istočnog bloka«. Ova vrsta političkog mobinga, međutim, ne ubraja se u omaške, nego je nažalost izvedena iz retorzije nad Hrvatskim proljećem kao svojevrsnom političkom baštinom dijela mlađe, udarničke generacije »prokomunističke« i »projugoslavenske« Hrvatske, a za njezin nov angažman na *New Perspectives on Yugoslavia*.

Retorzija nad Hrvatskim proljećem uvukla je u svoju političku baštinu mnogo više nego što joj je to davao sam povod iz 1971. Godina 1971. postala je »interpretacijsko stratište« zato što je 1972. bila političko stratište, te je u razdoblju dugotrajne represije koje je uslijedilo podijelila i hrvatsko društvo. Službena osuda Hrvatskoga proljeća, naime, kroz dva desetljeća na svoju je stranu privukla i znatne dijelove toga društva – ne samo unitariste (koji su i prije mislili drugačije i kojih je u Hrvatskoj uvijek bilo), ili političke konformiste (kakvih se uvijek nađe), nego je pod dugotrajnom propagandnom kriminalizacijom Hrvatskoga proljeća utjecala i na obične ljude. Posebno, politički aktivan dio mlađih, nije imao potrebe da u javni život stupa pod pritiskom i balastom tako nakalemjenih zala 1971., dok je još uvijek postojala primamljiva sfera »epohalnoga« i karijerno obećavajućega jugoslavenskoga komunizma.

Svojim »maspokom« iz 1971. s krimenom »nacionalizma«, hrvatski

se narod našao ušutkan pod političkom stigmom koja je poslije rasla i do dimenzija o njegovoj urođenoj »genocidnosti«. Te su se osude kontinuirano ekstremizirale, prešavši napokon u otvorenu propagandnu mašineriju pred sam raspad Jugoslavije. Tako je Hrvatska ušla u nametnuti rat i pod vlastitim podjelama i opterećenjima, izvana međunarodno sumnjičena, a iznutra institucionalno dezorganizirana i politički dekomponirana. Njeno začuđujuće brzo osposobljavanje za obranu, u kojoj su, s obzirom na flagrantne miloševićevske velikosrpske prijetnje, sudjelovali i dijelovi ranije suprotstavljenih političkih skupina, uključujući i velik dio članova Partije, postalo je u očima nekih kritičara Hrvatske kao države samo nastavak proskribirane hrvatske nacionalne »homogenizacije« koja je započela još u doba Hrvatskog proljeća. Na toj osnovi gradila se i međunarodna percepcija Hrvatske kao zemlje retrogradnoga povijesnog resantimana, sve do podmetanja onog fašističkog, u čemu su i eksplicitno sudjelovali neki od novopečenih demokratskih kritičara Hrvatske.* /*Jedna od takvih teza, plasirana iz Socijaldemokratske unije (SDU) u inozemstvo, glasila je da Hrvatska kao samostalna država »ne može opstati«, jer je »predodređena da bude fašistička«./

Retorzija nad Hrvatskim proljećem izolirala je znatan dio hrvatskih Srba od sudjelovanja u kasnijoj hrvatskoj demokratskoj alternativi potkraj 1980-ih, na koju su mnogi, poslije podjela iz 1971., a posebno ako su bili vezani s obračunom iz 1972., gledali gotovo isključivo kao na hrvatski nacionalizam; ta značajna i nesretna podjela, zaoštrena i u prilikama Domovinskog rata, preostala je donekle i do danas.

Retorzija nad Hrvatskim proljećem bila je prekretnica koja je znatno odredila različita politička shvaćanja ne samo tada politički aktivnih generacija, nego i kasnijih korisnika različitih interpretacija Hrvatskog proljeća. Čak i današnja znanstvena (i pseudoznanstvena), kao i »medijska historiografija« (u nekim od medija), reflektira pristranosti koje proizlaze iz kasnije, novostvorene propagandne zbilje o 1971. te položaja pojedinih medijskih autora u toj zbilji; neki od njih danas upravo drže uzde pojedinih medijskih mašinerija. Ako se, uz određeno uvažavanje i govori o samome Hrvatskom proljeću, posve se zaobilazi pitanje retorzije nad Hrvatskim proljećem kao jednim od

konstitutivnih faktora hrvatske političke stvarnosti.

Odnos prema '71. posebno je odredio sudbinu »ljevice«, dakle i buduće socijaldemokracije. Retorzijom 1972. dogodio se obrat kojega mnoge druge zemlje nisu morale prolaziti, naime da se »lijevim« smatra ono što je bliže očuvanju jugoslavenskoga državnog zajedništva i Istoku, a »desnim« ono što vodi nacionalnom samoodređenju i Zapadu. Refleks takvoga geografskoga kriterija ljevice, kao nekog Istok–Zapad odnosa, javlja se i danas u nekim polarizacijama, a on je i refleks davnih odnosa jugoslavenskog centralizma i federalizma, pri čemu se centralizam po inerciji komunističkog naslijeđa drži »ljevijim« od federalizma, a još više od nacionalnog samoodređenja, koje se pak drži nacionalističkim, dakle i »desničarskim«.

Također, što postaje sve važnije, »revizionizam« Hrvatskog proljeća, sličan socijaldemokratskom, sa zahtjevima koji smjeraju na politički pluralizam i tržišno gospodarstvo, ne uklapa se u aktualnu lijevu kritiku današnjega kapitalističkog društva; ovdje dolazi i do specifičnog i teško svladivog anakronizma uvjerenja: ono što se zagonornicima političkih, građanskih i gospodarskih sloboda, uključujući i (nekadašnja samoupravna) radnička prava, činilo istinskim pozivom baš same ljevice, danas se, nakon tranzicije i u kontekstu globalizacije, kritičarima kapitalizma već pričinja kao izvorni desničarski krimen rušenja komunizma.

Hrvatsko proljeće – bez epiloga

Čini se da je Hrvatsko proljeće duboko zasjeklo u razne političke konstelacije i današnje Hrvatske, bilo vlastitim, bilo nametnutim značenjem, kao povijesni događaj ili kao dugotrajna kontestacija oko tog događaja, po samom činu ili po retorziji nad tim činom. Politička aktivnost najistaknutijih lidera Hrvatskog proljeća u kasnijem demokratskom okruženju od 1990-ih kretala se i prema ljevici (Miko Tripalo) i prema političkom centru (Savka Dabčević-Kučar), i prema (umjerenj) desnici (Dražen Budiša), pa i prema izraženijoj desnici (Marko Veselica). Širi dio sudionika Hrvatskoga proljeća našao se

i u širem rasponu stranaka, pa i onih najvećih i suprotstavljenih, HDZ-a i SDP-a. U tom smislu, naslijeđe Hrvatskog proljeća opstaje više po zasadama njegovoga demokratskog pluralizma nego po koncentraciji u samo jednoj i određenoj političkoj opciji. Tako Hrvatsko proljeće ostaje bez epiloga koji bi ga politički zatvarao. Možda je to najjači izraz njegove aktualnosti. Ta aktualnost opstaje i u mogućim jednadžbama same hrvatske politike, i hrvatske ljevice i hrvatske desnice. Podsjećam se na onu pesimističku maksimu o hrvatskoj ljevici: ***Hrvatska je ljevica bila manje hrvatska nego što je to trebala biti, ali je bila više hrvatska nego što je to smjela biti.*** S iskustvom poslije Hrvatskog proljeća, možda bi je trebalo nadopuniti i u drugom smjeru: ***Hrvatska je desnica uvijek bila više hrvatska nego što je to smjela biti, a nikad nije bila onoliko hrvatska koliko je to morala biti.*** Ove relacije, dakako metaforičke, ali i realističnije nego što bi to željeli, izražavalo je i Hrvatsko proljeće, najprije onu prvu, ali poslije retorizije i onu drugu. Te relacije, međutim, nisu nužno fatalne i pesimističke: optimističko je njihovo razumijevanje – i na njemu zasnovano demokratsko prevladavanje.

Petar Kriste

NEKOLIKO TEZA O HRVATSKOM PROLJEĆU

1. Hrvatsko proljeće, široko zasnovan svenarodni pokret, koji je snažno obilježio jedno iznimno značajno razdoblje u novijoj hrvatskoj povijesti, do danas nije ozbiljno znanstveno obrađivano ni objektivno vrednovano. Ocjene tih važnih događanja u pravilu su jednostrane, površno modelirane prema potrebama trenutka i pretežno negativno intonirane. Posljedice su to stanja i procesa u hrvatskome društvu i jugoslavenskom okruženju nakon brutalnoga gušenja Proljeća (i drugih reformskih pokreta u Jugoslaviji), kada su ocjene izricali rušitelji tih pokreta, a mogle su biti samo osuđujuće, kao i nakon raspada Jugoslavije i osamostaljenja Hrvatske, kada su se ta događanja i njihovi protagonisti doživljavali kao konkurencija i opozicija novouspostavljenoj eliti.

2. U novije doba, nakon uspostave hrvatske samostalnosti, zavisno od trenutnih potreba i procjena korisnosti za nove političke elite, odnosno njihove aktere na svim razinama, naveliko se manipulira pitanjem općega značenja Proljeća i pojedinih njegovih segmenata (reformski dio Partije i tadašnje vlasti, Matica hrvatska, studentski pokret), a posebno pitanjem je li Hrvatsko proljeće bilo prevratnički ili reformski pokret. Pritom se uporno zanemaruju činjenice: **suština zahtijevanja** pokreta kao cjeline (više demokracije, građanskih i nacionalnih sloboda i prava, čisti računi, puna ravnopravnost naroda i republika u okvirima socijalističkog uređenja i jugoslavenske državne zajednice s neophodnim preobrazbama: socijalizma u »socijalizam s ljudskim licem« i Jugoslavije »u državnu zajednicu stvarno ravnopravnih naroda i republika«), oko čega među njegovim sastavnicama nije bilo krupnijih razilaženja, te **geneza Pokreta i razvoj događaja nakon** što se u Karađorđevu obračunalo s reformistima unutar SKH. Ako

se objektivno vrednuju te činjenice, moguć je samo jedan zaključak: Hrvatsko proljeće suštinski, po namjerama svojih protagonista, nije bilo prevratnički nego reformski pokret, a izvršene reforme unutar SK otvorile su prostor za djelovanje i drugim segmentima pokreta. Tu tezu suštinski ne obezvrjeđuje to što je Proljeće objektivno vodilo urušavanju tada postojećeg sustava, jer je istinska demokratizacija društva nespojiva s društvenim uređenjem koje, uz ostalo, počiva na monopolskoj poziciji jedne stranke – SKJ.

3. Kada je riječ o Hrvatskom proljeću, prijepori se javljaju već na pitanju vremenskog obuhvata događanja koja pripadaju sadržaju pokreta. Ovisno o vremenu i namjerama, za početak Hrvatskoga proljeća nekad se uzimaju početne šezdesete (Ustav iz 1963.), a nekada '67. (*Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*), po nekima ono započinje '69. ili '70. (Deseta sjednica CK SKH), a kada se želi u prvi plan staviti i opravdati obračunavanje s Proljećem, tada ga se svodi isključivo na 1971.

Po mom sudu, Hrvatsko je proljeće teško razumjeti i razmatrati izvan konteksta reformi započetih šezdesetih godina pa bi ga, u širem smislu, najrealnije bilo locirati u te vremenske okvire – od sredine šezdesetih (privredna reforma i odmah zatim čuveno savjetovanje zagrebačkih privrednika pod ravnanjem tadašnjega sekretara Gradskoga komiteta Mike Tripala) pa do kraja 1971., iako ta događanja imaju širi i dublji kontekst, svoju genezu koja se seže dosta daleko u prošlost – sve do 1918. i stvaranja Kraljevine SHS – kasnije Jugoslavije, koja se od početka suočavala s krupnim unutrašnjim suprotnostima i bila podložna stalnim previranjima, u osnovi kojih su se nalazili gospodarska nerazvijenost, socijalne i nacionalne napetosti, neriješeno nacionalno pitanje, odnosno nametnuta centralizacija i rastuća velikosrpska hegemonija na jednoj, i otpor toj centralizaciji i hegemoniji na drugoj, prvenstveno hrvatskoj strani. (Radićev HRSS). Niti nova, Titova Jugoslavija nastala u NOB-u, unatoč republikanskom obliku i federativnom načelu organizacije i socijalističkom sustavu, nije bila lišena sličnih nevolja. Dapače, uz preostale stare, potencirane ratnim razaranjem i zlodjelima kvislinga, pritiskale su je i nove suprotnosti i napetosti, u velikoj mjeri proizašle

iz dvoznačnosti samoga NOB-a (antifašistički, oslobodilački rat i socijalistička revolucija) i rigidnosti sovjetskog tipa revolucije.¹

Napuštanjem sovjetskoga sustava i s njim povezanih rigidnih stega, pod kojima je vladao prividan mir, postaju vidljive posljedice nove centralizacije i unitarizacije koje guše razvoj, uzrokuju i prijete stabilnosti zemlje, što uviđa i vodeći dio centralnoga partijskog rukovodstva na čelu s Titom, koje tijekom šezdesetih godina pokreće određene reforme, što je objektivno prethodnica i inicijalni impuls Proljeću. (Prve ustavne promjene /'63./, početak privredne i društvene reforme /'65./, pa pokušaj slamanja otpora početnih reformi uklanjanjem A. Rankovića sa svih partijskih i državnih funkcija na IV. brijunskom plenumu /'66./, nakon čega slijedi Deseta sjednica CK SKH 16.,17. i 18. siječnja '70.)

4. Sve reforme u Jugoslaviji šezdesetih godina inicirane su u vrhovima SKJ, od J. Broza – Tita i njegovih najbližih suradnika (posebice E. Kardelja i V. Bakarića). Prvenstveno baš zbog toga, sve su one, po uhodanoj praksi, službeno uživale čvrstu podršku partijskih i drugih političkih tijela na svim razinama i općenito svih službenih društvenih struktura. Ispod te prividne jednodušnosti prikrivale su se, međutim, unutar samih tih struktura, nepomirljive kolektivne i individualne razlike u pogledima, uvjetovane različitim faktorima – od objektivno zadanih razlika interesa (razvijeniji i manje razvijeni dijelovi zemlje, centri koncentracije kapitala i područja s kojih se kapital izvlačio... npr.), različitih ideoloških i političkih pogleda, do osobnih pozicija, interesa, ambicija i sujeta. Zato su se, nimalo slučajno, sve odreda jednodušno prihvaćane reforme od samih početaka suočavale s prikri-venim opstrukcijama pa i otvorenim otporima.

Hrvatska (uz Sloveniju koja je ipak uživala specifičnu poziciju), kao razvijeniji dio zemlje, s više izvozno orijentiranom privrednom struktu-

¹ Unatoč svemu, i prva i druga Jugoslavija imale su za Hrvatsku i pozitivne učinke: prva, već svojim nastajanjem, sačuvala je Hrvatsku od opasnosti da postane plijen »pobjednika« i bude raščerečena između Srbije i Italije. Druga, pak, sačuvala je Hrvatsku od strahota četničke mržnje i odmazde kojoj bi bila izložena da partizanskom borbom na strani saveznika nije onemogućena obnova Kraljevine Jugoslavije s četnicima Draže Mihailovića kao pobjedničkom domovinskom vojskom, a k tome su se u krilo Hrvatske vraćali Istra, Rijeka, Zadar te kvarnerski i drugi otoci.

rom, bila je živo zainteresirana da se reforme privrednog sustava, koje su najprije pokrenute, što dosljednije provedu. Jednako tako, a zbog sve teže podnošljivih posljedica opće unitarizacije zemlje, Hrvatska je svesrdno prihvaćala, podupirala pa i poticala promjene u društveno-političkom uređenju i državnom ustroju (Ustavne promjene) koje bi vodile općoj demokratizaciji društva, labavljenju stega i oslobađanju dotad sputanih prostora slobodnom izražavanju nacionalnih i drugih osobitosti u tradiciji, znanosti, kulturi i na svim drugim područjima života. To je razlog što je preporodni reformski pokret u Hrvatskoj pustio najdublje korijene i poprimio osebujne oblike djelovanja i razmjere masovnosti. Ali, upravo iz tih razloga rano se našao na udaru kontrareformista.

5. Deseta sjednica CK SKH, na kojoj su u dotad najpotpunijem obliku bila izražena stajališta Republike Hrvatske i stremljenja goleme većine njezinih građana – iza koje je stajao osobno i Tito u namjeri da osujeti s unitarističkih pozicija narasle otpore započetim reformama – imala je, javno deklariranu (ne i stvarnu), jednodušnu podršku cijeloga tadašnjega političkog i državnog vodstva u Republici. Nešto kasnije, u promijenjenim uvjetima, dio tog istog sastava izazvat će raskol u rukovodstvu i snažno poduprijeti obračun s pokretom koji se najviše oslanjao baš na poruke s te sjednice. Bile su to, osim rijetkih iznimaka, jednako kao i na razini Jugoslavije, u osnovi one snage koje su iz oportuniteta i pretežno čisto karijerističkih razloga, najprije podržavale (glumile reformiste), a potom ružile tu jednu te istu platformu.

Nasuprot njima stajala je brojna ekipa afirmiranih političara srednje generacije, istinskih reformista, predvođena Mikom Tripalom i Savkom Dabčević-Kučar, koji su iskreno podržavali započete reforme i ustrajali u nastojanju da se one dovedu dokraja. Oni su razumjeli suštinu i važnost promjena, shvaćali su koliko su i decentralizacija i demokratizacija suštinska potreba svijetu, a osobito Hrvatske s obzirom na njezinu gospodarsku strukturu i želje njezinih građana čije su bilo uspijevali osjetiti i očitati. Njihova je vrlina što ne glume pristajanje uz reforme radi karijera i drugih osobnih probitaka, oni u reformi vide putove koji vode prosperitetu i dobrobiti svih građana, pa ne taktiziraju,

nego ih doista nastoje provesti. Ta ekipa u politiku unosi svježinu, dinamizam i nove oblike komuniciranja, otvara sve društvene probleme i rasprave o njima približava ljudima. Politika tako prestaje biti tabu, rezervirana samo za partijske komitete, i postaje dostupna svima. To većina hrvatskih građana prepoznaje, u tome vidi novo lice politike koju sve više prihvaća i podupire, pa to postaje podloga izrastanju svenarodnoga preporodnog pokreta goleme snage i vitalnosti, kojeg je bilo moguće rušiti samo intervencijom izvan Hrvatske, objedinjenim snagama kontrareformatora na razini Jugoslavije (a njima se na kraju priklanja i Tito) i uz brutalnu primjenu sile.

6. Pokrenutim reformama u okviru Jugoslavije, i nadasve naznačenim djelovanjem reformskoga dijela SKH, otvoren je širok prostor općoj politizaciji građana koji se slobodno organiziraju i javno djeluju. Time su stvoreni uvjeti za politički angažman ljudi svih generacija, političkih opredjeljenja i zanimanja. U tom novostvorenom prostoru poseban zamah u radu ostvaruje Matica hrvatska, ne samo na užem sektoru kulture, nego i u svim drugim sferama društvenog i političkog života, doseže zavidnu masovnost i postiže iznimno vrijedne rezultate. U istom tom prostoru i povoljnom ozračju, nešto se kasnije razvija do tada nezamislivo širok, mladenački buntovan i djelatno bogat studentski pokret.

Ta tri samonikla čimbenika (reformski dio službenih struktura, Matica hrvatska i studentski pokret) – samostalna i neovisna u djelovanju, neujednačenih političkih pogleda i ideologija, ali suglasnih u pogledu glavnih ciljeva – temeljni su nositelji sveukupnih gibanja u Hrvatskoj onoga vremena, sve do nesretnog raspleta u Karađorđevu. Na osnovi njihova slobodnog djelovanja u svekolikim sferama društvenog života, međusobnim razlikama i u bitnom sukladnim ciljevima nastaje i rasplamsava se masovni, općenarodni pokret, kasnije nazvan Hrvatsko proljeće.

7. Svenarodna gibanja nazvana Hrvatsko proljeće bila su prisutna u svim krajevima Republike, ali ne i jednakog intenziteta. Ključno mjesto u svim zbivanjima, dakako, pripada Zagrebu ne samo zato što je glavni grad Republike, pa samim tim i sjedište svih republičkih centrala.

Zagreb je to mjesto zauzeo prvenstveno zbog značaja proljećarskih gibanja, i to u okviru svih triju sastavnica Hrvatskoga proljeća. Tu su u prvom redu bogate aktivnosti reformskog dijela službenih struktura na razini grada, ponajprije Gradskoga komiteta koji, s Mikom Tripalom na čelu, već sredinom šezdesetih godina prednjači u poticanju i provedbi promjena. (Savjetovanje privrednika Zagreba u studenom 1965. na kojem Tripalo izlazi sa svojim zamislima privredne reforme², pa nešto kasnije (29. 05. 1968.) poznato Svibanjsko savjetovanje na kojem on iznosi stajalište da bi odnose federacije i republika »trebalo regulirati tako da se na bazi međurepubličkog dogovora odredi koji se zajednički poslovi prenose na savezne organe, dok bi se svi ostali rješavali u republikama ili putem njihovog direktnog kontakta«.) U istom smjeru nastavljaju djelovati i njegovi slijednici, najprije Pero Pirker, pa Srećko Bijelić. U Zagrebu ponajviše svoju bogatu aktivnost razvija i Matica hrvatska koja okuplja širok krug kulturnih i javnih djelatnika, obogaćuje otprije zavidnu izdavačku djelatnost i pokreće iznimno utjecajnu periodiku. U njezinu se okrilju oblikuje i objavljuje *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (9. ožujka 1967.), koja je temeljito uzdrmala svekoliku hrvatsku kulturnu i političku scenu, djelujući poticajno na procese nacionalnog osvještenja ne samo u pitanju jezika, nego i drugih sfera kulturnog i javnog života. Na kraju, u Zagrebu je i vodstvo i samo jezgro razbuktaloga studentskog pokreta.

Odmah poslije Zagreba dolazi Dalmacija, koja, nakon kratkog razdoblja prevladavanja Žankove ostavštine u partijskim rukovodstvima, postaje bastion i kralježnica cijeloga pokreta. Od ukupno dvadeset i jedne, ostale su samo dvije općine u Dalmaciji koje nisu čvrsto svrstane uz proljećarsku većinu. U vodećim središtima (Split, Zadar, Dubrovnik i Šibenik) i drugim središtima uz obalu, a jednako tako u Dalmatinskoj zagori i na otocima, vode se žive rasprave i pokreću akcije

² »privredni sistem treba da gradimo tako da stalno povećavamo ona sredstva o čijoj raspodjeli odlučuje neposredni proizvođač. S druge strane, u izgradnji privrednog sistema ne treba zaboraviti da smo mi višenacionalna zemlja... Mi smo za koncentraciju najminimalnijih i najnužnijih fondova na nivou federacije, a ostalo što je neophodno treba koncentrirati u okviru republike«.

vezane uz pitanja gospodarskog razvoja, izvlačenja iz nerazvijenosti i prometne izoliranosti, unapređivanja kulturnih djelatnosti, kao i uz druge probleme društvenog preobražaja i napretka Dalmacije i cijele Hrvatske. Formiraju se ogranci Matice u većini općinskih središta, a u Splitu, Zadru i Dubrovniku snažno su prisutni proljećarski orijentirani studenti i njihove organizacije. Sve se to događa u dogovoru i suradnji svih triju sastavnica Proljeća.

U Dalmaciji su česti i srdačno prihvaćani gosti Savka te Tripalo i drugi vodeći ljudi reformskog dijela republičkih partijskih i državnih tijela, a jednako tako i predstavnici središnjih tijela Matice, kao i novi studentski lideri. U Dalmaciji se začinju i mnoga događanja važna za pokret u cjelini (spontano masovno okupljanje građana na političkim skupovima koje će Proljeću dati obilježje masovnoga narodnog pokreta, npr.), iz Dalmacije stižu snažni poticaji i podrška reformistima nakon raskola u republičkom rukovodstvu i, konačno, Dalmacija odolijeva pritiscima i nakon Karađorđeva pa posljednja i »kapitulira« – tek nakon 23. sjednice CK SKH i ostavki ključnih ljudi pokreta.

8. Posebno snažan vjetar u leđa Hrvatskom proljeću dala je najava ustavnih promjena u ljeto '70. čija je suština stvarna decentralizacija – slabljenje uloge federacije i suštinsko jačanje državnosti republika (i pokrajina), jer se tim zamislama cjelovito obuhvaćaju svi bitni ciljevi hrvatskih reformista i suštinske težnje najširega kruga hrvatskih građana. Ta najava utoliko je poticajnije djelovala što je dolazila neposredno od Tita koji ju je, k tome, osobno detaljno obrazlagao pred vodećim ljudima Hrvatske i Dalmacije, u neformalnom razgovoru poslije večere ispred Vile Dalmacija u Splitu (kolovoz 1970.). (Po toj tada iznesenoj njegovoj zamisli, Jugoslaviju, koju je smatrao svojim životnim djelom, moguće je očuvati i osposobiti da nastavi živjeti i kad njega ne bude prvenstveno prevladavanjem neriješenih problema u vezi s nacionalnim pitanjem i međunacionalnim odnosima i to na jedino mogući način: da se ojačaju republike, da one postanu države u kojima će narodi odlučivati o razvoju, gospodarstvu, financijama i svim drugim narodnim pitanjima, a na razini federacije, republike bi udruživale ograničeni broj pitanja o kojim bi se zajednički odlučivalo na

ravnopravnoj osnovi i samo uz punu suglasnost sviju. Status republike trebale bi dobiti i pokrajine, posebno ističući Kosovo³.) Tom projektu Tito, kako je rekao, očekuje snažne otpore ponajviše unitarističkih krugova u tijelima središnjih vlasti i »beogradske čaršije«, pa je tom prilikom pozvao hrvatsko vodstvo da ga podrži i pomogne mu u realizaciji projekta.⁴

Amandmani na ustave republike i federacije, unatoč razvodnjavanju osnovnih Titovih zamisli Kardeljevim tzv. radničkim amandmanima, s ushitom su dočekani u svekolikoj hrvatskoj javnosti, a rasprave o njima privukle su nezapamćeno mnoštvo sudionika. Ustavni amandmani, usvojeni 30. lipnja '71. uz snažnu podršku proljećara, ustvari su sukus Ustava donesenog '74. Taj ustav ustvari i nije ništa drugo nego pročišćeni tekst starog ustava, u koji su ugrađeni amandmani iz '71. No, ni taj, naizgled revolucionarno progresivan Ustav, nije mogao zaustaviti procese pokrenute zaustavljanjem reformi nakon obračuna s Hrvatskim proljećem i demokratskim gibanjima u drugim republikama, koji će dovesti do konačnog raspada Jugoslavije. To je bilo i za očekivati, jer više u službenim strukturama nije bilo snaga koje bi željele uspostaviti nove odnose, ali i zbog unutarnjih opreka u samim ustavnim rješenjima.

9. Gledajući s ove vremenske distance, može se s puno sigurnosti ustvrditi da za uspješan ishod Hrvatskog proljeća u ono vrijeme nije bilo realnih izgleda. Tome nisu išle u prilog ni unutarnje, domaće, niti vanjske prilike. U ondašnjem bipolarno ustrojenom svijetu ni na jednoj strani nije moglo biti pravog interesa da se tim gibanjima pruži potpora ili pripomogne u ostvarivanju uvjeta za uspjeh. Dapače, i jedna i druga strana imale su svojih razloga da se ti procesi zatome i zaustave: Zapadu je bilo puno važnije od tamo nekih unutrašnjih procesa demokratizacije da se na tom graničnom i iznimno osjetljivom jugoistoku Europe očuva stabilnost za koju su garanciju vidjeli u sta-

³ Više o tome može se vidjeti u mojoj knjizi *Sjene nad slobodom*, str. 21 i 22.

⁴ Tito je, dakle, već tada posve svjestan problema koji razdiru Jugoslaviju i prijete joj raspadom. Potaknut time, on pokreće reformu cijelog sustava, ali ne u namjeri da je rasturi, nego u želji da je ojača i sačuva i za buduća vremena.

bilnoj Jugoslaviji, dok je SSSR, bojeći se zaraznog učinka hrvatskog primjera, bio životno zainteresiran da se gibanja u Jugoslaviji okončaju što brže i što odlučnije.

Za tužan kraj Hrvatskoga proljeća ipak su odlučujuću ulogu imale naše unutrašnje (ne)prilike. Novim vjetrovima bitno ugrožene pozicije centralnih državnih i političkih tijela, kao i osamostaljenih centara gospodarske, posebice financijske moći koncentrirane u središtu federacije, strahovi u vrhovima JNA, akumulirano nezadovoljstvo u redovima ideologa hegemonizma i centralizacije i sl. – sve je to zajedno dovelo do stvaranja širokog fronta otpora, koji sa unitarističko-boljševičkih pozicija traži zaustavljanje svih reformi i oštar obračun s onima koji reforme promiču – ponajprije s Hrvatskim proljećem. S tim pobudama i s tih pozicija oni vrše snažan pritisak na Tita i od njega zahtijevaju odlučne poteze. On to na kraju prihvaća, i to ne toliko zbog tih i onih izvanjskih pritisaka, nego prvenstveno zbog neprevladanog sukoba koji nosi duboko u sebi, između vizionarskog sagledavanja životnih trendova koji traže reforme i rigidno boljševičkih shvaćanja, posebice kad se radi o ulozi Partije i Revolucije.⁵

Ključni akter svih tih događanja, J. Broz - Tito, inače je nedvojbeno dugo i iskreno podupirao pa i poticao hrvatsko rukovodstvo i reformska gibanja. Iskreno je želio promjene u društveno-političkom sustavu SFRJ u smjeru jačanja državnosti republika i pokrajina, doživljavajući takve promjene uvjetom očuvanja socijalističke Jugoslavije i nakon njegova odlaska. (Ranije spomenuto njegovo izlaganje o tim promjenama u Vili Dalmacija u ljeto '70. nije bilo nekakvo žongliranje, nego njegova iskrena ispovijest.) Iskreno je, unatoč pritiscima, podupirao nastojanja Hrvatske usmjerena na demontiranje otuđenih centara moći sabranih u Beogradu i sve agresivnijih unitarističkih nasrtaja. Nije se, međutim,

⁵ Tito je bez sumnje višeslojna, vrlo zanimljiva, izrazito složena i značajna, ali i proturječna osoba. On je političar svjetskog formata, izrazite inteligencije, iznimnog instinkta, velike umještosti vladanja, vrlo lukav ali nerijetko i beskrupulozan. S druge strane, kao stari Kominternin aktivist, ne uspijeva nadići, suštinski prevladati onaj rigidni boljševizam koji iz mladosti nosi u sebi, što ga ograničava u vizijama i sprječava da reforme dovede dokraja, a u posebnim prilikama (rat, revolucija, ugroza partijske i osobne pozicije...) vodi ga u neodmjereni radikalizam uz koji idu neprihvatljivi potezi, uključujući i zločine.

mogao pomiriti sa suštinskim promjenama pozicije Partije, nije se mogao odreći njezine rukovodeće uloge i monopolskog položaja u društvu, pa ni na to vezane osobne pozicije vrhovnog autoriteta i neprikosnovenog vladara. I na tome je puklo – na tome se Tito slomio pa odustao od vlastitih zamisli ukupnih društvenih reformi i okrenuo pilu naopako.

10. U događanjima vezanima za Hrvatsko proljeće zamjetna je prisutnost i podrivačko djelovanje ogranaka jugoslavenske obavještajne zajednice (KOS-a i UDBA-e prije svega), koje, u službi antireformske koalicije, od početka, a naročito tijekom '71., sustavno rade na kompromitiranju reformskih gibanja i njihovih protagonista u Hrvatskoj. Fabriciranjem različitih »slučajeva«, izmišljanjem ili dramatiziranjem minornih incidenata, poticanjem nesmotrenih postupaka i pojedinačnih izjava ili zahtijevanja – uz dobro organiziranu orkestraciju ponajviše beogradskih, a i nekih inozemnih medija – te službe cijelo vrijeme ustrajavaju na stvaranju dojmova u domaćoj i stranoj javnosti kako je u Hrvatskoj na djelu pobješnjeli hrvatski nacionalizam proustaškog tipa, kojemu je cilj razbiti Jugoslaviju i destabilizirati jugoistok Europe, srušiti »vlast radničke klase« i obnoviti NDH. Njihovo je djelo montiranje tzv. berlinske afere kojom se tadašnje hrvatsko rukovodstvo optužuje za povezanost i suradnju s Jelićevom skupinom ustaških emigranata u Berlinu, izjavu jednog pojedinca da Hrvatska treba zatražiti prijem u UN plasiraju u svjetsku javnost kao službeni stav i zahtjev SR Hrvatske, po terenu potiču, izmišljaju i dramatiziraju sporadične, najčešće od njih potaknute međunacionalne sukobe, a na kraju iz pozadine svim snagama nastoje potaknuti razbuktavanje i što dulje trajanje studentskog štrajka.

U ostvarivanju svojih planova oslanjaju se i surađuju sa svojim istomišljenicima, instaliranim suradnicima u službenim strukturama i medijima, kao i ubačenim provokatorima u redovima proljećara (kojih ima u svim segmentima pokreta – dakako, ni izdaleka toliko i tako visoko pozicioniranih kao pri osamostaljenju 90-ih godina), ali se obilato služe i dobronamjernim, ali nedovoljno opreznim pojedincima koji i ne slute tko su zapravo ti »gorljivi prijatelji« i kakve su im namjere.

11. Konačnim obračunom s protagonistima demokratskih promjena u Hrvatskoj (proljećarima), optuženima za nacionalizam i kontrare-

volucionarno djelovanje, a nakon toga i s demokratski orijentiranim dijelom srbijanskog rukovodstva, označenim nositeljima buržoaskog liberalizma, kao i s progresivnim jezgrama u drugim republikama (Slovenija i Makedonija) – Jugoslavija se vraća u predreformsko stanje s kraja pedesetih godina. Na scenu se vraćaju i njom ovladavaju stari, odavno potrošeni kadrovi pretežno boljševičkog usmjerenja, koji, potpomognuti nešto mlađim, novim »liderima« željnim vlasti i slave, zaustavljaju sve reforme, poništavajući i one skromne rezultate promjena iz prethodnog razdoblja. Glavna im je preokupacija, posebice u Hrvatskoj, pokretanje osvetničkih pohoda, šikaniranje i organiziranje progona novih »političkih neprijatelja socijalizma i rušitelja Jugoslavije«. Jugoslavija kao cjelina, i manje-više svi njezini dijelovi, sve više zaostaje u političkom, gospodarskom i ukupno društvenom pogledu, gubi raniju avangardnu poziciju u socijalističkom svijetu.

Reafirmacija rigidnih oblika u načinu vladanja i brutalnost u obračunu s političkim protivnicima (a ne, kako se često podmeće, Hrvatsko proljeće) radikalizirali su političko raspoloženje građana i pretežan dio hrvatske političke scene, a umjerene reformiste pretvarali u radikalne revolucionare – prevratnike. Sve prethodne iluzije posve su se istopile. Tako su eto ti gorljivi zaštitnici socijalizma i Jugoslavije postali poticatelji njihove razgradnje i konačnog sloma.

Od svega postignutog u vremenima reformi preživjeli su '71. usvojeni ustavni amandmani ugrađeni u Ustav Jugoslavije i ustave republika donesene '74. Ali ni oni, u novim uvjetima i novonastaloj atmosferi, u svemu suprotni duhu i zamislima iz vremena kad su nastajali, nisu mogli imati nikakve pozitivne učinke. Osim toga i sam Ustav iz '74., unatoč progresivnosti nekih osnovnih načela, zbog u sebi sadržanih proturječnih rješenja, nije mogao imati većih pozitivnih učinaka. Jer, nije moguće uspostaviti istinsku demokraciju i u biti konfederalni sustav s republikama-državama u kojima će *radni ljudi i građani samostalno i slobodno upravljati društvom i uređivati međusobne odnose*, dok se u istom tom tekstu SKJ, dakle jedna centralistički ustrojena partija koja djeluje po načelu »demokratskog centralizma«, definira kao *organizirana vodeća idejna i politička snaga radničke klase i svih radnih ljudi i osnovni pokretač i nosilac političke aktivnosti*

radi zaštite i daljnjeg razvoja socijalističke revolucije i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, što znači da realno i nadalje ima monopolnu poziciju u upravljanju cjelokupnim društvenim tokovima. Uz takva rješenja ni taj ustav nije mogao zaustaviti zahuktali hod unatrag. Odigrao je ipak jednu važnu pozitivnu ulogu: pružio je ustavno pravnu osnovu za razdruživanje republika i prestanak postojanja Jugoslavije.

12. Samostalna i suverena Republika Hrvatska nastala je u bitno izmijenjenim međunarodnim uvjetima, u jeku i kao sastavni dio europskoga i općesvjetskoga procesa rastakanja i raspadanja komunističkog sustava i višenacionalnih socijalističkih državnih tvorbi, voljom, zaslugom i žrtvom goleme većine hrvatskog naroda. U tim novim iznimno povoljnim uvjetima Hrvatska bi se nedvojbeno osamostalila i postala suverenom državom i da nije bilo Hrvatskoga proljeća. Svejedno, između osamostaljenja Hrvatske (1990.) i Hrvatskoga proljeća (1965.–1971.) postoji čvrsta i neraskidiva povezanost, tako da se može reći da Hrvatsko proljeće ima važno mjesto među izvoristima i da je u samim temeljima suvremene hrvatske državnosti – Republike Hrvatske. Pored značajnog udjela u definiranju i usvajanju ustavnih amandmana iz '71., pa time i Ustava SFRJ iz '74., koji je bio pravnom podlogom razdruživanja jugoslavenskih republika, zavidan doprinos Proljeća osamostaljenju Hrvatske sadržan je u veličini njegova udjela u buđenju političke svijesti, političkom sazrijevanju i pokretanju širokih slojeva naroda u borbu za svoja građanska, politička, nacionalna i demokratska prava. Time, i za ono vrijeme širokim prakticiranjem demokracije sa začetcima političkog pluralizma, pa i svojevrsnog višestranačja, Hrvatsko proljeće je u velikoj mjeri pripremio narod za akcije osamostaljenja kada se stvore za to povoljniji uvjeti. Posebnu ulogu u svemu tome dala su iskustva iz prakse nakon gušenja Proljeća, kada je svima postalo jasno da nisu mogući popravci ni socijalizma ni Jugoslavije, te da je jedino pravo rješenje u potpunom osamostaljenju Hrvatske.

13. Osamostaljena Hrvatska nije ni znala ni htjela na pravi način valorizirati doprinose Proljeća svom državnom osamostaljenju niti se

okoristiti potencijalima kojima je ono još raspolagalo, već ih je minorizirala i marginalizirala. Dapače, u samostalnoj Republici Hrvatskoj Proljeće se, s više strana (iz redova vlasti i oporbenjaka, različitih kvaziznanstvenika, samodopadljivih aut i insajdera), čak i u sklopu obilježavanja ove 40. obljetnice, kleveće i optužuje, a nerijetko ga se »kiti« izmišljotinama i lažima ili mu se grubo podmeće. S jedne mu se strane prigovara za nedostatnu odlučnost i doseg postavljenih ciljeva, a s druge ga se okrivljuje za političku radikalizaciju koja je Hrvatima i Hrvatskoj puno naštetila. Proljećarske lidere se bez ikakva utemeljenja proglašava dojučerašnjim unitaristima i slabo obrazovanim osobama koje ništa nisu znali o hrvatskoj povijesti i nacionalnom pitanju, kao i da su iz karijerističkih razloga uskakali u reformske vlakove koje su drugi zahuktali. Hrvatskim se reformistima, služeći se čak ondašnjim konstrukcijama UDBA-e i KOS-a, podmeće da su svojom krivnjom doživjeli poraz i Hrvatsku odveli u nevolje, jer je eto tadašnja vladajuća struktura za Titova boravka u Americi zatražila prijem Hrvatske u UN. Ili se plasiraju čiste izmišljotine o Titovim porukama hrvatskim liderima pred Karađorđevo o tome kako dvojicu proljećarskih aktivista treba »zatvoriti« (zapravo skloniti u neki hotel uz sve udobnosti) samo na desetak dana, pa će sve biti u redu – neće biti obračuna. U tu zbirku nebuloznih pripovijetki idu i priče o tome kako je Hrvatska nakon Karađorđeva bila obasuta investicijama koje su joj donijele neviđen razvoj i prosperitet.

Sve ovo zajedno, a nadasve kalvarija koju, zbog avanturističke politike i neshvatljive sebičnosti novih elita, Hrvatska prolazi proteklih dvadesetak godina – razlozi su za žaljenje što se lideri Proljeća nisu više i na vrijeme potrudili okupiti širok krug iskrenih hrvatskih demokrata, te zajedno s njima ostvariti jači upliv na gibanja tijekom osamostaljenja i na uređenje samostalne Hrvatske države, i tako joj priskrbiti mirniji život i lišiti je svih onih krupnih, a nepotrebnih posrtanja i nevolja.

Hrvoje Klasić

SVIBANJSKO SAVJETOVANJE 1968.: EKONOMSKO-POLITIČKA PLATFORMA HRVATSKOG PROLJEĆA

Uvod

Jedno od pitanja na koje istraživači suvremene hrvatske povijesti nemaju konkretan i jedinstven odgovor odnosi se na datum početka Hrvatskog proljeća. Dok će se većina složiti da je taj višegodišnji period tijekom kojega je hrvatsko političko rukovodstvo inzistiralo na reformama jugoslavenske federacije završen sjednicama u Karađorđevu (prosinac 1971.), kao mogući početak navode se različiti događaji. Vjerojatno se najčešće spominju javno objavljivanje *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (17. ožujka 1967.) i Deseta sjednica CK SKH (15.–17. siječnja 1970.). Uvažavajući argumentaciju u oba navedena slučaja, kao jedan od ključnih događaja za razumijevanje Hrvatskog proljeća svakako treba istaknuti i savjetovanje sekretara općinskih komiteta u Centralnom komitetu SKH, zbog datuma održavanja (28. i 29. svibnja 1968.), poznatije kao Svibanjsko savjetovanje. Razlozi zbog kojih je održano, tijek i posljedice, upućuju na mogućnost da se upravo Svibanjsko savjetovanje promatra kao jedan od mogućih datuma početka Hrvatskog proljeća.

Unatoč općoj percepciji, pogotovo u novije vrijeme, da se glavni sukob unutar Hrvatskog proljeća temeljio na neriješenom nacionalnom pitanju, razvoj događaja ipak upućuje da je suštinski problem ležao u neriješenim ekonomskim odnosima. Nakon prvoga velikog zaokreta

u privrednoj politici socijalističke Jugoslavije uvođenjem samoupravljanja (1950.), drugi je predstavljala privredna reforma iz 1965. godine. Niz ekonomskih mjera koje su tom prilikom donesene imale su za cilj prelazak na moderniji, »liberalniji« privredni sustav, kojim će u prvi plan doći ekonomske kategorije poput cijene koštanja, cijene proizvodnje, cijene i visine akumulacije i sl. Umjesto utjecaja države, na taj se način nastojalo uvesti neke nove kriterije koji bi utjecali na privredni razvoj. Međutim, neupletanje države u privredu pokazalo se dvosjeklim mačem. Smanjenje državnih investicija rezultiralo je stagnacijom privrede i nizom popratnih pojava kao što su pad izvoza i rast uvoza, pad zapošljavanja, smanjenje dohotka i dr. S druge strane, obveze privrede prema državi nastavile su se povećavati. Najveći dio novca odlazio je u fondove namijenjene investiranju u razvoj krajeva na cijelome području Jugoslavije. Osim u saveznom fondovima, kapital se sve više počeo koncentrirati u rukama centralnih banaka. Drugim riječima, novac je sve više bio sve dalje od onih koji su ga stvarali. Razlike u službenim ocjenama utjecale su na nezadovoljstvo aktera privredne reforme. Nezadovoljstvo je prije svega bilo usmjereno na način raspodjele dohotka, točnije na monopolistički odnos saveznih institucija. Sve su glasniji bili zahtjevi za rasterećivanjem privrede i decentralizacijom dohotka. Među onima koji su bili najzainteresiraniji za promjenu postojećeg stanja, najglasniji su bili predstavnici političkog i privrednog života SR Hrvatske, smatrajući da takav privredni sustav ide direktno na štetu te republike i njezinih građana. Zahtjev za preciznom analizom tzv. vanbudžetske bilance federacije pretvorio se u zahtjev za »čistim računima«.

Vrhunac nezadovoljstva, ali i konkretnih zahtjeva u drugoj polovici 1960-ih, bilo je Svibanjsko savjetovanje političkih dužnosnika iz cijele Hrvatske, održano u CK SKH 28. i 29. svibnja 1968. godine. Stavovi izrečeni na savjetovanju, uz ekonomske, u prvi su plan stavili i neke druge razloge nemogućnosti provođenja privredne reforme. To se prije svega odnosilo na osjećaj zakirutosti hrvatske privrede, a time i cjelokupnog društva, odnosom federacije i ostalih republika prema SR Hrvatskoj.

Društveno-politički kontekst uoči svibanjskog Savjetovanja

Razvoj socijalističke Jugoslavije od 1953., a posebno od 1957. do 1961., karakterizirale su visoke stope industrijske i poljoprivredne proizvodnje te porast zaposlenosti. Ne jednako brzo, ali tih godina raste i realni osobni dohodak zaposlenih, a time i standard građana. Međutim, velika ili bolje rečeno nerealna očekivanja snažnog razvoja, uz sve izraženije slabosti postojećeg sustava, rezultirala su početkom 1960-ih ekonomskom, ali i političkom krizom. Ključan problem i dalje je predstavljao sve ozbiljniji jaz između teorije i prakse jugoslavenskoga samoupravnog sistema. Ono što je pisalo u državnim zakonima i partijskim dokumentima nije se htjelo niti moglo u potpunosti provesti »na terenu«. Država je i dalje ostala najmoćniji subjekt ekonomske politike. Pokušaj minireforme iz 1961. nije urodio plodom. Istina, država je prvi put nakon 1950. dozvolila poduzećima da samostalno odluče o načinu korištenja vlastitog prihoda, ali to je uglavnom bilo i jedino postignuće.¹ Prema mišljenju Branka Horvata, jednog od najuglednijih jugoslavenskih ekonomista onoga vremena, taj reformni pokušaj nije uspio zbog dva razloga. Prvi je bio sve prisutniji politički otpor daljnjoj liberalizaciji privrede (i društva). Drugi razlog odnosio se na neznanje i nepoznavanje funkcioniranja mehanizma decentralizirane privrede, zbog čega reforma nije mogla biti dobro pripremljena ni provedena.²

Nakon desetljeća stalnog ekonomskog rasta, nova kriza mnoge je zbunila, pa i pokolebala. Sve glasnije se počelo sumnjati u opravdanost decentralizacije i još radikalniju primjenu tržišnih mehanizama. Dilema da se ustraje u započetim reformama ili vrati na staro podijelila je i ekonomiste i jugoslavenski politički vrh. Različiti pristupi izgradnji i razvoju Jugoslavije postojali su od trenutka uvođenja samoupravljanja. Međutim, mogućnost ugroze zemlje izvana, a zatim i sve povoljnija gospodarska situacija u zemlji, stvorili su privid monolitnosti i jedinstva. Prva veća kriza otvorila je Pandorinu kutiju razlika i suprotnosti. Zbog odnosa prema ulozi države u razvoju društva, osnovna podjela najčešće

¹ Rusinow 1978.:110-111.

² Horvat 1969.: 99.

se svodila na centraliste i decentraliste. Prve se još nazivalo konzervativcima, birokratima, etatistima i dogmaticima, a druge liberalima.³ Heterogenost je s vremenom postajala sve izraženija. U već postojeće antagonizme samo su se uklopili međurepublički, međunacionalni i međugeneracijski.

Razlike u vizijama jugoslavenske budućnosti sve su naglašenije među ekonomskim stručnjacima. Otvorene konfrontacije koincidiraju s onima u političkom vrhu. Dati prednost zakonima tržišta ili (društvenom) planiranju bilo je ključno pitanje oko kojeg su se vodile rasprave na konferenciji Saveza ekonomista Jugoslavije, održanoj u prosincu 1962. u Beogradu. Diskusija s istim sudionicima, ali još oštrijim tonovima, nastavljena je mjesec dana kasnije u Zagrebu (17.–19. siječnja 1963.). Ovaj put su suprotstavljene grupacije izašle s dva dokumenta (*Žuta* i *Bijela knjiga*), u kojima su nastojale argumentirati ispravnost svojih ekonomskih modela.⁴ *Žuta knjiga*, nastala u beogradskom Saveznom zavodu za planiranje, uzroke krize vidjela je u loše pripremljenim i provedenim »liberalnim« reformama (1961.), te u ozbiljnim greškama u strukturi investiranja. *Bijela knjiga* nastala je u Zagrebu na inicijativu prvog čovjeka hrvatskih komunista Vladimira Bakarića, jednog od najvećih zagovornika decentralizacije Jugoslavije. Autori *Bijele knjige* bili su vodeći hrvatski ekonomisti. Među njima su se isticali Savka Dabčević-Kučar, Jakov Sirotković i Ivo Perišin, koji će igrati sve važniju (ekonomsku i političku) ulogu u nadolazećem razdoblju. Prema njihovu mišljenju, centralno planiranje bilo je korisno u ranoj fazi ekonomskog razvoja, ali je nakon toga postalo izrazito nefunkcionalno. S većim stupnjem ekonomskog razvoja, gospodarstvo bi sve više trebalo funkcionirati na zakonima tržišta, a sve manje na intervencijama »planera« ili političara. Prema mišljenju Dennisona Rusinowa, upravo je *Bijela knjiga* bila prvi sveobuhvatniji dokument iz kojega je bio vidljiv hrvatski model izgradnje razvijene socijalističke države.⁵

³ Peter A. Toma 1970.: 220.

⁴ Rusinow 1978.: 123-124.; Horvat 1969.: 132-133.

⁵ Rusinow 1978.: 124.

Prihvatanjem ideje samoupravljanja, ali i gotovo petnaestogodišnjom nedosljednošću u njezinu provođenju, ekonomski, a samim time i cjelokupni društveni razvoj Jugoslavije našli su se pred zidom. Dostignut stupanj razvoja u zemlji koji je zahtijevao i sve aktivniji angažman u svjetskim gospodarskim procesima nije više dopuštao polovične mjere kompromisnog obilježja.

Rješenje je trebao donijeti paket mjera usvojen u Saveznoj skupštini 24. srpnja 1965.⁶, koji je predstavljao najradikalniju transformaciju privrednog sustava zemlje još od uvođenja samoupravljanja 1950. godine. Uzevši u obzir sve prethodne pokušaje, privrednom reformom iz 1965. postavljeno je nekoliko glavnih ciljeva. Zauzet je stav da je daljnji razvoj moguć jedino izmjenom ekstenzivnog modela privređivanja intenzivnim.⁷ Uz nastavak obračuna s još uvijek sveprisutnim elementima birokratskog etatizma i stvaranje uvjeta da najvećim dijelom akumulacije i proširene reprodukcije neposredno raspolažu poduzeća, uvedene su i neke nove mjere.⁸ O sveobuhvatnosti i intenzitetu privredne reforme možda najbolje govore riječi D. Rusinowa. U svom izvještaju o situaciji u Jugoslaviji on predložene promjene nastoji približiti američkim čitateljima riječima *laissez-faire socialism* ili *Adam Smith without private capitalism*.⁹

Iako su i mnogi reformski orijentirani političari bili razočarani prvim rezultatima, niti u jednom trenutku se nije pomišljalo na odstupanje od predloženih mjera. Naprotiv, ustrajnost u provođenju reforme ovaj put se odlučila dokazati konačnim obračunom s »kočničarima« promjena. Daljnjom modernizacijom i uključivanjem Jugoslavije u svjetske ekonomske procese tzv. konzervativci (ili centralisti) postaju svjesni da je njihova pozicija sve nesigurnija. Općenito govoreći, sma-

⁶ *Službeni list SFRJ*, br. 33/65.

⁷ Dok je ekstenzivni model sugerirao maksimalizaciju rasta bez obzira na dobit, intenzivni je više računa vodio o optimalizaciji rasta ovisno o dobiti. U prvom modelu prioritet je imala proizvodnja nad potrošnjom, dok je u drugom bilo obrnuto. U ekstenzivnom modelu raspodjelu narodnog dohotka vršila je država, a u intenzivnom sami proizvođači (poduzeća). U vanjskotrgovinskom smislu ekstenzivni model zagovarao je autarkičnost u vanjskoj trgovini, a intenzivni integraciju u svjetsku podjelu rada na osnovi komparativnih prednosti, itd.

⁸ Kao što je npr. korekcija cijena, devalvacija dinara u odnosu na dolar, itd.

⁹ Rusinow 2008.: 52.

tralo se da nova privredna i društvena reforma više pogoduje Sloveniji i Hrvatskoj, dok bi se ostale (manje razvijene) republike brže razvijale u centralistički uređenoj državi. Međutim, generaliziranje po principu »liberalni« i reformski orijentirani Slovenci i Hrvati, te konzervativni Srbi, Makedonci, Crnogorci i Muslimani samo je dodatno i nepotrebno antagoniziralo odnose između jugoslavenskih naroda.

Unatoč smjeni Aleksandra Rankovića (1966.) i temeljitoj reformi Službe državne sigurnosti, bilo je nerealno očekivati da će u Jugoslaviji u potpunosti nestati centralističkih elemenata. Paradoks je bio u tome što decentralizacija nije u potpunosti predstavljala napuštanje centralističkih tendencija. Umjesto jednog saveznog, država je sve više bila podijeljena između šest republičkih centralizama. U takvoj situaciji do posebnog izražaja dolaze brojne proturječnosti, sve ekonomske, nacionalne i socijalne različitosti, koje same po sebi nisu morale biti faktor nestabilnosti. Najveći problem po zemlju počeli su predstavljati oni koji su ju trebali voditi. Politička elita se razjedinila, pri čemu se državne interese sve češće podređivalo republičkima.

Deetatizacijom ekonomske politike i uvođenjem zakona tržišta, razlike između razvijenih i nerazvijenih jugoslavenskih republika dodatno su naglašene. Za razliku od često nerentabilnih državnih subvencija, borba za što povoljnije investicije i kredite dovodila je poduzeća širom Jugoslavije u sve izraženiji konkurentski položaj. Novost je bila ta što su umjesto države ključnu ulogu u kreditiranju i investiranju sada počele igrati banke. Prije svih ostalih gospodarskih subjekata, upravo su se banke prve prilagodile tržišno uvjetovanom poslovanju. Umjesto da svoju poslovnu politiku podrede interesima gospodarstva i cjelokupne zajednice, ključna riječ u bankarskom poslovanju postaje profit. U skladu s tim, nova investicijska i kreditna politika orijentirana je na favoriziranje uspješnih i rentabilnih poduzeća, odnosno zanemarivanje onih koji se u novim okolnostima nisu uspjeli snaći. S kapitalističkog aspekta potpuno opravdana, za socijalističko je društvo ova pojava predstavljala suprotnost od onoga što se nastojalo postići. Tim više što se najveći dio kapitala opet počeo koncentrirati na jednome mjestu, ali ovaj put ne u saveznoj blagajni, nego u nekoliko najmoćnijih centralnih banaka.

Iako je prenijela dio svojih prava i obveza na bankarski sustav, država je ipak zadržala mogućnost sudjelovanja u investicijskim programima preko tzv. vanbudžetske bilance. Iz tih sredstava država je po vlastitim kriterijima nastavila financirati (stare i nove) projekte i investicije. Upravo su ti kriteriji, vrlo često uvjetovani političkim, a ne ekonomskim razlozima, dodatno zaoštrili međurepubličke odnose. Uz preostale budžetske fondove (npr. Fond za ubrzavanje razvoja nedovoljno razvijenih područja), sredstva vanbudžetske bilance bila su »slamka spasa« svima onima koji do pozitivnih rezultata nisu mogli doći isključivo vlastitim naporima. Pitanje reciprociteta ovakve solidarnosti počelo se nametati kao ključno pitanje daljnjeg funkcioniranja federacije na ravnopravnim osnovama za sve njezine članice. Budući da je razvoj svake društveno-političke zajednice (općine, pokrajine, republike) bio u direktnoj korelaciji s rezultatima gospodarstva na njezinu području, konkurentski su se odnosi s ekonomske, prenijeli i u sferu politike.

Svibanjsko savjetovanje i njegov odjek u hrvatskoj i jugoslavenskoj javnosti

Na nužnost rasterećenja, a ne daljnjeg opterećenja privrede, rukovodstvo SR Hrvatske intenzivno je ukazivalo od kraja 1967. godine. U skladu s tim tražila se i rasprava o bilanci federacije, koja bi pokazala točno koliko i na što država troši novac. Međutim, savezna administracija, ali i rukovodstva ostalih republika protivili se se hrvatskim zahtjevima. Za takav rasplet velikim je dijelom bio zaslužan i sam Tito, koji je radi smirivanja međurepubličkih napetosti prekinuo daljnju raspravu oko bilance, ocijenivši je problemom »sekundarnog karaktera«. ¹⁰ Shvativši da od rasprave, a kamoli konsenzusa u Beogradu,

¹⁰ Na zajedničkoj sjednici Predsjedništva i IK CK SKJ, održanoj 20. 05. 1968., jedna od točaka dnevnog reda trebala se odnositi i na bilancu federacije. Međutim, u uvodu je Tito naglasio da su »pitanja bilansa, ma koliko bilo važno – od sekundarnog karaktera«, te nastavio: »A što se tiče bilansa – o tome ćemo lakše raspravljati kada budemo načisto kojim pravcem treba da idemo, šta treba da uradimo, kako da rješavamo problem nezaposlenosti, šta uopšte treba da učinimo da bi naša privreda mogla krenuti naprijed, da ne bi tapkala u mjestu ili negdje čak išla nazad. Jednom riječju ne radi se ovdje sada o bilansima, nego o pitanju našeg ekonomskog sistema«. Na pitanje prisutnog

neće biti ništa, hrvatsko rukovodstvo odlučilo je sa svojim stavovima i primjedbama upoznati hrvatsku i cjelokupnu jugoslavensku javnost.

Krajem svibnja 1968. u Zagrebu je na inicijativu IK CK SKH održano savjetovanje na kojem su sudjelovali politički rukovodioci iz cijele Hrvatske. Iako je predstavljeno kao jedna u nizu pretkongresnih diskusija¹¹, savjetovanje je prvenstveno iskorišteno za upoznavanje javnosti sa stavovima čije je odbacivanje na saveznoj razini hrvatsko rukovodstvo smatralo pogrešnim. U svom izlaganju sekretar IK Miko Tripalo naglasio je nužnost hitnog rasterećenja privrede, čime bi se radnim organizacijama omogućilo slobodnije djelovanje, veća ulaganja u modernizaciju i viši osobni dohoci. U suprotnom, prezaduženost privrednih organizacija vodila je jačanju monopolističke pozicije novih centara ekonomske moći u vidu banaka i vanjskotrgovinskih ili reeksportnih poduzeća.¹² Uz sve objektivne otežavajuće okolnosti, jedan od najutjecajnijih faktora koji je usporavao uspješno provođenje privredne reforme, po Tripalu, bio je Savez komunista. »Usljed nedostatka jasnije perspektive, uočljive su pojave ideološke konfuzije u Savezu komunista i uslijed toga paraliziranosti nekih njegovih vodećih organa«, ističe sekretar IK CK SKH.¹³ Ovo nije bio ni prvi ni jedini slučaj da Tripalo upozorava na nužnost sređivanja situacije u vlastitim redovima kao preduvjet bilo kakvih reformskih tendencija

predsjednika SIV-a Mike Špiljaka je li to znači da se odustaje od diskusije o bilancama, Tito je odgovorio: »Nemamo šta da diskutujemo, ne vidim nikakvog razloga da o tome sada diskutujemo«. AJ, 507, III/131, »Stenografske bilješke s Osme zajedničke sjednice Predsjedništva i IK CK SKJ«, 20. 05. 1968.

¹¹ Krajem 1968. trebao se održati Deveti kongres SKJ. Zbog razvoja događaja sredinom godine (studentske demonstracije, intervencija zemalja Varšavskog ugovora na Čehoslovačku), Kongres je održan tek u ožujku 1969. godine.

¹² Tripalo navodi nekoliko primjera koji su po njegovu mišljenju ukazivali na neravnomjernu raspodjelu »viška rada«, a samim time i povlašten položaj spomenutih institucija u zemlji. Jugoslavenska poljoprivredna banka s nešto više od 200 zaposlenih zaradila je tokom 1967. samo od kamata na kredite 12 milijardi st. dinara, dok je istodobno cjelokupna poljoprivredna i prehrambena industrija u Slavoniji s oko 42.000 zaposlenih zaradila samo 8 milijardi st. dinara. Ili, industrija Hrvatske koja zapošljava oko 340.000 radnika izdvojila je po zaposlenom u fondove tokom 1967. godine 412.660 dinara, a vanjska trgovina s oko 8.000 zaposlenih izdvojila je po zaposlenom u fondove 1.369.000 dinara. *Savjetovanje*, 1968: 13.

¹³ *Isto*, 19.

u društvu.¹⁴ Međutim, u činjenici da političko rukovodstvo nije imalo rješenja za novonastale probleme, ovaj put on pronalazi argument da rasprava o stanju u društvu mora poprimiti javni karakter – »Kad se govori da ta diskusija mora biti javna, onda se ne misli samo na onu unutarpartijsku, nego na diskusiju u cijelom društvu, jer će samo na taj način biti moguće da istinske socijalističke i progresivne tendencije izvojuju pobjedu... Zbog toga svako zatvaranje diskusije u forume u svojoj suštini otežava proces savladavanja i razočarenja, a sve to ima negativne političke i općedruštvene posljedice u našoj zemlji«.¹⁵ Na kraju izlaganja Tripalo upozorava da dosljedno provođenje privredne reforme iziskuje i određene promjene u političkom sustavu. To se prije svega odnosilo na promjenu pozicije federacije u odnosu na republike, ali i na daljnje usavršavanje međurepubličkih i međunacionalnih odnosa. Radi jačanja samoupravnih odnosa na svim razinama, Tripalo iznosi stav hrvatskoga rukovodstva da bi se čitav niz poslova koji su se dotad rješavali u državnim organima mogao prenijeti na samoupravne organe i predstavnička tijela u republikama i komunama. Usuprot stavovima da ovakvi prijedlozi slabe Jugoslaviju, Tripalo uzvraća da se »Jugoslavija ne učvršćuje samo u saveznom centru nego u svim svojim dijelovima, i to baš na osnovama pune ravnopravnosti svih nacija i njihove međusobne saradnje«.¹⁶ Uz upozorenja o ugroženom samoupravljanju, primarni cilj brojnih statističkih pokazatelja iznesenih na savjetovanju bio je ipak ilustrirati i argumentirati neravnopravno zaostajanje SR Hrvatske unutar SFRJ. Ako su se i iz Tripalova govora dali naslutiti pravi razlozi sazivanja Svibanjskog savjetovanja, već sama

¹⁴ Na seminaru omladinskih aktivista SR Hrvatske Tripalo je o problemima u SK rekao: »Ne treba previdjeti činjenicu da i u redovima SK ima dosta ljudi koji su zbunjeni i razočarani, koji su dezorijentirani, bilo zbog toga što se ne slažu s kursom koji doduše još nije sasvim detaljno razrađen, bilo zbog toga što taj kurs ne razumiju, ili što naša platforma još nije dovoljno razrađena, pa ne vide zapravo o čemu se radi ... Slijedeće pitanje koje je za diskusiju i razmišljanje to je da li je SK, ovakav kakav je danas, sposoban da izvrši funkciju o kojoj govorimo. Ja mislim da nije sposoban ako ne doživi određene promjene. Možemo reći da je najveći broj članova vjerojatno sposoban za takvu funkciju, ali samo ukoliko se oslobodimo jednog dijela članstva koji vučemo za sobom dugi niz godina...«. *Polet*, br. 20, lipanj 1968.

¹⁵ *Savjetovanje 1968*: 19-20.

¹⁶ *Isto*, 25.

najava izlaganja Savke Dabčević-Kučar uklonila je svaku sumnju. S obzirom na priopćenje SIV-a da je po pitanju bilance federacije postignuta suglasnost svih republika, a imajući u vidu dobro poznate oprečne stavove hrvatskoga rukovodstva s tim u vezi, članica Predsjedništva CK SKJ i predsjednica Republičkog izvršnog vijeća zamoljena je za konkretnije objašnjenje.¹⁷ Osnovni problem, po riječima Dabčević-Kučar, bilo je nepostojanje točne kvantifikacije izvršenja i neizvršenja planskih pokazatelja, nužne za objektivno dimenzioniranje rezultata privredne reforme. S tim u skladu, hrvatsko rukovodstvo zatražilo je uvid u kompletnu bilancu federacije, što je podrazumijevalo savezni budžet, vanbudžetsku bilancu, bilancu Općeg investicijskog fonda, kao i bilancu ekonomskih odnosa s inozemstvom. Međutim, pokazalo se da nadležna tijela nemaju sustav praćenja i evidencije računa koji bi omogućio utvrđivanje točnog stanja po pojedinim sektorima. Kao posljedica javljale su se velike divergencije u ocjeni prethodno učinjenog, kao i pristupu obvezama koje su tek trebale biti izvršene.¹⁸ Na sjednici SIV-a, održanoj 17. svibnja 1968., primjedbe hrvatskoga rukovodstva u vezi s bilancom federacije predstavnici ostalih republika nisu prihvatili, ocijenivši ih nepotrebnima, dok su mjere koje je SIV predložio ocijenjene dovoljnima za ispravljanje negativnih trendova iz 1967. godine. Ne dovodeći u pitanje volju većine, Dabčević-Kučar je na završetku sjednice ipak upozorila da javnost ima pravo čuti i hrvatske stavove. Deset dana kasnije održano je Svibanjsko savjetovanje.

I svi ostali govornici na savjetovanju, bez obzira na nacionalnu ili regionalnu pripadnost, bili su složni u ocjeni situacije koju su dali Tripalo i Dabčević-Kučar. Na nelogičnosti i nedosljednosti u provođenju

¹⁷ Iako to nije izrijeком naglašeno, bilo je očito da se radilo o naručenom pitanju. Uostalom, i sam početak izlaganja S. Dabčević-Kučar to indirektno potvrđuje: »Ja sam mislila na ovom savjetovanju diskutirati o nekim pitanjima razvoja privredne reforme u Hrvatskoj i o perspektivi, ali budući da je postavljeno ovo direktno pitanje – koje sam, moram priznati, i očekivala da će biti postavljeno – ne bih oduzimala vaše vrijeme na onom drugom, nego bih se zadržala isključivo na tome da dam odgovor na postavljeno pitanje«. *Isto*, 40.

¹⁸ Po riječima S. Dabčević-Kučar nesuglasja su bila tolika da su jedni tvrdili da je državni deficit 250-300 milijardi dinara, drugi (hrvatsko rukovodstvo) da je još veći, dok su treći tvrdili da ne samo da nema deficita, nego se čak radi i o budžetskom suficitu. *Isto*, 45.

privredne reforme i funkcioniranju federacije jednako su upozoravali republički dužnosnici, kao i predstavnici gospodarskog i političkog života iz cijele Hrvatske.¹⁹

S dvodnevnog savjetovanja sekretara općinskih komiteta SKH, održanog 28. i 29. 05. 1968. u Zagrebu, upućen je niz kritika na račun savezne ekonomske politike, ali i funkcioniranja federacije općenito. Odjeci savjetovanja bili su dvojaki. Dok je u Hrvatskoj platforma IK CK SKH prihvaćena kao pozitivan pokušaj ekonomske i političke stabilizacije Hrvatske i Jugoslavije, u ostalim republikama reakcije su uglavnom bile negativne. S jedne strane hrvatsko rukovodstvo optuženo je za nepoštivanje odluka saveznih organa i pokušaj namećanja vlastitog mišljenja drugima, a s druge za izazivanje političke krize zbog javnog iznošenja alarmantnih podataka kojima se narod potiče na nezadovoljstvo i izlazak na ulicu. Najoštriji u osudama bili su u SR Srbiji. Budući da su samo nekoliko dana nakon savjetovanja izbile studentske demonstracije u Beogradu, za srbijansko rukovodstvo bio je to dokaz negativnog utjecaja poruka koje su stizale iz Zagreba. Na sjednici Predsjedništva i IK CK SK Srbije, održanoj 3. 06. 1968., stavovi hrvatskoga rukovodstva ocijenjeni su kao jedan od faktora koji je mogao utjecati na izbijanje studentskih demonstracija. U uvodnom izlaganju Petar Stambolić, između ostalog, kaže: »Na stanje utiču i stavovi koji se formulišu u Zagrebu u Izvršnom komitetu i Izvršnom veću. Imaju uticaja i neki pozivi radnicima na akciju, kao i ocenjivanje republičkih rukovodstava kao birokratskih, i zahtevi za smenjivanjem savezne vlade. Sve se to odrazilo i na raspoloženje na Univerzitetu.«²⁰ Govoreći o atmosferi koja je dovela do demonstracija, Stambolić postavlja pitanje pritisaka iz Hrvatske i konkretno stavova Mike Tripala koje smatra »orijentacijom na pobunu i onemogućavanjem držanja situacije u zemlji«.²¹ Sa Stambolićevim stavovima slagali su se i ostali

¹⁹ Vidi: *Savjetovanje u Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske, 28. i 29. svibnja 1968.*, Informativna služba CK SKH, lipanj 1968.

²⁰ Vuković 1989.: 166-170.

²¹ Vuković 1989.: 166-170.

AJ, 507, III/132, »Stenografske bilješke s Devete zajedničke sjednice Predsjedništva i IK CK SKJ«, 9. 6. 1968.

sudionici sjednice poput Stevana Doronjskog, Miloša Minića, Milojka Drulovića i Milentija Popovića, apostrofirajući u nekoliko navrata osobnu odgovornost Mike Tripala.²²

Svibanjsko savjetovanje i medijski istupi pojedinih hrvatskih rukovodilaca nakon savjetovanja bili su poticaj burnoj raspravi i na sjednici Predsjedništva i IK CK SKJ održanoj pod Titovim predsjedavanjem 9. 06. 1968. u Beogradu. Diskusiju o uspjesima i neuspjesima privredne reforme članovi srbijanskog rukovodstva iskoristili su za niz pritužbi na račun kolega iz Zagreba. Hrvatsko je rukovodstvo, a posebice Miko Tripalo, optuženo da svojim javnim kritiziranjem stavova saveznih organa narušava princip demokratskog centralizma. Tom prilikom najoštriji je bio član srbijanskoga rukovodstva Dobrivoje (Bobi) Radosavljević, optuživši Miku Tripala da je svojim javnim istupima indirektno pozivao na ulične demonstracije. Dobrivoje Radosavljević upitao je prisutne »može li jedan član rukovodstva koji sedi ovde da istovremeno poziva indirektno i potpomaže pozive na demonstracije na ulicu?«, dok je Đoko Pajković dodao da ga je »jeza hvatala« dok je u tisku čitao pozive »pojedinaца i pojedinih društveno-političkih faktora iz nekih republika radničkoj klasi, radnim ljudima da kroz razne oblike, za nas opasne političke akcije, traže rešenja aktuelnih problema reforme«. ²³ Bio je to uobičajeni način političkog obračuna, u kojem je neuobičajeno jedino to što se na suprotnoj strani nisu našli neprijatelji režima, nego jedan od najuglednijih jugoslavenskih političara. Ali princip je bio isti. Izjava je izvađena iz konteksta, vrlo bitan dio izjave je prešućen, a razvoj događaja iskorišten kao potvrda opravdanosti optužbi. Tripalu je prigovoreno da je zbog rečenice »kod nas se, na primjer, dosta govori o tome da radnici i studenti treba da izađu na ulicu«, izgovorene u jednoj televizijskoj emisiji, indirektno odgovoran za demonstracije koje su izbile nekoliko dana kasnije. Međutim, već sljedeće njegove rečenice pokazuju pravi smisao i demantiraju optužbe: »Samo, ja postavljam pitanje šta to znači. Kome u stvari, bez obzira na motive,

²² Stevan Doronjski otišao je tako daleko da je čak ustvrdio da je »doveden u pitanje i Savez komunista, poslednjim izlaganjem Mike Tripala«. Vuković 1989: 168.

²³ AJ, 507, III/132, »Autorizirane stenografske bilješke s Devete zajedničke sjednice Predsjedništva i IK CK SKJ«, 9. 6. 1968.

to može pomoći. To može pomoći, po mom dubokom uvjerenju, samo najkonzervativnijim i najbirokratskijim snagama. Mi moramo tražiti druge oblike političke borbe da se izborimo za stavove o kojima je ovdje riječ.«²⁴ Da bi stvari bile još jasnije, ovu izjavu treba usporediti s onim što je Tripalo nekoliko dana ranije (29. 05.) izrekao u okviru rasprave na Svibanjskom savjetovanju: »Tu neki drugovi pitaju – što ćemo sada? Pa, borit ćemo se. Jer, ja vam postavljam pitanje, a što ćemo onda kada netko drugi, a ne mi dade zastave radnicima i studentima? Što ćemo onda? Zato tu nema kompromisa. Nama ne treba podrška na ulicama, nego nam treba podrška u okvirima političkog sistema i u okviru Saveza komunista da se izborimo za praktičko provođenje stavova o kojima svi govorimo.«²⁵ Naravno, kao i u svim sličnim situacijama u kojima je stvorena atmosfera »linča«, nikakva objašnjenja nisu imala smisla.

Uz sve navedeno, Radosavljević je kritizirao hrvatsko rukovodstvo i zbog toga što je bez prethodnog dogovora s drugim republičkim rukovodstvima javno polemiziralo o brojnim problemima koje je nametala privredna reforma, npr. bilanci federacije i deviznom režimu. Posebna zamjerka odnosila se na hrvatsko korištenje Tita kao »zaklona«. »Drug Tito je ličnost, sto puta smo to rekli, svih naroda Jugoslavije, naše revolucije i naših svih tekovina. Ne može molim vas niko sa nikakvim pravom da se zaklanja iza druga Tita... Drugovi iz Hrvatske u nečem što se ne slažu moraju dogovorom sa svim republikama, razgovorima moramo dolaziti do zajedničkih rešenja. Ne može se ići kod druga Tita pa prelamati stvari«, upozoravao je Radosavljević.²⁶ Podršku srbijanskim rukovodiocima dali su predstavnici Crne Gore (Đoko Pajković) i Bosne i Hercegovine (Rato Dugonjić). Međutim, u svim tim zamjerkama više se kritiziralo metodu, tj. postupak hrvatskoga rukovodstva,

²⁴ Ovo je izjava koju je M. Tripalo dao u sklopu televizijske emisije »Dijalozi« i koju je citirao kao protuargument Radosavljevićevim optužbama na sjednici 9. lipnja 1968. godine. AJ, 507, III/132, »Autorizirane stenografske bilješke s Devete zajedničke sjednice Predsjedništva i IK CK SKJ«, 9. 6. 1968.

Nekoliko dana prije televizijske emisije, Tripalo je u okviru rasprave na Svibanjskom savjetovanju (29. 5.) dao sličnu izjavu.

²⁵ *Savjetovanje 1968.*: 171.

²⁶ *Isto.*

nego sadržaj javno izrečenih stavova. Ovakav princip potvrđuju i reakcije na diskusiju Savke Dabčević-Kučar. U svom izlaganju ona je vrlo iscrpno elaborirala stavove hrvatskoga rukovodstva po pitanju (ne)provođenja mjera privredne reforme. Ukazala je na sve lošiji položaj privrede, nedosljednosti u vanjskotrgovinskom i deviznom režimu, problem nepostojanja točnih i transparentnih računa, tj. bilance federacije itd. Na kraju je istaknula da ne smatra političkom diverzijom kada se u javnost ide sa stavovima izglasanim na sjednicama Sabora i Izvršnog vijeća Hrvatske, a koji su u suprotnosti s odlukama saveznih institucija. To, po njezinu mišljenju, nije neprihvatanje volje većine ili nepoštivanje demokratskog centralizma, nego obveza prema građanima svoje republike. Tim više što se nakon sjednica SIV-a najčešće objavljuje kratka informacija o konsenzusu prilikom donošenja odluka. Nakon poduljeg izlaganja, koje je jasno upućivalo na postojanje brojnih problema koji ugrožavaju ne samo privrednu reformu nego i odnose u federaciji, nitko od prisutnih nije demantirao primjedbe koje je iznijela Savka Dabčević-Kučar. Dobrivoje Radosavljević i Rato Dugonjić iz svega su izvukli jedino problem izlaska u javnost. »Po mom mišljenju treba ići u javnost, ali kad i kako, to treba ipak malo o tome voditi računa i da prethodno treba pokušati sve raščistiti u rukovodstvu«, prigovorio je srbijanski političar, a predstavnik Bosne i Hercegovine se nadovezao pitanjem »da li jedno republičko rukovodstvo može da proklamira jednu politiku i da se bori za tu politiku bez posebnog raspravljanja ovde?«. ²⁷ Pritom ni jedan ni drugi nisu naveli što je pogrešno u politici koju proklamira hrvatsko rukovodstvo, čime su isprovocirali Miku Tripala da prokomentira cijelu diskusiju: »mi nismo ovdje čuli argumente koji bi opovrgli neke naše osnovne političke stavove... Ja ne kažem da je sve što mi govorimo tačno, ali onda diskutirajmo o sadržaju a ne stalno o metodu«. ²⁸ Polemiku su dodatno zaoštrile dvije izjave Jakova Blaževića. Prvom je ustvrdio da su napadi na Tripala ustvari prikriveni napadi na privrednu reformu i samoga Josipa Broza - Tita. ²⁹ Zbog te

²⁷ *Isto.*

²⁸ *Isto.*

²⁹ »Jasno je da se protiv privredne reforme frontalno nije moglo. Jasno je da se protiv druga Tita frontalno i imenično nije moglo pa je trebalo tražiti nekoga. Ja mislim, drugovi,

izjave Petar Stambolić je zatražio da se Predsjedništvo i IK CK SKJ ograde od Blaževićevih stavova kao neistinitih. Druga izjava, točnije retoričko pitanje, bila je zašto se nisu identificirala žarišta i ljudi koji su odgovorni za studentske demonstracije, ako su oni već godinama poznati. Direktno prozvani našli su se članovi srbijanskoga rukovodstva. Radosavljević je vrlo nervoznim tonom poručio Blaževiću: »dođi ti družo Jakove u Beograd pa ti upravljaj, ti sve možeš da ocenjuješ, sve znaš, sediš u Zagrebu, čitaš novine i ceniš našu situaciju i za tebe je zaključak oportunističko rukovodstvo CK. Molim, ni jedan ne treba da sedimo tu, izvoli pa dođi pa upravljaj«. ³⁰ U sličnom tonu nastavio je i Petar Stambolić prigovorivši Blaževiću da pri ocjeni situacije nije u obzir uzeo dokumente Predsjedništva i IK CK SK Srbije, nego izjave pojedinaca iz rukovodstva. Zamjerku je uputio i cijelome hrvatskom rukovodstvu, navevši da je u trenutku izbijanja demonstracija iz Zagreba došao upit jesu li demonstracije rankovićevske ili su progresivne? S obzirom na stav da su demonstracije bile antirežimske, Stambolić je iz tog pitanja izvukao zaključak da se srbijansko rukovodstvo smatra konzervativnim, pa demonstracije protiv njega mogu biti ili progresivne ili rankovićevske. ³¹ U toj srpsko-hrvatskoj polemici, kao što je spomenuto, predstavnici BiH i Crne Gore jasno su dali do znanja s čijim se stavovima (ne) slažu. Makedonski predstavnik Krste Crvenkovski pokušao se pozicionirati kao objektivni promatrač koji uviđa propuste i jedne i druge strane, ali u interesu napretka cijele zemlje apelira na jedinstvo. Puno jasnije može se ocijeniti poziciju slovenskoga predstavnika Franca Popita. Kao i hrvatski rukovodioci, i on ju kritizirao još uvijek prisutne etatiističke elemente u radu savezne administracije, te naglašavao potrebu spuštanja niza ovlasti sa savezne na republičku razinu. Popitovo izlaganje, međutim, nije bilo motivirano podrškom Hrvatima, već prvenstveno zastupanjem interesa koji su išli u korist njegovoj republici. Oštrina pojedinih istupa na sjednici upućuje da je monolitnost u samome vrhu jugoslavenskoga političkog rukovodstva bila znatno narušena. Međusobna prepucavanja i optužbe sve češće je,

ruku na srce, to je bio Tripalo«. *Isto.*

³⁰ *Isto.*

³¹ *Isto.*

kao i na ovoj sjednici, mogao svojim autoritetom prekinuti jedino Josip Broz - Tito. Osim samih dokumenata, na ozbiljnost situacije upućuju i impresije involviranih pojedinaca. Savka Dabčević-Kučar u svojim se memoarima prisjeća leta na spomenutu sjednicu. U blizini Beograda vojni avion presreo je avion u kojem se nalazila hrvatska delegacija, i to tako blizu da je ovaj naglo izgubio visinu a njegov pilot udario glavom o strop. Na temelju tog slučaja, kao i činjenice da vojni avioni nikada nisu »dočekivali« avione u kojima su političari dolazili na sastanke, Dabčević-Kučar postavlja pitanje: »Jesu li se, možda, željeli riješiti svih nas, tako odjednom i 'slučajno'?«.³²

Antagonizam između hrvatskog i srbijanskoga rukovodstva bio je puno kompleksniji od nesporazuma oko nekoliko izjava. Problem je bio u različitoj percepciji osnovnih ciljeva privredne reforme, a samim time i različitim pogledima na ekonomsko-politički položaj republika unutar federacije. Te suštinske razlike odlično ilustriraju komentari dvojice visoko rangiranih srbijanskih političara vezani uz pitanje bilance federacije. Dok je za Zagreb upravo raščišćavanje računa bilo *conditio sine qua non* opstojnosti federacije i garancija ravnopravnosti njezinih konstitutivnih elemenata, Dobrivoju Radosavljeviću zasmatalo je što Hrvati po tom pitanju »mesećima javno jašu«. ³³ Neslaganje s hrvatskim zahtjevima pokazuje i Draža Marković. U svojim dnevničkim zabilježkama pod nadnevkom 17. svibnja 1968. zapisao je: »I situacija s bilansima (odnosno sa Hrvatima) se komplikuje dalje. Dobro je, međutim, da su Hrvati ostali sami i da će, svakako, morati da se povuku«. ³⁴ Marković je samo dijelom bio u pravu. Hrvati su ostali sami jer su njihovi stavovi u saveznim tijelima preglasani. Međutim, nije u potpunosti bio u pravu pri konstataciji da će zbog toga uslijediti njihovo povlačenje. U skladu s demokratskim centralizmom hrvatsko rukovodstvo prihvatilo je odluke većine, ali se odlučilo na potez (Svibanjsko savjetovanje) koji će izazvati već spomenute burne reakcije.

³² Dabčević-Kučar 1997.: 176. (bilj. 4).

³³ AJ, 507, III/132, »Autorizirane stenografske bilješke s Devete zajedničke sjednice Predsjedništva i IK CK SKJ«, 9. 6. 1968.

³⁴ Marković 1987.: 66.

Zaključak

Svibanjsko savjetovanje i studentske demonstracije dovele su hrvatsko rukovodstvo u pomalo paradoksalnu situaciju. Ukazivanje na posljedice neprovođenja privredne reforme protumačeno je kao poticaj demonstracija čiji se karakter velikim dijelom ocjenjivao kao antireformski! U tom paradoksu leži između ostalog i objašnjenje za odnos hrvatskoga rukovodstva prema »pobunjenim« zagrebačkim studentima. Spremnost i na najdrastičnije metode obračuna bila je jedan od poteza koji je trebao ukloniti bilo kakvu sumnju u povezanost s organiziranim nemirima.

Unatoč zahtjevima i argumentima koji su se mogli čuti (i) na Savjetovanju, Savezna je skupština početkom ljeta 1968. usvojila, po riječima Mike Tripala, netočnu bilancu federacije.³⁵ Iako je u skladu s pravilima igre službeni Zagreb prihvatio tu odluku, ona nije značila odustajanje od stavova kojima se inzistiralo na promjeni postojećeg stanja. Naprotiv, »poraz« na saveznoj razini umjesto da pokoleba, samo je dodatno homogenizirao hrvatsko rukovodstvo. Osim toga, kao odgovor na sve izraženiju konfrontaciju s rukovodstvima ostalih republika, sve veća pažnja posvećivala se odnosima s (hrvatskom) javnošću. U tom kontekstu treba promatrati i Svibanjsko savjetovanje. Upoznavanje republičkih, ali i lokalnih dužnosnika s nastalom situacijom, korištenje sredstava informiranja (televizija, radio, tisak) radi upoznavanja cjelokupne javnosti, trebali su izazvati sveopću mobilizaciju društva. Cilj otvaranja javne diskusije bilo je stvaranje povoljne političke klime koja bi (rukovodstvu) omogućila i olakšala daljnje djelovanje. Spomenuti cilj velikim je dijelom i postignut. Događaji koji su uslijedili pokazat će koliko je upravo ta »masovna« podrška pomogla, a koliko odmogla hrvatskom rukovodstvu i društvu u cjelini.

³⁵ Po riječima Tripala, bio je to jedan od razloga oštrog napada hrvatskog rukovodstva na predsjednika SIV-a M. Špiljaka. Kao hrvatski predstavnik, Špiljak je odlučio ponuditi i ostavku Titu. Razvoj događaja preduhitrija je vojna intervencija na Čehoslovačku, zbog koje bi kriza u saveznom vrhu bila dodatan otežavajući faktor po Jugoslaviju. Tripalo 1990.: 91.

Literatura

- S. Dabčević-Kučar, *'71. – hrvatski snovi i stvarnost*, I–II. Interpublic, Zagreb 1997.
- B. Horvat, *Ogled o jugoslavenskom društvu*. Mladost, Zagreb 1969.
- D. D. Marković, *Život i politika 1967.–1978.*, I–II. Izdavačka radna organizacija »Rad«, Beograd 1987.
- D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974.*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1978.
- Savjetovanje u Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske 28. i 29. svibnja 1968. godine*. Informativna služba CK SKH, Zagreb 1968.
- The Changing Face of Communism in Eastern Europe* (ed. Peter A. Toma). The University of Arizona Press, Tucson 1970.
- M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*. Globus, Zagreb 1990.
- Z. Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma*. Narodna knjiga, Beograd 1989.

**JUGOSLAVENSKI I MEĐUNARODNI
KONTEKST HRVATSKOG PROLJEĆA**

Ante Batović

TITOVA JUGOSLAVIJA I UJEDINJENO KRALJEVSTVO ZA VRIJEME HRVATSKOG PROLJEĆA

Britanska politika na jugoistoku Europe nakon 1945. godine bila je uvjetovana prije svega političkim i vojnim okolnostima proizašlim kao rezultat Drugoga svjetskog rata. Po završetku rata, Velika Britanija postupno gubi velik dio svojega globalnog utjecaja koji preuzimaju Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez, ali Britanija i dalje ostaje važan faktor hladnoratovske zapadne koalicije. Poslije iznimno važne uloge koju je imala tijekom Drugoga svjetskog rata, prije svega vezano za pomoć jugoslavenskim partizanima od 1943. godine, a kasnije u neuspjelim nastojanjima da postigne kompromis oko uspostave vlasti između jugoslavenskih komunista i prijeratnih građanskih stranaka, Velika Britanija po konačnom nametanju komunističkog režima gubi politički utjecaj u Jugoslaviji.

Do 1948. godine, i sukoba Titova režima sa Staljinom, Velika Britanija je kao dio zapadne antikomunističke koalicije imala vrlo turbulentne i problematične odnose s jugoslavenskim vlastima. Tito je otvoreno favorizirao suradnju sa Sovjetima i vrlo se oštro sukobljavao sa Zapadom, ponajviše oko pitanja Trsta, austrijsko-jugoslavenske granice i Grčke, gdje su britanske vlasti još od 1944. godine, nakon povlačenja Nijemaca, davale snažnu potporu grčkim rojalistima protiv grčkih komunista koji su najvažnije uporište i oslonac imali upravo u Jugoslaviji.

Neočekivani preokret dogodio se nakon objave Rezolucije Informbiroa u lipnju 1948. Jugoslavenski komunisti našli su se odjednom u

snažnoj izolaciji Istočnoga bloka, o kojem su do tada gotovo u potpunosti politički i ekonomski ovisili. Zapadni blok, na čelu sa Sjedinjenim Državama, ali uz snažnu potporu drugih zapadnih zemalja, prije svega Velike Britanije, vrlo je brzo uvidio prednosti koje su se otvorile sukobom Tita i Staljina, te je postupno, tijekom 1948. i 1949., započela intenzivna diplomatska, a potom i ekonomska te vojna suradnja Jugoslavije sa Zapadom. Upravo u to vrijeme definirani su dugoročni britanski interesi prema Jugoslaviji, koji se neće bitno mijenjati sve do kraja Hladnog rata, odnosno raspada jugoslavenske države početkom 90-ih godina 20. stoljeća.¹

Većina britanskih dokumenata o Hrvatskoj i Jugoslaviji čuva se u Britanskom nacionalnom arhivu i u potpunosti je dostupna istraživačima. Radi se o opširnoj građi koju su proizvele razne institucije britanske državne uprave. Najviše dokumenata proizveli su britansko ministarstvo vanjskih poslova, Foreign Office, i njegov Odjel za istočnu Europu i Sovjetski Savez, odnosno britanska diplomatska predstavništva u Zagrebu i Beogradu. Velika Britanija otvorila je odmah po završetku Drugoga svjetskog rata svoje veleposlanstvo u Beogradu, odnosno konzulat u Zagrebu, koji je bio u nadležnosti veleposlanstva u Beogradu. Danas je arhivska građa Foreign Officea, vezana za Hrvatsku, odnosno Jugoslaviju, smještena u dva velika fonda pod oznakama FO 371, koji sadrži građu političkih odjeljenja Foreign Officea do 1968., uključujući i Northern Department u koji su bile uključene sve istočnoeuropske države, odnosno FCO 28, nakon 1968., kada se formira East European and Soviet Department.² Britanska diplomacija stavljala je događaje u Hrvatskoj u jugoslavenski kontekst pa je stoga analizu britanskog

¹ Vidi: I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990.; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988.; T. Jakovina, *Američki komunistički saveznik, Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države*, Zagreb 2003.; L. M. Lees, *Keeping Tito Afloat: the United States, Yugoslavia na the Cold War*, University Park 1997.

² Za istraživanje britanske politike prema Hrvatskoj u vrijeme Hrvatskog proljeća posebno su zanimljivi dokumenti nastali upravo u najintenzivnijem razdoblju nacionalnog i liberalnog pokreta u Hrvatskoj, tijekom 1970. i 1971., koji se čuvaju u dva velika dosjea: *Internal situation in Croatia, region of Yugoslavia (FCO 28/1175)* i *Internal situation in Croatian region of Yugoslavia (28/1630)*, u kojima su britanski konzulat u Zagrebu i veleposlanstvo u Beogradu dali vrlo dobar i opširan pregled zbivanja u Hrvatskoj tijekom 1970. i 1971.

odnosa prema Hrvatskoj potrebno uklopiti u širu sliku britansko-jugoslavenskih odnosa, te britansku politiku na širem prostoru jugoistočne i južne Europe, odnosno Mediterana.

Kao posljedica povijesnog razvoja nakon 1948., Jugoslavija je velikim dijelom bila izložena utjecajima sa Zapada. Premda komunistička zemlja, bila je članica mnogih zapadnih asocijacija, poput MMF-a, Svjetske Banke, GATT-a, Međunarodne financijske korporacije, te je imala poseban status pri OECD-u. Također, gospodarska suradnja sa Zapadom bila je iznimno snažna još od početka 50-ih godina, prije svega zbog uvoza zapadnih proizvoda i tehnologije koji nisu bili dostupni na istočnom tržištu, ili nisu mogli zadovoljiti prohtjeve jugoslavenskih potrošača, naviklih na kvalitetniju zapadnu robu. Zapadni trendovi očitovali su se u društvenom i kulturnom životu, putem medija, potrošačke kulture, ali su se uvozili i politikom otvorenih granica, sve intenzivnijim procesom iseljavanja i odlaska na rad u zapadnoeuropske zemlje, i na kraju turizmom koji je vrlo brzo postao najprofitabilnija grana jugoslavenske ekonomije i najvažniji izvor silno potrebnih deviza. Od 1960-ih povećavala se trgovina sa zapadnim zemljama, gdje je Jugoslavija potkraj 60-ih godina izvozila više od 50% svojih proizvoda, dok je sa Zapada dolazilo gotovo 70% uvoza, od toga 40% samo iz Europske ekonomske zajednice. Usporedbe radi, u istom razdoblju izvoz u zemlje Istočnoga bloka iznosio je 31%, a samo 21% uvezenih proizvoda dolazio je iz komunističkih zemalja i pritom se ponajčešće radilo o sirovinama ili polugotovim proizvodima. Zemlje Trećega svijeta, s kojima je Jugoslavija bila vrlo usko povezana u Pokretu nesvrstanih, sudjelovale su u jugoslavenskoj trgovini sa zanemarivih 7%.³

Proces liberalizacije i demokratizacije jugoslavenske federacije započeo je već ustavnim reformama, odnosno donošenjem novog ustava 1963., koji je zamijenio već pomalo anakronistički Ustavni zakon iz

³ Vidi: J. T. Bombelles, *Economic Development of Communist Yugoslavia 1947–1964*, Stanford 1968.; V. Dubey, *Yugoslavia: Development with Decentralization*, New York 1975.; I. Duda, *U potrazi za blagostanjem*, Zagreb 2005.; John R. Lampe, *Balkans into Southeastern Europe*, New York 2006.

1953. godine. Jugoslavija je u razdoblju od kraja Drugoga svjetskog rata do početka 60-ih godina od pretežno agrarne zemlje dostigla stupanj srednje razvijene i industrijalizirane zemlje, a društvene promjene koje su pratile industrijalizaciju, poput depopulacije sela i porasta urbanog stanovništva, te relativno otvorena izloženost zapadnim trendovima od sredine 50-ih godina izmijenile su strukturu jugoslavenskog društva. Zapadni diplomati dobro su shvaćali i poticali takav proces. Britanski veleposlanik Terrence Harvey dobro je opisao promjene koje su zahvatile jugoslavensko društvo: *Novopridošli stanovnik gradova uglavnom zadržava korijene na selu, u koje se vraća kada može, ali njegova djeca pod snažnim su utjecajem televizije, nogometa i pop kulture. On nosi dobro konfekcijsko odjelo, njegova kćer prati nepredvidljivosti zapadne mode, mini, maxi i midi, a on i njegova supruga zbunjeni su svojom dugokosom djecom, odjevenom u jeans. Zapadni filmovi i produkcija zapadnih avangardnih dramaturga pune kina i kazališta Beograda i Zagreba. »Kosa« igra u punim kinima već 18 mjeseci. Rečeno mi je da dolazi »Oh Calcutta!«. Većina atributa slobodoumnog društva se ovdje već infiltrirala, nasuprot slabom otporu Partije. Prvi put sam uočio takav razvoj preko jednog beogradskog tjednika kada sam naišao na ilustriranu sekciju pod naslovom »Seksi humor«. Ali stvari su od tada daleko odmakle.*⁴

Stoga je i sama Partija bila svjesna da se mora prilagoditi društvenim i političkim trendovima koje je sama pokrenula još na Petom kongresu KPJ 1952., uvođenjem samoupravnog sustava i postupnom decentralizacijom gospodarskog i političkog života. Ustav iz 1963. bio je korak dalje u tome procesu. Još snažnije utjecala je na taj proces ekonomska reforma 1965., odnosno smjena Aleksandra Rankovića na Četvrtom plenumu SKJ u srpnju 1966. godine. Zapadni diplomati bili su jednoglasni u pozitivnoj ocjeni njegove smjene. Austrijski konzul u Zagrebu izjavio je britanskim diplomatima, komentirajući Rankovićev pad, da: *trenutno plivamo u moru sreće*. Svakako je britanskoj diplomaciji najvažniji aspekt Rankovićeve smjene bio utjecaj na međunarodni položaj i

⁴ TNA, PRO, FCO28/1628, Internal Political Situation in Yugoslavia, Past and Present, 2 April 1971.

vanjskopolitičku orijentaciju Jugoslavije. Premda je bio upoznat s Rankovićevom ulogom u proganjanju informbiroovaca nakon sukoba sa Staljinom, britanski veleposlanik u Jugoslaviji Duncan Wilson vjerovao je da su Sovjeti dugoročno izgubili potencijalnog saveznika u Jugoslaviji, koji se zalagao za centraliziranu Partiju i državu, sa snažnim utjecajem na sve aspekte društvenog i političkog razvoja.

Iako su zapadni diplomati sumnjali da je Ranković bio naklonjen Sovjetima, to vjerojatno nije bio slučaj, ali bez sumnje su njegove unitarističke metode upravljanja jugoslavenskom Partijom najviše odgovarale sovjetskom vodstvu. Wilson je u tom smislu zaključio: *S obzirom na ulogu koju su Ranković i Udba imali u proganjanju staljinista 1948., Rusi kratkoročno mogu biti sasvim zadovoljni što je on uklonjen. Dugoročno, oni i druge istočnoeuropske zemlje mogu s razlogom sumnjati jesu li jugoslavenski vođe izabrali pravi put za jačanje partijske pozicije.*⁵ S njim su se slagali i njegovi kolege u američkom veleposlanstvu, koji su Rankovićev pad komentirali riječima: *Rankovićev pad i događaji koji su uslijedili dugoročno su u američkom interesu. Cilj američke politike prema Jugoslaviji je potpora liberalizaciji jugoslavenskog društva i održavanje jugoslavenske neovisnosti od centralističke komunističke kontrole, posebno od Moskve. Ranković je bio partijski čelnik s autoritarnim sklonostima koji je nadzirao ulogu Partije da kontrolira i upravlja jugoslavenskim društvom. On je prema tome bio simbol partijskog dužnosnika koji se ne može prilagoditi unutrašnjim promjenama pa se prema tome osjećao ugroženim od ekonomskih i društvenih reformi. On je također najviše odgovarao Sovjetima s kojima je imao najuže kontakte, ukoliko im i sam nije bio naklonjen.*⁶ Zapad je podržao i diskretno poticao reforme službe državne sigurnosti i liberalizaciju društva nakon Rankovićeve smjene. Posebno su zapadnim diplomatima bile zanimljive promjene u Državnom sekretarijatu za vanjske poslove,

⁵ TNA, PRO, FO 371/189011, The Fall of Vice-President Rankovic, and the following reorganisation of the Yugoslav Secret Service, 6 July 1966.

⁶ NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files 1964–1966, Political and Defense, From: Pol 12-5 Laws. Statues Yugo to Pol 15-1 Yugo, Happenings Associated with Rankovic's Dismissal, July 12, 1966.

koji je do 1966. bio pod izravnom Rankovićevom kontrolom, ponajviše putem *Koordinacionog odjeljenja*, osnovanog još 1952. godine, kako bi se UDBA-ina kadrovi infiltrirali u službu vanjskih poslova.⁷

Međutim, britanski diplomati nisu bili jednako optimistični u slučajevima kada je, prema njihovim procjenama, popuštanje partijske stege umjesto daljnje liberalizacije dovelo do jačanja nacionalizma. *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, objavljena u ožujku 1967. godine, dobar je primjer britanskog, ali općenito i stava međunarodne zajednice prema nacionalnom pitanju u socijalističkoj Jugoslaviji. Zanimljivo je da u britanskoj arhivskoj građi nema nijednog osvrta na *Deklaraciju*, što je neobično s obzirom na odjek i reakcije koje je izazvala u javnosti i političkim krugovima. Međutim, britanski stav može se lijepo pratiti putem medija, a posebno isčitavajući stranice londonskoga *The Timesa*, koji je slovio kao neslužbeno glasilo britanske vlade. List je objavu *Deklaracije* popratio komentarom: *Nikada u povijesti suvremene Jugoslavije odnosi između Srba i Hrvata nisu bili tako ispunjeni emocijama, i nikada, od osnutka Titove savezne republike jednakih naroda, nije bilo toliko ljutnje i političke uzbune, tako mnogo na brzini sazvanih partijskih sastanaka u Zagrebu i Beogradu, kao proteklog tjedna*. Pritom se *The Times* zapitao jesu li hrvatski filolozi zabrinuti zbog srpske jezične dominacije, ili jednostavno žele stvoriti nove prepreke u odnosima Srba i Hrvata. Postavilo se pitanje da li zajednički jezik zaista Hrvatima oduzima njihovo ustavom garantirano pravo na vlastiti jezik. Ili su potpisnici *Deklaracije* započeli raspravu o nepostojećem jezičnom pitanju, jer se razlika između srpskog i hrvatskog jezika može usporediti s razlikama u engleskome govornom području, kako bi potaknuli stara nacionalna pitanja. *Ne žele li oni možda, odvajanjem dva jezika, stvoriti odvojene države?*, zapitao se na kraju *The Timesov* novinar. U istom tonu je o *Deklaraciji* pisao inače umjeren, ali prema Titovu režimu često kritičan, *The Economist*. *The Economist* ističe kako je *Deklaracija* isključivo politički, a ne jezični ili kulturni dokument. Većina Srba i

⁷ A. Batović, *Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma: Američki i britanski izvještaji o Hrvatskoj (1964.–1966.)*, Historijski zbornik, LXIII/2010., br. 2., str. 539-560; R. Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomacije*, Beograd 1995.

Hrvata prihvaća zaključke Novosadskog sporazuma da se radi o istom jeziku s različitim pismom i nekim razlikama u izgovoru i rječniku. *Oni se međusobno savršeno razumiju, a sve važnije novine i knjige štampaju se na oba pisma.*⁸

Negativna reakcija vlasti na objavu *Deklaracije* nije usporila proces liberalizacije društvenog i političkog života zemlje. Od 1966. posebno je u kulturnom i medijskom prostoru došlo do snažnog oslobađanja od dogmatizma proteklih godina. Može se to dobro pratiti kroz pisanje pojedinih časopisa, u čemu su prednjačila izdanja Matice hrvatske, JAZU i Društva književnika Hrvatske, primjerice *Kritika, Kolo, Forum, Republika, Telegram, Hrvatski književni list*. Vjesnikova izdanja, a posebno *Vjesnik u srijedu*, prednjačili su u objavljivanju kontroverznih tema, poput problema zlouporabe tajnih službi, ekonomske reforme i netransparentnog poslovanja reeksportnih poduzeća, u prvom redu beogradskoga Genexa. Javne rasprave o pojedinim političkim i društvenim pitanjima postale su otvorenije i režim je u većoj mjeri tolerirao takav razvoj zbivanja.⁹

Deseta sjednica CK SKH u siječnju 1970. bila je prava prekretnica u razvoju Hrvatskog proljeća, jer je otvorila put događajima koji će uslijediti u sljedeće dvije godine. Odluka hrvatskoga vodstva da javno progovori o pojedinim problemima jugoslavenskoga političkog života, primjerice tretiranju nacionalnog pitanja, jezika, pa konačno i o unitarističkim shvaćanjima koja su se, usprkos proklamiranoj decentralizaciji u praksi počesto provodila, bila je golem pozitivan iskorak. Pored toga, praksa da se javnost i mediji izravno uključe u praćenje jednoga partijskog foruma i raspravu koja je potom uslijedila bila je novina u javnom životu.¹⁰

⁸ Ante Batović, *Zapadne reakcije na objavu »Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika« 1967. godine*, Časopis za suvremenu povijest, 42/2010., br. 3, str. 579-594; R. D. Greenberg, *Jezik i identitet na Balkanu – raspad srpsko-hrvatskoga*, Zagreb 2005.

⁹ B. Novak, *Hrvatsko novinstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005., 118.

¹⁰ S. Dabčević-Kučar, '71: *Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb 1997., 128-129; B. Novak, *Hrvatsko novinstvo u 20. stoljeću*, 619; Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 2001., 98-99.

Zapadni diplomati i mediji bili su zapanjeni razinom otvorenosti Desete sjednice. Britanski generalni konzul u Zagrebu, J. A. Dobbs, sjednicu je komentirao nedvosmisleno pozitivno: *Diskusija (na sjednici) bila je naj snažnija moguća manifestacija političkih i ekonomskih prava hrvatske unutar federalne Jugoslavije i negacija bilo kakvih tendencija koje bi Jugoslaviju mogle odvesti nazad prema autoritarnoj centralističkoj državi. Govornici na sjednici su jedinstveno potvrđivali odlučnost hrvatskih ljudi da vode svoje poslove na svoj način i da dobiju zasluženi dio od bogatstva koje stvaraju hrvatski radnici i ravnopravno sudjeluju u odlukama kako će to bogatstvo raspodjeljivati.*¹¹ Dobbs je dodao da su govornici u raspravi, premda vrlo protubeogradski, bili vrlo oprezni da ne zvuče protusrpski. *Ali u komentarima koje sam privatno čuo, prizvuk je vrlo protubeogradski, protusrpski i proturuski,* nastavio je Dobbs. Rečeno mu je da su ljudi u Hrvatskoj jednoglasno stali iza svojih partijskih vođa. *Čovjek s ulice ovdje voli vidjeti svoje političke vođe kako se suprostavljaju Beogradu na tako odlučan način, ali su ljudi ovdje također bili impresionirani otvorenošću rasprave i jednostavnim, izravnim, neideološkim – ljudskim – kako mi je to opisao jedan lokalni stanovnik, načinom na koji su partijske vođe iskazivali stavove koje dijele svi Hrvati.*¹²

Britanski veleposlanik u Beogradu Thomas Garvey izvijestio je Foreign Office da je ključna riječ na Desetoj sjednici bila *unitarizam*. Garvey je upozorio da je glavni cilj Desete sjednice bio zaustaviti glasine da je nacionalizam u Hrvatskoj u porastu i usprotiviti se beogradskim centralističkim težnjama. Trebao je to istodobno biti znak hrvatskome gospodarstvu da ima političku potporu hrvatskoga vodstva koje se i na taj način željelo predstaviti hrvatskoj javnosti kao zaštitnik nacionalnih interesa. No, Garvey je upozorio kako hrvatsko vodstvo ima vrlo ograničen manevarski prostor: *S jedne strane je pritisak Beograda da se jugoslavenskom privredom upravlja racionalno; s druge postoji rizik, ne neposredan, ali trajan, da će, ukoliko pritisak*

¹¹ TNA, PRO, FO 28/1171, League of Communist of Yugoslavia, The Zhanko Affair, 22 January 1970.

¹² *Isto.*

*postane prevelik, hrvatski nacionalni sentiment otići izvan kontrole, s nepredvidljivim posljedicama.*¹³

Jedna od izravnih posljedica reforme jugoslavenske federacije bile su ustavne promjene inicirane od samoga Tita u rujnu 1970. godine. Bio je to nastavak reforme jugoslavenskoga državno-pravnog sustava koji je započeo još donošenjem Ustava 1963. godine, a najvažnije obilježje ustavnih promjena bila je daljnja decentralizacija federacije i širenje republičkih ovlasti. Ustavni amandmani doneseni u lipnju 1971. bitno su smanjili ovlasti federacije i ograničili ih na područja vanjske politike, obrane i reguliranja zajedničkog tržišta, dok su sve ostale ovlasti prešle pod nadzor republika. Premda optimistični, britanski diplomati s ponešto su sumnje promatrali proces izrade i donošenja ustavnih amandmana.¹⁴ Veleposlanik Garvey komentirao je Kardeljevu nadu da će se republike, kada u potpunosti preuzmu odgovornost za vođenje jedinstvene države, ponašati odgovornije, riječima: *Smatram da je to izgubljena bitka, ali ne bih ni želio isključiti mogućnost da se Kardeljev glavni argument pokaže ispravnim.*¹⁵ Naime, britanski veleposlanik definirao je proces oduzimanja ovlasti federaciji slikovitim primjerom lovočuvara bez puške, koji pokušava nadzirati dobro naoružane lovokradice. U ovom slučaju, lovočuvare je bilo Savezno izvršno vijeće, dok su lovokradice bile republike. Da bi federacija dobro funkcionirala, lovokradice su trebale preuzeti ulogu lovočuvara, odnosno republike su trebale preuzeti odgovornost za učinkovito funkcioniranje zajedničke države.

S druge strane, zapadni diplomati nadali su se da će veća republička autonomija smanjiti međunacionalne i međurepubličke tenzije, ponajviše između Srbije i Hrvatske. *Ovaj proces trebao bi ukloniti dugotrajne strahove u pojedinim republikama (prije svega u Hrvatskoj)*

¹³ TNA, PRO, FO 28/1171, League of Communist, 10th Plenum of the CC of LC of Croatia: the Žanko Case, 27 January 1970.

¹⁴ D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni procesi*, Zagreb 1978.; S. Dabčević-Kučar, 71', 357-380; M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 155-167.

¹⁵ TNA, PRO, FCO/1176, Proposed Reorganisation of State Administration of Yugoslavia, Tito's Reorganization, 5 October 1970.

da netko (oni) u centru rade protiv njih, zapisao je Garvey.¹⁶ Međutim, događaji koji su uslijedili usporedo i po donošenju ustavnih amandmana bili su za britanske diplomate dokaz da jugoslavensko vodstvo ustavnim promjenama nije uspjelo riješiti političku krizu. Novi britanski veleposlanik u Beogradu, Dugald Stewart, zapisao je, analizirajući situaciju u zemlji nedugo po svom dolasku u Jugoslaviju: *Jugoslavija je sada tako nedisciplinirana da su nedavne ustavne promjene dovele do javne političke trgovine između republičkih vođa, a posljedica je bila ozbiljna politička kriza.*¹⁷

Bio je to komentar na događaje koji će 1971. temeljito potresti hrvatsku i jugoslavensku političku scenu. Već su relativno blage kazne za potpisnike *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* 1967. pokazale da je režim postao tolerantniji prema otvaranju osjetljivih tema, a slučaj Miloša Žanka i Deseta sjednica u potpunosti su promijenili ljestvicu prioriteta hrvatskoga komunističkog vodstva. Borba protiv unitarizma te jačanje ekonomskog i političkog položaja Hrvatske unutar federacije dobili su prednost u odnosu na dotadašnju praksu snažnog potiskivanja nacionalnog identiteta. Matica hrvatska, Društvo književnika Hrvatske, JAZU i druge kulturne institucije, koje su 1967. objavom *Deklaracije* tek stidljivo pokušale upozoriti na probleme jugoslavenskoga društveno-političkog uređenja i položaja Hrvatske u Jugoslaviji, podržavale su takva nastojanja, ali su istodobno, mnogo izazovnijom i otvorenijom retorikom, razumljivijom običnom hrvatskom čovjeku i lišenom zamršenosti samoupravnog metajezika, tanjile strpljenje režima. Prednjačila je u tome Matica hrvatska koja je svojim djelovanjem postala neformalni saveznik hrvatskoga političkog rukovodstva u nastojanjima da se Hrvatskoj osigura veća ekonomska i politička autonomija. Međutim, dok je komunističko vodstvo oprezno biralo retoriku prilikom iznošenja nelogičnosti, prije svega jugoslavenskog ekonomskog sustava, i ujedno oprezno tretiralo nacionalno pitanje, Matica je svojemu djelovanju, kroz rasprostranjenu mrežu svojih ogranaka u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, davala snažan

¹⁶ Isto.

¹⁷ TNA, PRO, FCO/1176, Proposed Reorganisation of State Administration of Yugoslavia, Constitutional Amendments Round 4: Coordination Commission, 6 August 1971.

nacionalni pečat, koji je u krugovima režima često dobivao etiketu nacionalizma. Od siječnja 1971. sve snažnije se uz Maticu hrvatsku kao politička snaga počeo profilirati i studentski pokret. Posebno je to bilo očito nakon izbora Ivana Zvonimira Čička za studenta-prorektora, odnosno Dražena Budiše na čelo zagrebačke studentske organizacije i Ante Paradžika za predsjednika Saveza studenata Hrvatske.¹⁸

Ustavne promjene donesene u lipnju 1971. nisu smanjile političke napetosti. Naprotiv, borba između dviju frakcija unutar hrvatske Partije postajala je sve očitija, a napetost na hrvatskoj političkoj sceni pojačavali su Matica hrvatska i vođe studentskog i omladinskog pokreta, koji su svojim djelovanjem nagrizzali autoritet režima. Premda su Matica i studentski pokret podržavali nastojanja hrvatskoga partijskog rukovodstva da osigura što veću gospodarsku i političku autonomiju Hrvatske unutar jugoslavenske federacije, njihova snažna nacionalna platforma morala je neminovno dovesti do sukoba. Zapadni diplomati dobro su vidjeli i osjećali takve suprotstavljenosti. Britanski diplomati s pravom su pretpostavljali da je hrvatsko vodstvo oslabljeno sukobom između Vladimira Bakarića s jedne, i Savke Dabčević-Kučar, odnosno Mike Tripala, s druge strane. Njihov sukob bio je očit već u proljeće, ali se u svoj punini manifestirao oko slučaja izbacivanja Marka Veselice i Šime Đodana iz SKH u srpnju 1971., te donošenja amandmana na hrvatski ustav. Glavna primjedba, kako konzervativnog dijela hrvatskoga komunističkog rukovodstva, tako i rukovodstava drugih republika, bila je toleriranje nacionalizma, odnosno jačanje opcija koje su, pod krinkom borbe za hrvatske nacionalne interese, na platformi Desete sjednice, postale neformalna opozicija Savezu komunista. Bakarić je u svojem govoru u Srbu 27. srpnja otvoreno upozorio, a britanski diplomati zabilježili, kako zagrebački slučaj nije izoliran, misleći pritom na Đodana i Veselicu, te da ima drugih partijskih tijela koja su dozvolila nacionalistima da odu predaleko, što je bio izravni napad na reformsko krilo hrvatske Partije.¹⁹

¹⁸ T. Ponoš, *Na rubu revolucije – studenti '71*, Zagreb 2007.

¹⁹ S. Dabčević-Kučar, *71'*, 672-673.

Do jeseni 1971. stav britanskih diplomata se u potpunosti promijenio. Entuzijazam i podrška koju su davali hrvatskom rukovodstvu u njegovu nastojanju da liberalizira kruti komunistički sustav još od Rankovićeve smjene, zamijenila je sumnja da stvari u Hrvatskoj idu u krivom smjeru. Prema mišljenju britanskoga veleposlanstva u Beogradu, najveći problem u Hrvatskoj bio je položaj srpske manjine, potom kontrola nad ekonomijom i reforma sustava raspodjele deviza te hrvatski doprinos saveznom proračunu. Britanski konzul u Zagrebu, Geoffrey Baker, bio je sklon prijedlogu ustavne definicije SRH kao *suverene nacionalne države hrvatskog naroda, države srpskog naroda u Hrvatskoj i države narodnosti koje u njoj žive ...*, koja je naišla na velike prigovore, posebno na stranicama Matičina *Hrvatskog tjednika*. Međutim, Baker je bio izrazito kritičan prema nastojanjima da se u hrvatske škole uvede novi Matičin pravopis i komentirao ga je riječima: *Pravopis je bio jednostrana i netolerantna selekcija koja je maksimalno naglašavala različitosti između srpskog i hrvatskog jezika, i da je službeno odobrena, dovela bi do stvaranja odvojenih škola u predjelima s miješanim stanovništvom.*²⁰ Jednako tako, prema britanskim diplomatima, krilatica *naše devize nama* ne stoji jer se suprotstavlja principu jedinstvenog tržišta, a pored toga, druge republike su svojim investicijama, materijalom, hranom i radnom snagom omogućavale Hrvatskoj da zaradi devize. Bilo je očito da je interes očuvanja snažne zajedničke države britanskim diplomatima ipak bio važniji od partikularnih hrvatskih interesa. Odnosno, stav britanske, ali i općenito zapadnih diplomacija bio je da Hrvatska svoje interese može i mora ostvariti unutar jedinstvene Jugoslavije. U tom smislu bilo je jasno da sve nestabilnija situacija u Hrvatskoj može utjecati na stabilnost nesvrstane Jugoslavije, što je u konačnici moglo dovesti do pojačanoga sovjetskog pritiska, odnosno intervencije, čega se je Zapad najviše bojao.

Stoga su Zapadu Titova intervencija u Karađorđevu i događaji koji su uslijedili svakako donijeli olakšanje, ali ne i likovanje. Zapadni diplo-

²⁰ TNA, PRO, FCO/1630, Internal Situation in Croatia, Region of Yugoslavia, Croatian Nationalism and Draft Amendment noI(2) to the Croatian Constitution, 11 October 1971.

mati bili su istinski razočarani što je jugoslavensko eksperimentiranje s liberalizacijom i decentralizacijom zapravo propalo, te je postojao strah da se Jugoslavija vraća u predbrijunska vremena, što definitivno nije bio interes Zapada. Konzul Baker napisao je u prosincu 1971. vrlo iskreno kako su *svi oni*, misleći pritom na političko vodstvo SKH, ali i na studentske i Matičine vođe, *uz nekoliko iznimaka, u srcu Hrvati, koji su konačno dočekali priliku, zahvaljujući promjenama saveznog ustava, da neovisno upravljaju Hrvatskom. Iz istog razloga oni nisu bili zabrinuti visokim stupnjem slobode govora i medija, što je bilo glavno obilježje političke liberalizacije u Jugoslaviji posljednjih godina. Konačno, dodao je Baker, ako mogu generalizirati, čini mi se da strast za raspravom dolazi iz prirodne živosti hrvatskog mentaliteta; Hrvati su prirodno analitičniji i skloniji raspravi od Srba ili čak Slovenaca. Svakako je bolje da se to manifestira kroz raspravu, nego kroz zavjere i krvoproliee.* On dalje dodaje kako Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo i Pero Pirker nikada nisu bili tako popularni kao nakon njihove smjene i zaključuje: *Bila bi tužna ironija ukoliko budući povjesničari budu morali zabilježiti da je od 2. prosinca 1971. sve veći broj uglednih Hrvata počeo razmišljati kako je neka vrsta separatizma, bez obzira kako materijalno neisplativa, jedini način da se pobjegne od srpske hegemonije.*²¹

Bakerovi pretpostavljeni u britanskome veleposlanstvu u Beogradu bili su mnogo kritičniji prema smijenjenom hrvatskom rukovodstvu. Britanski veleposlanik Dugald Stewart nije mogao prihvatiti općeprihvaćeni stav u Hrvatskoj da je Tito preburno reagirao na događaje koji su posve prirodni i bezopasni. *Kako se magla podiže dobivamo dokaze da su se ružne i opasne stvari događale u Hrvatskoj u posljednjih nekoliko mjeseci. Možda je najizravniji prikaz događanja koji sam vidio, »The Economistov« članak »Stari u panici«, pomalo pretjeran, ali bi se mogao, prema Titovom odlučnom ponašanju na sastanku sa šefovima diplomatskih misija u Karađorđevu 10. prosinca, i njegovim kasnijim nastupima na televiziji, nazvati »Stari na pikniku«,*

²¹ TNA, PRO, FCO/1630, Internal Situation in Croatia, Region of Yugoslavia, Croatian Nationalism, 31 December 1971.

dodao je Stewart.²² Tito je 10. prosinca 1971. u Karadžorđevu priredio lov za diplomatski kor akreditiran u Jugoslaviji, što je bez sumnje, kako je to i Stewart protumačio, trebalo pokazati stranim promatračima da je situacija u Jugoslaviji pod kontrolom.

Britanska diplomacija procijenila je da su hrvatski vođe jednostavno otišli predaleko u svojim političkim i ekonomskim zahtjevima, a posebno u toleriranju nacionalizma. Stewart je dao procjenu da bi Matica hrvatska, bez Titove intervencije u Karadžorđevu, do izbora 1973. postala ozbiljna politička snaga, što bi Jugoslaviju vratilo u predratno stanje nestabilnosti, a to nije bilo prihvatljivo Zapadu.²³ *Kao što je bio slučaj sa Đilasom, hrvatsko vodstvo imalo je potpuno krivu političku prosudbu. Od 1969. vodstvo je sve više označavalo trijumvirat Miko Tripalo, Savka Dabčević-Kučar i Pero Pirker. Dok je Pirker bio administrator, drugo dvoje su bili izvrsni primjeri novog tipa jugoslavenskih političara. Dabčević-Kučar, crvenokosa ekonomistica, bila je s pravom opisivana od britanskih dopisnika kao jugoslavenska Barbara Castle.*²⁴ *Tripalo bi, da je rođen u britanskom političkom okruženju, zasigurno postao zastupnik u Parlamentu, poslije karijere u odnosima s javnošću. Međutim, nisam siguran bi li se svrstao među konzervativce ili laburiste. Oboje su postali političari čija je popularnost bila neviđena u Jugoslaviji, te su pokazali pravi talent za javne političke skupove zapadnoga tipa i privlačenje masa u broju koji se obično može vidjeti na nogometnim utakmicama. Može se reći da su do određenog trenutka predstavljali vrlo ohrabrujući fenomen, zapisao je Stewart.*²⁵

Whitehall, međutim, nije bio zadovoljan kritičkim pisanjem pojedinih utjecajnih britanskih listova, među kojima su se isticali *The Economist* istočnoeuropski dopisnik Chris Cviić, *The Observer*ov dopisnik Lajos Lederer te Paul Lendvai iz *The Financial Timesa*. U

²² Isto.

²³ TNA, PRO, FCO 28/2115, Internal Political Situation in Yugoslavia, Croatia, Internal Political, 19 May 1972.

²⁴ Barbara Castle bila je britanska laburistička političarka.

²⁵ TNA, PRO, FCO 28/2114, Internal situation in Yugoslavia, Croatian Nationalism, 12 January 1972.

seriji članaka objavljenih nakon Karađorđeva sva trojica su oštro osudili smjenu hrvatskih političara i brutalne mjere poduzete protiv političkih protivnika režima. Foreign Office je zaključio da takvi napisi bitno utječu na zapadno javno mnijenje i odnose s jugoslavenskim režimom, pa je predložio da se medijima diskretno dostave informacije koje u svojim redovitim izvještajima u London šalje veleposlanstvo u Beogradu, a da se ujedno pokuša utjecati na *The Financial Times* i *The Economist*, kako bi promijenili svoje stavove.²⁶ Istodobno je novinar Sandy Rendel u provladinu *The Timesu* objavio članak *Put prema naprijed za Jugoslaviju*, u kojem je provukao stav britanskoga političkog *establishmenta* da je hrvatski nacionalizam otišao predaleko pa je zato Titova reakcija bila opravdana. No, isto tako je sugerirao da bi prekid decentralizacije i demokratizacije bila pogreška, koja bi samo ohrabrila konzervativne elemente.²⁷

Članak Chrisa Cviića *Stari u panici*, na koji se Stewart osvrnuo, bio je međutim možda najsnažnija kritika upućena Titovu režimu od strane zapadnih medija zbog slamanja nacionalnog i liberalnog pokreta u Hrvatskoj. Cviić je u članku Tita opisao kao ostarjela diktatora koji je intervenirao u Hrvatskoj po nečijem lošem savjetu. On je jasno napisao kako glavni uzrok pada hrvatskih vođa nije njihov zahtjev za ekonomskim promjenama, ni rastući nacionalizam ili separatizam. *Oni samo zahtijevaju veću autonomiju, a ne neovisnost Hrvatske, i veća ekonomska prava za svoju jednom bogatu, a sada osiromašenu republiku.* Cviić je konačno zaključio: *U zraku je novi miris doktrine ograničenog suvereniteta iz 1968. Samo ovaj put ne dolazi od Brežnjeva, već od predsjednika Tita koji je primjenjuje na dio svoje zemlje.*

Cviić je zaključio svoj članak riječima Lloyda Georgea o jednoj drugoj zemlji, kojima je dobro sažeo britanski stav prema događajima u Hrvatskoj: *Bilo je to silovanje, ali samo maleno.* I dalje Cviić nastavlja: *I sve je bilo gotovo prije nego si mogao reći živjela samoupravna, socijalistička, federativna republika Jugoslavija.*²⁸

²⁶ TNA, PRO, 28/2114, Internal Situation in Yugoslavia, Croatia, 20 January 1972.

²⁷ *The Times*, The Way Forward for Yugoslavia, 24 January 1972.

²⁸ *The Economist*, An old man in a panic, 18 December 1971.

Zaključak

Ključ britanske reakcije na događaje u Hrvatskoj 1971. treba tražiti u dugoročnoj politici Zapada prema Jugoslaviji koja je trajala još od 1948. godine. Britanski izvori pokazuju da je Velika Britanija, ali i Zapad u cjelini, vodio svrsishodnu politiku prema Titovu režimu. Osnovni cilj bio je nenametljivim političkim i ekonomskih mjerama poticati liberalizaciju gospodarstva, politike i javnog života. Nadali su se kako će liberalnija i otvorenija atmosfera, veće slobode pojedinaca, otvoreniji mediji, suradnja sa Zapadom te samoupravna ekonomija, s veći udjelom tržišnih zakonitosti, pozitivno utjecati na smanjenje i smirivanje međunacionalnih i međurepubličkih animoziteta, pa samim time i ojačati strukturu jugoslavenske države. K tome, interes Zapada bilo je promoviranje jugoslavenskoga tipa socijalizma u drugim komunističkim zemljama Istočne Europe. Konačno, Britanija je podržavajući Titov režim zadržala kontinuitet svoje višestoljetne politike onemogućavanja ruskog pristupa Mediteranu.

Dakako, britanski diplomati bili su istodobno svjesni da socijalističku Jugoslaviju na okupu drži snažna kontrola komunističkog režima, koji se, premda daleko popularniji od svojih istočnoeuropskih pandana, ipak velikim dijelom oslanjao na represivni aparat kako bi opstao na vlasti. Britanska politika svakako nije željela vidjeti komunizam sovjetskoga tipa u Jugoslaviji, niti im je bio interes podržavati centralistička i unitaristička viđenja budućeg uređenja Jugoslavije, ali Zapadu nije odgovarala ni Jugoslavija zapadnoga liberalnog tipa, niti su smatrali da je jugoslavensko društvo spremno za višestranačje i demokraciju. Stoga Velika Britanija nije bila spremna podržati reformska nastojanja koja bi ugrozila Titov režim i tako potencijalno destabilizirala jugoslavensku komunističku i nesvrstanu orijentaciju. Takva mogućnost na vrhuncu detanta nije bila realna politička opcija. Trebalo je proći sljedećih dvadeset godina i doći do propasti komunističkog bloka, odnosno kraja Hladnog rata da bi se promijenile političke okolnosti, a samim time i stav međunarodne zajednice prema hrvatskom pitanju.

Rinna Elina Kullaa

US INTELLIGENCE ESTIMATES OF »THE CRISES IN CROATIA« AND ITS RELATIONSHIP TO DÉTENTE IN EAST-WEST RELATIONS ACROSS EUROPE 1971.-1972.

Introduction

On 5 January 1972 the US Central Intelligence Agency in its National Intelligence estimates' report on the 'Crises in Croatia' discussed at the Office of Current Intelligence recounted in first of 26 points that:

The proximate cause of the recent political crisis in Croatia was the strike of the Zagreb University students which began in late November. The students claimed they had walked out in support of the campaign by the leaders of the Croatian Republic to obtain a larger share of Yugoslavia's foreign currency earnings. For, Belgrade, though the real issue was a resurgence of Croatian nationalism which the strike symbolizes and which threatens to destroy the Titoist system and even Yugoslavia itself.¹

The report went on to further juxtapose Zagreb and Belgrade as Yugoslav power centers noting that a »good share of the responsibility for the crises falls on the strong liberal wing of the Croatian Communist

¹ »The Crisis in Croatia, 5 January 1972«, US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948-1990. National Intelligence Council: Government Printing Office, NIC 2006-004 December 2006. 449.

Party...[which] has for some years sought to exploit nationalistic sentiment in order to consolidate its local power and to win concessions from central authorities in Belgrade.«² The report explained that several of the student organizations had been taken over by »non-Communist nationalistic elements« in the winter and spring of 1971 and that the key liberals in the Croatian Central Committee had tacitly allowed the takeovers based on a state's rights orientation and strategy. According to the CIA reporting, by the fall of 1971 the Croatian party had all but ceased to coordinate its activities with the federal party organs and »Croatian extremists including some Communists« had begun to demand for Croatia to have its own sovereign army, customs and even state department.³

The story narrating the vision of the Croatian liberal Communists striving for economic and political reforms in 1971 continued to recount that:

In late November, Tito cut short his visit to Romania and summoned all Croatia's top leaders to his hunting lodge in Karadjordjevo for a critical discussion of their problems and policies. The meeting lasted the whole day and most of the night of 30 November. But the results of this marathon exercise were by Tito's account unsatisfactory. Tito concluded that two thirds of those assembled agreed with his recommendations for vigorous action. But he also found that an important inner leadership – the group associated with Croatian Party president Savka Dabcevic-Kucar and a Croatian representative of the Yugoslav Party Executive Bureau Mika Tripalo was still defiant. As has often happened in the past it appeared likely that measures agreed to in principle would be evaded in practice. But this time, Tito's patience was exhausted and he decided to force the issue by repeating in public what he had been telling the Croatians in private.⁴

The American intelligence reported to Washington that Tito blamed counterrevolutionary forces flourishing under the permissive policies of

² *Ibid.*

³ *Ibid.* 450.

⁴ *Ibid.* 451

the Croatian Communist Party (never referring to it by its real title the League of Communists of Croatia) leadership for the unrest. Tito had been reiterating his belief that some of these chauvinist and anti-social groups enjoyed support from abroad. The report moved to conclude on the leader of the Croatian liberal movement Miko Tripalo and Zagreb University that the Presidium's endorsement of Tito's views set the stage for sweeping changes only in Croatia and not in other republics. On 12 December Dabčević-Kučar, Tripalo, and two of their closest associates resigned from all political office. Fourteen student leaders and activists were arrested in Zagreb. Tito personally suspended the Chief of staff of the Zagreb Military District for extreme nationalist views. According to the CIA's analysis:

This sudden turn of events generated shock and confusion in Croatia. A wave of resignations hit the political bureau as well as those publications and organizations were specifically charged with chauvinist excesses. And the tensions were then heightened by the protests of some 400-500 Zagreb University students (less than 2 percent of the student body) who demonstrated for four consecutive nights against the purges and arrests of nationalist leaders.⁵

The CIA believed that Tito's tactics in linking his action to the Zagreb university strike had succeeded in focusing local resentment on student extremists. But the deposed political leaders including Tripalo were popular. »Their guilt of anything more serious than over permissiveness had not been clearly established.« The American analysts also feared that although the population-at-large has remained passive an excessive purge by Tito would open a way to power for previously discredited hard-line Communists who could settle old scores.⁶

The CIA report on the »Crises in Croatia» that addressed the Croatian Spring in detail was followed by the subsequent memorandum «Yugoslavia- The Ustashi and the Croatian Separatist Problem« published 27

⁵ *Ibid.* 452-453

⁶ *Ibid.* 453.

September 1972, and »Tito's Time of Troubles« 17 November 1972. These reports reveal how the American analysts saw the Croatian Spring unfolding and what the White House and other US Departments of State subsequently knew about the events in Croatia. The reports connect the demands of Croatian Spring to incidences of émigré terrorism in the second report, and to the purge of the League of Communists of Serbia in the second subsequent report. The CIA reporting overall address the question fear of unrest and disorder in the otherwise orderly one-party state Yugoslavia. The coverage acknowledges, and describes well how the problems of the federal structure and the solution to the national question the Yugoslav state symbolizes dated back to the events of the Second World War and emerged at the immediate aftermath. Although not in great detail, the reporting presents as the basic problem that the federal system has failed to the satisfaction of all the constituent peoples to resolve demands for self-determination. This problem is addressed as most recently before the Croatian Spring movement having surfaced during the Second World War. It is understood clearly in the reporting that the federal units and the political communities embodied in them were also the primary territorial communities in Yugoslavia, and that the relationship of these units to the central authority, and that autonomy and competencies of these units were the contested question in 1971. In all the reporting the central question acknowledged is the basic one: whether authority in Yugoslavia would in the future originate from the central institutions of the state or from the republics and provinces.

The CIA reporting is competent in that it does not present the Croatian Spring as simple response to short term developments, or as an explosion of nationalist resentment, but rather as some historians including Jill Irvine most recently have aptly described as a resumption of a struggle over different visions of the federal order and the distribution of power among the national groups it signified.⁷ The reports do present a simplified set of binaries: Belgrade versus Zagreb, Tito versus Croatian liberals, Liberals versus nationalist but also Liberals

⁷ J. Irvine, »The Croatian Spring and the Dissolution of Yugoslavia«, in Lenard Cohen and Dragovic-Soso, Jasna Eds: *State Collapse in South-Eastern Europe: New perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. Purdue University Press, 2007.

and nationalism versus federal Yugoslav state, and dissent versus safe order. The CIA reporting is not specific over the reforms to the federal system the League of Communists of Croatia liberals led by Pero Pinker, Miko Tripalo and Savka Dabčević-Kučar attempted to institute. It does not go into detail about the ideas of these leaders and concept of reappropriating the looser federal structure adopted in Croatia during 1943-1944 associated then with Croatian Communist Party leader Andrija Hebrang. It is however, generally understood in the reporting that the Croatian liberals wished to achieve more autonomy for the Croatian Party and organizations vis-a-vis the central political authorities. The CIA reporting in general refers to this as the Zagreb versus Belgrade relationship in simple terms. It omits the details such as for example the LCC January 1970 meeting which signaled that national sentiments could be from there on discussed and the development of the Maspok national mass movement that demanded revisions to the federal model. The reporting does not mention the cultural organizations with political interests Matica Hrvatska or Prosvjeta either. The reporting does not go into detail about the arguments Tripalo for example expressed and never addresses the role of the Catholic Church. Yet, the CIA analysis not unfair towards the liberals whose thinking in detail it does not address but whom the analysis sees as essentially 'not guilty', and also attributes as being quite popular. The American analysis acknowledges and underlines the popular support for the Croatian liberals and legitimizes their demands for reforms in federal structure for this reasons, where as the leaders of the Croatian Spring themselves sought legitimacy not from within populism but from the context of the National Liberation Struggle.

Détente and the Cold War Context

The American perspective on the Croatian Spring is of particular value and interest because the events in Zagreb coincided with key events in the building of détente in East-West relations. In the general historiography of the Cold War détente is understood as originating after the Cuban Missile Crises of 1962 between the United States and

the Soviet Union. The word symbolizes a notion of a shared acceptance of an overall responsibility in international relations after the reality of mutually assured destruction by nuclear weaponry between the United States and the Soviet Union had emerged. The generally accepted notions of the early origins of *détente* feature most prominently the Test Ban treaty of 1963 and the tele-printer 'hotline between Moscow and Washington. *Détente* in general literature reads anecdotally and through imagery spurred by consumer culture as well.⁸ Its authors most generally are thought to be the two superpowers: United States and the Soviet Union.

In addition to these shared general notions, the scholarship on the beginnings of *détente* in Europe (as compared to US-Soviet relations) is highly politicized, it is less anecdotal and it includes more than the two superpower actors. Finland had built a foreign policy of neutralism and a special relationship with the Soviet Union after the Second World War.⁹ In West Germany Willy Brandt's *Ostpolitik* in practice from 1969 sought to decrease tensions between the FRG and Warsaw Pact states. Without the concept of European post-war neutralism, or *Ostpolitik*, *détente* would not have been possible. These served as supporting arguments and catalysts for a dialogue that could lead to the easing of tensions. They framed Europe as the particular location for the building of *détente* in the 1970s.

The events which led to the bilateral agreements that build *détente* were European affairs and they were grounded by domestic political changes which took place in the United States as well. In May 1968 the Government of Finland sent a memorandum to all European countries and the United States and Canada. The government offered Helsinki as a conference venue for an all-European security conference. Following the 1968 Finnish invitation to host an all European

⁸ V. de Grazia: *The Irresistible Empire: America's Advance Through the 20th Century*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 2006.

⁹ Neutralism here is defined as a political strategy appropriate to the circumstances of the Cold War. The policy of neutralism in the Finnish case according to the formulation by Presidents J. K. Paasikivi and Urho Kekkonen meant that Finland established bilateral relations with the Soviet Union and remained outside of NATO as well as from other defensive international alignments.

security conference in the Nixon Administration stepped into office in Washington in 1969. Two years later in conversations with President Richard Nixon his National Security Advisor Henry Kissinger on 29 May 1971 concluded that the US should take part in talks with the Soviets in Europe which aimed at lessening of tensions having the following conversation about SALT I negotiations. Here concerns of domestic politics marked high:

Kissinger: We have got to gamble I think. We can always sign the Accidental War agreement. We can announce some progress on SALT. If there is a deadlock in Vienna. We can break it at Moscow.

Nixon: Why do you have the summer again? Fisheries?

Kissinger: Frankly for partly domestic reasons, and partly I feel, Mr. President at this point to keep the Democrats out of office next year.

Nixon: Right. It is the main thing.

Kissinger: Is a major national necessity.

Nixon: That is right. It would be terrible if they got in.

Kissinger: And

Nixon: Terrible, you know, really, really, with the irresponsibility they have displayed it

Kissinger: The Democratic Party is unfit to conduct foreign policy.

Nixon: Well, its just the eastern establishment

Kissinger: Right

Nixon: That's where the damn radicals are.

Kissinger: Yeah

Nixon: I agree, I agree they have are the reason as well as we have to get something to come out of the meeting so we can be sure we are not going to have a summit and come out with and ABM agreement only.

Kissinger: Out of the question

Nixon: never, never, never

Kissinger: Mr. President for us to get Berlin, SALT China the summit all into one timeframe and to keep any of these countries

Nixon: to keep Europe Happy

Kissinger: To keep Europe happy and to keep Vietnam from collapsing.”¹⁰

Similar line of argumentation which connected achievements in lessening tensions with the Soviet Union to domestic political credit for such actions that would be important merits in the upcoming US elections had been discussed as merits to support Ostpolitik in April 1971 by Nixon and Kissinger. They were also some of the reasons to pursue détente with the Soviet Union. Agreeing to a summit over European security for Kissinger and Nixon appeared therefore to be a prerogative to beat domestic challenge of the Democratic Party primarily.

Negotiations for SALT I treaty took place in a series of meetings in Helsinki from November 1969 to May 1972 when the treaty was signed in Moscow. These events were contemporary to the Croatian Spring. Following the Finnish efforts to establish a security conference, four years later from November 1972 representatives of 35 nations met for the next three years to work on arrangement and framework for the conference which in 1975 became the Conference on Security and Cooperation in Europe. This set forth the Helsinki process and later the OSCE. Considering the time-frame one would have expected the Croatian spring to perhaps be tied to these events in American analysis.

European Security and the Specter of Terrorism

Despite the contemporary and significant context of détente and building of the permanent Committee on Security and Cooperation in Europe, the CIA reporting on the Croatian Spring and Yugoslavia at the time drew little parallels between Yugoslavia and Détente in East-West relations. Concerns for European security were raised in the

¹⁰ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume XIII. pages 733-734.

reporting but rather in the context of terrorist acts across Europe. In 1972 the Yugoslav government approached the governments of Austria, Australia, West Germany, France, Sweden, Canada and the US by among other measures sending a long aide memoir on the question of the Yugoslav émigré groups. The immediate background to the memo was an incident which according to the information from Belgrade took place in late June 1972 where 19 armed Croatian émigrés crossed the border from Austria via a hijacked truck travelling to Bugojno in Bosnia-Herzegovina where they fought a gunfight killing 13 people before being killed.¹¹ Prior there was the incident of the killing of the Yugoslav ambassador to Sweden in April 1971, bombing of the Yugoslav airlines office in Belgrade in December 1971, the bombing of the Zagreb office of the Party newspaper *Borba* in January 1972, bombing of the Stockholm to Belgrade Yugoslav Airtransport flight in January 1972.¹² The CIA supposed that Yugoslav senior officers in Belgrade believed that these incidences marked the building of new and dangerous contacts between the Croatian émigrés and the broader ranks of Croatian separatists, and held possibly a connection to »the problem of resurgence of nationalistic feeling in the Croatian republic.«¹³ In »Yugoslavia – The Ustashi and the Croatian Separatist Problem« the of 27 September 1972 CIA report discusses a series of dramatic and violent acts which are tied among other causes to a conviction »to demonstrate to the world the undying hatred borne by Croatian patriots for Tito and for the united Yugoslav state.«¹⁴ According to the CIA analysis Belgrade had for sometime by September 1972 been concerned about the actions abroad and alleged complicity in Croatian separatist stirrings in Yugoslavia.

Threat of terrorism which crossed borders and was tied to student radicalism and dissatisfaction had several serious contemporary ex-

¹¹ Yugoslavia – The Ustashi and the Croatian Separatist Problem, 27 September 1972, US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948–1990. National Intelligence Council: Government Printing Office, NIC 2006-004 December 2006. 470.

¹² *Ibid.* 471

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.* 468.

amples in Europe at the time. In 1970 the Baader-Meinhof gang had appeared in West Germany killing 34 people in actions by 1972. Its background in leftist and liberal youth critique over failure in denazification in West Germany and the disappointment over the re-emergence of the grand coalition between the leftist Social Democratic Party (SPD) and Conservative the Christian Democratic Union (CDU) was a contemporary example. The CIA acknowledged a possible comparison of the Croatian émigré groups to international terrorist configurations and concluded that »like Al Fatah and the IRA, the Ustashi represent only a militant peak of a large movement whose beliefs and resentments and aspirations are rooted in a troublesome past and are nourished by the prospect of a turbulent future.«¹⁵ Yet, only the Bonn government in 1970 has signed an extraordinary treaty with Belgrade to impede the activities of terrorist émigré organizations in West Germany. Other European governments did not follow suit fearing that it would be difficult to distinguish between attempted terrorist and other political activities being planned.

In analyzing new linkages between Yugoslavia and the European context the CIA reporting gave primary attention to the significance of those who worked as guest workers outside of Yugoslavia. It estimated that before 1965 there were a few Yugoslav guest workers in the West, but since 1968 and now there might have been as many as five percent of the Yugoslav population amounting even to a million persons whom were such semi-émigrés working abroad.¹⁶ Of these the CIA estimated 400,000-450,000 were perhaps Croats which amounted to ten percent of the Croat population of Yugoslavia who could be working abroad which would provide any terrorist movement a large source of young recruits possibly. An additional problem was that the Yugoslav government had not managed to keep account of the number of the guest workers. The CIA commented that the inexactness and inability to keep account of citizens presiding abroad »seems extraordinary by the standards of any European government, let alone a Communist one.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.* 471.

Obviously if the Yugoslav regime cannot properly identify or count its workers abroad, it must be having a very difficult time in keeping track of their political activities.«¹⁷ Although the CIA named the Croatian émigré group Ustashi it noted in the analysis that obviously many whom were involved in the bombing incidences of 1971 and 1972 were too young to have belonged to any World War II organization and therefore were very more likely to be Yugoslavs working abroad. For example two 20-year old girls were involved in the assassination of the Yugoslav Ambassador to Sweden in 1972.

The CIA concluded that it was difficult to make any definitive conclusions on the potential threats of terrorism by the Yugoslav émigré groups in the West. The problem was that the Yugoslav regime was simultaneously tightening up at home of trials of Croat student leaders and intellectuals while more party members were being purged for the reason of nationalist deviations.¹⁸ These two actions and causes were not definitively tied to one another making it difficult to assess terrorist threats and true causes for discontent further. Therefore they remained presented as separate actions in the American reporting.

The Soviet Union and the Croatian Spring

The CIA found that Tito was irritated »at the ability of Croatian émigré groups to operate in several West European countries with little or no interference from the authorities.«¹⁹ Yet, Belgrade's main concern in 1971 however was with the Soviet Union's attempts to manipulate and exploit Yugoslavia's nationality problems. While the Yugoslavs had not been able to substantiate the charges over Soviet interference the CIA agreed that it was »clear that the Soviets have been active in establishing contact with potentially useful individuals – including students – through – Yugoslavia. There is some evidence that they

¹⁷ *Ibid.* 473-474.

¹⁸ *Ibid.* 479.

¹⁹ »The Crisis in Croatia, 5 January 1972«, US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948-1990. National Intelligence Council: Government Printing Office, NIC 2006-004 December 2006, 451.

have been in touch with Croatian émigré groups as well.«²⁰ Analysis over Soviet involvement in inspiring the Croatian Spring, or actions of Yugoslav émigré groups in Europe served as the only clear connection in the American analysis of Yugoslavia at this time drew to Détente. Tito together with the new Croatian leaders had raised the possibility of further Soviet intervention. The CIA did not believe that Moscow was substantially involved in the events of the Croatian Spring, but that »the average Yugoslav is still quite prepared to believe the worst of the Kremlin. The invocation of the threat should help the Croatian authorities in their efforts to restore unity.«²¹ Later in September 1972 the CIA reporting recounted Yugoslav fears originating from Belgrade that »after Tito's departure some foreign power – particularly the USSR – will seek to exploit Croatian discontents in order to increase its own influence in Yugoslavia.«²² It concluded in September that the problem of nationalities in Yugoslavia remained broader than any threat from foreign based or foreign supported terrorist groups including from the Soviet Union. Instead, in Yugoslavia were involved long standing and severe regional and national discontents that were based on economic, political and cultural reasoning.

In a sudden and interesting reversal of judgment only two months later in November 1972 the CIA suddenly accounted that there had been a sudden an improvement in Yugoslavia's relations with the Soviet Union. Reporting on the purges within the LCS (which was subsequent to the one carried out after the Croatian Spring in Croatia) which led to for example to the resignation of Foreign Minister Koča Popović, from Belgrade the CIA now reported a possibility that Yugoslavia could »drift into the waiting arms of the USSR.«²³ In November the

²⁰ *Ibid.* 449.

²¹ *Ibid.* 454.

²² »Yugoslavia – The Ustashi and the Croatian Separatist Problem, 27 September 1972«, US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948-1990. National Intelligence Council: Government Printing Office, NIC 2006-004 December 2006, 480.

²³ »Tito's Time of Troubles, 5 January 1972«, US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948-1990. National Intelligence Council: Government Printing Office, NIC 2006-004 December 2006, 484.

CIA believed that Tito had begun to turn increasingly towards Moscow because he increasingly blamed pro-Western liberals for the events first in Croatia, and then in Serbia. Moscow for its behalf according to the American analysis was pleased by Tito's campaign against nationalists because it represented »Tito's urgent backtracking on precisely those matters which have for so long had been of public concern to the Soviets – [Tito's] toleration of dissent and his devotion to decentralization – must seem in Moscow to be a gratifying spectacle.«²⁴ The CIA still believed that the Yugoslav-Soviet rapprochement in 1972 was »almost entirely the consequence of initiatives on the Soviet side and not a result of any change of heart by Tito.«²⁵ In September 1971 Brezhnev had visited Yugoslavia. In 1972 the Soviet Union pledged 500 million US dollars in new Credits and also made Bulgaria stop public announcement on the question of Macedonia. Yet, it was Tito's disillusionment with Croatian and Serbian liberals that according to this analysis made Tito approachable to the Soviets.

Conclusions

East-West relations remained a distant topic in the American reporting on the events of the Croatian spring. Outside of first Belgrade's belief that the Soviet Union could be instigating and supporting Croatian émigré groups and liberals (which the CIA reported to Washington), and second the small scale rapprochement between Belgrade and Moscow in 1972 (which the intelligence agency believed took place at the heels of the purges of liberals within Croatia and Serbia), American analysis did not connect Yugoslavia to détente. The CIA analysis tended to separate Yugoslav foreign policy from building of détente within the CSCE in Europe by associating Yugoslavia more closely with the Non-Aligned Movement and the Third World. One report noted that »the Soviet leaders seem to understand that their influence in Yugoslavia will be severely limited so long as Tito reigns and that – at least in the near term – efforts to enhance that influence necessarily must follow

²⁴ *Ibid.* 493.

²⁵ *Ibid.* 494.

the route which has become conventional in the Third World rather than the path worn by Big Brother in Eastern Europe.«²⁶

The CIA analysis essentially assesses the Croatian Spring as a movement of Liberals who defend Yugoslav decentralization and a set of liberal values. It boils the competing views down to the Croatian liberals favoring more power to the people, i.e. democracy, and the nationalists advocating for move power for the provinces.²⁷ The analysis does not conflate these two into one. The reports are concerned that Tito's actions threaten decentralism which is otherwise seen a positive attribute to the Yugoslav state system. Yet, despite being alarmed over Tito's re-instigation of centralism, the CIA reports also express sympathy for Tito's perspective:

»Tito's recent actions in Croatia have, by his own account saved Yugoslavia from civil war and possible Soviet intervention. Tito probably exagurates, but there is little question that he was greatly alarmed by the rising tide of Croatian nationalism, by the inability or unwillingness of the Croatian Communist Party to do anything about it. Belgrade has also spoken out strongly against the kind of "rotten liberalism«: which Tito claims led to the Croatian Crises and has promised measures which will prevent resurgence.»²⁸

At times the CIA analysts think they kows what Tito is thinking and feeling: »There can be little doubt Tito's intentions are by his own standards honorable. Other will deplore his methods, believe his actions high-handed, find his assumptions questionable, and consider his timing a great deal less than perfect.«²⁹ Or in another example, »He seems to have been greatly surprised by the vigor of the Croatian nationalists, shocked by the apparent lassitude to the top leaders in Belgrade, and – beyond the emergency measures he ordered in Croatia – perplexed

²⁶ *Ibid.* 495.

²⁷ *Ibid.* 491.

²⁸ *Ibid.* 485.

²⁹ *Ibid.* 487.

about what precisely he and his colleagues should do next.«³⁰ And yet there are other conclusion that are quite critical of the fundamental characteristics of Tito's leadership concluding: »Compared to Leninism and Maoism for example Titoism is pragmatic, uncertain and lackluster.«

In its analysis of Yugoslavia over the course of 1970-1972 the CIA remains very concerned with the destiny country after Tito dies. It remarks on this topic of Tito's impending death frequently concluding that »The test will come of course after Tito goes«³¹ and questions »what will happen when the old man is dead?« at other instances. The only other persons whom are discussed with such frequency as Tito are the Croatian and Serbian liberals Miko Tripalo and Marko Nikezic. Both are credited in the American analysis for having underlined the importance of achieving a general agreement to solve political problems which was threatened by the trend towards concentrating power in the Party and the state apparatus which formed the »professional political structure.«³² Nikezic subsequent to Tripalo had claimed that Yugoslavia needed further democratization at all levels and had warned against a return to centralism and the exercise of power by the Party. Nikezic recommended the strengthening of trade unions and other mass organizations.

The CIA is not concerned to a great extent with questions of détente in Europe when analyzing and Croatian Spring. Détente was brought about as a consequence partly of the economic decline in the Soviet Union under Leonid Brezhnev and by facts that when Richard Nixon begun his term in office the economic burden of the Vietnam War on the United States had grown significant. Liberal legitimacy and economic burden of the Vietnam War were constant concern for the Nixon administration from the point of view of domestic politics.

³⁰ »The Crisis in Croatia, 5 January 1972«, US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948–1990. National Intelligence Council: Government Printing Office, NIC 2006-004 December 2006, 458.

³¹ »Tito's Time of Troubles«, US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948–1990. National Intelligence Council: Government Printing Office, NIC 2006-004 December 2006, 485.

³² *Ibid.* 499.

Simultaneously, Willy Brandt's Ostpolitik in West Germany from 1969 sought to decrease tensions and the Sino-Soviet split threw the Soviet Union closer to Europe. Finland had in 1969 offered a forum to address European security. The American analysis of Yugoslavia however, does not address these questions to a great extent. The analysis focuses on questions of need for the liberalization of the governing and economic system in Yugoslavia, versus possible recentralization of political and economic power under the party and Tito's eventual death. The CIA complains that Yugoslavia's liberalism is being thrown out of the window possibly by Tito's actions. The agency is concerned that Tito's campaign could be too harsh and perhaps has also arrived too late to preserve federal unity. The CIA addresses security concerns of possible connections to Croatian émigré groups which could develop akin to other European terrorist organizations but there do not appear as key in the final analysis.

At the final analysis of the Croatian spring the CIA arrives at the conclusion that Tito's solution and approach to the events of 1970 held in them a basic contradiction:

»It is one thing to hold the army in reserve as the final guarantor of federal integrity; this need not directly affect the course of decentralization and so-called self-management. It is quite another to demand that a single, centralized, and authoritarian body, the Party, actively participate in and control the entire process. What could be the meaning of a program of decentralization which continues to be run firmly – and without real statutory restraint – from the center?«³³

What the American analysis in 1971 and 1972 underlined was that political and economic decentralization inevitably carried along decentralization of the Party's authority as well. The CIA analysis questioned whether Yugoslavia »a poor, backward and Balkan« coun-

³³ »The Crisis in Croatia, 5 January 1972«, US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948–1990. National Intelligence Council: Government Printing Office, NIC 2006-004 December 2006. 460.

try could for long exist as a pluralistic society within a single state? It seemed in the words of the CIA reporting that on day Belgrade would have to make a choice »whether to try to reassert itself as a strong and ruthless central authority or simply let the individual republics go their own and separate ways. That the system has survived thus far may tell us something about the future. But survival may testify mainly to the talents of one extraordinary man, Tito, and to the unifying power of the popular fear of Soviet intervention. The man of course is mortal, and the fear could someday prove to be transitory or, without Tito, ineffective.«³⁴

³⁴ *Ibid.* 463.

Aleš Gabrič

SLOVENSKO-HRVATSKI ODNOSI U PRIJELOMNIM GODINAMA

U vrijeme zaoštavanja nacionalnih odnosa u Jugoslaviji u 50-im i 60-im godinama 20. stoljeća Slovenija i Hrvatska su često bile na istoj strani i predstavljale su neformalni blok razvijenih republika. Jaku centralističku poziciju zagovarala je do pada Rankovića Srbija, dok su manje razvijene republike zagovarale veću snagu saveznih organa vlasti u nadi da će na taj način više sudjelovati u pomoći manje razvijenim republikama. Razlike u odnosu između federacije i republike najviše su uzrokovane gospodarskim razlozima, iako nisu puno zaostajale ni razlike na političkom i kulturnom području. Raznolikost uzroka i posljedica utjecala je i na odnose Slovenije i Hrvatske koje su, unatoč načelnom jedinstvenom otporu centralističkim težnjama, povremeno različito ocjenjivale neke neriješene jugoslavenske unutarnje političke probleme.¹

Razlika između slovenskog i hrvatskog vodstva bila je očigledna već kod ocjenjivanja uloge službenog jezika u državi. Uloga srpsko-hrvatskoga jezika, koji je neslužbeno dobio značenje svedržavnog jezika u saveznim tijelima vlasti, u saveznim državnim poduzećima i, osobito, u Jugoslavenskoj armiji, najprije je kritizirana u Sloveniji. Za Slovence je pitanje zove li se većinski jezik srpski, hrvatski, srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski ili čak nekako drukčije, bilo od drugorazredne važnosti. Pitanje o kojem je jeziku riječ nije bilo »slovensko« pitanje,

¹ Autor je o toj tematici opsežnije pisao u: A. Gabrič, *Odnos slovenske politike prema »maspoku«*, Časopis za suvremenu povijest, 42/2010., br. 1, str. 7-22.

nego, sa slovenskoga gledišta, pitanje koje moraju riješiti oni koji tim jezikom govore. Zato se u Sloveniji i nisu mogli naći odjeci Novosadskog sporazuma iz 1954. godine. Jezična pitanja došla su opet u prvi plan zanimanja sredinom 60-ih godina nakon prihvaćanja Ustava SFRJ 1963., koji je nanovo odredio upotrebu jezika u državi. Savezni ustav određivao je da se savezni zakoni i akti objavljuju na srpsko-hrvatskom, odnosno hrvatsko-srpskom, slovenskom i makedonskom jeziku. Slovenski zahtjevi da se poveća uloga slovenskog jezika u javnom životu, a koje je inače slovenska politika tek bojažljivo poduprla, nisu pokrenuli veća politička trenja u Jugoslaviji, ali naišli su na potporu posebno Makedonije.²

Problematičnije je postalo pitanje hrvatskog jezika, koje je pokrenula *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*. Pobudu nastanku *Deklaracije* dao je Upravni odbor Matice hrvatske 9. ožujka 1967. Objavljena je 17. ožujka, a potpisali su ju predstavnici središnjih hrvatskih kulturnih ustanova za proučavanje jezikoslovne problematike.³ Idućih dana u medijima su uslijedili oštri napadi na *Deklaraciju* i njezine potpisnike. Kao odgovor, Udruženje književnika Srbije predlagalo je da se za Srbe u Srbiji i izvan nje kao službeni naziv uvede srpski jezik. Štetnima za bratstvo i jedinstvo teze *Deklaracije* ocijenio je i Josip Broz - Tito.⁴

U Sloveniji *Deklaracija* o hrvatskom jeziku nije naišla na takav odziv kao u republikama Jugoslavije u kojima se koristio srpsko-hrvatski, odnosno hrvatsko-srpski jezik. U medijima su se više mogli pronaći odzivi na događaje izvan Slovenije, dok nadležni politički forumi o tom pitanju nisu raspravljali. Ni komisija za međunacionalne i međurepubličke odnose Centralnoga komiteta Saveza komunista Slovenije (CK SKS), koja je bila zadužena za analizu te vrste pitanja, nije se na njih osvrnula, nego se 1967. najviše bavila ekonomskim odnosima u Jugoslaviji i zagovarala stajalište »razvijenih« koji su se protivili

² A. Gabrič, *Slovenski jezik v javni rabi*, 2. del, Ljubljana, Mladinska knjiga i Inštitut za novejšo zgodovino, 2005., str. 1078-1081.

³ Vidi u: *Deklaracija o hrvatskome jeziku*, Zagreb, Matica hrvatska, 1991.

⁴ J. Pavičić, *Dnevnik deklaracijskih zbivanja*, Deklaracija o hrvatskome jeziku, Zagreb, Matica hrvatska, 1991., str. 19-24.

prelijevanju sredstava i neekonomičnoj uporabi proračunskih sredstava. Isto tako, komisiju je smetalo pretjerano naglašavanje jugoslavenstva u nacionalnom smislu te riječi. I kad je u srpnju 1967. dobila opsežan elaborat savezne komisije za međurepubličke odnose *Neki problemi kulture i međunacionalni odnosi*, u kojem je bilo i poglavlje »Nekoliko napomena o problematici srpskohrvatskog odnosno hrvatskosrpskog jezika«, komisija se nije odazvala i nije raspravljala o *Deklaraciji* o hrvatskom jeziku.⁵ Slovence je više zanimalo poglavlje o jednakopravnosti svih jezika i potvrđivanja slovenskog jezika u saveznim tijelima, a napose njegov tada podređen položaj u JNA.⁶

Slovenija i Hrvatska, koje su u jezičnim pitanjima bile nekako indiferentne prema zahtjevima one druge strane, veću su jedinstvenost pokazivale u političkim i gospodarskim stajalištima. Slovenska vlada Staneta Kavčiča bila je zagovornica nastavljanja reforme, a da pritom nije imala potpunu potporu ni u Sloveniji, dok je gospodarska politika u Jugoslaviji bila sve više zarobljenik političkih odnosa između razvijenih i nerazvijenih. Partijski »liberali« u različitim jugoslavenskim republikama nisu bili tako čvrsto povezani kao što su to bili »konzervativci« s Titom i Kardeljem na čelu.

Jedan od načina kako oslabiti prejake ličnosti u vodstvima pojedinih republika bila je kadrovska politika, na temelju koje su takve osobe namjeravali imenovati na visoka mjesta u federaciji. Stanetu Kavčiču bio je tako ponuđen mandat za sastav savezne vlade. On je, isto kao i Miko Tripalo, osjećao da bi trebao ići u Beograd upravo zato da napusti svoju republiku. Zato Kavčič nije prihvatio čak ni imenovanje za slovenskog člana užega vodstva SKJ, dok je Tripalo ipak prihvatio da bude njegov član. Tripalo je, u razdoblju dok je radio u saveznom partijskom birou, dobro surađivao sa Stanetom Dolancem, koji je u njihovim razgovorima više puta kritizirao neke konzervativnije političare i dio srpskoga partijskog vodstva. Dolanc ga je, prema

⁵ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Centralni komitet Zveze komunistov Slovenije (AS 1589), t.e. 226-III, *Neki problemi kulture i međunacionalni odnosi*, str. 24-28.

⁶ ARS, AS 1589, t.e. 193-III, *Nacionalno pitanje, mednacionalni odnosi, nacionalizam* (Dokumentacijska služba skupščine SRS – bilten št. 6; Gradivo, dokumentirano od 10. 3. – 1. 4. 1967.).

riječima Tripala, uvjeravao »da o svemu tome stalno govori Kardelju, ali da on teško prihvaća činjenice, jer je idealist koji sve ljude sudi po sebi«. No, odnos Tripala i Dolanca naglo se pogoršao u mjesecima prije obračuna s hrvatskim vodstvom.⁷

Tijesne odnose između vodstva obiju republika potvrđuje i podatak da je Kavčič, kad mu je ponuđen mandat za sastav Saveznoga izvršnog vijeća (SIV), mislio prije svega nastaviti gospodarsku reformu Borisa Kraighera, koja je više odgovarala razvijenim dijelovima države. Zato je prihvaćanje dužnosti uvjetovao i imenovanjem nekih ljudi, napisavši u sjećanjima na prvo mjesto ime »Savka«, misleći, dakako, na Savku Dabčević-Kučar.⁸ Tripalo je u svojim sjećanjima napisao da je Kavčič prihvaćanje mandata uvjetovao i imenovanjem njega, tj. Tripala, na mjesto jednoga od triju potpredsjednika vlade.⁹ No, posebno su se stariji komunisti iz Titove garniture, koji nikako nisu razumijevali modernizaciju svijeta, uplašili da bi olabavljeni gospodarski tokovi s više tržišne ekonomije i konkurencije mogli utjecati i na veću konkurenciju na političkoj sceni. Razdjelnice nisu tekle isključivo prema nacionalnim granicama, iako je bilo jasno da su za reformnu politiku bili zagriženiji u Sloveniji i Hrvatskoj, nego, primjerice, u Srbiji ili u nerazvijenim republikama, gdje su se više suprotstavljali gospodarskoj reformi.

Jačanje uloge republika u vrijeme »partijskoga liberalizma« bilo je vidljivo i po tome što su se nakon prihvaćanja ustavnih amandmana i »konfederalizacije« države prvi put počela susretati republička vodstva. Dakle, vodeći političari nisu se više susretali samo na sjednicama saveznih tijela. Slovenski politički vrh o tome je raspravljao u veljači 1970. i ocijenio da brojni nacionalni nesporazumi u Jugoslaviji proizlaze iz činjenice da republička vodstva imaju premalo veza i da bi se nejasnoće mogle prevladati neposrednim susretima. Predvidjeli su susrete sa svim republičkim vodstvima i uz to naglasili da »s obzirom

⁷ M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, Globus, 1990., str. 130.

⁸ S. Kavčič, *Dnevnik in spomini: (1972–1987)*, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana, 1988., str. 19.

⁹ M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, str. 190.

na zadnje događaje u SR Hrvatskoj trebalo bi posebno razmisliti o mogućoj prednosti od kontakata s tom republikom«. ¹⁰

Tada su Slovence sa susjednom republikom vezivale tijesne veze, a spominjući »zadnje događaje« podsjećali su na Deseti plenum CK SKH koji se održao u Zagrebu od 15. do 17. siječnja 1970. i na kojem je hrvatsko političko vodstvo odbacilo kritiku o oživljavanju hrvatskog nacionalizma i osudilo stajališta svojega člana Miloša Žanka, tada potpredsjednika Savezne skupštine, zbog njegovih stajališta i novinskih članaka u kojima je upozoravao na jačanje hrvatskog nacionalizma i šovinizma. Hrvatsko vodstvo ocijenilo je da je riječ o unitarističkim pritiscima na Hrvatsku, a Žanko, ostavši sa svojim stajalištima osamljen, isključen je iz vodstva hrvatske Partije i gurnut u anatemu.

Zbog unutarnjih hrvatskih problema susret s hrvatskim vodstvom bio je predviđen tek kao treći po redu; slovensko vodstvo se prije toga susrelo u Ljubljani s delegacijom SR Srbije 16. travnja 1970., a 12. svibnja 1970. posjetilo je i vodstvo Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Prvi susret predstavnika Slovenije i Hrvatske održao se 1. lipnja 1970. u Otočcu, dakle na mjestu koje je približno na pola puta između obiju prijestolnica, Ljubljane i Zagreba. I u kasnijem razdoblju, pa i nakon osamostaljenja obiju država, to mjesto je domaćin susreta vodstava susjednih država. ¹¹ Sastanak u lipnju 1970. može se ocijeniti kao prvi službeni susret, s obzirom da su susreti slovenskih i hrvatskih predstavnika u prethodnim političkim sustavima mogli biti tek susreti političkih predstavnika. Sjednici u Otočcu prisustvovali su vodeći dužnosnici iz republičkih političkih organizacija, predsjednici dviju vlada i još neki. Razgovore je vodio predsjednik CK SKS France Popit, a hrvatsku delegaciju predvodila je predsjednica CK SKH Savka Dabčević-Kučar. Političko stanje u republikama uvodnim su riječima ocijenili sekretari republičkih saveza komunista Andrej Marinc i Pero Pirker, a predsjednici obiju vlada Stane Kavčič i Dragutin Haramija usredotočili su se isključivo na gospodarska pitanja. U političkoj ra-

¹⁰ ARS, AS 1589, t.e. 211-IV, Predlog skice za obiske med republikami, 10. 2. 1970.

¹¹ ARS, AS 1589, t.e. 211-IV, Zapisnik razgovora med predstavnikami republike Hrvatske in republike Slovenije, ki je bil dne 1. 6. 1970. u Otočcu.

spravi u prvom se redu govorilo o koordinaciji odnosa prema Katoličkoj crkvi i graničnom pitanju s Italijom, jer su tada već tekli razgovori sa zapadnim susjedom, koji su nekoliko godina kasnije doveli do potpisa Osimskih sporazuma. U vezi s prvom temom, Marinc je ocijenio da je »crkvena hijerarhija u Sloveniji konzervativnija nego drugdje u Jugoslaviji« i da se zato Slovenija protivila »podizanju odnosa s Vatikanom na diplomatsku razinu« i nije shvaćala popuštanje Hrvatske.¹² Pirker mu je odgovorio »da se svećenici kod nas nekako popravljaju, a kod vas se kvare i tako dolaze na istu razinu«.¹³ Hrvati su dodali i to da se i biskupi u Istri iz patriotskih razloga protive pritiscima ezula i emigracije u Trstu, što je bilo moguće razumjeti kao potporu Jugoslaviji u graničnom pitanju. Sličnih ocjena iz slovenskih krugova nije bilo. Savka Dabčević-Kučar naglasila je da Hrvatska podupire jačanje odnosa između Jugoslavije i Vatikana jer bi to imalo za posljedicu i jačanje moći Komunističke partije Italije kod zapadnoga jugoslaven-skog susjeda.¹⁴ Na kraju su se dogovorili da bi trebalo koordinirati politiku prema Katoličkoj crkvi kako bi poništili prigovore o razlikama u politici Hrvatske i Slovenije.

U vezi sa slovenskom manjinom u Italiji Hrvati su naglašavali da će poduprijeti sve slovenske prijedloge. U razgovorima o gospodarskoj problematici Hrvati su se složili s većinom uvodnih Kavčičevih prijedloga. On je smatrao da bi federaciju morali »što više rasteretiti ekonomskih funkcija i suziti ih na nebitne stvari«. Protivio se paralelizmu dvaju ekonomskih sustava, jedan za razvijene, a drugi za nerazvijene. Haramija se složio i s Kavčičevim prijedlogom »za konvertibilni dinar«.¹⁵ To bi, ako bi prijedlog potvrdili na saveznoj razini, ojačalo »blok razvijenih« u državi. Haramija je naglasio »jadransku orijentaciju« Hrvatske s jačanjem pomorskog prometa i turizma, a zbog čega bi u borbi protiv Trsta »izvanrednoga značenja bio dogovor između Rijeke i Kopra«. Isto tako je predsjednik hrvatske vlade Slovence pozvao neka među prioritetne veze uključe i autocestu Rijeka–Trst, a

¹² *Isto*, str. 5.

¹³ *Isto*, str. 18.

¹⁴ *Isto*, str. 44.

¹⁵ *Isto*, str. 10-11; potvrda Haramije na str. 27.

potvrdio je i spremnost za suradnju na zajedničkom projektu gradnje atomske elektrane.¹⁶

Iz rasprave je bilo očito da su Hrvati bili pod snažnim dojmom kritika na svoj račun, a koje su se čule nakon Desetog plenuma CK SKH. Boris Kraigher o tome je izjavio: »Možda je za vas pitanje postupka protiv Žanka nevažno, ali mi to nismo tako razumjeli. Za nas je taj postupak bio sporan. Ne govorim to zato da bi kritizirao postupak, nego zato jer mislim da bi morali kod takvih odluka uložiti više truda u to da bi svi te odluke bolje razumjeli.«¹⁷ Pero Pirker mu je odgovorio da su u Hrvatskoj zahtijevali još gori obračun sa Žankom, ali da su to oni uspjeli spriječiti i da su i medijima onemogućili da od Žanka naprave velikoga političkog protivnika.¹⁸

Iako prvi susret vodstava Slovenije i Hrvatske nije rezultirao dugoročnim planovima u suradnji, ipak je otvorio sva pitanja koja su te dvije republike povezivala u ranijim i budućim vremenima. Nakon razgovora s vodstvima republika, vodstvo SKS ocijenilo je da je hrvatsko vodstvo još uvijek pod jakim utjecajem Desetog plenuma i da Hrvati pokazuju »veliku spremnost za gospodarsku suradnju«, a napose želju za gradnju atomske elektrane i za tzv. jadransku orijentaciju, tj. za napredovanje u prometnim povezivanjima i turističkim ponudama. Međutim, čvršće gospodarske veze sprečavali su problemi kojih je, prema slovenskom mišljenju, hrvatsko vodstvo bilo svjesno: »Snažno su pod dojmom problematike u njihovoj staroj industriji – njenoj akumulacijskoj sposobnosti itd.« Dok su za slovensko političko vodstvo u odnosu prema federaciji bila aktualnija gospodarska pitanja, u hrvatskom vodstvu razabrali su sljedeće: »U prvi plan postavljali su pitanja političkog sustava i odnosa između republika i federacije.«¹⁹

Osjećaj da su Hrvati više nego na gospodarska usredotočeni na politička pitanja, kod slovenskih predstavnika bio je sve očitiji. Slovenski predstavnici bili su sve više suzdržani prema tijesnoj suradnji s Hr-

¹⁶ *Isto*, str. 32-33.

¹⁷ *Isto*, str. 39.

¹⁸ *Isto*, str. 40.

¹⁹ AS 1589, t.e. 211-IV, a.e. 481, Nekatere specifičnosti v razgovorih s posameznimi republikami.

vatskom i zato jer su, kao i predstavnici drugih republika u Jugoslaviji, ocjenjivali da jačanje hrvatskog nacionalizma ne donosi ništa dobro. Na sve češće prigovore iz ostalih dijelova države o buđenju »ustaškog« naslijeđa, hrvatsko političko vodstvo odgovorilo je 6. travnja 1971. na sjednici CK SKH. Osudilo je »neprijateljsku djelatnost«, međutim ne toliko hrvatske nacionalističke, odnosno šovinističke ispade, koje su im zamjerali u ostalim dijelovima Jugoslavije, nego organiziranu akciju za diskvalifikaciju političkog vodstva Hrvatske, što bi proizlazilo iz tvrdnji o njegovoj mogućoj povezanosti s ustaškom emigracijom. Prema informaciji koju je vodstvo SKH dostavilo vodstvu Saveza komunista u drugim republikama, ta bi strana neprijateljska djelatnost bila neposredno povezana s otporom protiv centralizma i unitarizma u državi, a koji su već bili osuđeni na Brijunskom plenumu prilikom političkog rušenja Aleksandra Rankovića. Oštrinu kritike hrvatski su komunisti, više nego protiv šovinističkih ispada u Hrvatskoj, usmjerili protiv centralizma i nekih saveznih tijela vlasti, a među njima i protiv predsjednika Saveznoga izvršnog vijeća, dakle Ribičića. U informaciji su, između ostalog, napisali: »Konstatirano je da je politička propaganda u nekim sredinama, posebno u nekim listovima i časopisima, koincidirala s tim neprijateljskim akcijama, što nameće potrebu da se i u tom pravcu poduzme odgovarajuća politička analiza i akcija.«²⁰

U ostalim dijelovima Jugoslavije s time nisu bili zadovoljni. Slovenski politički vrh je o zaoštavanju odnosa u Jugoslaviji, kojemu su kumovali događaji u Hrvatskoj, raspravljao na proširenoj sjednici Sekretarijata CK SKS 16. 4. 1971. Stane Dolanc je kao uvodničar sukobe stavio u okvir zaoštrenih srpsko-hrvatskih odnosa te je upozorio da su primjedbe na razini onih uoči Drugoga svjetskog rata. Mitja Ribičič je spomenuo da su istražili više konkretnih hrvatskih kritika na račun djelovanja saveznih tijela vlasti i da su se iskazale kao neutemeljene. Hrvatsko stajalište, naglasio je Ribičič, doživjelo je gotovo jednak negativan odnos u cijeloj Jugoslaviji: »Mislim da je u tom pogledu rasploženje gotovo 5 : 1.«²¹

²⁰ AS 1589, t.e. 33-IV, Informacija o stavovima Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske u raspravi na 19. sjednici, održanoj 6. travnja 1971. god., str. 2.

²¹ AS 1589, t.e. 33-IV, Zapisnik 81. razširjene seje sekretariata CK ZKS, dne 16. aprila 1971., str. 7.

Hrvatska su stajališta potporu zbog zaoštrenih odnosa sa Srbima dobila samo na Kosovu. Osim toga, Ribičić je rekao da hrvatski problemi proizlaze i iz neusklađenog razvoja njihova gospodarstva, koje boluje zbog pomanjkanja sposobnih kadrova. Naime, Ribičić je izjavio: »u svim mojim dosadašnjim kontaktima nije me još nijedan razgovor tako demoralizirao kao razgovor s direktorima gospodarskih poduzeća Zagreba – bez perspektive, bez programa«. ²² Rasprave slovenskoga političkog vodstva uglavnom su se vrtjele oko zaoštrenih srpsko-hrvatskih odnosa i zaključka da su hrvatski i srpski studenti u svojim demonstracijama bili izmanipulirani prihvaćajući šovinistička stajališta. Stajališta hrvatskoga političkog vodstva ocijenili su kao neodgovorna jer su krivca tražili isključivo izvan svoje okoline i kod drugih u Jugoslaviji. Posebnu pozornost posvetili su pitanju hoće li slovensko političko vodstvo javno objasniti svoje poglede na probleme koje su zakuhali drugi, napose Hrvati i Srbi. Ako bi bilo nužno zauzeti jasno stajalište, onda, kako je sintetizirao razmišljanje slovenske politike Milan Kučan, neka se »Hrvatima kaže da su uživali veliku potporu Slovenaca kad su se načelno odupirali centralizmu i hegemonizmu srpskih krugova, ali da su sada s tim problemom to izgubili i da su krenuli u situaciju od koje se slovenski narod sklanja i ne daje im nikakve podrške«. ²³ Na kraju su se dogovorili da Slovenija, odnosno njezino vodstvo, ne ide u javnost s javnom izjavom. Ali da će, dodali su, u saveznim tijelima njezini predstavnici, ako budu pozvani i ako će to morati učiniti, naglasiti suzdržanost Slovenije prema sukobima između drugih i neslaganje s bilo kakvim nacionalističkim svađama, a u skladu s načelom da Slovenci »ne smijemo biti ni suci, ni odvjetnici, ni tužitelji«. ²⁴

Slovenska politika nemiješanja u unutarnje poslove druge republike bila je načelna i u jednakoj mjeri je važila za sve republike. No, isto tako su slovenski vođe jasno naglasili da neće dopustiti da o slovenskim problemima odlučuju drugi, odnosno da bilo tko drugi ima pravo odlučivati o pitanjima koja se prvenstveno tiču Slovenaca. Takvo

²² *Isto*, str. 8.

²³ *Isto*, str. 24.

²⁴ *Isto*, str. 39.

stajalište bilo je izrazito »konfederalno«, s obzirom da je proizlazilo iz pretpostavke slabljenja saveznih tijela vlasti i jačanja republičkih vodstava, koja bi se međusobno što više autonomno dogovarala, dok bi saveznim tijelima vlasti ostale isključivo nadležnosti koje su nužne za funkcioniranje države na međunarodnoj pozornici.

Hrvatsko vodstvo je, prema Miku Tripalu, shvatilo da više ne uživa potporu slovenskog vodstva u vrijeme manevra Sloboda '71. Na večernjoj vojničkoj zabavi u prisutnosti dijela političkoga i vojnog vrha pale su i nešto oštrije riječi, potekle iz *in vino veritas*. Tripalu su držali propovijed Kardelj i Popit, pa je Tripalo shvatio da je vjerojatno optužnica hrvatskom vodstvu već u izradi: »Ideja je data, Slovenci su mogli ostati u pozadini, drugi će to iznositi i dalje razrađivati.«²⁵

Vrhunac političke i međunacionalne napetosti uslijedio je ujesen 1971. Među Slovencima, koji su o tim stvarima bili bolje informirani, nakon vijesti o štrajku studenata u Hrvatskoj u studenom 1971., osjećala se suzdržanost. Ocjene o povezanosti dijela studentskog vodstva s »neprijateljskim« skupinama izvan države, koje su dobivali i od vodstva SKH, nudile su velik broj razloga za zabrinutost i za učvršćenje stajališta da pokret neće poduprijeti, odnosno da se o njemu neće konkretno opredijeliti, nego da će na temelju republičke nadležnosti smatrati da će vlast u Hrvatskoj teškoće riješiti sama.²⁶ Slovensko vodstvo imalo je već učvršćenu političku liniju, koju je Franc Popit odredio riječima: »Često puta se postavlja pitanje da li se uplitati u poslove druge republike ili ne. Mi smo se baš zbog toga nekako, da tako kažem, držali po strani jer nismo hteli da ispadnemo kao da se mešamo u stvari neke druge republike, jer na kraju krajeva svako republičko rukovodstvo snosi pred svojom nacijom, pred svojom radničkom klasom, odgovornost za svoju politiku.«²⁷

Navedene riječi Popit je izgovorio na sjednici Predsjedništva SKJ 1. prosinca 1971. u Karađorđevu. U obračunu koji je uslijedio nakon sjednice hrvatsko je vodstvo moralo napustiti političku pozornicu. To

²⁵ M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, str. 163.

²⁶ Više vidi u: ARS, AS 1589, PD-5, mapa Studentski dogodki v Zagrebu 1971.

²⁷ ARS, AS 1589, t.e. 1183-IV, Autorizovane stenografske beleške sa 21. sednice predsjedništva SKJ, Karađorđevo, 1. 12. 1971. i 2. 12. 1971., str. 29.

je važno za vodeće ličnosti tzv. Hrvatskog proljeća Savku Dabčević-Kučar i Mika Tripala, ali i za brojne druge osobe iz vodstva SKH. Tripalo je već nakon uvodne Titove kritike najužim suradnicima iz hrvatskoga vodstva predlagao da demonstrativno dadu ostavke. Međutim, suprotno tome, vođe makedonskih i slovenskih »partijskih liberala« Krste Crvenkovski i Stane Kavčič nagovarali su ga neka se brane, kazavši: »ako sruše vas, onda smo i mi gotovi«.²⁸ Slutnja da bi unutarnji partijski obračun mogao dosegnuti i druge dijelove države, nije bila bez osnove i kasnije se pokazala točnom.

Nakon sjednice u Karađorđevu vodstvo SKS je vodstvu SKJ javljalo da su Titove riječi u Karađorđevu naišle u Sloveniji na odziv potpore i da narod u Sloveniji izražava potporu odlukama Predsjedništva SKJ. Prema tom izvješću, Slovenci su naglašavali potporu borbi protiv svih onih koji djeluju protiv državnog uređenja i protiv bratstva i jedinstva, pri čemu nisu osuđivali samo hrvatski nacionalizam i šovinizam, nego i slične pojave u drugim republikama.²⁹ Ocjene o odzivu ljudi na odluke sjednice Predsjedništva SKJ u Karađorđevu i na njihovu realizaciju u Sloveniji nisu se razlikovale od izvješća iz drugih republika. Posvuda je bilo govora o tome da se slažu s Titovom kritikom i da treba obračunati s nacionalističkim ispadima u Hrvatskoj, ali isto tako da treba reagirati i na nacionalizam u vlastitoj republici.

O rezultatima sjednice u Karađorđevu morala su raspravljati i republička politička vodstva. Slovensko vodstvo nije odstupilo od stajališta da to zapravo nije slovenski problem. Zato i nije zanemariva činjenica da su na sjednici CK SKS 15. prosinca 1971. ovu temu uvrstili tek na kraj dnevnoga reda, kao petu točku prije točke »razno«. Nakon dugog uvoda Franca Popita, koji je objašnjavao stajališta vodstva SKJ sa sjednice u Karađorđevu i prepričao mišljenja koja su tamo zagovarali slovenski predstavnici, u nastavku su drugi diskutanti rjeđe spominjali Hrvatsku, a više se pitali o mogućim sličnim pojavama u Sloveniji i o slovenskom odnosu prema nekim stajalištima iz drugih dijelova

²⁸ M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 194.

²⁹ ARS, AS 1589, t.e. 1184-IV, Izveštaj o reaganju na 21. sednicu Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije; AS 1589, š. 1184-IV, Izveštaj o aktivnosti CK SK Slovenije i organizacija SK Slovenije posle 21. sednice Predsedništva SKJ.

Jugoslavije koji su kumovali napetim nacionalnim odnosima u državi. No, vodstvo slovenskog SK u skladu s dotadašnjom politikom nije zauzelo nikakva konkretna stajališta u odnosu prema Hrvatskoj, nego je smatralo da je samo po sebi razumljivo da promjene u Hrvatskoj moraju obaviti hrvatski komunisti sami.³⁰

Pred najvećim iskušenjem da promijeni »neutralnu« politiku, odnosno politiku nemiješanja u pitanje druge republike, bilo je slovensko vodstvo kad je republički sekretarijat za unutarnje poslove Slovenije primio poziv saveznoga sekretara za unutarnje poslove da pripremi bataljun policije za slučaj potrebe za policijskim posredovanjem u Zagrebu. Slovensko unutarnje ministarstvo je o tom zahtjevu odmah obavijestilo vodstvo SKS i naglasilo da bez njihova stajališta neće djelovati. Predsjednik CK SKS je zato 12. prosinca 1971. sazvao neke od najznačajnijih ljudi u Sloveniji. Pored Popita, na razgovoru su bili Andrej Marinc, Stane Kavčič, Sergej Kraigher, Mitja Ribičič i Janez Vipotnik. Popit ih je obavijestio o molbi za moguće posredovanje slovenske policije u Hrvatskoj i naglasio da se u saveznom unutarnjem ministarstvu boje da bi do izgređa koji bi zahtijevali intervenciju policije moglo doći već isti dan poslijepodne na nogometnoj utakmici Dinamo : Borac. Popit je predložio da se dogovore sljedeće: »a) ili je naše stajalište da u slučaju potrebe damo na raspolaganje zahtijevani bataljun milicije; b) ili da javimo da neka ne računaju na to«. Slovensko vodstvo bilo je jako suzdržano prema prijedlogu da bi sa svojim snagama represije posredovali u drugoj republici, iako su se pitali mogu li unaprijed odlučno otkloniti bilo kakvu pomoć mogućem suzbijanju težih sukoba, ako bi do njih zaista došlo. Smatrali su da bi bilo još gore ako bi morali za smirivanje unutarnjih konflikata pozvati u pomoć vojsku. Neke je smetalo što je za pomoć molio savezni sekretarijat za unutarnje poslove, a ne hrvatsko vodstvo koje bi trebalo biti nadležno za rješavanje sukoba na svom području. Najviše je molbu, dakako, podupirao predsjednik savezne vlade Mitja Ribičič, a najodlučnije je bio protiv, odnosno za pozitivan odgovor samo u najgorem slučaju,

³⁰ AS 1589, š. 15-IV, Magnetogram 24. seje centralnoga komiteja Zveze komunistov Slovenije, 15. 12. 1971.

Vipotnik. Međutim, Stane Kavčič nije htio odstupiti od načela da smiju pristati na pomoć isključivo ako bi molbu poslala Hrvatska, a ne na zahtjev savezne vlade. No, svi su bili jedinstvenog mišljenja da je uvijek bolje da moguće izgrede rješava policija, a ne da na ljude šalju vojsku.³¹

Najznačajniji slovenski političari odlučili su se na kompromis kompromisa, koji zapravo nije bilo izravno odbacivanje molbe savezne vlade, ali korištenjem mnogih »ako« i uvjeta naznačili su da se Slovenija želi svakako izuzeti iz posredovanja u nemirima u susjednoj republici. Odlučili su »da neka bude spreman bataljon milicije za kojeg su molili«, ali su i dodali »da ćemo ga poslati tek u krajnjem slučaju – ako će nastati takva situacija«. Na Kavčičev prijedlog dodali su i to da »taj bataljun ne ide izravno u intervenciju protiv izgređenika, nego da će obavljati druge, manje eksponirane zadaće (zaštita objekata, straže itd.)«. Saveznim tijelima vlasti načelno su ovo stajalište, da neće odobriti takve akcije, posredno naznačili i u zadnjem zaključku u kojem se kaže da će javiti »saveznomu sekretaru da su naše mobilne jedinice male i da ne mogu računati na veliki broj ljudi, jer može nastati potreba za sigurnosne mjere i u Sloveniji«.³²

Nakon sjednice u Karađorđevu slijedile su ostavke i čistke među vodećim hrvatskim političkim kadrom. Slovensko vodstvo se nije željelo upletati u te događaje, nego se o događajima informiralo neposredno od novoga hrvatskog vodstva. Zato je delegacija SKS u sastavu Milan Kučan, Andrej Marinc, France Popit i Sergej Kraigher 7. veljače 1972. posjetila Zagreb. Novo hrvatsko vodstvo objasnilo je da je »eskalacija nacionalizma u Hrvatskoj prodrla jako duboko u mase i u cijelu društvenu organizaciju« i da »sada otkrivaju uvijek nove činjenice o kojima u prvoj fazi borbe i suradnici u izvršnom komitetu nisu bili informirani«. Hrvatsko vodstvo je upozoravalo o hrvatskom i o srpskom nacionalizmu u Hrvatskoj. Slovenska delegacija je potvrdila neke sumnje koje je već prije imala u odnosu prema tješnjem povezivanju s Hrvatskom, iako je bilo teških optužbi novoga hrvatskog vodstva na

³¹ ARS, AS 1589, PD-5, Zabeleška razgovora, /.../ dne 12. 12. 1971. ob 14.30 na CK ZKS.

³² *Isto.*

račun prijašnjeg republičkog vodstva i dio političkoga rituala, prema kojem treba smijenjene prikazati u što slabijem svjetlu. Međutim, ocjena Hrvata o odsutnosti ozbiljnijih razvojnih projekata, jer, prema njihovim riječima oni »zapravo nemaju ozbiljnijih projekata u industriji za razvoj moderne velikoserijske proizvodnje koja bi bila sposobna uključivati se u jugoslavensko tržište i napose u međunarodnu podjelu rada«, bila je tek potvrda onoga što su neki slovenski političari razmišljali već nakon susreta s prijašnjim hrvatskim vodstvom. U odnosu prema gospodarskom razvoju Jugoslavije i problemu nerazvijenih, Slovenija i Hrvatska ostale su na istom brijegu. Naime, i novo hrvatsko vodstvo smatralo je da ne bi smjeli prihvatiti nijednu mjeru »koja bi otkrivala dvije ekonomske politike ili dva ekonomska sistema u Jugoslaviji«. Predstavnicima obaju republičkih partijskih vodstava jedinstveno su naglasili suprotstavljanje centralizmu ili bilo kojoj restauraciji starih već prevladanih odnosa u Jugoslaviji. Zanimljiva je i zabilješka slovenskih sugovornika o stajalištu hrvatskog vodstva o obnovi SKH: »Kažu da im je potrebna neka vrsta kulturne revolucije europskoga tipa. Smatraju da moraju plebejske mase dovesti u Partiju, jer drukčije Partija neće biti avangarda radničke klase i plebejskih masa. Oni su doslovno rabili taj izraz. Uz to kažu da treba Savez komunista odlučno očistiti malograđanskog činovništva i malograđanskog te činovničkog mentaliteta i svega korumpiranog što se u tom vremenu navuklo u Savez komunista.«³³

Stajalište novoga hrvatskog vodstva naznačilo je djelomičan povratak na staro, što je zatim ojačalo u idućim godinama, kad su nakon obračuna s hrvatskim vodstvom slijedili i obračuni s »liberalističkim« vodstvima u drugim republikama. U Sloveniji je ujesen 1972. predsjednik slovenske vlade Stane Kavčič bio prisiljen napustiti političku scenu, a morali su ga slijediti i njegovi brojni pristaše. I Kavčič je u sjećanjima, koja je napisao nakon svoje smjene, naglašavao da je slovenska suzdržanost do tješnjeg povezivanja s hrvatskim vodstvom u vrijeme maspoka izvirala djelomično iz toga što su, prema mišljenju

³³ ARS, AS 1589, t.e. 212-IV, Razgovor med predstavnikima CK ZK Slovenije in CK ZK Hrvatske, Zagreb, 7. 2. 1972.

većine slovenskoga političkog vodstva, zahtjevi maspoka u političkim pitanjima više naglašavali hrvatstvo, nego liberalizaciju. Poteze hrvatskoga vodstva ocjenjivali su kao nedorečene i brzoplete, što je moguće, primjerice, iščitati iz sljedeće ocjene Stane Kavčiča: »Hrvati se dižu i padaju. Sve ili ništa. Gorljivost u ništa, gorljivost za sve! I tako od Zrinjskoga i Frankopana, gdje su padale glave, preko mađarske revolucije sredinom prošloga (19.; prim. autora) stoljeća, kad su dobili za nagradu ono što su Mađari dobili za kaznu, i u staroj Jugoslaviji kad su na početku agitirali za sve (jugoslavenstvo) i dobili ništa, i od Mike (Tripala, prim. autora) i Savke (Dabčević-Kučar), kad su opet letjele glave.«³⁴

Kavčič je za poraz partijskih »liberala« optuživao prije svih neke ljude iz partijskog vrha. Za poraz svoje vlade je, kao i za vodstvo u Hrvatskoj, posve opravdano krivio Edvarda Kardelja, »koji je zajedno s Bakarićem odigrao i još igra glavnu ulogu u obračunu koji je počeo u jesen 1971. godine«. Ali »pravi smisao (obračuna) je osloboditi se svih osobnih političkih protivnika i konkurenata«. ³⁵ Ocjenjivao je da je u obračunima vjerojatno najviše izgubila Srbija, jer je, kaže, ostala bez najboljih kadrova. Na pitanje što će donijeti budućnost narodima na jugoslavenskom prostoru Kavčič je 28. studenog 1972. u svoj dnevnik proročanski zapisao: »Ne bojim se za Sloveniju. Ali muče me Srbija i Hrvatska. I što ako su moji strahovi i slutnje opravdani?«³⁶

³⁴ S. Kavčič, *Dnevnik in spomini*, str. 28.

³⁵ *Isto*, str. 150.

³⁶ *Isto*, str. 24.

Husnija Kamberović

PERCEPCIJA HRVATSKOG PROLJEĆA U BOSNI I HERCEGOVINI¹

Ideje *Hrvatskog proljeća* u Bosni i Hercegovini imale su višestruke dimenzije, pri čemu treba razlikovati kulturološke i političke aspekte ovoga pitanja. Moja je teza da su političke ideje *Hrvatskog proljeća*, koje su težile reformi jugoslavenske federacije i uspostavi »politike čistih računa« dugo vremena bile dobro prihvaćene u Bosni i Hercegovini, kako od običnih ljudi tako i od bosanskohercegovačke političke elite, bez obzira na velike razlike koje su postojale u razumijevanju »politike čistih računa«, dok su ideje o kulturi naišle na otpor bosanskohercegovačke političke elite, premda je dio kulturnih djelatnika promovirao te ideje po Bosni i Hercegovini. Bosanskohercegovačka politička elita je 1960-ih godina smatrala da iza ovih ideja ne stoji hrvatsko političko rukovodstvo nego krugovi iz Matice hrvatske i ocjenjivala je da te ideje predstavljaju atak na Bosnu i Hercegovinu i u funkciji su uspostave paternalističkog odnosa prema Bosni i Hercegovini. Treća dimenzija je djelovanje bosanskohercegovačkih studenata, koji su studirali u Zagrebu i koji su ideje studentskog pokreta prenosili u Bosnu i Hercegovinu. Tako su sva tri centra *Hrvatskog proljeća* (hrvatsko političko vodstvo sa Savkom Dabčević-Kučar na čelu, Matica hrvatska i studentski pokret) imala različite utjecaje na kretanja u Bosni i Hercegovinu i stvarala sliku tog pokreta u Bosni

¹ Ovaj rad predstavlja prve rezultate istraživanja u okviru projekta pod naslovom »*Hrvatsko proljeće*« u Bosni i Hercegovini (1967–1972), koji se realizira u Institutu za istoriju u Sarajevu.

i Hercegovini, a i odnos bosanskohercegovačke političke elite je bio različit prema djelovanju tih centara, premda se na kraju sveo na osudu i ideja i nositelja tih ideja. Razumijevanje ideja *Hrvatskog proljeća* u Bosni i Hercegovini bilo je određeno tadašnjim političkim kontekstom, kome su glavna obilježja u drugoj polovici 1960-ih godina davali tzv. Mostarsko savjetovanje u septembru 1966. kojim je otvoreno hrvatsko pitanje i u izvjesnoj mjeri pokrenut proces skidanja hipoteke ustaštva, koja je opterećivala hrvatsko stanovništvo u zapadnoj Hercegovini od kraja Drugog svjetskog rata, te oficijelno priznanje muslimanske nacije. Oba ova događaja bitno će određivati percepciju *Hrvatskog proljeća* i čak utjecati na odnose Hrvatske i Bosne i Hercegovine toga doba.

Mostarsko savjetovanje, što su ga 1966. organizirali CK SK Bosne i Hercegovine i Sreski komitet SK Mostar, osim što je pokazivalo da pitanje položaja Hrvata nije bilo prešućeno, jer su o tome sredinom 1960-ih u Bosni i Hercegovini otvorene političke debate, istodobno je bilo pokazatelj da je tadašnja vladajuća bosanskohercegovačka politička elita spremna rješavati hrvatsko nacionalno pitanje.² Pokazalo se, međutim, da su postojali i određeni otpori takvom otvorenijem pristupu za rješavanje hrvatskoga pitanja, te da priznanje pogrešaka i otvaranje tog pitanje nije istodobno značilo i spremnost svih političkih aktera za njegovo rješavanje. O tome svjedoči i Cvijetin Mijatović u govoru prištinskom aktivu u decembru 1967. kada je, govoreći o stanju u Bosni i Hercegovini, konstatirao da su neki bosanski komunisti, nakon Mostarskog savjetovanja 1966., smatrali da nije dobro što se otvara pitanje položaja Hrvata i posebno položaja Hrvata u zapadnoj Hercegovini, jer to može voditi »stvaranju Kosmeta« u Bosni i Hercegovini (tj. zapadna Hercegovina se nameće kao problem Kosmeta u Srbiji). Osim toga, Mijatović je naglasio da je Mostarsko savjetovanje otvorilo i kod Hrvata u zapadnoj Hercegovini izvjesne nove procese, pa su oni tražili da u saveznoj Vladi mora biti jedan Hrvat iz zapadne Hercegovine, dok je i dio srpskog stranovništva iz istočne Hercegovine počeo nastupati protiv stavova zauzetih na Mostarskom savjetovanju,

² Opširnije o ovome vidjeti u: H. Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011., 150–179.

smatrajući da Srbi iz istočne Hercegovine bivaju zapostavljeni na račun Hrvata iz zapadne Hercegovine. Sve je to ukazivalo na činjenicu da bosanskohercegovačka politička elita jeste sredinom 1960-ih otvorila hrvatsko nacionalno pitanje i u Bosni i Hercegovini, ali je tu riječ bila o »kontroliranom otvaranju« koje nije dopuštalo prelazak određenih granica koje su mogle ugroziti vodeću ulogu tadašnje vladajuće elite. Kada su se ideje *Hrvatskog proljeća* počele prelijevati iz Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu, bosanskohercegovačka vladajuća elita, koja je prije toga sama bila otvorila hrvatsko pitanje u BiH, počela je to doživljati kao atak na vlastitu poziciju i zbog toga se tome snažno suprotstavila, kao što pokazuju oštre reakcije na pojavu *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, te neki sudski procesi koji su uslijedili početkom 1970-ih godina, posebno suđenje mostarskom profesoru Ivanu Aliloviću. Osim toga, pojedina događanja na jugoslavenskoj političkoj sceni, te posebno podmetanje bombe u beogradskom kinu »20 oktobar« i željezničkoj stanici, te sudski procesi u Beogradu i Mariboru koji su nakon toga pokrenuti protiv pojedinaca rodnom iz zapadne Hercegovine, kao i široka medijska eksploatacija tih događaja u beogradskoj štampi, u značajnoj su mjeri diskreditirali nastojanja bosanskohercegovačke elite za veći utjecaj među hrvatskom nacionalnom zajednicom i utjecali na konfrontiranje s idejama *Hrvatskog proljeća* u Bosni i Hercegovini. Tako je *Hrvatsko proljeće*, zbog činjenice da je problem položaja Hrvata postavilo znatno oštrije nego je to moglo odgovarati bosanskohercegovačkoj političkoj eliti, na izvjestan način zaustavilo pomake koji su se u Bosni i Hercegovini u počeli primjećivati sredinom 1960-ih godina u odnosu na hrvatsko pitanje.

Drugo važno pitanje koje je utjecalo na razumijevanja ideja *Hrvatskog proljeća* u Bosni i Hercegovini bilo je oficijelno priznanje muslimanske nacije 1968. godine. Nerazumijevanje tog čina, što je bilo primjetno u pojedinim krugovima u Hrvatskoj, posebno u okviru Matice hrvatske, utjecalo je na odnos bosanskohercegovačke elite prema svim ostalim idejama koje su se iz kruga Matice hrvatske širile i u Bosnu i Hercegovinu. To je bilo posebno primjetno tokom 1970. i početkom 1971. godine, kada su se provodile pripreme za popis stanovništva, a iz

kruga Matice hrvatske se iskazivala osporavanja muslimanskoga nacionalnog identiteta. Zbog toga je bosanskohercegovačka elita zabranjivala djelovanje Matice hrvatske po Bosni i Hercegovini, te posredstvom vlastitih medija, posebno lista *Oslobođenje*, oštro reagirala na novinske tekstove u kojima se osporavao nacionalni identitet Muslimana.

Sve ovo je pokazivalo da je tokom 1960-ih nacionalno pitanje postalo dominirajuća tema u jugoslavenskim unutarnjim odnosima. U Bosni i Hercegovini to je dostiglo vrhunac na Petom kongresu SK BiH, održanom u Sarajevu od 9. do 11. januara 1969. Na Kongresu su se ispoljili različiti pogledi, među ostalim i na konstituiranje BiH kao samoupravne i državne zajednice i njene ravnopravnosti u jugoslavenskoj zajednici, te o međunacionalnim odnosima u BiH i Jugoslaviji. U kongresnoj Komisiji za međunacionalne odnose vodila se polemika o tim pitanjima. Jedni su iznijeli tezu da je ideja o autonomiji, odnosno formiranju republike Bosne i Hercegovine, nastala tek u Narodnooslobodilačkom ratu i da se ona »formirala isključivo radi jednog pravilnog rješavanja nacionalnog pitanja«, a da su, rečeno je, u sklopu tih osnovnih problema, uzeti u obzir i dugogodišnji historijski elementi zajedničkog života. Plasirana je teza o tome da »oblikovanje i formiranje zajedničkog života kroz republiku kod nas je uslovalo da se to u isto vrijeme odvija i kroz daljnje povezivanje hrvatskog dijela nacije sa Hrvatskom i srpskog dijela nacije sa Srbijom«. Govoreći o pripadnicima srpske i hrvatske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini, rečeno je da »su to dijelovi nacije vezani za dvije glavne nacije koje danas žive u Jugoslaviji«. Interesantan je politički smisao teze da su Srbi i Hrvati dvije glavne nacije u Jugoslaviji, kao i »sugestije« da se Srbi i Hrvati iz Bosne i Hercegovine, kao dijelovi srpske odnosno hrvatske nacije, »vezuju za svoje matične republike« (diskutant je to precizno izrazio govoreći o »povezivanju hrvatskog dijela nacije sa Hrvatskom i srpskog dijela nacije sa Srbijom«). Sugerisući to Srbima i Hrvatima iz Bosne i Hercegovine, objektivno, plasirana je teza da je Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina »matična republika« samo muslimanskog, a ne i drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive.

Tokom ovih diskusija u kongresnoj Komisiji za međunacionalne odnose čak je iznesena i ideja da se SK BiH, kao i SR BiH, po uzoru

na jugoslavenski federalizam, »kompromisno pocijepaju«, a Republika konstituira kao federacija nacija. Zastupnici te teze tvrdili su da Bosna i Hercegovina nije konstituirana kao republika, jer tu postoje »tri individualiteta, koji, htjeli ili ne htjeli, ali sasvim je normalno da se bar ova dva individualiteta, Srbi i Hrvati, moraju da vežu za svoju maticu, za hrvatsku naciju, i za srpsku naciju«. Kongres je, međutim, odbacio takve teze i time odredio buduće okvire odnosa prema idejama *Hrvatskog proljeća* u Bosni i Hercegovini, sve češće karakterizirajući te ideje kao nacionalističke. Pokazao je to Enver Redžić na samom početku 1970., govoreći na Šestoj sjednici savezne konferencije SSRN u Beogradu 8. januara 1970. godine. Redžić je tada, govoreći o izvještaju o radu Savezne konferencije, naglasio kako tu nije bilo puno riječi o nacionalizmu i šovinizmu, pojašnjavajući kako ima u vidu »srpski i hrvatski nacionalizam, koji je pokazao rijetku upornost i sadržajno različite pretenzije u Bosni i Hercegovini i prema ovoj Bosni i Hercegovini. Ta aktivnost nacionalista ne nailazi na tako snažan otpor na kakav bi trebalo da naiđe«. Argumentirajući tu tezu, Redžić je naveo pisanje nekih kulturnih časopisa iz Hrvatske, u kojima se Bosna i Hercegovina sve češće tretira »sa često veoma otvorenih nacionalističkih pozicija«. Naglasio je da »svako svojatanje Bosne i Hercegovine (je) razbijanje bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije, a svaka neosjetljivost prema takvim pokušajima samo ide na ruku apetitima nacionalista«. Nije zaboravio spomenuti kako ni »Bosna i Hercegovina nije imuna od šovinizma koji se manifestuje u pokušaju razbijanja jedinstva naroda koji žive u ovoj Republici – čime se neminovno ide na pokušaje razbijanja jedinstva naroda i narodnosti čitave naše zemlje«. ³

Dok se na ovaj način suprotstavljala idejama koje su se iz kruga Matice hrvatske širile po Bosni i Hercegovini, bosanskohercegovačka je elita smatrala da iza tih ideja ne stoji hrvatsko političko vodstvo. Takvo uvjerenje bit će prisutno sve do sredine 1971. godine, kada je bosanskohercegovačko rukovodstvo u svojim pogledima poistovjetilo

³ »Šesta sjednica Savezne konferencije SSRN Jugoslavije. Osuda nacionalizma – u svim pravcima«, *Ostobodenje*, 9. 1. 1970., 1, 4.

sve nositelje *Hrvatskog proljeće* i podržalo Tita u njegovom rušenju hrvatskog rukovodstva. Prije toga je postojala određena politička bliskost bosanskohercegovačkoga i hrvatskog rukovodstva, koja se sastojala u zahtjevima za reformom odnosa u federaciji, dok su se o ekonomskim pitanjima, prije svega o odnosima »razvijenih« i »nerazvijenih«, ispoljavale znatne razlike. Naime, Bosna i Hercegovina se sredinom 1960-ih godina, kao i Hrvatska, zalagala za politiku »čistih računa« u federaciji, ali se pokazalo da razumijevanje te »politike čistih računa« nije jednako kod svih. Činjenica važna za razumijevanje širega konteksta događanja vezanih za *Hrvatsko proljeće* u Bosni i Hercegovini sastoji se u uvjerenju BiH da nema ravnopravan status u jugoslavenskoj federaciji, demonstrirajući to uvjerenje otvaranjem rasprave u Vijeću naroda Savezne skupštine. Te rasprave vodile su produbljivanju nerazumijevanja partijskih i republičkih elita Bosne i Hercegovine i Hrvatske, koje su krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina organizirale nekoliko izravnih susreta na kojima se raspravljalo o spornim pitanjima u odnosima dviju republika.

Prvi značajniji susret u Sarajevu, kome je domaćin bio Branko Mikulić, održan je u maju 1968. godine, a hrvatsku delegaciju vodila je Savka Dabčević-Kučar. Ovaj je sastanak održan u vrijeme kada su se odnosi između pojedinih republičkih lidera već zaoštravali. Upravo tada su hrvatski mediji otvorili pitanje ugostiteljskog objekta Vis kod Dubrovnika, posredstvom čega su nastojali kompromitirati bosanskohercegovačko rukovodstvo, što je, uz već zaoštrene rasprave o jeziku, dovelo do oštrih reakcija iz Bosne i Hercegovine. Premda se naglašavalo da ova posjeta hrvatske delegacije ima prije svega privredne ciljeve,⁴ bilo je jasno da su političke teme dominirale i da su nagovještavale početak dubljeg neslaganja između dva rukovodstva. Ta su se neslaganje nastavila i naredne godine, o čemu svjedoči i Branko Mikulić u svojim bilješkama. Početkom 1969. on je zabilježio svoj razgovor sa Stanetom Kavčičem prilikom njegovog pokušaja da sastavi novu jugoslavensku vladu. Kavčič je, naime, predlagao da u sastav vlade dođu, između ostalih, Savka Dabčević iz Hrvatske i Branko

⁴ »Delegacija Izvršnog vijeća Hrvatske u Zenici«, *Oslobođenje*, 25. maja 1968., 3.

Mikulić iz Bosne i Hercegovine, ali je Dabčević stavila primjedbu tvrdeći da »BiH nema zamjenu za Mikulića« na republičkoj razini, te dodala da se ona i Mikulić »ne slažu«. Mikulić je samo zabilježio da je to Savkino isticanje njihovog neslaganja »interesantno«, ne ulazeći dalje u objašnjenja šta to zapravo znači.⁵

Neslaganje bosanskohercegovačkih i hrvatskih lidera krajem 1960-ih godina posebno je došlo do izražaja u pisanju dijela hrvatske štampe o Bosni i Hercegovini, pri čemu je bosanskohercegovačko rukovodstvo posebno bilo osjetljivo na tekstove vezane za bosansku imovinu u Dubrovniku, na otoku Lapadu. Riječ je o neslaganjima u vezi s vilom Vis. Naime, dio hrvatske štampe, u čemu je prednjačio *Vjesnik u srijedu*, pokušavao je kompromitirati bosanskohercegovačko rukovodstvo nizom napisa, kako je to ocijenio Mikulić, i poveo kampanju protiv Bosne i Hercegovine pokušavajući dokazati »da IV SR BiH daje otpor razvoju samoupravljačkih i tržišnih odnosa«, prebacujući time predmet spora oko bosanske imovine sa čisto pravnih na teren političkih odnosa. Naime, u jednom članku u *VUS*-u nastoji se dokazati kako SR BiH zalaganjem za bosansku imovinu nastoji »ozakoniti privilegije za određeni krug korisnika i da to plaćaju radni ljudi te republike. U tom cilju daju se i podaci o *privilegijama* koje su uživali funkcioneri SR BiH. Izgleda mi«, veli Mikulić, »da nisu u pitanju samo aluzije na naše drugove, već i na goste SR BiH«. Mikulić je procjenjivao da ti napadi iz dijela hrvatske štampe pokušavaju Bosni i Hercegovini čak »odreći status republike!«, te da to predstavlja »poziv građanima BiH da tom rukovodstvu otkazu povjerenje, što je u svemu veoma simptomatično i sa stanovišta odnosa među našim republikama odnosno ponašanja

⁵ Arhiv Federacije BiH, fond Branka Mikulića, k. 7, Sastanak sa Kavčičem, 17. februar 1969. Ovaj razgovor Kavčiča i Mikulića zanimljiv je i zbog toga jer pokazuje zategnutost u tadašnjim odnosima među republičkim elitama, a Kavčič je, prema onome što je Mikulić zabilježio, komentirajući odnos hrvatske političke elite prema saveznom centru, referirajući se na članak pod naslovom »Šta je to hrvatski politički modernizam« objavljen u listu *Borba*, rekao: »Moramo prestati da se driblamo ili ćemo se razići sa krvlju. Igramo se. Na Tita se vrše uticaji, a on nema snage da im se suprotstavi«. O pokušajima da Stane Kavčič početkom 1969. sastavi Vladu i o odbijanju Savke Dabčević, Krste Crvenkovskog i Mike Tripala da u tome sudjeluju vidjeti u Božo Repe i Jože Prinčič, *Pred časom. Portret Staneta Kavčiča*, Ljubljana 2009., 30, 52-53 (zahvaljujem kolegi Boži Repe na ovoj informaciji).

rukovodstva SR H prema SR BiH«. Mikulić kaže da nema nikakvoga značaja to što hrvatsko rukovodstvo izjavljuje kako nema ništa s time, jer o tome pišu novine. Čak ni zajednički poduhvati, poput otvaranja tzv. Bosanske magistrale (puta Županja–Tuzla, koji kod Županje izlazi na autoput Beograd–Zagreb) u septembru 1968., nisu mogli prikrivati neslaganja republičkih lidera, uprkos simboličnom nazivu mosta na Savi koji je dobio ime »Bratstvo i jedinstvo«, i uprkos tekstova u novinama i televizijskim snimcima koji su prikazivali oduševljenu atmosferu.

Izgledalo je da su odnosi dobri, ali nije baš sve bilo tako, ni na političkoj ni na ekonomskoj razini. Politički odnosi između republike su se zaoštravali, privredni odnosi su nailazili na teškoće, rasprave u federaciji su postajale sve oštrije, posebno o problemima razvoja nerazvijenih, u Beogradu se još osjećao miris eksplozija na željezničkoj stanici i u kinu, završene su Olimpijske igre u Meksiku, a Neda Krmpotić u članku objavljenom u *Vjesniku* piše i o tome kako je Jugoslavija sastavljena od šest republika, te »pet glavnih naroda i drugih nešto manje glavnih naroda«. Sve je to izazvalo oštre reakcije iz Sarajeva, gdje su među ovima »manje glavnih« prepoznati Muslimani, kojima je upravo tada priznato pravo na vlastiti identitet (koji su osporavali i neki krugovi u Beogradu, u čemu su prednjačili Dobrica Ćosić i Jovan Marjanović, koji su o tome javno istupili na plenumu CK SK Srbije).

Sve je to zaoštravalo odnose Bosne i Hercegovine i Hrvatske i utjecalo na percepciju ideja *Hrvatskog proljeća* u Bosni i Hercegovini. Na sjednici CK SK Hrvatske 21. februara 1969. Jure Bilić je naveo kako su neki napisi u hrvatskoj štampi, posebno u *Vjesniku u srijedu* i *Hrvatskom književnom listu*, nanijeli štetu odnosima Hrvatske i Bosne i Hercegovine. To je bio razlog da se dva rukovodstva sastanu u aprilu 1969. i o tome povedu raspravu.⁶ U isto vrijeme je u Zagrebu, uz prisustvo predstavnika IB Predsjedništva SKJ, održan sastanak predstavnika CK SK BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije, na kojem se

⁶ Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, Fond Cvijetina Mijatovića, k. 3. (Nedatirani stenogram razgovora delegacija BiH i Hrvatske. Isti stenogram, također nedatiran, nalazi se i u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, CK SKH, 4884).

razgovaralo o problemima jezika i istorije književnosti. Na sastanku je zaključeno da Matica hrvatska i Matica srpska rasprave o jeziku sve više pretvaraju u debate za ostvarenje političkih ciljeva. To se posebno negativno odražava na stanje u Bosni i Hercegovini, gdje te rasprave imaju negativne posljedice za nacionalne odnose, a »zahtjev nekih hrvatskih književnika za promjenom naziva jezika ima u Bosni i Hercegovini direktno političke implikacije«. Bosanskohercegovačka delegacija je posebno insistirala na neprihvatljivosti »tendencija nacionalnog opredjeljivanja za jezičke varijante«, jer se to jako negativno odražava na Bosnu i Hercegovinu i posebno Muslimane, koji se time faktički dovode pred nužnost »opredjeljivanja za Srbe ili Hrvate, a to je neprihvatljivo«. ⁷

Ubrzo nakon ovog, u aprilu je organiziran novi sastanak delegacija Bosne i Hercegovine i Hrvatske u Zagrebu 21. oktobra 1969. ⁸ Mikulić je odmah na početku razgovora istakao kako nije zadovoljan odnosima među dvjema republikama, te da je potrebno riješiti ta pitanja kako ne bi došlo do većih neželjenih posljedica. Rekao je da se tokom 1968. u Sarajevu razgovaralo o pojedinim pitanjima odnosa dviju republika, te da je i u 1969. o tome bilo razgovora u nekoliko navrata, kako u Beogradu tako i u Zagrebu, ali su i nakon toga sporna pitanja ostala neriješena, pri čemu je bosanskohercegovačka delegacija posebno isticala »oživljavanje paternalizma prema Bosni i Hercegovini iz raznih krugova u Hrvatskoj – u časopisima, historiografiji, štampi itd., od kojega se, što nas iznenađuje, ne ograđuju rukovodstva u Hrvatskoj«. Bosanci su navodili i konkretne knjige, s čijim se tezama nisu slagali i koje su karakterizirali kao »neprijateljske« prema Bosni i Hercegovini (knjiga Krešimira Georgijevića: *Hrvatska književnost od XVI do XVIII. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, pisanje Trpimira Macana u kojima se »napada prof. dr. Marko Šunjić i dr. Rade Petrović – kao izdajice hrvatskog naroda. ... Pisanje HKL je posebna priča. Iz broja u

⁷ Informacija o sastanku predstavnika centralnih komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije.

⁸ Magnetofonski snimak sa sastanka rukovodilaca CK SKH sa rukovodiocima CK SK BiH održan u Centralnom komitetu SK Hrvatske, 21. 10. 1969.; Vidjeti i AFBiH, BM, br. 69/69, Sastanak u Zagrebu, 21. 10. 1969.

broj javljaju se članci i putopisi urednika Tomičića. U njima se govori o *hrvatskoj Bosni*, o *hrvatskim muslimanima* /uvijek malim slovom/, o krajevima naseljenim isključivo srpskim i muslimanskim življem kao hrvatskim itd. Inače, posebna pažnja se posvećuje rasturanju HKL u Hercegovini. Mi više nećemo vršiti uticaj da se u štampi i časopisima naše Republike ne pojavljuju reakcije na ovakva pisanja u BiH. Smatramo da ima osnova za sumnju da su rankovićevske snage u sprezi sa nacionalističkim u Hrvatskoj /nema razlika među nacionalizmima, a pogotovo ne u odnosu na BiH/«).

Na ovom je sastanku Mikulić informirao svoje hrvatske domaćine da se »u krugovima kulturnih radnika u BiH javlja mišljenje, kojima se suprotstavljamo i koja nas brinu, da iza svega stoji CK Hrvatske, a HKL i drugi listovi i časopisi samo su sredstva u borbi sa drugim republikama ili federacijom. To su mišljenja iz tih krugova. Bošnjakluk. Bolje bi bilo da iz Hrvatske čujemo reakcije na ovakve pojave. Ako mi budemo reagovali biće teže.«

Mikulić je u nastavku govorio o paternalističkim tendencijama prema privredno nerazvijenim republikama i pokrajini, s akcentom da sve to zaoštava i odnose između Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Jakov Blažević je govorio kako pristup problemima svake republike treba biti sa stanovišta interesa Jugoslavije i da je dogovor republika potreban radi jačanja federacije, a Savka Dabčević je govorila o nezadovoljstvima zbog sporog provođenje reformi, neefikasnosti sistema (tužilaštva i slično). Izrazila je saglasnost o potrebi dijaloga među republikama. Isticala je kako »federacija nije nadsamoupravno i nadnacionalno tijelo«, zatim saglasnost u pogledu povezivanja nacionalističkih i unitarističkih snaga, govorila je o nacionalistima (ustaškoj i proustaškoj emigraciji), šovinstima koji ne nastupaju uvijek otvoreno, »a ima ih i u SK« itd. Odbila je tezu da je rukovodstvo Hrvatske inertno u borbi protiv nacionalizma, ali je rekla kako o tome određene poteškoće stvara i štampa u kojoj se objavljuju senzacionalistički članci o tome kako je u Hrvatskoj gotovo došlo do »ustaške pobune«.

Nakon ovog susreta u Zagrebu održana je Trinaesta sjednica CK SK BiH 13. novembra 1969., na kojoj se raspravljalo o situaciji u zemlji i

Bosni i Hercegovini. Mikulić je govorio kako je u posljednje vrijeme u BiH narasla svijest o potrebi razvoja oslanjanjem na vlastite snage, a iz toga je izgrađena svijest o potrebi »sve većeg konstituisanja Republike kao samoupravne društveno-političke zajednice ravnopravnih naroda BiH i njene ravnopravnosti u jugoslavenskoj zajednici«. Kaže da je bilo i otpora takvoj politici razvoja i integracije BiH. »Proglašavala se takva politika centralističkom i etatičkom, upućivane su kritike zbog navodnog zatvaranja u republičke granice, pa čak i uvrede da se Bosna i Hercegovina želi, bezmalo, 'razvijati na suprotnostima susjeda, špekulišući na njima (misli se na Srbiju i Hrvatsku) kao i svojevremeno Kulin ban'. (...) U novije vrijeme izmišljena je formula kojom se tendenciozno i zlonamjerno pokušava prikazati da SR BiH nije državna zajednica svih naroda BiH, već samo pojedinih regija. Bilo je i ima i drugih kontra-poteza i udaraca. U istom ovom vremenu djelovale su i tendencije zatvaranja pojedinih regiona i njihovog konstituisanja, čak i političkog, suprotstavljanja interesa dijelova (regiona) interesima cjeline (Republike), ili se kvalifikuju kao slijepi izvršioци politike pojedinih grupa. Kadrovi su u Republici kad-kad razvrstavani na zastupnike interesa ovog ili onog područja, što je, smatram, smišljen potez sračunat pored ostalog i na razbijanje jedinstva u rukovodstvu republike...«.

Na narednoj, Četrnaestoj sjednici CK SK BiH, održanoj 11. decembra 1969., raspravljalo se o »Aktivnostima SK BiH na rješavanju aktuelnih idejno-političkih pitanja razvoja Republike«, te je usvojen i dokument »Informacija o djelovanju antisamoupravnih i antisocijalističkih snaga«. Obje ove sjednice (13. i 14.) važne su za razumijevanje stava Bosne i Hercegovine prema idejama *Hrvatskog proljeća*. Na Četrnaestoj sjednici Mikulić je, između ostalog, informirao o razgovorima sa Titom (on kaže »intimnim«), koji je malo prije toga boravio u Sarajevu i postao počasni član ANUBiH. Mikulić se žalio Titu da u Srbiji i Hrvatskoj ima onih koji još uvijek računaju na podjelu Bosne i Hercegovine, a Tito je potaknuo lidere da se takvim paternalističkim potezima odlučno suprotstave. Takav Titov stav bio je jako važan za kasnije odnose Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Ubrzo nakon toga, već na savjetovanju predsjednika općinskih konferencija i sekretara općinskih komiteta SK BiH, održanom 8. januara

1970. u Mostaru, Mikulić je govorio o paternalističkim tendencijama iz susjedstva, o negiranju nacionalnog identiteta Muslimana, tvrdnjama o hrvatstvu i srpstvu Bosne i Hercegovine, te posebno ukazao na »tendenciozno izvještavanje o obnovi Bosanske krajine i navodno manipuliranje sredstvima pomoći koja stižu u krajinu«. Mikulić je ocjenjivao da je cilj tih napada osuda bosanskog vodstva koje, navodno, vodi špekulantsku i separatističku ekonomsku politiku, a krajnji cilj je da se obnova Bosanske krajine »povjeri nekom drugom, a ne organizacijama i rukovodstvima u Bosni i Hercegovini«. ⁹ Mikulić kaže da su s istim ciljem proturane i glasine o velikim troškovima izgradnje Skenderije i premijere filma »Bitka na Neretvi«. »Sve se to pokušava povezati s teškom situacijom u Bosanskoj krajini, u kojoj, kažu člankopisci, na mrazu i vijavici čami nezbrinuto na hiljade ljudi, dok se u Sarajevu troše sredstva na grandomanske objekte i na premijeru jednog filma«. Željelo se pokazati da se u BiH sredstva rasipaju i da zbog toga ne treba pomagati to rukovodstvo u obnovi Bosne.

Tada se već držala i Deseta sjednica CK SKH (Zagreb 15.–17. januar 1970.), a reakcije u Jugoslaviji na stavove s te sjednice bile su različite. Ivo Družijanić, dopisnik TV-Beograd iz Zagreba, u februaru 1970. je primjećivao da su neka republička rukovodstva rezervirana prema toj sjednici (rukovodstvo u Srbiji), da neka daju određenu vrstu podrške (rukovodstvo u Makedoniji), da su neka odlučno protiv (rukovodstvo Bosne i Hercegovine »jer je konzervativno«, dok je Slovenija »ljubomorna i surevnjiva što je Hrvatska postavila i otvorila tako krupna pitanja i da im Slovenija iz pakosti pruža otpor«). ¹⁰ Međutim, uvjerljivija je tvrdnja da je rukovodstvo Bosne i Hercegovine bilo vrlo oprezno prema stavovima sa Desete sjednice CK SK Hrvatske. Branko Mikulić je, pripremajući se za sjednicu Izvršnog biroa u martu 1970., na kojoj se raspravljalo o Desetoj sjednici, u svojim bilješkama zapisao da rukovodstvo Bosne i Hercegovine to pitanje neće pokretati, a ako drugi to pokrenu, stav Bosne i Hercegovine je da je to »stvar CKH, njegove zrelosti i odgovornosti«. Međutim, Cvijetin Mijatović je ipak

⁹ B. Mikulić, *Rasprave*, Sarajevo 1978., 63.

¹⁰ Z. Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*, Beograd 1989., 345.

nastupio vrlo oštro. Govorio je o političkoj krizi, ali je naglašavao kako je to kriza rukovodstva, za razliku od stanja među narodom i u ekonomiji. Isticao je da je najvažniji problem nedostatak povjerenja jednih političkih vodstava prema drugim, a o aktuelnim pitanjima vezanim za Desetu sjednicu CK SK Hrvatske naglašavao je da se Savez komunista nalazi pred velikom dilemom: »Može li neki organ ili rukovodstvo jedne republike svojim odlukama stavljati, tako da kažem, pred gotov čin druge republike ili federaciju kada su te odluke politički od krupnog značaja za cijelu zemlju? Da li mi imamo apsolutnu ili relativnu samostalnost republičkih Saveza komunista i republičkih rukovodstava? Šta znači pritisak i zahtjev za postrojavanje iza nekog parcijalnog stava ili interesa, ili odluke za koju se određeni forum sâm odlučio, i sâm jedino za to može da odgovara. Može li se rukovodstvo Jugoslavije prema jednoj republici ili prema jednom republičkom rukovodstvu odnositi na jedan način, prema drugoj na drugi način i slično? (...) Mislim da ima logike u (...) načinu razmišljanja kao što je sljedeće: kao što ne možemo osporavati jednoj republici ili ma kom nadležnom forumu pravo da u punoj mjeri samostalno odlučuje u svojoj nadležnosti, tako ne možemo osporavati pravo drugim republikama da prema tome zauzmu svoj pozitivan ili negativan stav ili da zauzmu nikakav stav.« Mijatović je dalje naglašavao da se događaji u jednoj republici nužno reflektiraju i na događaje u drugim republikama, pa se pitao: »Da li se mi, Savez komunista Jugoslavije, razvijamo u šest potpuno samostalnih partija i neku labavu njihovu konfederaciju (...) Da li mi, uopšte, u Jugoslaviji idemo u neki državni sistem klasične buržoaske federacije ili klasične konfederacije? Je li to alternativa unitarizmu i centralizmu, o kome s pravom i s punom osudom vrlo glasno govorimo, i etatizmu, o kome, naročito onom republičkom, manje, znatno manje, govorimo?«. Mijatović je malo kasnije pojasnio šta je mislio kada se pitao može li se rukovodstvo Jugoslavije »prema jednoj republici ili prema jednom republičkom rukovodstvu odnositi na jedan način, prema drugoj na drugi način i slično?«, navodeći reagiranje u vezi s tzv. Cestnom aferom, kada je jugoslavensko rukovodstvo reagiralo odlučno. »Ja neću da poredim suštinu pitanja i okolnosti u Hrvatskoj i Sloveniji zato što to nije isto. Ali, u tom pogledu, [u] pogledu potrebe za blagovremenim

informisanjem i usaglašavanjem djelovanja i ponašanja, javljala se slična potreba da budemo blagovremeno informisani i u toku ovoga što se zbiva i što se namjerava preduzeti.« Mijatović je dalje kazao kako borba protiv unitarizma nije monopol jedne republike, ali smatra da hrvatsko rukovodstvo želi ostaviti dojam da se jedino ono bori protiv unitarizma, dok drugi to ne razumiju ili čak daju otpor toj borbi. Novinari, prema Mijatovićevom mišljenju, tu tezu dalje razrađuju, »pa, tako reći, izgleda da su svi oni koji javno ne podržavaju u svemu Deseti plenum unitaristi ili bliski unitarizmu.« Prema Mijatovićevom mišljenju, ta težnja za avangardizmom nije prisutna samo u Hrvatskoj, nego i u Bosni i Hercegovini, te navodi da su se pojave avangardizma u Bosni i Hercegovini mogle uočiti i na plenumu CK SK BiH, kada su te pojave analizirane. Tu se avangardizam ispoljava na »tzv. monopolu na jugoslovensku državnost i državotvornost, tobože veću nego kod drugih.« U nastavku diskusije govorio je o strahovanjima u Bosni i Hercegovini od srpsko-hrvatskog sporazumijevanja na račun Bosne i Hercegovine ili nekog drugog.

Ovakva Mijatovićeva diskusija potaknula je Vladimira Bakarića da u svojoj diskusiji iznese svoj stav prema Bosni i Hercegovini. »Smatram da ima mnogo stvari u Bosni s kojima se ne slažem. (...) Međutim, smatram da je Bosna učinila jedan ogroman korak naprijed, da je prestala biti provincijom, i da je postala pravi subjekt u ovoj Jugoslaviji, i da je tu napravila jedan ogroman korak naprijed. Mislim da je za Jugoslaviju jedno od najvažnijih pitanja što je ona međunacionalne odnose unutar Bosne počela samostalno rješavati i to samostalno bez uplitanja naših i bez uplitanja bilo koga. Mislim da, bez obzira slagali se u detalju ili ne, tu stvar treba podržati, i mislim da je to za budućnost Jugoslavije jedna od najvažnijih stvari. Mi sa Bosnom saradujemo na razne načine, na lijep način i svađom. Ima cijeli niz problema, naročito na onom južnom dijelu gdje svađe još i danas traju i gdje je učinjen niz svinjarija na račun Bosne.¹¹ Branko [Mikulić] mi je danas pričao o tim raznim kvalifikacijama koje dobivaju. Obično je tako da kada

¹¹ Bakarić je ovdje vjerovatno mislio na nesporazume do kojih je dolazilo u vezi s korištenjem vile Vis na Lapadu kod Dubrovnika te na određene špekulacije u vezi s obnovom Rankovićeve vile.

netko nije u pravu onda upotrebljava teške riječi, a kad je u pravu onda upotrebljava prave termine. Prema tome je vjerovatno i to da u materijalnim stvarima oni naši nisu u pravu i zato vas tako optužuju, ali to je svinjarija o kojoj mi treba da povedemo računa.«

Tako je izgledalo da Bosna i Hercegovina ne želi preuzeti vodeću ulogu u reakcijama na Desetu sjednicu, ali da također ne želi ostati niti posve po strani, pogotovo što su događanja u Hrvatskoj imala svoga odraza u Bosni i Hercegovini. Zbog toga je 20. i 21. maja 1970. došlo do susreta u Sarajevu.¹² Na ovom je sastanku Hamdija Pozderac u ime Bosne i Hercegovine predstavio situaciju u ovoj republici, govoreći posebno o problemima jezika, ali i o odnosima republika i federacije, zalažući se za demokratsko i institucionalno rješavanje svih nespo- razuma, napominjući da i u Bosni i Hercegovini ima snaga koje bi te probleme rješavale mimo demokratske procedure i izvan struktura vlasti. Isticao je odlučnost vodstva SK BiH da se suprotstavlja svim pokušajima stvaranja nepovjerenja prema komunističkim vodstvima u drugim republikama te »širenja nacionalne netrpeljivosti«. Ovo je, očito, trebalo značiti da rukovodstvo Bosne i Hercegovine gaji povje- renje u rukovodstvo Hrvatske, ali da »nacionalističke snage« moraju naići na otpor. Potom je Pero Pirker govorio o političkoj situaciji u Hrvatskoj, koju je ocijenio pozitivnom, naglašavajući »da je došlo do sazrijevanja svijesti o razumijevanju problema drugih sredina i da jača demokratska atmosfera ne samo u SK, nego u društvu u cjelini, a posebno se osjeća veliko povjerenje ljudi u vodstvo SKH, i to bez obzira na regije ili nacionalnu strukturu stanovništva u tim regijama«. Rekao je također da je CK Hrvatske imao razgovore sa Maticom hrvatskom, u kojoj su ih uvjerali kako oni nisu formirali odbore MH po Bosni.

Pirker kaže da su ga iz Matice hrvatske uvjerali »da oni imaju nešto članova koji su upisani kao članovi Matice hrvatske iz područja Bosne i Hercegovine, ali da oni nisu niti da žele formirati ogranke Matice hrvatske. To im je naročito poslije ovog hapšenja u Mostaru

¹² Magnetofonski snimak razgovora sa delegacijom SR Hrvatske i SR Bosne i Hercegovine 20. maja 1970.

oni pripremaju neko pismo meni, to su najavili i Hamdiji vjerovatno, jer su rekli da će sekretarima i jedne i druge republike pisati sve svoje šta rade i poslaćemo vam sve što smo radili u zadnjih 10 godina da vidite, da ne mogu odgovarati za bilo koji istup pojedinaca, a da to pod okriljem Matice hrvatske nije. Mi smo naime imali s njima razgovor na tu temu upravo na onaj rad Matice hrvatske na području Bosne itd. Mislim da takva izjava u štampi bi bila dobra i ja ću dati, prema tome da se oni ograde od svega onog što eventualno neko u njihovo ime bilo šta može da čini«. Tako se rukovodstvo SK Hrvatske distanciralo ne samo od rada Matice hrvatske, nego je zapravo branilo samu Maticu tvrdnjom da ona uopće ne stoji iza događanja u Mostaru i Hercegovini, gdje su se njihove ideje o jeziku i kulturi već širile među hrvatskim stanovništvom.

S druge strane, rukovodstvo Bosne i Hercegovine je time jačalo svoju poziciju, što je bilo primjetno naročito nakon Titova posjeta Mostaru u avgustu 1970., kada je pozvao bosanskohercegovačke lidere da ne dopuštaju da se Zagreb i Beograd upliću u unutarnje stvari Bosne i Hercegovine i da »mute vaše međusobne odnose«. Tito je naglasio da je čuo da ima širenja šovinizma u Hercegovini, a spominje da je čuo i za jedan konkretan slučaj (očito je u pitanju suđenje Ivanu Aliloviću), te poziva bosansko rukovodstvo da se s tim najodlučnije obračuna »kao sa klasnim neprijateljem«.

Sve je to dovelo do poznate sjednice Republičke konferencije SSRN Bosne i Hercegovine 29. septembra 1970. na kojoj se diskutiralo o političkoj situaciji u Mostaru, a Milentije Šulentić, predsjednik općinske konferencije SSRN Mostar, posebno se osvrnuo na suđenje Ivanu Aliloviću. Govorio je o »dugogodišnjoj neprijateljskoj djelatnosti« Ivana Alilovića, još iz vremena dok je studirao na Filozofskom fakultetu u Skopju, a i poslije 1969. kritizirao je ideju bošnjakstva »navodeći da je bošnjakluk kurs muslimanski orijentisanih intelektualaca koji bi htjeli da Bosna bude sinonim muslimanstva. On [Alilović] smatra da se nijedan Hrvat u BiH nije uspio izdvojiti u samostalnog političara nego uglavnom sprovode administraciju, a da politiku kreiraju Srbi. Posebno je izražavao sklonost kritiziranju Hrvata u Mostaru. Tako je jednom prilikom interpretirao svoj navodni razgovor sa Krležom, navodeći da

mu je Krleža rekao da u Mostaru nije ništa hrvatsko, osim hrvatskog pogrebnog društva«. Šulentić kaže da u takvom Alilovićevom djelovanju ima utjecaja iz Hrvatske, posebno govoreći o utjecaju Matice hrvatske i njenih ljudi koji se »nameću kao nekakvi dušebrižnici, koji vode brigu o Hrvatima, jadikuju za jadnim obespravljenim hrvatskim narodom u Hercegovini itd.«.

Šulentić je na ovoj sjednici govorio o paternalističkim pretenzijama iz Zagreba i Beograda, o tome kako se iz Zagreba zagovara teza o dva centra (Beograd i Zagreb) te da Hrvati iz BiH treba da se orijentiraju prema Zagrebu, a Srbi prema Beogradu.¹³

Sve ovo ukazivalo je da se tokom 1970. zaoštravaju odnosi između Bosne i Hercegovine i Hrvatske, a kao ključni razlog za to navodi se pisanje hrvatskih medija i djelovanje Matice hrvatske. Aziz Hadžihasanović je u septembru 1970. u *Oslobođenju* objavio seriju tekstova pod naslovom *Na margini nekih nacionalističkih pojava*, u kojima je tvrdio kako se iz Hrvatske »šovinističke tendencije prelivaju u Bosnu i Hercegovinu«, te da se Bosna i Hercegovina mora boriti protiv »dušebrižnika iz Srbije i Hrvatske«, posebno protiv onih »šovinista koji Neretvu proglašavaju granicom dviju Hercegovina – srpske i hrvatske«. Oni, prema Hadžihasanoviću, šire priče o neravnopravnosti i zapostavljenosti svoje nacije, »čeprkaju po raznim ključevima, jezičkim varijantama« i slično.

Na taj se način sve više kristalizirao negativan stav bosanskohercegovačkog rukovodstva prema idejama *Hrvatskog proljeća*, posebno nakon što je na novembarskoj skupštini Matice hrvatske Jozo Ivičević ocijenio da je suđenje Ivanu Aliloviću u Mostaru zapravo suđenje Matici hrvatskoj, a dr. Hrvoje Iveković rekao kako se u Bosni i Hercegovini zabranjuje ne samo stvaranje ogranaka Matice hrvatske, nego se čak zabranjuje i samo članstvo u Matici, što je okarakterizirao suprotnim osnovnim pravima građana »ove zemlje«.¹⁴

Dok su suđenja Ivanu Aliloviću u Mostaru i Miljenku Hrkaču u Beogradu, te pisanje hrvatske štampe i diskusije u krugu Matice hrvat-

¹³ HDA, CK SKH, Strogo pov. i pov. br. 22.

¹⁴ »Šta je rečeno u Matici hrvatskoj«, *Oslobođenje*, 26. 11. 1970., 5.

ske u Zagrebu znatno zaoštravali odnose između Bosne i Hercegovine i Hrvatske, u Sarajevo je 11. i 12. decembra 1970. stigla delegacija iz Srbije predvođena Markom Nikezićem, koji je tada sarajevskom političkom aktivu održao govor, objavljen u *Oslobođenju* pod naslovom *Bez ekonomske nema ni stvarne ravnopravnosti*. Nikezić je tada podržao bosanskohercegovačke komuniste u njihovom suprotstavljanju »uplitanju sa strane« i posebno odbijanju da se prihvati princip da se sa strane »poučavaju pripadnici jednog ili drugog naroda u Bosni i Hercegovini«. Rekao je kako su Srbi u Bosni jednako slobodni koliko i Srbi u Srbiji.¹⁵ Time je Bosance privukao na svoju stranu, u isto vrijeme dok se iz Hrvatske stalno govorilo da se mora voditi računa o Hrvatima u BiH i brinuti se o razvoju njihove kulture, ravnopravnosti i slično. Nekoliko dana nakon toga (već 17. decembra) Branko Mikulić je došao u Zagreb i sa Savkom Dabčević-Kučar razgovarao o međurepubličkim odnosima.¹⁶ Sve je to pokazivalo da je bosanskohercegovačko rukovodstvo, uprkos nepovjerenju koje je iskazivalo prema idejama koje su se iz kruga Matice hrvatske širile prema Bosni i Hercegovini, još uvijek vjerovalo da hrvatsko rukovodstvo ne stoji iza tih ideja. To je došlo do izražaja i na Sedamnaestoj sjednici Predsjedništva CK SKJ, koja je održana 28.–30. aprila 1971. godine, a nakon toga i na Dvadeset prvoj sjednici CK SK BiH održanoj 14. maja 1971., kada je ocijenjeno da »nije dobro davati paušalne ocjene o stanju u drugim republikama, što je bilo primjetno posebno u vezi s paušalnim ocjenama o stanju u Hrvatskoj«, jer to može »podgrijati nepovjerenje u radničku klasu, komuniste i narode u pojedinim republikama a, što bi, bez sumnje, koristilo nacionalističkim elementima«. ¹⁷ Tako su se sredinom 1971. hrvatsko i bosanskohercegovačko rukovodstvo našli na istoj strani, suprotstavljajući se zajednički saveznoj Vladi koju je vodio Mitja Ribičič, premda su razlozi tog suprotstavljanja bili različiti. Tada je Hrvatska podržala bosanski prijedlog da se Džemal Bijedić imenuje saveznim premijerom.

¹⁵ Usporedi M. Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd 2003., 184 i dalje.

¹⁶ »Mikulić u Zagrebu«, *Oslobođenje*, 18. 12. 1970., 1.

¹⁷ B. Mikulić, *Rasprave*, 171.

Međutim, u ljeto 1971. politička kretanja u Hercegovini dramatično će se zaoštriti pod utjecajem pojedinih studenata koji su studirali u Zagrebu. Zbog njihovog djelovanja u Hercegovini Sekretarijat CKSK-BiH je 20. avgusta 1971. napravio jednu *Informaciju* i zatražio da sve međuopćinske konferencije raspravljaju o stanju na svom terenu. Tokom jeseni održani su brojni partijski sastanci po Bosni i Hercegovini na kojima se analiziralo djelovanje zagrebačkih studenata i ogranaka Matice hrvatske.¹⁸ S ponosom se isticao primjer pokušaja formiranja Matice hrvatske u nekim selima oko Bosanskog Šamca, ali »su ih seljaci najurili«.

Sve je to dovelo do novog susreta dviju delegacija u Zagrebu 16. septembra 1971. godine, na kojem su hrvatski lideri uvjerovali bosanskohercegovačku delegaciju da ne podržavaju djelovanje Matice hrvatske i studentski pokret. Pokazalo se, ipak, da je to bilo prekasno i bosanskohercegovačko rukovodstvo je u cijelosti podržalo Tita u njegovom obračunu sa *Hrvatskim proljećem*.

Miko Tripalo je navodio u svojim sjećanjima da je tadašnje bosanskohercegovačko vodstvo nagovorilo Tita da se obračuna sa hrvatskim liderima 1971. godine, tvrdeći kako je Dušan Dragosavac došao u Bugojno kod Mikulića i zajedno s njim zatražio od Tita da smijeni hrvatsko političko rukovodstvo, a toj se akciji, prema ovom mišljenju, pridružio Edvard Kardelj i uz određene vanjsko-političke okolnosti Tito se relativno lako riješio hrvatskog političkog vodstva.¹⁹

¹⁸ »Povodom ekstremnih istupanja pojedinih studenata. Odakle duvaju otrovni vjetrovi«, *Oslobođenje*, 20. 8. 1971., 3.

¹⁹ M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, treće, dopunjeno izdanje, Zagreb 2001., 201, 204; Tito je sigurno razgovarao sa Dušanom Dragosavcem uoči 21. sjednice u Karađorđevu, jer je štampa objavila vijest o tome, a i sâm Tito je to kazao na sjednici. Savka Dabčević-Kučar napominje da je Dušan Dragosavac čitavu godinu dana »tajno« upozoravao Tita da hrvatsko političko vodstvo vodi nacionalističku politiku (Savka Dabčević-Kučar, *'71: Hrvatski snovi i stvarnost*, II, Zagreb 1997., 636). Prema vlastitom priznanju, Dragosavac je sa Titom razgovarao prvo u Beogradu 21. novembra 1970., a potom u Bugojnu 14. i 15. novembra 1971. godine. (Usporedi: Hrvoje Klasić, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Zagreb 2006., 147). Dragosavac piše da su prilikom njegovog dolaska u Bugojno 14. novembra »oko četiri, pet sati poslije podne« uz Tita bili Branko Mikulić, Hamdija Pozderac, Dragutin Kosovac i Franjo Herljević (Dušan Dragosavac, *Zbivanja i svjedočenja*, Razgovore vodio Stevo Ostojčić, Zagreb 1985., 42, 70). No, Dragosavac je s Titom razgovarao »u četiri oka« 14. novembra od 9 sati uvečer do 1 sat poslije ponoći,

Teško je provjeriti sve detalje u vezi s ovim tvrdnjama. Ali, činjenica je da je Tito iznenada došao u Bugojno 12. novembra 1971. na kraći odmor. Domaćini su mu bili bosanskohercegovački politički lideri (Branko Mikulić, Hamdija Pozderac i Dragutin Kosovac), a njima se 13. novembra iz Sarajeva na jedan dan pridružio i Džemal Bijedić. U Bugojno je u to vrijeme došao i Dušan Dragosavac, s kojim je Tito razgovarao 14.–15. novembra. Razgovarali su o *Hrvatskom proljeću*, a Tito je u tom razgovoru naglasio: »Ja moram istupiti javno, dati oštru i jasnu političku kvalifikaciju stanja u rukovodstvu SK Hrvatske.« Vjerovatno je i Bijedić na ovom razgovoru podržao takvu Titovu odluku. Tito je u Bugojnu ostao do 17. novembra 1971. godine. Ubrzo nakon toga krenuo je u Rumuniju i u »plavom vozu« sa svojim saradnicima razgovarao o studentskom štrajku koji je 22. novembra počeo u Zagrebu. Uz Tita su tada bili Džemal Bijedić, Stane Dolanc, Mirko Tepavac, Draža Marković i još mali dio saradnika. Tada je Tito, analizirajući studentski štrajk i ponašanje hrvatskog vodstva, odlučio ukloniti Salku Dabčević-Kučar i Miku Tripala sa političke pozornice.²⁰ O tome je pisao i Titov šef kabineta Marko Vrhunec, navodeći da se tadašnji predsjednik jugoslavenske Vlade Džemal Bijedić u tom razgovoru s Titom o stanju na hrvatskoj političkoj sceni oštro suprotstavljao hrvatskim zahtjevima u sferi finansija, poput zahtjeva »devize onome tko ih stvara«, zalažući se »nekritički« za administrativni režim u sferi poslovanja s devizama. Vrhunec piše: »Vraćajući se [iz Temišvara] cijelim smo putem analizirali vijesti iz Zagreba [gdje se odvijao studentski štrajk]. U polemički razgovor o deviznom režimu upleo se Džemal Bijedić, tadašnji predsjednik SIV-a. On je nekritički zagovarao postojeći, administrativni režim, a ja [tj. Marko Vrhunec] sam se zalagao za devizni režim koji će na ekonomskim temeljima omogućiti

te ponovo od 9 sati ujutro 15. novembra 1971. godine. Dragosavac je 15. novembra »na Titov zahtjev« bio i na ručku što ga je u Bugojnu Tito priredio u čast predsjednika Malte Doma Mintofa. Zdravko Vuković, koji je bio generalni direktor Radio-televizije Beograd, u svojim bilješkama pod datumom 24. novembar 1971. piše da mu je Latinka Perović pričala da je Tito »vršio konsultacije sa Bosancima, Makedoncima i ostalim, sa Bakarićem.« (Z. Vuković, *Od deformacije SDB*, 588).

²⁰ Z. Despot, *Tito. Tajne vladara. Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza*, Zagreb 2009., 178.

što tješnje povezivanje sa svijetom, na što treba poticati gospodarstvo. S tog stanovišta dao sam za pravo zagrebačkim zahtjevima.«²¹ Ipak, sam Vrhunec navodi da su za obračun s hrvatskim vodstvom presudni bili politički razlozi, ali se ne može negirati činjenica da je Bijedić podržao Tita u obračunu s hrvatskim vodstvom.

Drugi sudionik ovog razgovora u »plavom vozu« bio je Draža Marković. On u svojim dnevničkim bilješkama navodi da su svi, uključujući Staneta Dolanca i Džemala Bijedića, bili protiv zahtjeva koji su dolazili iz Hrvatske, te da su svi podržavali prijedloge o nužnosti otpočinjanja razgovora o jačanju jugoslavenske državne zajednice, »podrugujući se sa preokupiranošću republičkim državama i državnošću (...) Izgleda da je čaša prepunjena i da je nacionalizam prevršio meru, da je otpočeo jedan proces otrežnjenja.«²² Slično je tvrdio i Mirko Tepavac, tadašnji ministar vanjskih poslova u Bijedićevoj vladi. On u svojim sjećanjima navodi da su svi sudionici, uključujući i Bijedića, prilikom povratka iz Temišvara, sve otvorenije kritizirali hrvatski pokret, što je konačno nagnalo Tita da sazove sjednicu Predsjedništva SKJ u Karađorđevu i da ukloni hrvatsko političko vodstvo sa scene.²³

Tako je skršeno *Hrvatsko proljeće*, a prvi naredni susret dviju partijskih delegacija iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske održan je 6. marta 1972. u Zagrebu. Hasan Grabčanović je u svom izlaganju naglasio da je pred 21. sjednicu u nekim krajevima BiH vladalo antihrvatsko raspoloženje, ali poslije 21. sjednice »vraćeno je povjerenje u radničku klasu i SK Hrvatske«. Kaže također da je poslije 21. sjednice olakšana borba protiv hrvatskog nacionalizma, posebno u nekih intelektualnim krugovima u gradskim područjima u Hercegovini, »dok je situacija u selima i ranije bila bolja«.

Ovaj sastanak je važan i zbog teze koju je Mikulić iznio, a koja će se još trebati dodatno provjeravati. Naime, tvrdio je da se SK u obračunu

²¹ M. Vrhunec, *Šest godina s Titom (1967–1973). Pogled s vrha i izbliza*, Zagreb 2001., 292.

²² D. D. Marković, *Život i politika 1967–1978*, knjiga I, Beograd 1987., 316.

²³ A. Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd 1998., 153-154.

sa nacionalizmom, koga su bili prihvatili neki komunisti intelektualci, a podršku im je pružila čaršija, oslanjao na selo i uz taj oslanac izašao kao pobjednik. Ostaje još da se istražuju socijalne podloge nositelja ideja *Hrvatskog proljeća* u Bosni i Hercegovini krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina.

Milivoj Bešlin

**»LIBERALNA KOALICIJA«
IZMEĐU SARADNJE I NERAZUMEVANJA:
ODNOS POLITIČKIH ELITA SRBIJE I HRVATSKE 1969.–1971.**

Polazeći od široko prihvaćenog i naučno zasnovanog uverenja da nema relativno celovite slike o prošlosti bez teorije, analize i eksplikacije, kao razrađenih i osmišljenih vizija društvenog determinizma koje usmeravaju pravce i mehanizme istorijskih pojava i procesa, te da bez teorijsko-analitičkog pristupa suštinski i nema nauke, ne čini se dovoljno jasnim uzrok zbog koga domicilne humanističke nauke, historiografija posebno, u značajnoj meri eskapistički ignorišu postignute teorijske rezultate i analitičke mogućnosti kao dominantne tokove u istraživanju prošlih fenomena u svetu.¹ Predstavnici bilefeldske historiografske škole u Nemačkoj, koji su dali neponovljiv doprinos zahtevu za više teorije² u istorijskoj nauci, tvrdili su da je »skepsa prema teoriji bila deo istoričarske paradigme«, koja je kao prevladajući

¹ Pod teorijom podrazumevamo koherentan i logički utemeljen skup opštih sudova, čiji je osnovni zadatak definicija i eksplikacija uzroka, geneze, dinamike, kao i analitičke važnosti određenog društvenog fenomena.

² Vodeći autoritet u ovoj oblasti, Jern Rizen, teorijske probleme u istorijskoj nauci svodi na dva nivoa; jedan je teorija o istorijskoj nauci (metateorija), a drugi, teorija u istorijskoj nauci (objektna teorija). U metateoriji istorijske nauke »reč je o samoj istorijskoj nauci, o njenoj samosvojnosti, naučnosti, principima istorijskog saznanja, pravilima istorijskog istraživanja, historiografiji...«. Pod objektnom teorijom istorijske nauke »podrazumeva se istorija kao stanje stvari, kao teorijski iskaz o promenama ljudskog roda kroz vreme, o svetu u prošlosti, o opštoj međuzavisnosti između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, o opštoj oceni istorijskih fenomena...« J. Rizen, »Teorija istorije«, u: *Istorija – leksikon pojmova*, prir. R. van Dilmen, Beograd 2010., str. 17.

esnafski obrazac morala biti izmenjena da bi sama istorijska nauka pratila zahteve vremena, ali i (pro)nalazila smisao vlastitog postojanja. Takođe, nesumnjivo je da eksplicitna primena teorijskog i analitičkog potencijala u historiografiji povećava racionalnost naučne diskusije, olakšava identifikaciju i definiciju problema, te njihovo strukturisanje i uspješnije rešavanje. Teorije, po Jirgenu Koki, pružaju istoričaru »veliki objašnjavački potencijal sistematskih susednih nauka i služe kao most između prošlosti koju treba ispitati i sadašnjosti istraživača koji ispituje«. Jern Rizen smatra da teorije u istorijskoj nauci, uz neophodan uslov podizanja nivoa kompetentnosti svoje publike, predstavljaju »suštinski sadržaj kreiranja smisla u istoriji«. Ako istorijska nauka sebe ne teži da svede na pomoćnu nauku drugih humanističkih disciplina, ona, po Rizenu, mora da stekne »sposobnost teorijskog izlaganja« radi obrade i interpretacije činjenica dobijenih u heurističkom procesu. Sledstveno tome, on istorijske teorije i definiše kao »misaone predstave koje služe tome da vremensku povezanost činjenica iz prošlosti (...) prikažu na logičan način, iako ona ne postoji ni u činjeničnom stanju, niti u prostom vremenskom sledu...«.³ Posebno imajući u vidu da »istorijska realnost ne postoji u gotovom stanju«, u arhivima, kako je pisao Žak Legof⁴, već je potrebno uložiti veliki intelektualni napor, eksplikativni potencijal i analitičku dubinu u cilju opsežne naučne konstrukcije dokumenata radi što sveobuhvatnije rekonstrukcije prošlosti, ipak ni tada prošlost i istorija ne mogu postati kongruentni pojmovi. Prema shvatanju Lisjena Fevra, istoričar bi posebno morao da vodi računa o idejama i teorijama; idejama, zato što nauka napreduje »samo zahvaljujući stvaralačkoj i originalnoj snazi misli«, a teorijama, zato što bez njih historiografija, kao antikvarijat činjenica »nikada ne obujmljuje svu bezmernu složenost« prošlih događaja i istorijskih pojava.⁵ Zbog svega rečenog odsustvo teorijsko-analitičkog i problemskog modela samu istorijsku nauku svodi ili čak redukuje na stepen pukog retrospektivnog narativa uz nesistematično i paseističko gomilanje činjenica, jer

³ J. Rizen, »Teorija istorije«, str. 35-37.

⁴ Ž. Legof, »Nova istorija«, u: *Istorijska sociologija*, priredio P. Milenković, Novi Sad 2009., str. 69.

⁵ L. Fevr, *Borba za istoriju*, priredila D. Stojanović, Beograd 2004., str. 29-30.

empirizam se u moru izvorne građe, naročito za savremenije periode, bez neophodnog teorijsko-analičkog selektora, mora pokazati ako ne posve neodrživim, onda sasvim sigurno manjkavim metodom.

Sledstveno tome, a polazeći od nezavršivosti i privremenosti svakog historiografskog istraživanja kao pokretačkoj snazi i važnom motivatoru u permanentnom traganju za istorijskom istinom i samim smislom istorije, u pristupu temi srpsko-hrvatskih odnosa u naznačenom periodu mora se poći od jugoslovenskog federalističkog okvira i socijalističkih principa na kojima je bila utemeljena druga Jugoslavija. Posmatrati srpsko-hrvatske odnose, tj. odnose njihovih političkih elita iz savremene postjugoslovenske, ali i postratne perspektive, prožete dominantnom i sveprisutnom ideologijom etničkih nacionalizama, koji sledeći teoriju političke legitimnosti teže kongruenciji nacionalne i političke jedinice⁶, bilo bi posve neistorično, shematizovano i aprioristički.

* * *

Uprkos čestih oscilacija i laviranja između konzervativnih (dogmat-skih) i liberalnih (reformskih) struja, uzrokovanih ambivalentnošću Janusovog lica, svojstvenom dihotomnom karakteru jugoslovenske Partije, reformski elementi u Savezu komunista Jugoslavije decenijama su crpili snagu, legitimitet i ideje iz rascepa između jugoslovenskog rukovodstva i Staljina 1948. Sporo i tegobno dozrevanje te opcije, posebno otežano nakon energičnog obračuna sa Đilasom (1954.),⁷ išlo je u pravcu šireg prihvatanja svesti da je sva vehementnost otpora staljinističkom totalitarizmu trebalo da omogućí ne samo očuvanje nezavisnosti zemlje, nego i garanciju napuštanja suštinskih karakteristika sovjetske paradigme, kao jedinog uzora. U ovom istorijskom, majeutičkom procesu, koji je nadržastao samu Partiju, trebalo bi tražiti korene pojave reformski orijentisanih ljudi u vrhovima Saveza komunista Srbije i Hrvatske, krajem 60-ih godina 20. veka. I u jugoslovenskom slučaju je važílo ono

⁶ E. Gelner, *Nacija i nacionalizam*, Novi Sad, 1997., str. 12.

⁷ Do danas ne postoji celovita naučna monografija o Đilas i njegovoj pobuni protiv sistema. Neracionalno bi bilo, na ovom mestu, navoditi mnogobrojne parcijalne pokušaje sagledavanja tog istorijskog procesa, svodive pretežno na sećanja i svedočenja. U svemu je pomena vredna nezaobilazna bibliografija radova M. Đilasa od Dobrila Aranitovića. D. Aranitović, *Milovan Đilas: Bibliografija sa hronologijom života i rada*, Beograd 2008., str. 384.

što je Moše Levin napisao za pozni socijalizam, da »ne samo u celom društvu već i unutar Partije i rukovodstva koegzistira više od jedne ideologije, mešavina mišljenja i referentnih okvira.«⁸ Nastali na talasu obračuna sa Rankovićevim birokratskim konzervativizmom, kroz preispitivanje uloge tajne policije kao jednog od nosećih stubova vlasti, srpski i hrvatski reformisti, kasnije od svojih protivnika okarakterisani kao *liberali* i *nacionalisti*, bili su po sopstvenim potonjim svedočenjima na tragu one manjinske i implicitne interpretacije sukoba sa Staljinom koja je trebala da znači evolutivno udaljavanje od sovjetske formule države i društva, s ciljem da se ona u perspektivi napusti.⁹ Takođe, razvoj političkih prilika u Evropi u drugoj polovini 1968. nakon sovjetskog upada u Čehoslovačku, kao i sveukupnost antagonizovanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa u tom periodu, dalo je na unutrašnjepolitičkom planu zamah reformski nastrojenim i liberalnijim elementima unutar republičkih partija, pred kongrese održavane krajem godine, čime se jugoslovensko usmerenje nedvosmisleno dodatno distanciralo od državno-socijalističkih karakteristika sovjetskog modela, na čemu će se istrajavati do dogmatskog zaokreta jugoslovenskog predsednika i partijskih konzervativaca 1971./1972.¹⁰

Ohrabreni nesumnjivom liberalizacijom jugoslovenskog društva nakon Brionskog plenuma, orijentacijom koja je i institucionalno, formalno, ali i faktički učvršćena nakon izbora reformskih rukovodstava na Šestim kongresima republičkih partija, te mogućnošću legitimne borbe za vlastitu političku jedinicu, kroz brigu za njen ekonomski položaj, novo vođstvo na čelu sa energičnom predsednicom CK SKH Savkom Dabčević-Kučar krajem 60-ih je sve odlučnije kritikovalo ekonomski položaj Hrvatske. Rđavi rezultati privredne reforme i nesrazmerno visok broj radnika koji su napuštali ovu republiku i odlazili u inostranstvo, davali su osnov za iskazivanje nezadovoljstva.

⁸ E. Hobsbaum, *Doba ekstrema – Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2004., str. 348.

⁹ L. Perović, »Na tragu srpske liberalne tradicije«, u: M. Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd 2003., str. 12.

¹⁰ M. Bešlin, »Odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1968: između nužnosti saradnje i principa slobode«, *Istraživanja*, Novi Sad 2011., br. 22, str. 491-514.

Drugi, važniji motiv pokreta bilo je »devizno pitanje«, tj. problem preraspodjele zarade u stranim valutama, za koje je Hrvatska verovala da je uskraćena, te da joj zbog turističke ekspanzije pripada daleko više zarađenih deviza. Političke ideje *proljećara* zagovarale su znatno širu decentralizaciju u cilju postizanja pune kontrole nad svojom republikom, pa samim tim i nad tokovima novca u njoj, što je bila osnova politike *čistih računa*.¹¹

Jedna od fundamentalnih idejnih postavki reformskog rukovodstva u Srbiji 1969.–1972. bila je politika *čistih računa* sa ostalim republikama, čime bi se njihovi odnosi postavili na stabilne osnove.¹² Smatrajući *čiste račune* za sve konstituente federacije važnom pretpostavkom preustrojenja Jugoslavije i zdravih međusobnih odnosa, Nikezić je dopuštao i mogućnost odstupanja od ovog principa, ali samo na bazi dobrovoljnosti »svesni da nešto u materijalnom smislu žrtvujemo zato da bismo rešili druga pitanja«. ¹³ Program koji je operacionalizovao politiku *čistih računa* usvojen 22. oktobra 1970. na sednici Predsedništva Skupštine Srbije i Izvršnog veća Srbije, pod nazivom *Dokument o osnovnim stavovima Srbije o ekonomskim funkcijama federacije*, podrazumevao je svođenje federalnih ingerencija na minimum. Po njemu, federacija je trebala da: prekine sa izvršavanjem postojećih investicionih obaveza, koje bi preuzele republike i pokrajina; ukine sve svoje dotadašnje obaveze po osnovu beneficiranih kamata; prestane kreditiranje izvoza opreme, brodova i investicionih radova; ukine Savezni fond za naučni rad; ukine premije i regrese i prepusti ih republikama i pokrajinama.¹⁴ Savezne ingerencije bile bi svedene na zajedničku odbranu, spoljnu politiku i nezavisni kurs zemlje, te očuvanje jedinstvenog jugoslo-

¹¹ S. Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, knjiga I, Zagreb 1997., str. 236-246; 269-278.

¹² Radi preciznosti iskaza trebalo bi razlikovati državno od partijskog rukovodstva. Iako su država i monopolistička Partija bile u *sui generis* personalnoj uniji, jer su isti ljudi prelazili sa partijskih na državne položaje i obrnuto, trebalo bi naglasiti da su M. Nikezić i L. Perović predstavljali rukovodstvo Partije, Saveza komunista Srbije, a D. Marković, kao predsednik Skupštine i M. Bojanić, kao predsednik Izvršnog veća, državno rukovodstvo Srbije, kao dela jugoslovenske federacije.

¹³ M. Nikezić, »Nacionalni faktor – trajni problem Jugoslavije«, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 192.

¹⁴ *Politika*, 23. 10. 1970, str. 1; *Dnevnik*, 23. 10. 1970., str. 1.

venskog tržišta i, najzad, obezbeđenje materijalnih sredstava za intenziviranje razvoja nedovoljno razvijenih delova Jugoslavije. Prema rečima Marka Nikezića, zvanična Srbija je bila zainteresovana da se ekonomske i političke funkcije federacije bez odlaganja svedu samo na zajednička opredeljenja i interese svih u Jugoslaviji.¹⁵ Srpsko partijsko rukovodstvo smatralo je svojim prioritetom dalje »raščišćavanje odnosa i preuzimanje od strane republika funkcija federacije.«¹⁶ Najzad, *čisti računi* su, po njemu, podrazumevali sem ravnopravnosti svih republika i njihove emancipacije i »neophodnu zajedničku perspektivu.«¹⁷ Sekretar CK SKS Latinka Perović je govoreći o motivima Srbije da se zalaže za politiku *čistih računa* kao njihov primarni cilj navela mogućnost da »svako bude sveden na rezultate svoga rada.«¹⁸ Duboku svest o tome kako je politika *čistih računa* i okretanja Srbije sebi bila primana među konzervativcima i nacionalistima, Nikezić je najlapidarnije izrazio početkom 1972. u razgovoru sa glavnim urednicima beogradskih medija. Za njih su ove ključne *liberalske* postavke o nacionalnom pitanju neprihvatljive, jer, hoće da kažu, interpretirao je Nikezić svoje ideološke takmace, da »vodeći računa samo o SRS, rukovodstvo u Srbiji prihvata nametnutu situaciju da je ono nadležno samo za Republiku Srbiju, tj. izdaje srpstvo kao celinu, a trebalo bi svaka vlada u Srbiji da vodi računa o svim Srbima, o celom srpstvu.«¹⁹ Hrvatskom rukovodstvu je stanovište Srbije o ekonomskim funkcijama federacije bilo, prema rečima Savke Dabčević-Kučar, prihvatljivo. Generalno posmatrano, vođstvo CK SKH nije imalo bilo kakve zamerke prema politici srpskog rukovodstva, što je bio i stav koji je saopšten

¹⁵ M. Nikezić, »Neophodno održati jasan kurs dalje demokratizacije društva«, *Politika*, 23. 10. 1970., str. 6.

¹⁶ »Reč Marka Nikezića«, *Savez komunista Srbije u razvoju društveno-političkog sistema* (Treća konferencija SKS), Beograd 1971., str. 251.

¹⁷ M. Nikezić, »Uz svu ravnopravnost republika neophodna je i zajednička perspektiva«, *Dnevnik*, 26. 2. 1971., str. 4; Lj. Dimić procenjuje da je politika *čistih računa* implicite podrazumevala i kritiku Brozove autokratije. Lj. Dimić, »Srbija 1804–2004 (suočavanje s prošlošću)«, u: Lj. Dimić, D. Stojanović, M. Jovanović, *Srbija 1804–2004*, Beograd 2005., str. 95.

¹⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, III/153, prilog 1. »Magnetofonske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ«, str. 40.

¹⁹ M. Nikezić, »Cela piramida postavljena na glavu«, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 250.

Titu.²⁰ Prihvatanjem izazova politike čistih računa, liberalski je vrh išao u susret zahtevima ostalih republika za decentralizacijom zemlje, čime je načinjen ključni preludijum za konstituisanje novog, tj. značajno izmenjenog modela integracije jugoslovenske zajednice, kroz usaglašavanje i usvajanje trećeg seta ustavnih amandmana 1971., dok je sinhrono sa Srbije nepovratno skidao hipoteku centralizma i težnje za dominacijom u Jugoslaviji. Bio je to *conditio sine qua non* svakog ozbiljnijeg dijaloga i saradnje sa hrvatskim partijskim rukovodstvom u posmatranom periodu.

Sušтина odnosa srpskog rukovodstva prema događajima u Hrvatskoj u naznačenom hronološkom okviru mogla bi se sažeti u stav Latinke Perović, izrečen na Mašinskom fakultetu tokom burne 1971. Naime, *liberali* su, smatrajući nephodnim saradnju, dogovaranje i otvorenost, poručivali da »pitanja jugoslovenske zajednice nisu rešiva ni u sporu ni u sporazumu samo između Srbije i Hrvatske«. Rešenja su tražili jedino u sporazumu svih naroda (republika) koji žive u Jugoslaviji, a mesto za te dogovore mogle su biti samo paritetno formirane federalne institucije. U vreme ustavnih promena sa ciljem afirmacije »svih nacija i narodnosti, propustiti pitanje jugoslovenske zajednice kroz optiku srpsko-hrvatskih odnosa značilo bi vratiti se duboko unazad« na radikalska rešenja, koja ne bi uvažavala nove odnose kreirane u socijalističkoj Jugoslaviji, smatrala je Latinka Perović. Naprihvatljiv je bio stav hrvatskog rukovodstva o osovini Beograd–Zagreb na kojoj se lomila sudbina zemlje, jer nije uvažavao Jugoslaviju kao »zajednicu koja pripada svima«, ali je previđao i »evoluciju koju su drugi jugoslovenski narodi doživeli«. ²¹ I Marko Nikezić je mnogo puta, posebno do smene hrvatskog rukovodstva u Karađorđevu, isticao da se kompleksna jugoslovenska problematika ne može i ne sme redukovati na pitanje srpsko-hrvatskih odnosa, jer bi svođenje federacije na relaciju Beograd–Zagreb dovodilo u neravnopravan položaj manje brojne narode. ²²

²⁰ L. Perović, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascjepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo 1991., str. 169.

²¹ *Politika*, 15. 4. 1971., str. 6; L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 140.

²² Z. Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*, Beograd 1989., str. 470; L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 240–241.

Opovrgavajući teze da su nesporazumi dve najveće republike u osnovi ključni problemi Jugoslavije, Nikezić je upozoravao da su sva sporna pitanja »zajednički problemi svih nacija, svih republika«, koji se mogu rešavati »jedino kroz ravnopravno i puno učešće sviju njih«. Ono što Srbija i Hrvatska mogu same da rešavaju u direktnom, međusobnom kontaktu, ne bi po njemu smelo da prelazi ni u kom pogledu uticaj koji bi na Jugoslaviju ostvarivale bilo koje druge dve republike.²³ U tom kontekstu je srpsko rukovodstvo smatralo neprimerenim svako insistiranje na apstrahovanju tzv. malih naroda i manjina, što bi međunacionalnu problematiku vratilo na međuratni, monarhistički obrazac o potrebi »sporazuma sa Hrvatima« kao *conditio sine qua non* opstanka države.²⁴

S druge strane, čelnici *Hrvatskog proljeća* su, posebno otvoreno nakon demisioniranja, lamentirali zbog izostanka direktnog hrvatsko-srpskog dijaloga, pa i dogovora. Osim Tita, kome bi sporazum dve najveće republike oduzimao moć neprikosnovenog arbitra, Miko Tripalo je kao prepreku željenom dogovoru apostrofirao i Edvarda Kardelja, koji je »zapravo strahovao od srpsko-hrvatskog sporazuma, čime bi njegova uloga, kao i uloga Slovenije i još nekih republika kao arbitara i 'spasilaca', bila bitno umanjena. Na taj način bi, po Kardeljevom mišljenju, stvarna ravnopravnost drugih republika – osim Srbije i Hrvatske – bila dovedena u pitanje«. ²⁵ Tvrdeći da do ozbiljnih razgovora o važnim temama, pa i sporazumevanju između Srbije i Hrvatske, nije došlo prevashodno zbog Nikezićevog izbegavanja, pravdanog uznemirenjem koje bi to izazvalo u drugim republikama, Tripalo je ostajao pri stavu da bi takvi razgovori »mogli razjasniti, pa i razriješiti neke sukobe«. Međutim, pravi razlog odbijanju srpskog rukovodstva da se pristupi direktnim dogovorima dve najveće republike Miko Tripalo je pronalazio u tome što su »vrlo utjecajne snage u srpskom rukovodstvu vjerovale da se još uvijek može ostvariti savez s nerazvijenim republikama kako bi se odbacili ili bar odgodili prijedlozi Hrvatske

²³ M. Nikezić, »Republike su u osnovi i po pravilu nacionalne države jugoslovenskih naroda«, *Srpska krhka vertikala*, Beograd 2003., str. 189.

²⁴ M. Konstantinović, *Politika sporazuma*, Novi Sad 1998.

²⁵ M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990., str. 170.

o promjenama u privrednom sistemu i ekonomskoj politici.«²⁶ Slično je tvrdila i Savka Dabčević-Kučar, pronalazeći zajednički interes dva rukovodstva u potrebi decentralizacije, u osnovnim postavkama ekonomske reforme i u zahtevima za liberalizacijom i demokratizacijom političkog sistema, ali optužujući *liberale* da su konsenzus i volja za dogovaranjem prestajali sa dovođenjem u pitanje »političke dominacije i koncentracije kapitala u Srbiji. Zato nas nisu poduprli kad smo zahtijevali da se razbiju centri ekonomske moći.«²⁷ Međutim, koliko god ovakve teze izgledale logično, pa i zavodljivo, ne sadrže dovoljno elemenata za utemeljenu eksplikaciju odnosa srpskog, pre svega *liberalskog* vrha prema direktnim dogovorima na relaciji Beograd–Zagreb. Raspoloživi izvori, kao i aposteriorna svedočenja, govore upravo o koliko principijelnom i načelnom, toliko i racionalnom i realističnom držanju srpskog partijskog vrha, koji je lišen bilo kakvih parcijalnih ili solipsističkih težnji iznad svega vodio računa o realnim interesima Jugoslavije kao sporazumne zajednice i specifičnog, endemskog socijalnog modela njene integracije. Verovatno je stav srpskog rukovodstva bolje nego bilo ko drugi izrazila Latinka Perović svojim opsežnim izlaganjem na *istorijskoj* Sedamnaestoj sednici Predsedništva SKJ, aprila 1971.²⁸ Detektujući srpski nacionalizam kao stvarno i potencijalno najopasniju pojavu u zemlji, ali šaljući poruku i ostalima kako se odnositi prema toj pojavi u svojim sredinama, rekla je jasno razlikujući identitet od nacionalističke ideologije, da bi »borba za afirmaciju nacionalnog identiteta imala socijalistički sadržaj, moramo biti jasni prema nacionalizmu.«²⁹ Naglašavajući da za jugoslovensku zajednicu odnosi Srbije i Hrvatske ne smeju postati centralno pitanje, pošto je to teza koja odgovara pre svega nacionalistima, jer bi se u tom slučaju

²⁶ *Isto*, str. 170-170.

²⁷ S. Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, knjiga I, Zagreb 1997., str. 179.

²⁸ Izlazi iz tematskog okvira naznačene teme, ali je vrlo indikativno da na prekretnoj i dramatičnoj trodnevnoj sednici najvišeg partijskog vrha na Brionima, kada Tito dodatno dramatičuje unutrašnje prilike informacijom o navodnom pretećem pozivu sovjetskog lidera, Leonida Brežnjeva, u ime Srbije govori sekretar CK Latinka Perović, a ne kao u slučaju ostalih republika predsednik najvišeg partijskog organa.

²⁹ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, III/153, prilog 1. »Magnetofonske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ«, str. 42-43.

najpre išlo na »sporazum sa Hrvatima na račun svih ostalih, a potom sa Hrvatima stvari rešavati na bazi odnosa snaga«. ³⁰ »Toga moramo biti podjednako svesni, jer ta faza mora da se okrene protiv komunista u svakoj od ovih dveju nacija najpre, a potom i protiv socijalističke Jugoslavije«. ³¹ Uz naglašavanje da »zajednička pitanja moramo rešavati svi zajedno«, jer samo ta formula jemči očuvanje jugoslovenske zajednice, čelnica srpskog *liberalskog* vrha ovime je slala poruku i hrvatskom partijskom vodstvu da nema parcijalnih dogovora, ali i saveznom centru, Titu pre svega, da će srpsko rukovodstvo izbegavati na svaki mogući način antagonizovanje odnosa sa *proljećarima*, čime se gubila svaka perspektiva nadrepubličkog posredovanja ili arbitraže. Jasniju poruku srpski vrh teško da je mogao poslati.

Ipak, direktni razgovori partijskih rukovodećih struktura dve najveće republike održani su u dva navrata. Prvi samostalni razgovori srpskog i hrvatskog rukovodstva održani su u Zagrebu sredinom decembra 1969. neposredno pred Desetu sednicu CK SKH. Sam sastanak, kako je govorio Nikezić, nije održan da bi se na njemu odlučivalo, nego sa »namerom da se postigne neko veće razumevanje«. ³² Nikezić i Perovićeva su se i ovom prilikom jasno ogradili od bilo kakvog srpsko-hrvatskog sporazumevanja, dok je hrvatsko rukovodstvo istrajavalo na dogovaranju, ali ne na račun trećih. Naravno, glavni povod insistiranja hrvatskog rukovodstva da se održi ovaj sastanak, iako je srpsko smatralo da je trenutak loše odabran, bili su Žankovi članci u *Borbi* u kojima je optuživao Hrvatsku da ne vodi, u dovoljnoj meri, borbu protiv vlastitog nacionalizma. ³³ Prema Savki Dabčević-Kučar, serija članaka u *Borbi* je na deformisan način interpretirala događaje u Hrvatskoj, što je bilo na liniji onoga što su tvrdili na Istoku i među ibeovcima. Takođe, članci su izazvali veliko uznemirenje i među Srbima u Hrvatskoj, naročito u zaostalim selima, gde je počeo da se širi

³⁰ O dalekosežnosti ove anticipacije govori činjenica da će upravo ovakva logika, koju Perovićeva 1971. stigmatizuje kao pogrešnu, biti primenjena dve decenije kasnije u međurepubličkim pregovorima, odvesti Jugoslaviju u krvavi sukob.

³¹ *Isto*, str. 43.

³² Z. Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 323.

³³ L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 112-113.

strah od novog bratoubilačkog rata. Stavovima iznetim u Žankovim člancima posebno su bili senzitivirani pripadnici starije generacije i boračke organizacije, smatrala je Dabčević-Kučar.³⁴ Reč je bila o vrlo jasnom napadu na hrvatsko rukovodstvo, koje je izrazilo i nezadovoljstvo tretmanom u beogradskoj štampi, koja ih, smatrali su oni, ignoriše i ne daje glavne informacije, već sve svodi na efemernosti i incidente. Hrvatsko rukovodstvo jasno je naglasilo da očekuje podršku CK SK Srbije, čiji su im čelni ljudi odgovorili da im je mogu pružiti samo na »principijelnoj liniji borbe protiv nacionalizma«. Druga vrsta pomoći je borba u samoj Srbiji protiv srpskog nacionalizma i angažovanje na rešavanju spornih stvari u federaciji. Već tada je procena Latinke Perović bila da je »pritisak nacionalizma u Hrvatskoj suviše jak i da može i CK biti pod tim pritiskom, ali je to i šansa za CK, jer mogu učiniti mnogo ako budu jasni«. ³⁵ U *post factum* svedočenjima srpsko rukovodstvo je zameralo hrvatskom što mnoga od spornih pitanja, koja je pokrenula Deseta sednica, nisu pokrenuta u legalnim jugoslovenskim institucijama, jer bi se time »izbegao utisak da se za određenu liniju moraju (hrvatsko rukovodstvo – prim. M. B.) izboriti protiv svih ostalih«. ³⁶

Drugi direktni razgovor, i poslednji u tom sastavu, vođen je između delegacija CK SK Srbije i Hrvatske u Beogradu 28. septembra 1971. Na njemu su bile vidljive kako sličnosti tako i izvesne razlike i drugačiji pristupi u političkoj logici, ali i praksi dva rukovodstva. ³⁷ Prema aposteriornim svedočenjima učesnika, bila je to razmena mišljenja o političkim pitanjima, koja je uveravala u mogućnost dijaloga, ali i

³⁴ J. Kesar, Đ. Bilbija i N. Stefanović, *Geneza Maspoka u Hrvatskoj*, Beograd 1990., str. 4-538.

³⁵ Z. Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 324-325.

³⁶ L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 127.

³⁷ Sutradan, 29. septembra 1971., *liberalima* bliska beogradska *Politika* donela je kratku protokolarnu vest o razgovorima predstavnika CK SK Srbije i Hrvatske. U informaciji je još stajalo da su »razmenjena gledišta o aktuelnim političkim i ekonomskim pitanjima», kao i da se razgovaralo o »daljem razvoju odnosa i međusobnoj saradnji dve republike«. Iako u dnu pete strane, *Politika* je uz kratku informaciju o susretu dva rukovodstva objavila i krupnu fotografiju sa sastanka, čime je, ipak, naglašen značaj čitavog događaja. *Politika*, 29. 9. 1971., str. 5.

pokušaj hrvatskog rukovodstva da izađe iz svojevrsne izolacije i uspostavi most sa srpskim *liberalima*.³⁸

Već u svom uvodnom izlaganju sekretar CK SK Srbije Latinka Perović naglasila je da politički vrh Srbije tih dana održava slične sastanke i sa predstavnicima drugih republika, pa tako i sa Hrvatskom, čime se želeo izbeći utisak bilo kakvog ekskluziviteta ili prekretnog karaktera srpsko-hrvatskog dijaloga. Ključna pitanja, prema njenim rečima, su »dalja izgradnja jedinstvenog društvenog sistema«, nacionalno pitanje i odnos prema Jugoslaviji nakon ustavnih promena, na kojima bi trebalo usaglasiti stavove. Drugo ključno pitanje za srpsko rukovodstvo bilo je pitanje nacionalnih odnosa. U tom kontekstu je kao posebno važnu temu, za dijalog dva rukovodstva, Perovićeva kandidovala fenomen šireg prodora nacionalističke ideologije i okolnosti koje su je izvele na političku scenu. Borba protiv takvih, za višenacionalnu, složenu zajednicu, opasnih pojava morala je, sem palijativnih političko-administrativnih sredstava, posebno da se koncentriše na dugoročniju idejno-političku borbu. Prihvatljivo rešenje nacionalnih odnosa za srpsko rukovodstvo polazilo je od stanovišta da svaka nacija ima pravo na svoju državnost, kao i pravo na sopstveni razvoj, ali je uvek kao ključno postavljano pitanje karaktera te državnosti, tj. orijentacije vlasti u svakoj od republika. Kao jedan od problema koji, prema njoj, nije smeo da bude zapostavljan, jesu »antisrpska« i »antihrvatska« raspoloženja u masama, koja jedino mogu biti neutralisana politikom istinske ravnopravnosti i suzbijanjem velikosrpskih i velikohrvatskih ideja. A borbu protiv tih ideja trebalo je da vode »leve snage« unutar svakog od tih naroda. Borba protiv tih snaga (nacionalizma i separatizma), koje su se »osamostalile u našim društvenim zajednicama i predstavljaju protivnika sa kojim smo svuda suočeni«, podrazumeva da »i mi i vi moramo da potvrđujemo da je vitalni interes svakog od naših naroda da se očuva jugoslovenska zajednica«, smatrala je Latinka Perović.³⁹ Za sekretara IK CK SKH Pera Pirkerera postojala su 4 strateška

³⁸ L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 305.

³⁹ Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. »Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 9. 1971.«

pitanja kojima se moraju podrediti sve praktične političke akcije. Reč je o »daljim koracima u razvoju samopravljanja u Jugoslaviji«; »potpuna nacionalna afirmacija Hrvatske i to ne bilo kakva nego samoupravna, socijalistička«; treće pitanje od vitalnog interesa hrvatskog naroda je »zajednički život u Jugoslaviji«, zbog čega separatističke tendencije nemaju u Hrvatskoj »nikakvih ozbiljnijih utjecaja«; i najzad četvrto, »razvoj demokratskih prerogativa uopće«.⁴⁰

Iz svega rečenog proizlazi da je odnos prema Jugoslaviji, njeno razumevanje kao sporazumne i složene, decentralizovane zajednice, zasnovane na demokratskijim unutrašnjim odnosima i stremljenjima, rečju, neupitnost jugoslovenskog samoupravnog okvira, bilo konsenzualno i nesporno prihvaćeno kod oba rukovodstva, ugrađeno u same temeljne odredbe njihovih političkih agendi. Već je formulisanje i sprovođenje politike *čistih računa* i značajno redukovanje nadležnosti federacije davalo osnova za tvrdnju o veoma sličnom razumevanju i poimanju jugoslovenske zajednice, koja nije dovođena u pitanje, ali je i sadržaj toga jedinstva, tj. pitanje karaktera i unutrašnjeg ustrojstva te zajednice, takođe bila stvar podudarnosti, iskazane i kroz konkretna ustavna rešenja 1971.⁴¹ Naime, Ustav iz 1963. bio je po svome karakteru i sadržini proizvod kompromisa između dotadašnjeg centralizma i suštinskog federalizma, kome se težilo, čime je bio obeležje svoga vremena, ali i derivat tranzicionih političkih procesa u kojima je nastao. Smisao, karakter i suština tih promena ostvareni su kroz novu konstitutivnu koncepciju, sprovedenu putem tri seta ustavnih amandmana, usvajanih u Saveznoj skupštini od 1967. do 1971. godine. Najradikalnija je, nesumnjivo, bila treća grupa amandmana proglašena u Skupštini SFRJ 30. juna 1971., donevši najsuštinskije i najdalekosežnije promene u legislativi i empiriji jugoslovenskog federalizma. Proces priprema ustavnih promena započeo je u leto 1970. kada je Tito u svojstvu predsednika Republike naložio da se izradi tekst ustavne reforme federacije.⁴² Već je prvi amandman usvojen 1971. ukazivao na suštinu i duh novog ustavotvornog koncepta. Naime, u njemu je pisalo da »radni ljudi,

⁴⁰ *Isto.*

⁴¹ *Isto.*

⁴² D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999., str. 545.

narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama (...) a u SFR Jugoslaviji kad je to u zajedničkom interesu...«.⁴³ Treća točka istog amandmana je republiku definisala kao »državu zasnovanu na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase (...) i ravnopravnih naroda i narodnosti«. Dvadeset i petim amandmanom zajamčeno je jedinstveno jugoslovensko tržište, ali je 34. ukidao pravo federacije da vrši investicije, tj. da osniva fondove ili preuzima finansijske obaveze, sem kada se sa tim slože skupštine svih republika i autonomnih pokrajina.⁴⁴ Jedina funkcija i nadležnost federacije, kada su u pitanju ekonomski odnosi, bila je pomoć nerazvijenim republikama i pokrajini Kosovo. Poput Predsedništva, i Savezno izvršno veće i Ustavni sud Jugoslavije morali su da budu paritetno formirani, tj. »jednak broj članova iz svake republike«.⁴⁵ U gotovo svim slučajevima rada saveznih organa (Predsedništvo, SIV, Savezna skupština) postojala je ustavna obaveza usklađivanja stavova, da bi odgovarajuće odluke imale pravnu snagu. Pravni stručnjak i ustavopisac Jovan Đorđević nazvao je takvo, ustavom uslovljene jednoglasje, »vetom na zadnja vrata«.⁴⁶ Način i metodologiju usklađivanja zajedničkih stavova regulisao je 33. amandman. Prema njemu federacija može doneti neku odluku samo »na osnovu usaglašenih stavova s nadležnim republičkim i pokrajinskim organima.«⁴⁷ Ovaj koncept federalizma, koji u temelje strukture federativnosti stavlja primat na nacije i njihove istorijski konstituisane političke formacije – republike, prvi put je izražen u trećoj grupi amandmana na Ustav iz 1963. i utvrđen Ustavom iz 1974.⁴⁸ Ustavnim

⁴³ *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; Ustavni amandmani od I do XLII (iz 1967., 1968. i 1971. godine)*, Beograd 1971., str. 181.

⁴⁴ *Ustav SFRJ: Ustavni amandmani od I do XLII*, str. 196-198, 215-216.

⁴⁵ *Isto*, str. 227-230.

⁴⁶ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija – bila dvaput jedna zemlja*, Beograd 2004., str. 276.

⁴⁷ *Ustav SFRJ: Ustavni amandmani od I do XLII*, str. 211-212.

⁴⁸ Ovaj novi koncept, ipak, nije promenio »teorijski zasnovanu i trajnu« karakteristiku jugoslovenskog ustavnog prava, »radnog čoveka« kao jedinog političkog nosioca suvereniteta, smatrao je Jovan Đorđević, ključni jugoslovenski ustavopisac-ekspert. Prema njegovom tumačenju ideja o »nepodeljenom suverenitetu« je sačuvana, ali je naglašen stav da su republike i pokrajine zajednice u kojima subjekti suvereniteta (»radni ljudi,

izmenama iz 1971. Jugoslavija je postala *de iure* i *de facto* sporazumna zajednica naroda koji su je stvorili, suštinski federalizovana država sa konfederalnim elementima, a esencijalne karakteristike značajno izmenjenog jugoslovenskog federalizma bile su iznad svega koncepcije reformskih rukovodećih struktura u partijama dve najveće republike.⁴⁹ Sa retkom sposobnošću kristalizacije ideja i svođenja stvari na suštinu, sekretar CK SKS Latinka Perović je pri kraju prelomne 1971. na sastanku političkog aktiva Srbije, izrazivši kvintesenciju politike *liberalskog* vrha kada je u pitanju poimanje jugoslovenskog federalnog

narodi i narodnosti») originerno i osnovno ostvaruju svoja suverena ustavna prava. J. Dorđević, *Ustavno pravo*, Beograd 1977., str. 136.

⁴⁹ Izmenjena konstitutivna koncepciju jugoslovenskog federalizma usko je vezana i sa novim kursom u srpskoj Partiji, označenim dolaskom Marka Nikezića i Latinke Perović, za predsednika i sekretara CK SKS u novembru 1968. godine. Bila je to politika napuštanja ideje da je zajednička država potrebija Srbiji nego drugima i odustajanja od uloge ključnog čuvara Jugoslavije, te je Nikezić nedvosmisleno poručivao da je »prošlo vreme takve vrste identifikacije Republike Srbije sa Jugoslavijom«, zastupajući ideju »koncentracije na sebe«, tj. pokušaja Srbije da se okrene sebi i sopstvenom ekonomskom i političkom razvoju, jer se jedinstvo zemlje može postići samo istovrsnim položajem svih naroda, te sledstveno tome, ni za Srbe kao najbrojniju naciju ne može biti »posebnih prava, a ni posebnih obaveza«. Suštinu politike okretanja Srbije sebi Marko Nikezić je video kao fokusiranje »svoje snage na realna pitanja« unapređenja društva i ekonomije, čime će se i najveća republika odnositi prema federaciji kao i ostali, a ne kao neko »ko ima pretenzije na više, a u praksi ispadne inferioran«. Zbog toga je Srbiju trebalo osloboditi »osećaja o svojoj posebnoj misiji«, o ulozi glavnog čuvara Jugoslavije, da bi se »okrenula sebi i pokrenula svoje stvaralačke snage«. Razumevanjem federalizma kao šanse za izgradnju Srbije kao moderne države, zagovaranjem dosledne i suštinske federalizacije, energično zastupajući politiku »čistih računa« između federalnih jedinica, raskidajući sa unitarizmom i centralizmom, ali i odbacujući svesrpsku koncepciju i nacionalnu homogenizaciju kao metode političkog delovanja, zalažući se za široku i suštinsku autonomiju pokrajina, raskidajući sa tezom da je Jugoslavija Srbima potrebija nego drugima, pa je sledstveno tome oni moraju braniti pre nego ostali, najzad, odbacujući patronat nad Srbima izvan Srbije, Nikezićevi *liberali* su konstruisali program, ne samo izvan, nego i nasuprot decenijama ukorenjenoj nacionalističkoj tradiciji, čime su načinili suštinski diskontinuitet sa gotovo svim ključnim ideološkim postavkama srpskih elita od 1918., ponudivši novu programsku koncepciju identiteta Republike Srbije, šire posmatrano i novu filozofiju politike, apsolutno kompatibilnu sa izmenjenim konstitutivnim konceptom jugoslovenskog federalizma u drugoj polovini 60-ih i početkom 70-ih godina 20. veka. M. Nikezić, *Srpska krhka vertikalna*, prir. L. Perović, Beograd 2003.; L. Perović, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rasepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo 1991.; O. Milosavljević, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Beograd 2010.; M. Bešlin, *Nacionalno pitanje u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka*, Novi Sad 2008., str. 143-148 (magistarska teza u rukopisu).

modela, rekla: »Jugoslavija, valja se i ovog puta podsetiti, nije nastala administrativnom podelom na republike i pokrajine, već rešenošću jugoslovenskih naroda u revoluciji da žive zajedno.«⁵⁰ Bio je to najbolji odgovor potencijalnim recentralizatorskim tendencijama, posebno jer je bio izrečen neposredno nakon »Karađorđeva« i prekretnice XXI sednice Predsedništva SKJ, kada se tražio i očekivao svojevrtni revanšizam, kako prema *Hrvatskom proljeću* tako i prema idejama složene države koje je taj pokret promovisao i zastupao.

Na beogradskom dijalogu dva rukovodstva, ipak, nisu rešenja svih pokrenutih tema bila konsenzualno prihvatana. Tako je Pero Pirker upozoravao da se mora uvažavati i »taj nacionalni elemement u socijalističkom razvoju«, te da je upravo samoupravljanje osnovica na kojoj se »svaka afirmacija nacija može učiniti«. Nikezićevom rukovodstvu je ovakva politika bila podrazumevajuća, ali je u značajno manjoj meri isticana, pre svega zbog bojazni od raspaljivanja nacionalističke ideologije, koja je u svom srpskom varijetetu smatrana najopasnijom po opstanak Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda. »Potpuno nam je jasno da je u jednom razdoblju Hrvatske ta nacionalna komponenta bila zanemarena«, ali je jasno da danas svaka takva tendencija koja bi posmatrala »državnost Republike van socijalističkih i samoupravnih pozicija nije prihvatljiva za Hrvatsku, niti joj može ozbiljnije pomoći«, smatrao je sekretar IK CK SKH.⁵¹ Slično je i Savka Dabčević-Kučar na Brionima aprila 1971. vrlo otvoreno govorila o »nacionalnoj afirmaciji hrvatske državnosti«, o »pozitivnoj nacionalnoj emancipaciji« u kojoj je došlo do »slobodnijeg izražavanja nacionalnih osjećaja«, ali je i naglašavala da je u svemu tome »važno da mi vladamo pokretom masa«.⁵² Pirker je na XVII sednici Predsedništva SKJ, obrazlažući

⁵⁰ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CKSKJ, III/158, prilog 4. Informacija o aktivnosti u SKS posle XXI sednice Predsedništva SKJ. Izlaganje sekretara CK SKS Latinke Perović na sastanku političkog aktiva Srbije, 5. 12. 1971., str. 5.

⁵¹ Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. »Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 9. 1971.«

⁵² Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, III/153, prilog 1. »Magnetofonske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ«, str. 60, 65.

evidentan porast nacionalizma u svojoj republici, isticao da je »jačanje te nacionalne samosvesti rezultat činjenice da smo u jednom periodu našeg razvoja nacionalnu komponentu zanemarili, potisnuli i gotovo nacionalni osjećaj često puta suprotstavili socijalističkoj opredeljenosti. Stoga sada nacionalna emancipacija, koja postaje dio samosvesti i socijalističkog opredeljenja, jeste onaj vid **pozitivnog trenda**, bez obzira što u tom svemu postoje i elementi jače naglašenosti upravo zbog neracionalnog potiskivanja u jednom prošlom periodu«. (podvukao M. B.) Zbog toga on navodi i pojavu svojevrsnog »nazdravičarskog hrvatstva«, koje bi trebalo razlikovati od šovinizma, jer je, po njemu, bliže socijalističkom opredeljenju.⁵³ Uočljiva karakteristika Pirkerovog izlaganja tokom beogradskih razgovora sa rukovodstvom CK SK Srbije bila je i često apostrofirana nacionalna identifikacija, npr. »**Mi** se nismo uspjeli iole ozbiljnije konstituisati kao gospodska **nacija...**« »Smatramo da bi za **nas**, kao i za svaku drugu **naciju** u Jugoslaviji...« (podvukao M. B.). Nasuprot *proljećarskom, pluralis maiestatis srpskih liberala* je uvek podrazumevao rukovodstvo Srbije ili Republiku Srbiju kao političku zajednicu. U vokabularu srpskog vrha gotovo je nemoguće pronaći takav nacionalni pristup ili princip etničke identifikacije, već samo državne, u smislu republike koju predstavljaju. Zbog toga je Nikezić upozoravao svoje sagovornike da je prodor nacionalista u »naš prostor jedna stvar, a prodor u naše glave je druga stvar, drugi kvalitet«, jer je potonja pojava krajnje zabrinjavajuća i sa njom bi trebalo prekidati.⁵⁴ Opasno je kad nacionalizam prodre u naše glave, u naše redove, poručivao je prvi čovek Srbije hrvatskim kolegama, vrlo slično savetu koji je Perovićeva dala Miku Tripalu i Savki Dabčević-Kučar u Karađorđevu, »nemojte sve braniti«, misleći na nacionaliste od kojih se trebalo diferencirati.⁵⁵

⁵³ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, III/153, prilog 1. »Magnetofonske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ«, str. 218.

⁵⁴ Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 9. 1971.

⁵⁵ L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 328.

Tokom beogradskih razgovora dva rukovodstva bio je primetan i određen stupanj neslaganja u oceni političkih prilika u Hrvatskoj. »Mi imamo jednu izrazito povoljnu političku klimu u celini u Hrvatskoj«, poručivao je Pero Pirker svojim sagovornicima, uprkos onome što bi iz javnosti i pisanja štampe moglo da se protumači.⁵⁶ Takvom ocenom političkih prilika u svojoj republici hrvatsko rukovodstvo suštinski je *a priori* odbacivalo svaku kritiku za porast nacionalizma u vlastitoj sredini, za koju su *liberali* smatrali da jeste pod pritiskom i hipotekom socijalizmu strane i suprotstavljene ideologije. Prema Pirkerovoj interpretaciji u Hrvatskoj je postojao jedan snažan politički prodor, Savez komunista je priznat u narodu, ne samo u klasi, ljudi ne beže od njega, od prihvatanja odgovornosti, kao što je bilo nekada; »ja ne priznajem nikakvu klasnu orijentaciju ukoliko ona široko ne može okupiti šire slojeve naroda... mora se stvarati široki pokret«, smatrao je drugi čovek hrvatske Partije.⁵⁷ Njegovoj analizi aktuelnog političkog trenutka u Hrvatskoj je, međutim, nedostajalo objašnjenje na kojoj se osnovi ide ka intenzivnom omasovljenju pokreta, jer je sve to moglo da se interpretira kao eklekticizam demagogije, koja je, kako je smatrao Nikezić, nužna pratilja demokratizacije i povlađivanja nacionalizmu, što je bila velika razlika u odnosu na političko delovanje *liberala* u Srbiji. Pirker je prihvatao kritiku za nacionalizam kao perifernu pojavu u hrvatskom društvu, identifikujući ga, tj. redukujući na izolovane krugove oko Matice hrvatske i delimično Univerziteta. Ali i te pojave nacionalizma su relativizovane apostrofiranjem etatističko-centralističkih snaga okupljenih oko, *proljećarima* nesklone, boračke organizacije. Time se pravila dosta provokativna i, za dominantnu ideološku konstelaciju, teško prihvatljiva ravnoteža, kako zbog nesrazmernog uticaja koji su navedene, suprotstavljene grupacije imale u javnosti, još više zbog izjednačavanja »revolucionarnih« struktura, koje su stvarale Jugoslaviju i bile važan elemenat legitimizacije i učvršćenja poretka, sa opozicio-

⁵⁶ Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. »Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 9. 1971.«

⁵⁷ *Isto.*

nim, neretko i antidržavnim, a svakako, antirežimskim intelektualnim i nacionalističkim krugovima.

Na nesumnjiv konsenzus predstavnika obe republike naišao je stav Pera Pirker da je »u ovom trenutku jedna činjenica jasna, da se danas preko Hrvatske prelamaju mnoge jugoslovenske suprotnosti«. Svako suprotstavljanje kursu hrvatskog rukovodstva samo tako izgleda na površinskoj ravni, jer to nije »izraz samo onoga što se događa unutar Hrvatske«, smatrao je Pirker. U personalnom i idejnom smislu sve ono što je težilo ka reformskoj orijentaciji moralo je izabrati ili Srbiju ili Hrvatsku, jer »tu mora biti glavno«. ⁵⁸ U te dve republike se *prelama* kurs politike SKJ, vrlo ispravno je sekretar IK CK SKH anticipirao događaje i procese koji su sledili. Slično je na Brionima na XVII sednici Predsedništva SKJ tvrdio i Miko Tripalo kada je rekao da bi nedemokratske metode koje bi bile sutra upotrebljene u Jugoslaviji predstavljale poraz čitavog Saveza komunista. ⁵⁹ Hrvatsko, kao i srpsko rukovodstvo, znalo je za tu vrstu zakonomernosti, zbog koje su *liberali* u decembru 1971. jedini bili protiv arbitraže saveznog vrha u bilo kojoj od republika, pa time i protiv smene hrvatskog vrha u Karađorđevu.

Slično svom saradniku Pirkeru, koji je pledirao da se moraju učiniti trajni koraci ka demokratizaciji odnosa unutar Saveza komunista, i čelnica hrvatske Partije je tvrdila da je to »vidna i osnovna pretpostavka za demokratizaciju cijelog društva«. Savka Dabčević-Kučar je srpskom rukovodstvu govorila o »našem sve većem demokratizmu od kojeg ne smemo odstupiti, kojeg moramo razvijati i dalje...«, ističući da je »apsolutno za najslobodnije komuniciranje i povezivanje, za sve oblike ispoljavanja ne samo građanskih prava, jer ako nismo autoritarno društvo, ako smo stvarno demokratsko samoupravno društvo, a prema tome i demokratska partija... u kojoj izgrađujemo stavove i tražimo odgovore, onda razlike moraju biti prisutne...«. ⁶⁰ Bila je to

⁵⁸ *Isto.*

⁵⁹ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, III/153, prilog 1. »Magnetofonske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ«, str. 369.

⁶⁰ Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. »Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 9. 1971.«

jasna intencija za daljom demokratizacijom odnosa u društvu i Partiji, u potpunosti kompatibilna sa težnjama srpskog rukovodstva, jer se i Marko Nikezić u svom istupu koncentrisao na pitanja »dalje demokratizacije koja obuhvata i problem nacionalnih odnosa i samoupravljanje«. Ako postoji demokratski kurs, onda će, po njemu, i glavne teškoće biti rešene. Od njihovog dolaska na vodeće položaje, politički vrh Srbije pozivao je na otkrivanje života sa razlikama, zalažući se za preko potrebnu »debatu i javnost« u radu, što su mogle biti »odlike pokreta koji se ne samo deklarirao za socijalističku demokratiju, nego koji i sam demokratski živi.«⁶¹ Neretko, Nikezić je poručivao da »moramo da naučimo da živimo s tim da su sva pitanja otvorena i da se o njima može diskutovati«, jer se u protivnom uticaj i vlast seli u uske oligarhijske zabrane.⁶² Razgovarajući sa univerzitetskim radnicima 1970. o nesumnjivom »otopljavanju« do koga je poslednjih godina došlo, Marko Nikezić se založio za promenu prakse olakog oslanjanja Partije na disciplinu i centralizam, što je karakterisalo predratna i ratna vremena, kada su to bili neophodni elementi u borbi, te naglasio da to ne može biti univerzalni princip kada dođe vreme demokratskog otvaranja. »Mi smo pokušali da se izvučemo iz toga i da idemo na demokratsko otvaranje«, što nije bilo nimalo jednostavno, jer »treba sebe transformisati.«⁶³ Ako bi se postratna praksa »generalne restrikcije« i »opšte zabrane« nastavila, ona bi, prema Nikeziću, vodila opštem zastoju, jer bi, pored negativnih pojava, ugušila u zametku i sva korisna rešenja društvenih problema. Rečju, za razliku od ranijih vremena, kada su zabrane bivale pravilo, a slobodniji pristup izuzetak od njega, sada su se komunistički *liberali* držali teze da »otvorenost mora biti opšta, a restrikcije i intervencije konkretne i pojedinačne.«⁶⁴ Slično je govorila na mitingu u Zagrebu i Savka Dabčević, apelujući na »više međusobne tolerancije, razumijevanja

⁶¹ L. Perović, »Opređenje SKS i njegova idejna pozicija u društvu«, u: *Savez komunističke Srbije u razvoju društveno-političkog sistema* (Treća konferencija SKS), Beograd 1971., str. 111.

⁶² Ž. Milić, »Za pravu meru«, *Borba*, 31. 12. 1968. i 1–2. 1. 1969., str. 3.

⁶³ M. Nikezić, »Identitet Srbije« u: *Srpska krhka vertikalna*, str. 205.

⁶⁴ M. Nikezić, »Osposobljavanje ljudi za samostalno mišljenje – osnov samostalnosti i slobode«, u: *Srpska krhka vertikalna*, str. 311–312.

i uvažavanja specifičnosti i različitosti, više sluha za probleme, teškoće i prijedloge drugih, traženje zajedničkih rješenja...«.⁶⁵

Postojala je nesumnjiva podudarnost dvaju političkih elita i kada je odnos prema Istoku, tj. *lageru* bio u pitanju. Pero Pirker je apostrofirao »sovjetski element« koji je, po njemu, bio u sprezi sa konzervativnim snagama u Hrvatskoj, a sličnu vrstu simbioze prosovjetske orijentacije i domaćeg konzervativizma uočio je i Nikezić, istakavši da »Jugoslavija nije SSSR i položaj Srba u njoj nije položaj Rusa u SSSR, tj. u Jugoslaviji se ne može napraviti jaka i stabilna država, a da stvari ne budu rešene na demokratskoj osnovi. To mora da bude demokratska zajednica da bi mogla da opstane kao zajednica«.⁶⁶ Čelnici oba rukovodstva smatrali su SSSR daleko najopasnijim kada je u pitanju pritisak na Jugoslaviju, »nisam siguran da smo i taj elemenat dovoljno ukalkulisali u naše prilike«.⁶⁷ I srpsko rukovodstvo je kao i hrvatsko videlo u obnovi centralizma ključnu opasnost po Jugoslaviju. »Kada čitam da su svemu krive republike, izgleda mi kao da se neko kajе«, govorio je Nikezić, izražavajući i ovoga puta bojazan od mogućih recentralizatorskih tendencija, koje su bile neodvojive od nedemokratskih i konzervativnih impulsa u političkom životu Jugoslavije. »Ako su sve republike grešile u isto vreme i na isti način, znači da neko implicira da je pogrešno što je u ruke republičkih institucija stavljeno toliko odgovornosti«, bila je jasna Nikezićeva kritika Tita i saveznog centra u kojoj je išao, nesumnjivo, dalje od hrvatskog rukovodstva, što je bilo očekivano s obzirom na nejednake metodološke pristupe, a sledstveno tome i različite intencije dvaju rukovodstava prema prvom čoveku Jugoslavije. Različit odnos prema Titu i dijametralno drugačija komunikacija sa njim karakterisala je čitav posmatrani period. Prisnosti hrvatskog rukovodstva sa jugoslovenskim predsednikom, čega je najeklatantnija paradigma govor-zdravica Savke Dabčević-Kučar u

⁶⁵ *Borba*, 8. 5. 1971., str. 11.

⁶⁶ Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. »Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 9. 1971.«

⁶⁷ *Isto*.

zagrebačkoj *Esplanadi*, 15. septembra 1971.⁶⁸, srpsko partijsko rukovodstvo je suprotstavljalo racionalan i u izvesnom smislu distanciran pristup jugoslovenskom predsedniku, uz odlučnost dijaloga, ali na ravnopravnoj osnovi i uz uvažavanje institucionalnog okvira.⁶⁹

Na kraju ovog dijaloga, kao i dve godine ranije, hrvatsko rukovodstvo je problematizovalo pisanje beogradskih medija o Hrvatskoj, posebno u tom kontekstu apostrofirajući *Politiku*, koja je svojim »ekscenim« pristupom izazivala nepoverenje između dva naroda, smatrala je Dabčević-Kučar, a posebno je okretala vojne krugove, boračke organizacije i hrvatske Srbe protiv čelnih ljudi CK SKH. Čelnica hrvatskih komunista smatrala je da će takvo pisanje stvoriti negativnu sliku o Hrvatskoj u samoj Srbiji.⁷⁰ Pirker je, takođe, prigovorio atmosferi koju beogradska štampa širi dramatičujući događaje u Hrvatskoj i konstruišući navodno antisrpsko raspoloženje u toj republici. Loše je, po njemu, što osim nacionalističkih i opozicionih listova to rade i »zvanični«. Nikezićev odgovor bio je da štampa reflektuje realnost, a da je realnost u Hrvatskoj često takva da daje povoda za takvo pisanje beogradske štampe. Latinka Perović je sagovornicima poručila da kurs demokratizacije podrazumeva i oslobađanje štampe, da je, naravno, bitno i njeno opredeljenje, ali da se mora ostaviti da ona preuzme u novim uslovima i rizik vlastite odgovornosti.⁷¹

⁶⁸ »Dodite nam opet družo Tito, čeka Vas, zove i priželjkuje s jednakom ljubavlju i toplinom svaki kutak socijalističke Hrvatske. Dižem ovu čašu za čovjeka u čijoj se osobi najreljefnije izražava slava, junaštvo i uspjesi naše prošlosti, revolucionarna socijalistička snaga naše sadašnjosti i svijetla perspektiva naše sutrašnjice, za velikog revolucionara, mislioca i državnika, za istinskog borca za radnička, nacionalna i ljudska prava i slobode, za najvećeg sina u povijesti hrvatskoga i svih naših naroda i narodnosti, za dragog nam druga Tita i drugaricu Jovanku.« Iz govora Savke Dabčević-Kučar, *Vjesnik*, 16. 9. 1971., str. 3.

⁶⁹ Latinka Perović danas tvrdi da je srpske *liberale* iznenađivala naivnost *proljećarskog* vrha da će dodvoravanjem pridobiti i nadigrati Tita, odnosno upotrebiti ga za svoje političke ciljeve. Neretko u privatnim razgovorima taj stav je i saopštavan čelnicima hrvatskog Saveza komunista. Razgovor autora sa L. Perović, 29. 12. 2011.

⁷⁰ Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. »Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 9. 1971.«

⁷¹ Govoreći o praksi pisanja štampe u Srbiji, Perovićeva je, nesumnjivo, ciljajući na tretman jugoslovenskog Predsednika u medijima rekla: »Živi i u samoj beogradskoj štampi navika i inercija da je savezni centar uvek važniji«.

Osmišljenom i minucioznom dekonstrukcijom izvora koji svedoče o poslednjem direktnom razgovoru dvaju rukovodstava uočljiva je izvesna distanca i uzdržanost, evazivnost i načelnost u otvaranju osetljivih tema, posebno kada se uporede sa tonom i načinom razgovora srpskog rukovodstva sa čelnicima ostalih republika u ranu jesen 1971.⁷² Kompleksna i napeta situacija u Hrvatskoj, evidentan porast nacionalizma i radikalizacija kulturnih i studentskih krugova u toj republici, nejedinstvo i već vidljive disolucione težnje u hrvatskoj Partiji, uočljiva izolovanost *proljećarskog* vrha, specifičan odnos sa Titom, nesvojtven ostalim republičkim rukovodstvima... Sve je to ukazivalo na nejasnu situaciju i težnju srpskog *liberalskog* vrha da konsekventno istrajava na dijalogu, ali da se čuva svake neposrednije involviranosti u političku konstelaciju u čijem nastanku nije sudelovao.⁷³

Ipak, uprkos stanovitim neslaganjima i često različitim pristupima, srpsko rukovodstvo je tokom prelomne 1971., znajući da se na *hrvatskom slučaju* lomi kurs reformi i demokratizacije u čitavoj zemlji, odbijalo da se pridruži osudi političkih prilika u Hrvatskoj. Na XVII sednici Predsedništva SKJ gde su u centru pažnje bili odnosi u vrhu Partije i među republikama, kolokvijalno nazvanoj »zavera protiv hrvatskog rukovodstva«, Latinka Perović je posebno naglašavala da između dva rukovodstva, pa time i dve republike, ne postoje problemi, ističući permanentnu spremnost srpskog rukovodstva na dijalog.⁷⁴ Po

⁷² Eklatantan primer otvorenog dijaloga bio je razgovor delegacija CK SKS i CK SK BiH u septembru 1971. Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. »Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacije CK SK Srbije i CK SK BiH, u Beogradu 27. 09. 1971.«

⁷³ Iako se u memoaristici ili vrlo oskudnoj literaturi čak ni ne naslućuje bilo kakva uzdržanost u komunikaciji dva rukovodstva, čak sa pogrešnim i posve neutemeljenim izjednačavanjem, zbog načina na koji su otišli sa političke scene, Latinka Perović potvrđuje tu uzdržanost u odnosima sa čelnicima Hrvatskog proljeća u jesen 1971., dakle u sam osvit razrešenja političke krize u Karadorđevu. Ipak, ta uzdržanost nije srpski vrh vodila ka izbegavanju dijaloga, a još manje u podršku nasilnoj smeni hrvatskog rukovodstva na XXI sednici Predsedništva SKJ. Razgovor autora sa dr Latinkom Perović, 29. decembar 2011.

⁷⁴ Afera o povezivanju hrvatskog rukovodstva sa ustaškom emigracijom bila je važna tema tokom proleća 1971. Iako su bili očiti pokušaji sa više strana da se zvanična Srbija uvuče u neprijatan komplot, opreznim, ali otvorenim i principijelnim držanjem

završetku tog sastanka na vrhu, Savka Dabčević je Perovićevoj zahvaljivala na korektnom i principijelnom držanju srpskog vrha uz rečenicu »Mnogo ste pomogli. (...) Neko radi i protiv nas i protiv vas.«⁷⁵ Slično se ponovilo i nakon proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ maja 1971., kada su Miko Tripalo i Savka Dabčević izrazili zadovoljstvo istupima Nikezića i Perovićeve o nacionalizmu.⁷⁶ Zastupajući u svojim javnim istupima sve frekventnije tezu da je srpski nacionalizam najopasniji po opstanak Jugoslavije, *liberali* su slali poruku saveznom centru, ali i ostalima u zemlji, da su svesni odgovornosti koju nose, te davali garancije da će nacionalizam najbrojnijeg naroda držati pod kontrolom; istodobno domaćim nacionalistima je poručivano da liberalizacija i demokratizacija društva ne podrazumeva i neograničeno pravo širenja nacionalističkih matrica; takođe, tokom 1971., insistiranjem na borbi protiv srpskog nacionalizma, želelo se poručiti hrvatskom rukovodstvu šta bi bio poželjan model delovanja, i olakšati njegova pozicija time što ga Srbija neće provocirati i pokazivati pretenzije da *žandariše* u susednoj republici. Ovaj kompleksni manevar, koji je sadržavao i dve komunistima važne maksime *samokritike* i *čišćenja vlastitog dvorišta*, bio je neophodni, temeljno osmišljeni i krajnje racionalni obrazac delovanja u uslovima složene višenacionalne integracije u kriznim vremenima.

U Karađorđevu, gde je suštinski »presuđeno« *Hrvatskom proljeću* i njegovim liderima, Nikezić je u svome istupu, nalazeći opravdanje za situaciju u Hrvatskoj, smatrao da je povećanjem samostalnosti republika i u opštem talasu demokratizacije »bilo neizbežno da i nacionalisti nađu prostor da se izraze«, tvrdeći da je najopasnije to što je nacionalizam pokušao prodor i u redove SK, a da je u novim uslovima republička državnost počela da se apsolutizuje, što je dovelo do opasnosti da se komunisti transformišu u »nacionaliste ili birokratske državotvorce«.⁷⁷

liberalskog vrha takvi pokušaji ostali su bez rezultata, a srpsko-hrvatska konfrontacija je izbegnuta čak i u naznakama, pa se na ovom mestu nećemo baviti »zaverom protiv hrvatskog rukovodstva«, tim pre što je navedeni događaj ostao izvan interesovanja istoričara, dakle, naučno neistražen.

⁷⁵ L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 252.

⁷⁶ *Isto*, str. 271.

⁷⁷ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, III/157, prilog 1. »Autorizovane stenografske beleške sa XXI sednice Predsedništva SKJ, 1-2. 12. 1971.«, str. 69.

Najzad, prema Nikeziću, »samo hrvatski komunisti i samo demokratski kurs može da tuče nacionaliste u Hrvatskoj, nikakav birokratski centralizam i nikakav konzervativizam«. Smatrajući da samo nacionalisti mogu zagovarati tezu da su drugi pozvani da spasavaju socijalizam u Hrvatskoj, Nikezić je apelovao da se zbog toga stvari ne rešavaju »sistolom i po kratkom postupku«. ⁷⁸ Kao ključni zadatak svog rukovodstva prvi čovek srpske Partije je smatrao suzbijanje vlastitog nacionalizma, jer će se »srpski nacionalisti prirodno sada ponuditi da se bore protiv hrvatskog nacionalizma (...) pod vidom podrške Titu napadaće SKH u celini i hrvatski narod«. ⁷⁹ Slično je, a nasuprot dominantnoj tendenciji na sastanku, govorila i Latinka Perović, tvrdeći da bi se protiv negativnih elemenata u SKJ, a posebno u Hrvatskoj, trebalo boriti »samo daljom i doslednom demokratizacijom Saveza komunista«. Ne sporeći pravo saveznih institucija da raspravljaju o događajima u pojedinim delovima zemlje, ipak, trajno rešenje se hrvatskim komunistima ne može nametati spolja, oktroisanjem ili arbitražom, smatrala je sekretarka CK SKS. ⁸⁰

Saveznom političkom centru koliko i svim republičkim rukovodstvima bilo je posle XXI sednice Predsedništva SKJ jasno da je srpsko rukovodstvo jedino koje je iskazalo razumevanje za specifične prilike i teškoće u kojima se nalazilo hrvatsko vođstvo. Posle »Karađorđeva« važno je bilo sprečiti likovanja i zluradost srpskog nacionalizma, dok se druga najveća opasnost krila u sasvim realnoj mogućnosti zaokreta u odnosu na kurs demokratizacije. ⁸¹ Srbija ni u kom slučaju u tom osetljivom trenutku nije želela da ostavi utisak da »nameće i arbitrira«, jer su je novi odnosi u federaciji obavezivali da ne uzima »nikakva posebna prava ili obaveze« u odnosu na ostale republike, bila je prva reakcija *liberala* posle prelomne sednice u Karađorđevu. ⁸² Marko Nikezić je smatrao da će buduća fizionomija i SKJ i Jugoslavije zavisiti od načina

⁷⁸ Isto, str. 71.

⁷⁹ Isto, str. 72.

⁸⁰ Isto, str. 144, 146.

⁸¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, III/158, prilog 4. Informacija o aktivnosti u SKS posle XXI sednice Predsedništva SKJ. Izlaganje sekretara CK SKS Latinke Perović na sastanku političkog aktiva Srbije, 5. 12. 1971., str. 3.

⁸² Isto, str. 6.

na koji se bude rešila politička kriza u Hrvatskoj. Apelujući da se izbegne svaka upotreba sile i pritiska, Nikezić je upozoravao, aludirajući na Šestojanuarsku diktaturu kralja Aleksandra Karađorđevića, da »postoji opasnost da se desi da se na hrvatskom pitanju odustane od demokratskog kursa. Ako počne da se ledi onda će se lediti svuda«. ⁸³ Zbog svega toga, neposredno nakon XXI sednice, Savka Dabčević-Kučar rekla je bez ustezanja Nikeziću i Perovićevoj: »Potpuno su mi jasne konsekvence ovoga po Jugoslaviju«. ⁸⁴ U svojim memoarima, pisanim ubrzlo posle pada *liberala*, Perovićeva je, smatrajuću »Karađorđevo« naopakim odgovorom na izazov demokratizacije društva, prihvatila tezu da je reč o »grešci za sto godina u srpsko-hrvatskim odnosima«. ⁸⁵ Navedene prve reakcije čelnika srpskih *liberala* jasnije su od bilo čega drugog govorile da zvanična Srbija niti će koristiti tešku situaciju u Hrvatskoj radi svojih ciljeva, niti će pristati na bilo koji vid revidiranja postignutih rezultata u demokratizaciji i decentralizaciji zemlje. Odustajanje od reformskog kursa koji je konsekventno vođen posle VI kongresa republičkih partija, čemu je »Karađorđevo« trebalo da posluži, *liberali* su dugoročno smatrali najozbiljnijom opasnošću po opstanak jugoslovenske zajednice.

* * *

Mutatis mutandis, iako nije moglo biti reči o koaliciji u doslovnom značenju toga pojma, srpsko i hrvatsko rukovodstvo, vodeće ljude reformske orijentacije, povezivala je teleologija njihovog javnog delovanja, tj. fundamentalni ciljevi daljeg razvoja i izgradnje jugoslovenske zajednice te socijalnog i političkog okvira njene integracije. Ipak, simboličke koliko i suštinske tačke neslaganja, disputi i disonantni tonovi u komunikaciji dvaju rukovodstava nisu bili ni retki niti zanemarljivi i nesumnjivo su generisali i intenzivirali ograničenja u saradnji najuticajnije zagovornike reformskog socijalizma u Jugoslaviji u navedenom periodu: sličan odnos prema uticaju saveznog političkog centra, uprkos vrlo različitim metodološkim pristupima u komunikaciji i saradnji sa Titom; gotovo istovetno razumevanje Jugoslavije, ali sa

⁸³ Z. Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 603.

⁸⁴ L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 328.

⁸⁵ *Isto*, str. 346.

različitim pogledima prema srpsko-hrvatskom dijalogu i njegovom značaju u daljem razvitku političkog sistema; nominalno identičan, ali praktično dosta različit i nejednak tretman vlastitih nacionalizama; slaganje oko ekonomskih funkcija federacije, ali bez dogovora u vezi sa daljim reformama u ekonomsko-finansijskom sektoru; odlučne pristalice liberalizacije društva i političkog života, ali sa intencijom da se pacifikuju intelektualci i mediji u susjednoj republici... Sve je to skupa odnose srpskih i hrvatskih vladajućih elita činilo kompleksnim, protivrečnim, ali istovremeno i otvorenim i spremnim na saradnju.⁸⁶ Nesumnjivo da se u sasvim konkretne rezultate u saradnji političkih elita dveju najvećih republika mogu navesti: formulisanje i operacionalizacija politike *čistih računa*; usaglašavanje i usvajanje ustavnih amandmana 1971., čime je inaugurisana značajno modifikovana konstitutivna koncepcija jugoslovenske federacije; iako privremena i dozirana, ipak, značajna liberalizacija i demokratizacija društvenih odnosa i političkih prilika u zemlji, uz podrazumevajuće ograničenje autoritarne vlasti jugoslovenskog Predsednika.

Ipak, u drugoj polovini 1971. uočljiva je izvesna uzdržanost prilikom direktne komunikacije, koja koliko može biti rezultat različitih pogleda na važna pitanja razvoja jugoslovenskog društva, toliko bi mogla biti i rezultat bojazni srpskog rukovodstva od osećaja simetrije sa, zbog proboja nacionalizma, dosta izolovanim rukovodstvom CK SKH. Naglašeno je bilo i insistiranje srpskog rukovodstva na izbegavanju svakog bilateralnog dogovora Zagreba i Beograda, jer bi on bio ostvarivan samo u direktnim međurepubličkim kontaktima, čime bi se derogirale federalne institucije, što bi zakonomerno otvaralo pro-

⁸⁶ Svakako da je otvorenom dijalogu i poverenju, ne samo sa predstavnicima CK SKH već i drugih republika, veoma doprinosaio antinacionalistički stav *liberala* da su Srbi van Srbije, tj. oni koji su živeli u drugim republikama, »kod svoje kuće«, te sledstveno tome slobodni i ravnopravni, te da nikada neće biti tretirani kao »porobljeni delovi srpskog naroda«, kako je rekla Latinka Perović u razgovoru sa delegacijom CK SK BiH. Svoju politiku srpski partijski vrh je u periodu 1969.–1972. iscrpljivao s one strane bilo kakvih paternalističkih tendencija najveće republike u Jugoslaviji. Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. »Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacije CK SK Srbije i CK SK BiH, u Beogradu 27. 9. 1971.«, str. X/5.

stor za vaninstitucionalni upliv Tita, od čije se arbitraže strahovalo. U decentralizatorskoj konstelaciji sužavala se njegova manevarska moć, zbog čega mu je podsticanje razmimoilaženja i generisanje disolucionih procesa, te njegovo pojavljivanje u ulozi arbitra, ostajalo kao najefikasnije sredstvo zadržavanja uticaja.⁸⁷ Jasno iščitavajući ovu nameru, srpski *liberali* su upadljivo izbegavali nacionalno zaoštavanje, posebno sa Hrvatima, okretali Srbiju vlastitim problemima, pozivajući permanentno na dogovor kroz legitimne savezne institucije uz učešće i u interesu svih naroda.⁸⁸ Takođe, tokom uzavrele 1971. javnost u Srbiji bila je posebno senzitivirana na događaje u Hrvatskoj, zbog čega se *liberalski* politički vrh, kako svedoči Latinka Perović, posebno plašio da ne deluje huškački, ne samo zbog toga što su »prezirali jevtinu popularnost«, nego i zato što su »strahovali od provale emocija«.⁸⁹ Polazeći od pretpostavke da su se dve antagonističke ideologije nacionalizma u svom hrvatskom i srpskom varijetetu, i u ovom periodu, kao, gotovo uvek od polovine XIX veka, nalazile u *sui generis* simbiotičkoj vezi, međusobno se generišući⁹⁰, te da bi se izbegao proboj recipročnog nacionalizma i u Srbiji, kao odgovor na intenziviranje takve klime u Hrvatskoj, srpsko rukovodstvo je kroz istupe svojih čelnika upozoravalo da svako treba da rešava vlastite probleme, jer kada bi »za komuniste u jednoj republici glavni problem postao nacionalizam kod suseda,

⁸⁷ Analizirajući situaciju u Hrvatskoj posle »Karađorđeva«, Latinka Perović je smatrala suštinski važnim da odgovornost za ishod i konsekvence ne preuzme zvanična Srbija, već »autokratska vlast, koja je sebe održavala izazivajući, a zatim rešavajući krize u odnosima između Srba i Hrvata«. L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 329.

⁸⁸ Latinka Perović svedoči da je Tito u pokušaju da isprovocira sukob srpskog i hrvatskog rukovodstva i stavi se u ulogu arbitra, tokom 1971. pitao Nikezića: »Reci mi šta vi zamerate Hrvatima, pa ću ti reći šta oni vama zameraju!« »Ništa«, odgovorio je Nikezić na Titovo neskriveno nezadovoljstvo. L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 303.

⁸⁹ L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 303.

⁹⁰ Nacionalizam kod najbrojnijih jugoslovenskih naroda, Srba i Hrvata, pre svih, »nikada nije išao bez velikodržavnih koncepcija, kao što nikada nije značio samo ideologiju i pokret okrenut sopstvenoj samosvesti«, smatra Olivera Milosavljević, već je njegovo važno svojstvo bila »negacija bliskih naroda« jer, kako piše Umberto Eko u studiji *Večni fašizam* »jedna nacija dolazi do svog identiteta samo preko svojih neprijatelja«. O. Milosavljević, »Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija«, *Tokovi istorije*, 1-2/1996., str. 176; U. Eko, »Večni fašizam«, www.pešćanik.net/eko-vecnifasizam

bio bi to siguran znak da su oni sami izbrisali granice između sebe i sopstvenih nacionalista.«⁹¹ Zbog toga je kvintesencija, ideja vodilja sveukupnosti programskih usmerenja srpskih *liberala*, bila »moderna Srbija«, kao snažna, neideokratska svest o nephodnosti uklapanja Srbije, ali i čitave Jugoslavije, u savremene tokove, oslobađanjem od istorijskih atavizama, tradicionalizma i provincijalizma, nespojivih sa idejom modernizacije, koja ne podrazumeva samo industrijalizaciju, već napuštanje perenijalne, tradicionalističke i nacionalističke paradigme, pa u sklopu nje i antagonističkog odnosa prema drugom najvećem narodu u Jugoslaviji.⁹²

Vraćajući se na misao Lisjena Fevra da je istorija, pre svega, »naučno vođeno istraživanje«⁹³, koje istoričara postavlja »između vokacije da uopštava i zadatka da izvrši ekspertizu«⁹⁴, istorijski izvori koji nam daju osnovu za osmišljenu i što autentičniju rekonstrukciju prošlih zbivanja nesumnjivo svedoče o visokom stepenu saglasnosti dvaju političkih elita – Srbije i Hrvatske. Strateški pogledi na budućnost i razvoj Jugoslavije, kao i njeno razumevanje, činili su predvodnike reformskog socijalizma, kao ključne aktere razvoja jugoslovenskog društva upućene jedne na druge, sagovornicima zavidne otvorenosti i visokog stepena međusobnog poverenja, uprkos disonantnim tonovima i različitim pristupima rešavanju pojedinih problema jugoslovenske zajednice, koja se beskompromisnom antifašističkom borbom, koliko i autentičnom socijalnom revolucijom, ali i dotadašnjim razvojem, nametnula kao neponovljiv emancipatorski projekat, a odgovorima na istorijske izazove fašizma i staljinizma 1941. i 1948. i definitivno napustila evropsku periferiju. Ipak, odlučivši se na personalne, ali i fundamentalne konceptijske promene u vrhovima republičkih partija 1971./72. predsednik Tito je s jedne strane nominalno sačuvao esencijalne karakteristike novog jugoslovenskog federalizma, inaugurisano

⁹¹ M. Nikezić, »Politička istupanja vrede u onoj meri u kojoj pridobijaju ljude za određeni cilj i pomažu njihovom organizovanju«, *Dnevnik*, 8. 5. 1971., str. 7; A. Nenadović, *Glavni urednik – »Politika« i pad srpskih liberala, 1969–72*, Beograd 2003., str. 170.

⁹² M. Bešlin, *Nacionalno pitanje u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka*, Novi Sad 2008. (magistarska teza u rukopisu).

⁹³ L. Fevr, *Borba za istoriju*, str. 38.

⁹⁴ A. Buro, »Žak Le Gof«, u: *Istoričari*, prire. V. Sal, Beograd 2008., str. 285.

1971., dok je s druge strane osnažio autokratske i državno-socijalističke tendencije u jugoslovenskom društvu i Partiji, čime je u velikoj meri relativizovan i derogiran značaj novih konstitucionalnih rješenja. I još važnije, faktički nasilnom smenom legitimnih, reformski orijentisanih rukovodećih struktura u Hrvatskoj i Srbiji, koje su u otvorenom dijalogu tražile racionalan pristup razumevanju i poimanju jugoslovenske zajednice, Tito je u značajnoj meri determinisao suštinske karakteristike i posttitovskog perioda.

Zaključak

Odnosi dve najveće republike, Srbije i Hrvatske, unutar jugoslovenskog državnog okvira, posmatrani su kroz prizmu njihovih rukovodećih struktura u periodu od Šestog kongresa SKS i SKH krajem 1968. do smene hrvatskog rukovodstva krajem 1971. Polazeći od zajedničkih ciljeva reformski orijentisanih rukovodstava predvođenih Markom Nikezićem i Savkom Dabčević-Kučar, odnosi zvaničnog Beograda i Zagreba lavirali su od svesti o zajedničkim interesima, odbrane od arbitrarnog delovanja saveznog političkog centra, potrebe za proširenjem reformske baze u društvu, operacionalizacije politike »čistih računa«, usaglašavanja ustavnih promena, dalje liberalizacije i demokratizacije jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, do različitog shvatanja srpsko-hrvatskog dijaloga, nejednakog tretmana vlastitih nacionalizama, drugačijih pristupa Titu... Ipak, uprkos neslaganjima, Nikezićovo rukovodstvo jedino u Karađorđevu na XXI sednici Predsedništva CK SKJ ne prihvata nasilnu smenu vodećih ljudi CK Hrvatske i gušenje Hrvatskog proljeća, znajući da bi taj politički potez partijskih konzervativaca otvorio put promeni kursa i dogmatizaciji političkih prilika u zemlji, ali i vodio komplikovanju srpsko-hrvatskih odnosa.

**POLITIČKE KONCEPCIJE, AKTERI,
FRAKCIJE: HRVATSKO DRUŠTVO
U VRIJEME HRVATSKOG PROLJEĆA**

Latinka Perović

PRILOG PROUČAVANJU HRVATSKOG PROLJEĆA

Blagovremeno sam primila poziv da učestvujem u radu naučnog skupa koji je, prošle jeseni u Zagrebu, upriličen u povodu četrdesetogodišnjice *maspoka*, kako je do raspada Jugoslavije nazivan masovni pokret u Hrvatskoj, koji je inicirala Deseta sednica CK SK Hrvatske (15. januara 1970.), odnosno *Hrvatskog proljeća*, kako se taj pokret naziva posle raspada Jugoslavije. Iako su insistirali na naučnom karakteru skupa, organizatori su velikodušno prepustili meni da sama odlučim o karakteru vlastitog priloga. Kao da su imali u vidu da imam dve mogućnosti. Već decenijama (od 1972.) bavim se istorijskom naukom. U isto vreme, bila sam savremenik i učesnik događaja kojima je pomenuti skup bio posvećen. Nisam, međutim, i pored najbolje volje, uspela da savladam prepreke na koje je u meni podjednako nailazila svaka od mogućnosti koje sam teorijski imala.

Kao istoričar, bavila sam se nacionalnim pitanjem u prvoj Jugoslaviji, u kome se gotovo i iscrpljuje njena istorija.¹ Istoriju druge Jugoslavije nisam proučavala. Za egzaktn pristup događajima sedamdesetih godina nedostajali su mi: uvid u činjenice i njihovu povezanost u onom nizu koji nazivamo procesom dugog trajanja. Šta me je, pak, sprečilo da govorim kao savremenik i učesnik događaja? Ponajviše, istoričar u meni, to jest nemogućnost da se istovremeno bude i *subjekt* i *objekt*.

¹ L. Perović, *Od centralizma do federalizma: KPJ u nacionalnom pitanju*, Globus, Zagreb 1984.

Veoma cenim memoaristiku kao izvor za proučavanje prošlosti, ali nikad ne gubim iz vida one razlike, pre svega u metodu, između nje i naučne historiografije. Sama sećanja su različita: nijedno pojedinačno se ne može apsolutizovati. Tek u mnoštvu sećanja, zato što ono omogućava upoređivanje, ukrštanje, proveru, postaje jasno da je realna prošlost objektivno pluralna – o *istom* različiti ljudi različito pišu zato što su to *isto* različito videli i doživeli.

Mnogo ljudi, koji su imali važne uloge u političkoj, društvenoj i kulturnoj istoriji jugoslovenskih naroda u vreme zajedničke države, napisalo je svoja sećanja. Iako svako pojedinačno sećanje istoričar prima sa *zrnom soli*, u njihovom mnoštvu on dobija jedinstven materijal. Jer, bez obzira na poriv svakog pojedinačnog memoarista, memoari tek u zbiru otkrivaju, uprkos dogmi o jedinstvu, složenosti života ljudi, nacionalnih zajednica, društvenih slojeva, složenost odnosa između ideja i pragme. Ujedno, u zbiru memoara uočljive su neke konstante koje proizlaze iz dubljih razlika u mentalitetu i političkoj kulturi. Revolucionarnom voljom neki od sukobljenih interesa, koji proističu baš iz mentalitetskih razlika, mogli su se ukrotiti ali ne i ukinuti.

U svim državama koje su nastale raspadom Jugoslavije napisano je i objavljeno mnogo memoara. Njihova je uloga, za percepciju prošlosti kao složene – oslobađajuća. Ali, za razumevanje totalne istorije Jugoslavije u XX veku, ona ne može da zameni naučnu historiografiju, iako je u mnogom memoaristu očita pretenzija da *stvari* sliku o prošlosti, čiji je akter bio. Ta je slika, međutim, neizbežno redukovana, pored ostalog, i zbog toga što neki od važnih aktera događaja nisu napisali svoje memoare. U Srbiji, na primer: Koča Popović, Milentije Popović, Mijalko Todorović, Marko Nikezić... Napisani memoari, makar poticali i od njihovih najbližih saradnika, nisu zamena za njihove nenapisane memoare. Sa stanovišta istorijske istine, memoaristika je porozan izvor.

Nisam, dakle, za skup u povodu četrdesetogodišnjice *Hrvatskog proljeća* dala *naučni* prilog, jer to vreme nisam proučavala. A ni kao savremenik i učesnik događaja, zato što sam u toj ulozi o njima već govorila. Neposredno posle *Hrvatskog proljeća*, kome je sledio slom *srpskih liberala*, zabeležila sam (1973.) kako sam neposredno, a ne

naknadno razumela događaje. Moj cilj je bio da sačuvam njihovu faktografsku osnovu, iako nisam sigurna da sam već tada znala ono u šta sam se uverila kasnije, baš čitajući neke memoare, da sećanja menjaju činjenice.

Rukopis, koji je nastao 1973. godine, objavila je sarajevska *Svjetlost* 1991. godine.² Ratni požar u Bosni i Hercegovini (*Svjetlost* je i bukvalno izgorela) bio je samo najbrutalniji među razlozima koji su pomeli ovu knjigu. Nisam mogla da se naknadno sećam događaja čiji sam savremenik i učesnik bila kad sam to već učinila pre četrdeset godina, neposredno i iznutra. Ako mi je izgledalo neumesno da na skup dođem sa poglavljima svoje knjige koja govore o događajima u Hrvatskoj i Srbiji 1970.–1972. godine, izgleda mi umesno da ih priložim zborniku sa skupa. To će, možda, koristiti daljim istraživanjima kojima uvek pridajem najveći značaj.

U Beogradu,
januara 2012.

Deseta sednica CK SK Hrvatske – namere i učinak³

U 1970. godinu ušlo se sa dosta zvaničnog, ali i realnog optimizma. I pored mnogih pritisaka, reforma u privredi je već davala pozitivne rezultate. Oni su se ogledali u naglašenoj orijentaciji na modernizaciju privrede, povećanju udela stručnog rada u njoj, poletu koji su dobila integraciona kretanja, prodiranju na međunarodno tržište.

U svim republikama održane su konferencije Saveza komunista i sve su se bavile sprovođenjem odluka IX kongresa SKJ o reorganizaciji Saveza komunista.⁴ Svuda je konstatovana veća aktivnost komunista u borbi za reformu, razvoj samoupravljanja i demokratizaciju političkog života.

Optimistička gledanja izrazio je i Tito u intervjuu koji je dao 31. decembra 1969. godine, direktoru Radiotelevizije Zagreb – Ivu Bojaniću.

² L. Perović, *Zatvaranje kruga – Ishod političkog rascepa u SKJ 1971–1972*, Svjetlost, Sarajevo 1991., str. 471.

³ *Isto*, str. 116-127.

⁴ Deveti kongres SKJ održan je u martu 1969. godine u Beogradu.

Nakon poseta koje je u toku 1969. godine učinio svim republikama, Tito je izjavio da je njegov utisak »apsolutno povoljan«. »Što je naročito važno«, rekao je Tito, »nigdje, ni u jednoj republici, nisam primijetio neke elemente koji bi mogli izazvati međurepubličke razmirice. Vidio sam da su se ljudi više okrenuli samima sebi i da za izvjesne svoje nedaće ne prebacuju krivicu na druge« (*Borba*, 1. januar 1970.).

No, da sedamdeseta godina neće biti bez događaja, pokazalo se već na njenom početku. U Zagrebu je 15. januara 1970. počela čuvena X sednica CK SK Hrvatske, sa kojom će otpočeti krupna previranja ne samo u Hrvatskoj, nego i u čitavoj Jugoslaviji. Na dnevnom redu sednice nalazila se rasprava o daljim zadacima organizacija i rukovodstava u razvoju i idejno-političkom delovanju Saveza komunista. Centralni komitet se izjasnio za nove elastičnije forme organizacije u Partiji i za veći stupanj njenog akcionog idejno-političkog jedinstva. Da je ostala samo na tome, X sednica CK SK Hrvatske bila bi jedna u nizu, tada tako čestih, sednica republičkih partijskih rukovodstava i bila bi, sigurno, već odavno predata zaboravu.

Međutim, u nastavku sednice, opširan referat »O nekim aktuelnim političkim pitanjima« podnela je predsednik CK SK Hrvatske dr Savka Dabčević-Kučar. Povod su bili članci dr Miloša Žanka⁵, koje je objavila *Borba* u brojevima od 17. do 21. novembra 1969., a u kojima je autor govorio o porastu nacionalizma u Hrvatskoj i zahtevao da se u borbi protiv njega već jednom pređe sa reči na dela. Referat se nije ograničio na povod, o njemu je čak najmanje govoreno. Međutim, u debati na plenumu u centru je bio povod i niko od mnogobrojnih govornika nije propustio da se o njemu izjasni. To je bio metod odomaćen u KPJ i SKJ.

Jugoslovenska javnost primila je X sednicu CK SKH isključivo kao »slučaj Žanko«. Veoma načelna i značajna pitanja koja je ona pokrenula ostala su u drugom planu da bi, kasnije, bila sasvim potisnuta.

Referat je konstatovao rezultate reforme, označivši je kao novu etapu revolucije, u Hrvatskoj, baš kao i u Jugoslaviji. »Proces koji nazivamo privrednom i društvenom reformom faktički ima dimenzije

⁵ Miloš Žanko (1915.–2000.), u to vreme potpredsednik Savezne narodne skupštine.

i karakter revolucije.« U isto vreme, konstatovano je da su etastički odnosi stvorili društvene snage čiji je interes održavanje postojećeg stanja. Spontano i organizovano, one stvaraju političke platforme, među kojima je najizrazitija nacionalizam. »Svoju historijsku nemoć da razriješi narasle probleme društva, zadržavajući ranije pozicije, birokracija pokušava nadomjestiti platformom koja bi trebala da je pokaže borcem za nacionalna prava. Tako se nacionalizam javlja kao konzervativna i reakcionarna politička platforma, s kojom se Savez komunista mora najenergičnije obračunati, prvenstveno otklanjajući sve njegove uzroke i korijene. Kao društvena pojava, nacionalizam je podjednako poguban za socijalizam, bez obzira u kojem se obliku javljao, da li kao unitarizam ili kao separatizam. Nema nacionalizma koji bi mogao biti više simpatičan ili manje opasan za socijalističku Jugoslaviju ili za sudbinu pojedinih njenih naroda.«

Težište referata je na osvetljavanju uzroka i pojavnih oblika unitarizma i hrvatskog nacionalizma, kao i na putevima i sredstvima njihovog prevladavanja. »Unitarizam se oslanjao i oslanja se«, rečeno je, »na velikodržavlje... svaku deetatizaciju proglašava raspadom društva, jer je to raspad njegove birokratske vizije o društvu, a odbranu socijalizma i koheziju zajednice vidi u jakoj poziciji, ne političke već birokratske grupe u centru, koja se javlja kao tobožnji garant socijalističkih kretanja, koja razvija kod sebe mentalitet jedinog zastupnika i branioca socijalizma i koja odlučuje o tome šta nije u interesu socijalizma.« Unitarizam negira postojanje problema u odnosima između nacija, a svaki nacionalni osećaj smatra sumnjivim. Jugoslovenstvo je za njega nadnacionalna kategorija, a interes države je iznad udruženog proizvođača. Svako otvoreno raspravljanje o nacionalnim odnosima, za unitariste je udaranje na jedinstvo jugoslovenske zajednice.«

Ne manje podrobno u referatu je analiziran hrvatski šovinizam i nacionalizam. Rečeno je da je on aktivan i agresivan, ali je odbačena teza da je u porastu, a stanovište da Savez komunista i političko rukovodstvo Hrvatske nemaju jasan stav u nacionalnom pitanju označeno je kao najgrublja insinucija.

Glavne parole hrvatskog nacionalizma, prema referatu na X sednici CK SKH, su: osiromašenje i opljačkanost Hrvatske; druge republike

bolje prolaze od Hrvatske; kapital i sve investicije su koncentrisani izvan Hrvatske; nerentabilne investicije su samo izvan Hrvatske; nerazvijeni u Jugoslaviji su teret za Hrvatsku; smanjenje biološkog potencijala nacije usled odlaska ljudi iz Hrvatske na rad u inostranstvo. Iz takvih parola izvlači se zaključak da je Hrvatska u Jugoslaviji eksploatisana, a zatim »stidljivo ili otvorenije, već prema prilici – dovodi se u pitanje državna i društvena veza naroda Jugoslavije«. Prema nacionalistima, hrvatski narod treba svoju borbu da temelji na istorijskim tradicijama, bez samoupravljanja i Saveza komunista. Svim ovim tezama, referat se suprotstavlja argumentima. »Poznato je«, ističe referat, »da je razvoj socijalističke Jugoslavije bio izuzetno brz i uspješan, što potvrđuju ne jednom iznošeni podaci. U tom razvitku Hrvatska nije zaostajala. Mnogi podaci i činjenice govore o brzom i uspješnom privrednom i društvenom progresu Socijalističke Republike Hrvatske.« U ilustraciji ove osnovne teze, referat ne pokazuje škrtost. Tako se navodi da je u periodu od 1948. do 1969. godine Hrvatska imala prosečnu stopu rasta od 7 posto, što je iznad jugoslovenskog proseka i isto jedino sa Slovenijom. Dohodak po stanovniku u Hrvatskoj, 1968. godine, bio je 25 posto iznad jugoslovenskog proseka, a dohodak po zaposlenom 7 posto veći od jugoslovenskog, a u industriji, zbog više produktivnosti, bio je veći i 13 posto. To je čak i iznad Slovenije. Udeo industrije u društvenom proizvodu popeo se od 21 posto 1939. na 28 posto 1968. godine. Brze su bile i promene u strukturi privrede u pravcu koji karakteriše razvijenije privrede. »Po korjenitosti raspadanja agrarnih struktura i tempu promjene strukture stanovništva Hrvatska se za prethodno razdoblje svrstava negdje pri vrhu ljestvice takvih strukturnih promena u svijetu...« U periodu od 1955. do 1969. spoljnotrgovinska razmena SR Hrvatske rasla je prosečno godišnje za 13 posto. Na Hrvatsku je otpadalo i tri četvrtine prihoda od inostranog turizma i preko 70 posto jugoslovenskog međunarodnog saobraćaja. Osmogodišnjim školovanjem bilo je obuhvaćeno 98 posto dece, 70 posto je nastavljalo školovanje na drugom stupnju, a na univerzitetima se školovalo 47.000 studenata.

Opovrgavajući teze nacionalista činjenicama, referat ističe potrebu rešavanja otvorenih pitanja u ekonomskom i političkom sistemu u Ju-

goslaviji. Tako se zalaže za politiku čistih računa, za ograničenje uloge federacije u investicionoj politici, za dogradnju deviznog i spoljnotrgovinskog sistema, za ukidanje finansijskog kapitala formiranog na bazi stranih državnih fondova i privilegija, koji je koncentrisan uglavnom u nekoliko saveznih banaka.

Ali, i u pogledu otvorenih pitanja, referat je povukao razliku između stavova nacionalista i SK Hrvatske, posebno Centralnog komiteta. »Razlikujemo se po načinu prilaženja otvorenim problemima i još više po prijedlozima rješenja. Oni iz postojećih problema izvode zaključke o pripadanju Hrvatske, a prešućuju sve što je pozitivnoga ostvareno. S uskogrudnog nacionalističkog stanovišta predstavljaju nas kao opljačkane, i u stanju stalnog nazadovanja. Svojim stavovima oni demoraliziraju, devalvirajući ono postignuto. Oni pokušavaju dokazati da pokretanje otvorenih pitanja pokazuje kako ništa nije riješeno, a niti ima šanse da bude riješeno u okviru ove zajednice.« Zbog toga nacionalisti pokreću »nerijetko i pitanje samoopredjeljenja do odcjepljenja, vraćajući nas na polazne pozicije, kao da to nije već za nama, i kao da se danas ne radi o daljem razvijanju našeg odnosa na bazi samoupravnog socijalizma. Odlučuju se za separatizam, ponekad, mada jasno ne govore uz čiju podršku i pomoć. Mi smatramo da su nezavisnost, suverenitet i progres Hrvatske i hrvatskog naroda mogući jedino u sklopu samoupravne Jugoslavije, zajednice ravnopravnih naroda, da je optimalan razvoj Hrvatske optimalan i za Jugoslaviju u cjelini.«

Referat je fiksirao i žarišta nacionalizma u Hrvatskoj i konstatovao da je SKH, sa nejednakim rezultatom, u akciji za promenu odnosa snaga u Matici iseljenika, Institutu matice iseljenika, Institutu za radnički pokret, Matici hrvatskoj. Istovremeno, u referatu je odbijen svaki pokušaj identifikacije stavova u nekim nacionalističkim glasilima sa stavovima CK SKH. U pogledu sadržaja i metoda borbe protiv nacionalizma, ukazao je na trajnost ove pojave i na to da rešenje nije u hapšenju dvojice ili trojice, već u otklanjanju dubljih uzroka u ekonomskim i društveno-političkim odnosima koji reprodukuju nacionalizam – u unitarističkom ili separatističkom vidu.

Ukazujući na delovanje hrvatske političke emigracije, referat je upozorio da se »na mnogim stranama špekulira sa pozicijom Socijalističke

Republike Hrvatske. Umjetno se stvaraju utisci o nekoj njenoj 'prozapadnoj' orijentaciji, o tome kako Hrvati ne žele socijalizam ni Jugoslaviju, o rastu proustaških tendencija itd. Na tome se grade apetiti najreakcionarnijih blokovskih interesa, bilo u njihovoj kapitalističkoj varijanti ili u varijanti jednog etatističkog i blokovskog modela. Tim snagama u svijetu dobro dolaze stvarni ili naduvani i izmišljeni ekscesi, posebno ako su oni u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. To se veoma povoljno uklapa u njihovu propagandu i dugoročnije ciljeve«. Oštrica prema nekim od tih tendencija, kao na primer, prema informbirovrštni je otupljena – »a nije vrijeme za to« – zaključuje referat.

Srazmerno malo mesta posvećeno je napisima dr Miloša Žanka, koji su bili povod za održavanje X sednice CK SKH. Članci, rečeno je, sadrže ocenu rukovodstva SKH i izazivali su različite reakcije. U Žankovom pozivu da se u borbi protiv nacionalizma pređe sa reči na dela, Savka Dabčević-Kučar je, bez obzira na subjektivne namere autora, smatrala da je objektivno data kritika »Centralnog komiteta Hrvatske i njegove politike, odnosno rukovodstva. Logično se iz toga teksta nameće zaključak da ovo sadašnje rukovodstvo Socijalističke Republike Hrvatske, odnosno Saveza komunista Hrvatske, ne može da spriječi to jačanje nacionalizma, ili jer je politički nezrelo, ili jer ne želi, neće, jer je valjda i samo nacionalističko«.

Objašnjenje sa Žankom postalo je neophodno zbog višestruko negativnih posledica njegovih članaka. »Javio se«, rečeno je u referatu, »i strah kod izvjesnog dijela neupućenih, kod dijela boračkog kadra, kod dijela ljudi u srpskim sredinama, gdje su užasi prošlosti još vanredno živi i gdje prikazivanje stvari na način da se stvori utisak o tome da se rasplamsava nacionalizam u Hrvatskoj, a rukovodstvo to dozvoljava, – može imati izuzetno negativne posljedice. Bez obzira na to da li je broj ljudi koji su tako reagirali malen... zbog izuzetne političke osjetljivosti tog pitanja, jer je ravnopravnost, bratstvo Hrvata i Srba u Hrvatskoj problem faktičke ravnopravnosti Hrvatske u Jugoslaviji, mi moramo na to pitanje biti osobito osjetljivi i moramo o tom pitanju nešto reći...«

Žanku je zamereno što kao visok savezni funkcioner nije koristio mogućnost da na političkim telima u Hrvatskoj pokrene pitanja o kojima je govorio u svojim člancima. U njegovoj akciji videla se pozadina.

»Ispada«, rečeno je u referatu, »da kao visoki funkcioner u Federaciji Žanko ima razlog da kritički ocjenjuje hrvatsko rukovodstvo, i ispada iz autoritativnog i kompetentnog pera da su istinite tvrdnje, nimalo bezazlene po nekim, o problematičnosti orijentacije političkog rukovodstva Hrvatske« (*Borba*, 17. januar 1970.).

Žanko je imao pokriće za svoj nastup. Ali, Hrvati su to pokriće pogrešno tražili u Srbima, koji su zauzimali značajne funkcije u federaciji – u prvom redu u Milentiju Popoviću⁶ i Mijalku Todoroviću⁷. Svoje akcije oni će voditi uvek uz Titovu saglasnost. Verovatno su, nekad, imali utisak da su ga učinili svojim glavnim oruđem. Nisu mnogo razmišljali o mogućnosti da oni postanu sredstvo u njegovim rukama. Ta neprincipijelnost se morala osvetiti. Mi smo je bili svesni, ali nismo iz toga izvukli zaključak da i sami treba da postanemo neprincipijelni prema Hrvatima. Rukovodili smo se, pri tome, čvrstim uverenjem da glavna smetnja za ravnopravne odnose među narodima i za demokratsku evoluciju društvenih i političkih odnosa u Jugoslaviji leži u instituciji lične vlasti i arbitraži – u Partiji, društvu i državi.

Između nas i Tita nikada nije ostvarena ona prisnost koja je postojala u odnosima između njega i tadašnjeg hrvatskog rukovodstva. S naše strane, odnosi su bili korektni. Nismo podilazili, niti se klanjali, kao što nismo prikrivali odlučnost da razgovaramo mirno i na ravnopravnoj osnovi. Nismo, formalno, dali nikakav povod za sporove Tita sa srpskim rukovodstvom. Zato je, kada je do sudara došlo, na svetlo odmah izbila suština.

U diskusiji na X sednici CK SK Hrvatske, koja se, kako je rečeno, koncentrisala na Žanka, ispoljeno je najšire jedinstvo. Svi su osudili Žankova politička stanovišta i tražili njegovu ličnu odgovornost. Izdvajala se samo Katica Pintar. Prema izveštaju u *Borbi* – »ona smatra da nema osnove ovako teške optužbe i kritike dr Miloša Žanka, jer mnoge stvari u njegovim člancima stoje«. Kao veoma simptomatično navela je to što upravo nacionalisti, šovinisti i klerikalci najviše napadaju upravo Žanka.

⁶ Milentije Popović (1913.–1971.), predsednik Savezne narodne skupštine.

⁷ Mijalko Todorović (1913.–1999.), član Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.

Realnost mnogih pitanja koja je pokrenula X sednica i jedinstvo izraženo na njoj objašnjavaju zašto, ni posle 21. sednice Predsedništva SKJ⁸, nikad niko od funkcionera Hrvatske nije smeo dovesti u pitanje X sednicu CK SKH. A i kako bi? Govornici na njoj bili su Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo⁹, Dragutin Haramija¹⁰, Ivan Šibl¹¹ – oni koji su, kasnije, optuženi za kontrarevoluciju, za mnogućnost građanskog rata; ali i oni koji su preuzeli kormilo – Milka Planinc¹², Jure Bilić¹³, Ema Derosi¹⁴, Josip Vrhovec¹⁵, ili oni koji su bili prisutni i tada i posle, kao Vladimir Bakarić¹⁶, Jakov Blažević¹⁷, Milan Mišković¹⁸, Mirko Božić¹⁹ i drugi ljudi nesumnjivih zasluga i autoriteta. Svi su oni jednodušno podržali referat Savke Dabčević-Kučar. Ostaje, kao složen zadatak, proučavanju kretanja događaja u Hrvatskoj početkom sedamdesetih godina – da se utvrdi kada i na čemu je došlo do podele i šta se njome postiglo – za Hrvatsku i za Jugoslaviju.

Zajedno sa referatom, težinu X sednici dala su istupanja Mika Tripala i dr Vladimira Bakarića, koji su u to vreme predstavljali SK Hrvatske u Izvršnom birou Predsedništva SKJ.

Definišući suštinu spora, Tripalo je rekao da se »radi o birokratizmu koji se krije iza unitarističkog jugoslovenstva, te da – a to naročito naglašavam – unitarističko jugoslovenstvo danas nije samo, niti prvenstveno izraz velikosrpskog hegemonizma, nego je prvenstveno izraz saveznog birokratizma, bez obzira kojoj naciji birokrate pripadaju«. To je, svakako, bila značajna misao, na koju se u analizi suštine nacionalnog pitanja u Jugoslaviji posle revolucije često zaboravljalo. Tripalo

⁸ XXI sednica Predsedništva SKJ održana je 1. decembra 1971. godine u Karadorđevu.

⁹ Miko Tripalo (1926.–1995.), član izvršnog biroa Predsedništva SKJ.

¹⁰ Dragutin Haramija (1923.), predsednik Izvršnog veća SR Hrvatske.

¹¹ Ivan Šibl (1917.–1989.), predsednik Saveza boraca Hrvatske.

¹² Milka Planinc (1924.–2010.), član Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske.

¹³ Jure Bilić (1922.–2006.), član Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske.

¹⁴ Ema Derosi (1926.), član Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske.

¹⁵ Josip Vrhovec (1926.–2006.), član Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske.

¹⁶ Vladimir Bakarić (1912.–1983.), član Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.

¹⁷ Jakov Blažević (1912.–1996.), predsednik Narodnog sabora SR Hrvatske.

¹⁸ Milan Mišković (1917.–1978.), posle IV plenuma CK SKJ sekretar za unutrašnje poslove u saveznoj vladi.

¹⁹ Mirko Božić (1919.–1995.), književnik, član CK SK Hrvatske.

je bio jasan i u stavu da se za hrvatske komuniste uopšte ne postavlja pitanje Jugoslavije, već pitanje njenog karaktera. A to se pitanje za Hrvate postavljalo od pojave ideje o državnom zajedništvu sa Srbima, pa neprestano. »Prema tome«, rekao je Tripalo, »moramo se boriti i protiv onih koji bi je (Jugoslaviju – L. P.) htjeli razbiti, ali i protiv onih koji bi je htjeli učiniti drugačijom, a ne suverenom, nesvrstanom, federativnom i samoupravnom. Zato nas i ne impresionira naše zajedničko slavensko porijeklo, niti zajednički život u staroj Jugoslaviji, nego ono što nas povezuje – a to su naši zajednički, socijalistički klasni ciljevi o kojima je u više navrata bilo riječi. To u suštini opredjeljuje idejno-političku akciju na ovom području. Zbog toga se Jugoslavija ne može jačati zataškavanjem njenih problema i objektivno postojećih protivurječnosti, nego stalnom aktivnošću svih progresivnih snaga, na čelu sa Savezom komunista, da se te protivurječnosti i ti otvoreni problemi riješe.«

Značajnu, i originalnu analizu tendencija u Hrvata dao je na X sednici CK SKH dr Vladimir Bakarić. On je svoje izlaganje počeo podrškom referatu i sledećom konstatacijom: »Treba reći da drug Žanko nije ovdje na optuženičkoj klupi. Na optuženičkoj klupi je ovdje, ako se smije o klupi govoriti, Centralni komitet, odnosno njegov izvršni organ.« »Jasno je«, rekao je Bakarić, »da Žankovi članci sadrže kritiku CK SKH, i to kvalifikovanu kritiku koja je počela da se povlači u 'kuluare', da tako kažem jugoslovenske kuluare, i u SKH putevima koji nisu redovni putevi Saveza komunista«. To je, po Bakariću, zahtevalo raspravu na Centralnom komitetu.

U isto vreme, Bakarić je konstatovao da Žankova kritika nije dobro primljena ni kod nacionalista, ni kod komunista. Tu činjenicu objašnjava time što je Žankova »polazna točka bliska (ali nije identična) onoj ideologiji koja je doživjela historijski poraz, a u poražavanju te ideologije imao je svog udjela i nacionalizam, to jest nacionalizam je u tom toku zbivanja bio jači«.

Unitarizam kao ideologija Hrvata postojao je i postoji u SK Hrvatske. Komunistički lideri Hrvatske bili su, posle Prvog svetskog rata, jugoslovenski nacionalisti. Oni i danas predstavljaju realnu opasnost. »Takvi«, rekao je Bakarić, »mogu da formiraju, ako ne baš vladu, ono

ozbiljan politički program na bazi tog pritiska izvana, ali ipak relativno vlastitim snagama iznutra. Naravno, glavni oslonac toga bio bi birokratski centralizam i kominformizam.

Ta vlada ili takav jedan pokret mogao bi egzistirati izvjesno vrijeme.

Prva ozbiljna kriza, svjetska ili unutrašnja, koja bi uzdrmala iznutra ili izvana Jugoslaviju učinila bi da se ponovi ona 1941., da propadne Jugoslavija, ali ovaj put da to ne bude bruka samo za ideju bratstva među narodima, nego da bude kompletna bruka za socijalizam. To je perspektiva ovog trenda koji je – mislim – još egzistentan.«

Za razliku od unitarizma, smatra Bakarić, »nacionalizam kao trajna tendenca, u Savezu komunista Hrvatske i u Komunističkoj partiji Hrvatske nije nikada postojao«. Bilo je nacionalističkih skretanja i grešaka, ali kao trajna tendencija nije postojao hrvatski nacionalizam u SKH, odnosno u KPH. Hrvatski nacionalisti, naglašava Bakarić, za razliku od unitarista, ne mogu sastaviti svoju vladu, ni ozbiljan politički pokret. Razloge za to Bakarić vidi u tome što je idejna likvidacija hrvatskog nacionalizma nastupila još tokom rata – »sluganskom i divljačkom, reakcionarnom i brutalnom politikom koju je Pavelić vodio«. Bakarić je, više no iko drugi na X sednici CK SKH, istakao da za Hrvatsku i samoupravnu Jugoslaviju – unitarizam predstavlja najveću opasnost.

Deseta sednica je imala veliki odjek u Hrvatskoj i u cijeloj Jugoslaviji. Iza stavova X sednice CK SKH brzo su stali u Hrvatskoj Savez boraca, Socijalistički savez, omladina, opštinska rukovodstva, sredstva javnog informisanja. Hrvatsku je zahvatila svojevrсна euforija. Široko je bilo rasprostranjeno osećanje da je rečeno nešto što je već bilo zrelo, a Centralnom komitetu je odavano priznanje što je imao hrabrosti da to kaže.

U drugim republikama raspoloženja su bila različita. To je pokazala sednica Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, koja je održana na Brionima, i kojoj su prisustvovali i predsednici republičkih i pokrajinskih komiteta. Sa kritikom je istupio Edvard Kardelj²⁰. On je u X sednici video pretenzije SK Hrvatske na avangardnu ulogu u SKJ i smatrao da

²⁰ Edvard Kardelj (1910.–1979.), član Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.

to mora dovesti do slabljenja njegovog jedinstva. Zamerao je Hrvatima da prema federaciji idu linijom najšire kritike, a da u samoj Hrvatskoj zavode krepku disciplinu.

Na istoj liniji govorio je Cvijetin Mijatović²¹. Tito je reagovao na Mijatovićevo izlaganje, rekavši da je on bio obavješten, jer je »Savka Dabčević-Kučar stalno izlazila sa sednice da bi ga držala u toku«. Povodom Kardeljeve kritike X sednice, rekao je – »drug Kardelj nije imao lošu nameru«. U stvari njemu je odgovorio posredno: preko Mijatovića. Makedonci i Albanci izražavali su, manje ili više otvoreno, saglasnost sa osnovnim tezama X sednice. Nikezićevo izlaganje odnosilo se na političke prilike i akcije Saveza komunista u Srbiji. Ali, već tada, izneo je tezu da se uopšte ne radi o tome da li će Jugoslavija opstati, već o tome kakva će biti.

Tito je zauzimao neodređenu poziciju. Diskusija nije završena, jer se on spremao na put po afričkim zemljama. Zaključeno je bilo da se sa stenogramom sa sastanka Izvršnog biroa upoznaju politički aktivni u republikama i pokrajinama. Tako je proširena praksa čitanja materijala, ali ona nije davala mogućnost da se o pročitanoj saopšti mišljenje, da se reaguje.

Posle sednice Izvršnog biroa, Nikezić je sazvao najodgovornije političke ljude iz republike, pokrajina i grada Beograda, kao i predstavnike SK Srbije u federaciji. U to vreme, nalazila sam se na Zlatiboru. Ali, imala sam priliku da se, po povratku, upoznam sa stenografskim beleškama. Reagovanja su bila oštra, a došlo je do sukoba između Petra Stambolića²² i Veli Deve²³. Nikezić je smatrao da mi ne treba da se uplićemo u unutrašnja pitanja Hrvatske, a da o zajedničkim pitanjima treba raspravljati na jugoslovenskim telima. Zaključeno je bilo da pitanje lične odgovornosti Žanka ne preuzima na sebe SK Srbije. S obzirom da su to pitanje pokrenuli Hrvati i da je on njih predstavljao u federaciji, oni to pitanje treba i da zadrže u svojim rukama.

U vreme održavanja sednice Izvršnog biroa, Savka Dabčević je rekla Nikeziću, koji me je o tome obavestio, da Tito razmišlja da se povuče

²¹ Cvijetin Mijatović (1913.–1993.), član Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.

²² Petar Stambolić (1912.–2007.), član Predsedništva SFRJ.

²³ Veli Deva (1923.), predsednik Pokrajinskog komiteta SK SAP Kosova.

sa neke od funkcija i da bi, verovatno, više želeo da zadrži funkciju u Partiji. Ubrzo, Tito je o tome razgovarao sa Nikezićem na Brionima. Kako je razgovor vođen u četiri oka, Nikezić je, odmah po povratku, obavestio vodeće ljude u Srbiji. Tito mu je rekao da je umoran i da bi počeo da nešto prepušta drugima. Pita se: koju dužnost? Nikezić je rekao da nije o tome razmišljao, ali sada, kad ga se pita, misli da bi to moglo pre da bude Savez komunista. Kao šef države, Tito je poznat u svetu, a to je važnije i za naš narod. Predsednik SKJ može biti i neko od njegovih bliskih saradnika. Dodao je: taj ne bi morao biti predsednik SKJ, nego samo predsednik Centralnog komiteta SKJ, kao što je u republikama, i da ga bira Centralni komitet, a ne kongres. (»Hteo sam reći«, dodao je Nikezić, »da ne bude drugi Tito«.) Tito je slušao i rekao: »Potpuno se slažem.«

Obaveštavajući nas, Nikezić je rekao da to čini zato što Tito njega, svakako, nije pitao kao pojedinca, nego kao predsednika CK SK Srbije. Postavlja pitanje ima li primedbi na ono što je rekao. Svi su smatrali da je to u redu.

Prvom prilikom, Nikezić je rekao Titu: ja sam obavestio republičko rukovodstvo o Vašem pitanju i mom odgovoru, jer imaju pravo da me demantuju. Složili su se sa onim što sam Vam rekao. Tito je dogovorio, ležerno: u redu, u redu. Ton je bio da to više i nije na dnevnom redu. Bila je to, još tada smo smatrali, više proba no stvarna rešenost. Nikezić mi je, posle sastanka, na kome je obavestio o Titovom razgovoru sa njim, rekao: »Za mene je važno da se iz svega ne izrodi nesporazum ili spletko da sam, bez pitanja rukovodstva Srbije, izguravao Tita.«

Posle X sednice događaji su se odvijali suviše brzo. Izvršni biro, koji je načinom predsedavanja već bio prilično razbijen, našao se još više podeljen i bez orijentacije²⁴. I Hrvate je zahvatala nervoza. Shvatali su da njihova linija nailazi na široke otpore u Jugoslaviji. Krenuli su linijom nacionalnog okupljanja. U Beogradu su održani sastanci Hrvata po raznim linijama, na takve sastanke pozivani su i novinari, glavni urednici srpskih izdanja. Nismo stvari dramatizovali, ali smo u pismenoj formi predložili Izvršnom birou dogovor o tome zbog

²⁴ Uveden je sistem jednomesečnog predsedavanja svakog člana IB-a.

presedana i komplikacija. Nikad, kao ni na druge slične predloge da se o spornim pitanjima razgovara, nismo dobili odgovor.

Aprila meseca 1970. godine bila sam, zajedno sa Veselinom Đuranovićem²⁵, predsednikom CK SK Crne Gore, i Veljkom Mićunovićem²⁶, tadašnjim ambasadorom SFRJ u Moskvi – član delegacije SKJ koja je prisustvovala proslavi 100-godišnjice Lenjinovog rođenja, koju je predvodio Vladimir Bakarić. Jugosloveni u Moskvi želeli su razgovor sa delegacijom o zbivanjima u zemlji. Bakarić je zatražio da ja priprelim informaciju. Bilo je to delikatno, jer smo svi znali da je u centru interesovanja X sednica CK SK Hrvatske. Rekla sam Bakariću da su svi ostali u delegaciji kompetentniji i stariji od mene, ali nisam odbila. Razgovoru su prisustvovali svi članovi delegacije, uključujući i Bakarića.

Nisam se upuštala u ocenu X sednice; govorila sam o nacionalnim odnosima, stavivši akcenat na centralizam i nadnacionalni birokratizam. Detaljnije sam analizirala položaj Albanaca i govorila o tome kako srpski komunisti vide svoje obaveze. Ukazala sam na problem nerazvijenih kao na jedno od najvažnijih pitanja unutrašnjeg razvoja. Bakarić je, kasnije, odgovarao na pitanja i pozitivno reagovao na ono što sam rekla.

Po povratku iz ambasade u vilu u kojoj smo bili smešteni, rekao mi je u kolima da nema primedbi na ono što sam rekla. Verovatno je bio iznenađen tolerantnošću, oprežnošću. Nastavila sam razgovor sa njim i rekla mu da za njega sigurno nije novost da je X sednica naišla na nepovoljne odjeke u Srbiji. U centru je Žanko. Međutim, mi u Centralnom komitetu smatramo da je ona pokrenula neka vrlo značajna pitanja koja se tiču daljeg razvoja Jugoslavije. Bio je iskreno obradovan. Kazao mi je: niko nas nije razumeo, čak ni Kardelj. Imali smo namere da se baš odupremo hrvatskom nacionalizmu, a shvaćeno je da smo mi nacionalisti. Zameraju nam, rekao je Bakarić, drugovi iz drugih republika što pokrećemo pitanje Žankove odgovornosti, što tražimo njegov opoziv. »A vi ga uzmite, rekli smo im. Sa stavovima koje ima, on ne može predstavljati Hrvatsku« – nastavio je Bakarić.

²⁵ Veselin Đuranović (1925.–1997.), predsednik CK SK Crne Gore.

²⁶ Veljko Mićunović (1916.–1982.), po drugi put ambasador u SSSR-u.

Deseta sednica CK SK Hrvatske nije, u svakom slučaju, bila događaj koji je došao neočekivano. Već od IV brionskog plenuma²⁷, Hrvati su na političkim skupovima i u sredstvima javnog informisanja postavljali u oštrom vidu pitanja ekonomskog i političkog sistema. Postojala je velika rezervisanost u odnosima između Srbije i Hrvatske. Novembra meseca 1969. godine u Zagrebu je održano savetovanje na kome su govorili dr Vladimir Bakarić i dr Savka Dabčević-Kučar i na kome je praktično data linija X sednice CK SKH. Između Tita i Hrvata postojala je velika prisnost u odnosima. Izvršni biro Predsedništva SKJ bio je potpuno po strani. Iako se Žanku može zameriti što određene primedbe na političke prilike u Hrvatskoj nije izneo na njenim političkim telima, Centralnom komitetu SKH se, povodom X sednice, može zameriti što mnoga od tih pitanja nije pokrenuo u jugoslovenskim institucijama. Time bi se izbegao utisak da se za određenu liniju moraju izboriti protiv svih ostalih. Ogromna je Titova odgovornost što ih je i sam podsticao u tom pravcu. Koliko su stvari zavisile od njega, najbolje pokazuje držanje vodećih ljudi u JNA, koja uvek ima, po prirodi stvari, gledišta bliža centralizmu i unitarizmu. General Ljubičić²⁸ je u to vreme, pre XXI sednice, izgledao kao čovek koji razume Hrvate bolje od vodećih ljudi u Srbiji. Minić i Doronjski²⁹ – slično. A kad se ćurak preokrenuo, oni će postati najžešći kritičari hrvatskog nacionalizma, borci za novu liniju. Stvar je u tome što vlastitih stavova nisu imali. Stajali su uvek tamo gde je stajao vrhovni autoritet u Partiji, državi i JNA.

Situacija u Srbiji posle X sednice CK SKH – ne izgubiti orijentaciju³⁰

Posle X sednice CK SKH, sa Nikezićem i u Sekretarijatu CK SK Srbije, bezbroj puta smo merili i procenjivali sopstvenu orijentaciju. Brzo smo došli do toga da je za nas bitno da sprečimo da se u Srbiji

²⁷ Četvrti plenum CK SKJ (1966.), na kome je smenjen Aleksandar Ranković, potpredsednik SFRJ, optužen zbog deformacija u SDB-u, za čiji rad je bio odgovoran.

²⁸ Nikola Ljubičić (1916.–2005.), državni sekretar za narodnu odbranu.

²⁹ Stevan Doronjski (1919.–1981.), član Predsedništva SKJ.

³⁰ L. Perović, *Zatvaranje kruga...*, str. 127-129.

ostvari jedinstvo kome bi baza bila suprotstavljanje Hrvatima. Izišli smo sa tezom da Srbija treba da se okrene sebi, svojim poslovima, da se ne može identifikovati sa jugoslovenskom državom, koju ona, u jednakoj meri, čini sa ostalim narodima. Smatrali smo da treba dati podršku nastojanjima da se utvrde zajedničke funkcije federacije, da njeni organi treba da budu sastavljeni na principu pariteta i da moraju uzeti odgovornost za poslove koji su u njihovoj nadležnosti. Razumevanje za probleme drugih naroda, široko postavljanje prema hrvatskim zahtevima – bilo je naša čvrsta orijentacija. Unutar republike, stalno imati pred očima etatizam kao realnu opasnost – zbog toga, ići na razvoj samoupravljanja i demokratije – kao novog sadržaja i alternative nacionalizmu i partijskom monopolizmu. Ta je orijentacija bila široko prihvaćena – u Srbiji i van nje. Krajem 1969. i u prvoj polovini 1970. godine imali smo razgovore sa političkim rukovodstvima svih republika. U svim tim razgovorima, pomenuta orijentacija je naišla ne samo na razumevanje, nego i na priznanje. Bilo je spornih pitanja – kao na primer, o sredstvima za obnovu Banja Luke od zemljotresa, ili o sredstvima za izgradnju objekata u Crnoj Gori. Mirne savesti, mogu reći da je u svim tim pitanjima Centralni komitet pokazivao maksimalno strpljenje i širinu i da se, ne tako retko, morao sporiti o tome sa drugim vodećim ljudima u SR Srbiji.

Ostao mi je u sećanju razgovor sa političkim rukovodstvom Slovenije – u prvoj polovini 1970. godine. Ne samo Stane Kavčič,³¹ nego i Franc Popit,³² isticali su da sa poverenjem vode razgovor, jer su u tadašnjoj rukovodećoj ekipi u Srbiji osetili demokratski državnički pristup stvarima. Mi smo i u tom razgovoru akcenat stavili na razvoj odnosa u federaciji u pravcu koji bi jačao odgovornost republika i na razvoj demokratskih odnosa u Partiji i u društvu. Nikezić je tada ukazivao na istorijske korene poistovećivanja Srbije sa Jugoslavijom, i na to da bi nedemokratska Jugoslavija mogla samo ojačati velikosrpske koncepcije.

Smatrali smo da je bitno da se u jugoslovenskoj zajednici ne naruše odnosi poverenja. Bez njega, politika bi se pretvorila u seriju sitnih zave-

³¹ Stane Kavčič (1919.–1987.), član Predsedništva SKJ.

³² Franc Popit (1921.), predsednik CK SK Slovenije.

ra i neprestanih prepada. Mi smo politiku razumjevali kao predviđanje, i to na osnovu poznavanja kretanja ne samo u Jugoslaviji nego i u svetu, kao stalno prepoznavanje dugoročnih interesa Srbije, njihovo odlučno zastupanje, uz poštovanje prava na to i drugih. Taj duh, sa diplomatskim iskustvom, sa poznavanjem istorije sveta, sa sposobnošću da pojavama pristupa bez aktivističke strasti i da neposrednoj koristi pretpostavlja dugoročni interes – unosi je Nikezić. Nikada nismo formulisali, ali osećali smo da smo u sukobu ne samo sa političkom rutinom vlastite stranke, već i sa mentalitetom sredine.

Orijentacija Saveza komunista Srbije, koja je praktično građena od IV plenuma CK SKJ, izdržala je probu u trenucima najtežih kriza u Jugoslaviji. I to ne zahvaljujući mudrosti partijskih funkcionera, već elementarnim interesima Srbije da potvrdi svoj identitet, sazrelosti uslova za to – ekonomskih i političkih. Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, Srbija nije bila više samo seljačka zemlja. Imala je već razvijeniju industriju, brojniju radničku klasu, više no ikad – obrazovanih ljudi. Opšta demokratizacija u Jugoslaviji izvukla je iz njene istorijske baštine i neke demokratske tekovine. Za političke ljude bilo je bitno da te okolnosti razumeju i da ih pokušaju izraziti. A upravo to je iz zgrade centralizma čupalo najmoćniji stub. Ta orijentacija podrivala je i sistem lične vlasti. Ali, da ona nije izišla samo iz glava nekoliko političkih ljudi, već iz uslova – najbolje od svega govori da ona nije mogla biti slomljena drugačije no silom. Tradicionalisti su se svuda osetili ugroženi promenama i počeli su da pripremaju seriju udara (Hrvatska, Slovenija, Srbija). Na ruku su im išli dejstvujući principi organizovanja SKJ i moć vođe, koja je bila prirodan izraz hijerarhijski organizovane Partije.

(...)

Dvadesetprva sednica Predsedništva SKJ – presuda hrvatskom rukovodstvu u Karađorđevu, na dan ujedinjenja³³

U Karađorđevu su već bili Hrvati. Oni su sa Titom imali duge razgovore, o čijem sadržaju nismo ništa znali. Bili su izmoreni od, kako

³³ L. Perović, *Zatvaranje kruga...*, str. 325-329.

je rekla Savka Dabčević-Kučar, dežurstva zbog štrajka u Zagrebu i noćnih razgovora kod Tita.

Rad XXI sednice Predsedništva SKJ trebalo je da prate novinari i oni su bili već u Karađorđevu. Ali je, na početku sednice, Crvenkovski³⁴ predložio da sednica bude zatvorena.

Još u toku sednice, Rato Dugonjić³⁵ ju je označio istorijskom.

Predsedavajući u Izvršnom birou Predsedništva SKJ bio je tada Stane Dolanc³⁶, koji je održao jedan od najoštrijih govora.

Tito je imao uvodnu i završnu reč. Govorio je o dramatičnoj situaciji u zemlji, o tome da se u Hrvatskoj radi o nacional-socijalizmu. Hrvatska je, dakle, bila stavljena na dnevni red.

Tito je počeo od štrajka studenata u Zagrebu i rekao da je on bio dugo pripreman. Kao centre kontrarevolucije označio je Maticu hrvatsku, *Vjesnik* i druge listove. Govorio je o kontrarevolucionarnom komitetu 50-orice. Rukovodstvo je, rekao je, prema svemu tome ostalo pasivno. »To je nebudnost i ležernost i gnjili liberalizam«... Bio je izričit da se ne sme dopustiti nikakav pokret paralelan Savezu komunista Jugoslavije.

Tito je osećao potrebu da se ogradi od politike u Hrvatskoj, o kojoj je tek koji mesec pre govorio pozitivno. (U jednom razgovoru sa užim rukovodstvom Srbije, pred XXI sednicu Predsedništva SKJ, ljutito je rekao: – Za mene se u Beogradu priča da sam sekretar SK Hrvatske.) Osetio je da ga javnost identifikuje sa tom politikom i želeo je da popravi utisak.

»Ja sam se«, rekao je, »već juče ogradio da ne stojim iza takve politike. I danas ovdje kažem da ja ne stojim iza takve politike. Ja to neću i ne mogu, ja moram gledati interese čitave naše zajednice i principe Saveza komunista Jugoslavije. A ovoga puta i javnost mora da zna da ja ne stojim iza toga. Sve to meni nije baš lako. Ali ja moram to da kažem. Ako neko ima i takvih iluzija da se može pozivati na mene, ja hoću to i lično da suzbijem.«

³⁴ Krste Crvenkovski (1921.–2001.), član Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.

³⁵ Ratko Dugonjić (1916.–1987.), član Predsedništva SKJ.

³⁶ Stane Dolanc (1925.–1999.), član Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.

Tito će reći da je i on unitarist, u smislu Jugoslavije kao jedinstvene, nedeljive celine. Pozvaće na čistku u ime jedinstva. »Jer u Savezu komunista ima mnogo ljudi koji su odavno trebali da budu van Partije. To nije učinjeno zbog liberalizma...« (*Borba*, 3. decembar 1971.).

Pošto je dobio podršku, Tito će u završnoj reči precizno definisati kurs Partije u čitavoj zemlji. Jer, Hrvatska je samo »najdrastičniji primjer«, a sličnih pojava ima i u Srbiji, Sloveniji, na Kosovu. Truli liberalizam dopustio je ideološko razvodnjavanje, koje je oslabilo jedinstvo SKJ, glavnog garanta jedinstva i nezavisnosti državne zajednice. U interesu Jugoslavije, svaka mera je, i u široj publici, smatrana dozvoljenom. Bitno je da se suzbije separatizam; ostalo je neprimećeno da se ide ka velikoj krutosti u društvu. To je bilo toliko očigledno da je moglo ostati neprimećeno samo ako, uistinu, nije bilo važno.

»Odavno su se počeli«, rekao je Tito, »u raznoj štampi pojavljivati razni članci sa revizionističkim stavovima, negiranjem marksizma, Marksove nauke... Pred našim nosom održavani su razni simpozijumi, vrag bi ga znao kakve sve vrste, kao onaj na Korčuli³⁷, u Novom Sadu itd. Na tim simpozijima priča se svašta, iznose se sve moguće ideje. Raspravlja se o raznim ideologijama.« Međutim, rukovodstva Saveza komunista ostala su pasivna. Ništa nisu preduzela. »Na Beogradskom univerzitetu, na primjer, tačno smo znali ko je izazvao i ko je zapravo bio protagonist onih poznatih nemira studenata. To je bilo poznato, pa ipak su ti ljudi ostali tamo i dalje.³⁸ Ja sam govorio ko su ti ljudi. Oni su pojedinci, nama tuđi, i, uglavnom prozapadni... Mi tu do sada nismo ništa učinili, a mi to moramo...«

Tito je kritikovao liberalističko robovanje proceduri i institucijama. Interesi revolucije su iznad svega. »Nije istina«, rekao je, »da smo mi tu paralisani, i da nas u tome sprečava imunitet univerziteta. Jer, kontrarevolucionarne tendencije moraju se sprečavati revolucionarnim sredstvima.« Tužilaštva se »često drže paragrafa kao 'pijan plot'«. Moraju se primenjivati i administrativne mere. »Inače, ako budemo govorili da treba politički raditi – nećemo daleko stići.«

³⁷ Filozofska Korčulanska letnja škola.

³⁸ Reč je o osam nastavnika Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Tito je ustao protiv federalizacije Partije i osnažio demokratski centralizam kao jedino važeći princip. On je već na ovoj sednici Predsedništva SKJ rekao da će na dnevni red staviti i druga republička rukovodstva – srpsko u prvom redu. »Moram drugovima iz Srbije da kažem otvoreno«, rekao je, »da sam čuo takve primjedbe da niko nema pravo da se miješa u njihove poslove, tj. kako će živjeti radnička klasa Srbije. Ja sam im otvoreno rekao: izvinite – ako vi mislite da radnička klasa u Srbiji treba da steže kaiš zbog nekih potreba bržeg razvoja – tu se ne bismo mogli složiti... Ona ima pravo da se odupre i mi, kao rukovodioci Saveza komunista Jugoslavije, ne bismo vam dali za pravo« (*Borba*, 4. decembar 1971.). Tako je Tito interpretirao stanovište srpskog rukovodstva o neprihvatljivosti posebnog stava saveznog centra prema Srbiji.

Nikezić i ja smo, kao obično, sedeli zajedno i ocenili smo da on treba ranije da uzme reč. Ne poričući probleme u Hrvatskoj, on je akcenat stavio na opasnost konzervativnog zaokreta i ohrabrenje velikodržavnog hegemonizma. Kardelj je ovo poslednje apostrofirao u svom izlaganju.

Dvadesetčasovni razgovori nisu ni najmanje iscrpli Tita. Bio je bez ikakvih tragova umora, dobro raspoložen i siguran. Kad sam to primećtila, Nikezić je rekao: »Prelomio je.« U pauzi, prišao je Nikeziću i meni i rekao: dobro ste istupili. Uhvatio me za ruku i upitao: da li se ljutiš – misleći sigurno na svoj razgovor sa Dražom Markovićem³⁹. Rekla sam: ja ne, čujem da se Vi ljutite. Rekli smo mu tada da treba raspravljati, ali se čuvati toga da Hrvati osete da im se sudi u Karađorđevu. On je na to rekao – jedan među njima ne popušta, i šapatom izgovorio – Tripalo.

Pre početka sednice obavestila sam predsednike pokrajinskih komiteta – Čanadanovića⁴⁰ i Bakalija⁴¹ – o razgovoru Draže Markovića sa Titom. Rekla sam – to samo radi informacije, a u svemu vi ćete zauzimati stavove po svom uverenju i savesti.

Atmosfera pred početak sednice govorila je da su izvršene pripreme i da je odluka već doneta. Neki ljudi, kao Dušan Petrović - Šane⁴², nisu se čak ni pozdravili sa nama. I aparat je bio u toku.

³⁹ L. Perović, *Zatvaranje kruga...*, str. 324-325.

⁴⁰ Marko Čanadanović (1936.), predsednik PK SK Vojvodine.

⁴¹ Mahmut Bakali (1936.–2006.), predsednik PK SK Kosova.

⁴² Dušan Petrović - Šane (1914.–1977.), predsednik Saveza sindikata Jugoslavije.

Po dolasku u Karađorđevo, prišao mi je šef protokola Predsedništva SKJ i rekao: »Izvinjavam se, ali Vi morate spavati u istoj sobi sa Savkom.« – Što da ne? – odgovorila sam.

Prvog dana, posle sednice, pozvali su me Crvenkovski, Gligorov⁴³ i Milosavljevi⁴⁴ na večeru. Otišli smo van zgrade u kojoj se sednica održavala. Oni su, sve vreme, izražavali čuđenje šta radimo u Karađorđevu; čemu vodi sednica – pitali su se. Prišli su nam i novinari – kod svih se osećala gorčina, nelagodnost.

Ja sam žurila natrag. Rekla sam im: spavam u istoj sobi sa Savkom i ne bih želela da stekne utisak da bežim od nje. Ušla sam u sobu i nisam palila svetlo da je ne budim. Ona me osetila i progovorile smo par reči. Ujutru opet. Rekla mi je – ne znam više šta govorim, umorna sam od reči. Upitala sam je za decu. Ona mi je odgovorila – to je jedino što je u redu. – Ali, to nije sporedno – rekla sam joj.

U sobu su ušli Tripalo i Pirker⁴⁵. Pitali su me – šta da radimo. – Pa, nemojte sve braniti – rekla sam. I oni i ja znali smo da se sve to registruje. Nisam se bojala, jer sam znala da oni, u najmanju ruku, nisu jedini uzrok nestabilnosti u Jugoslaviji. Sedela sam s njima godinama i otvoreno razgovarala. Nisam mogla biti takva politička životinja da im okrenem leđa. Mene je tada mučilo drugo – kakve su posledice svega, i šta nastaje, za budućnost, u odnosima između Srba i Hrvata. To razmišljanje bilo je prisutno i u Nikezićevom i u mom izlaganju. (Na svečanoj dodeli novembarskih nagrada, koja je usledila posle 21. sednice Predsedništva SKJ – kada je već bilo poznato i šta je ko na njoj rekao – Mijalko Todorović je stajao sa grupom starih komunista – Ivo Vejevoda⁴⁶, Vlajko Begović⁴⁷ i drugi – i pozvao me: »Ovi«, rekao je, »kažu da su Srbi jedino imali nivoa na XXI. sednici Predsedništva SKJ. Još ćemo se uobraziti.«)

Na samoj XXI. sednici – traženo je da se Titov govor odmah emituje. Tepavac⁴⁸ je izrazio rezervu. Smatrao je da to treba prvo da sazna

⁴³ Kiro Gligorov (1917.–2012.), član Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.

⁴⁴ Slavko Milosavljevi (1928.), sekretar CK SK Makedonije.

⁴⁵ Pero Pirker (1927.–1972.), sekretar Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske.

⁴⁶ Ivo Vejevoda (1911.–1991.), ambasador SFRJ, član Saveta federacije.

⁴⁷ Vlajko Begović (1905.–1989.), član Saveta federacije.

⁴⁸ Mirko Tepavac (1922.), državni sekretar za inostrane poslove.

SK Hrvatske, da im treba pokloniti poverenje. Na to je Kardelj skoro eksplodirao i to Tepavcu nikad nije zaboravio.

No, dok se o tome još sporilo, govor je već bio emitovan. Savka Dabčević-Kučar, koja je stajala sama, kad smo joj Nikezić i ja prišli, rekla je: »Potpuno su mi jasne konsekvence ovoga po Jugoslaviju.«

Bakarić je sedeo sa Hrvatima, ali je svoje vrlo kratko izlaganje zaključio obraćajući im se kao neko sa strane: čuli ste nas, sada ćemo pratiti kako će se stvari sprovoditi. No, on je, već tada, bio onaj sa kojim je komunicirao Dušan Dragosavac⁴⁹.

Po završetku sednice – bila je zajednička večera. Hrvati su od stola krenuli na voz. Pratila ih je hladnoća. Tito je bio siguran. Bacio ih je kao već dobro islužene stvari. Nisu bili ni prvi ni poslednji. Oni su morali imati osećaj tragičnog. Jer su, nama se činilo, dugo verovali da je, ne samo Tito iza njih, nego i da oni u tom savezu usmeravaju stvari. S nama je 1972. godine bilo drugačije. Mi smo uvek znali da mislimo različito, a nekad i suprotno od Tita.

Vratili smo se u Beograd i već 5. decembra zakazali sastanak političkog aktiva Srbije u velikoj dvorani Savezne skupštine. Pre toga smo se konsultovali u političkom rukovodstvu Srbije. Na umu smo imali dve opasnosti: velikosrpska likovanja i zaokret u odnosu na kurs, kakve takve, ali ipak demokratske orijentacije. Za nas u Centralnom komitetu bilo je dugoročno važno da Srbi ne preuzmu odgovornost za ishod stvari u Hrvatskoj, da ona pripadne onome ko je faktički nosi – i za tok stvari i za rešenje – autokratskoj vlasti, koja je sebe održavala izazivajući, a zatim rešavajući krize u odnosima između Srba i Hrvata. To je reflektovalo i uvodno izlaganje, koje sam podnela u ime Sekretarijata CK SK Srbije.⁵⁰

(...)

⁴⁹ Dušan Dragosavac (1919.), član IK SK Hrvatske.

Tito ga je, uoči XXI sednice, mimo hrvatskog rukovodstva, pozvao na razgovor. Vidi: L. Perović, *Zatvaranje kruga...*, str. 319.

⁵⁰ Vidi: *Isto*, str. 129-132.

Goran Sunajko

HRVATSKO PROLJEĆE I NAČELA USTAVNIH REFORMI

Uvod

Jedno od temeljnih pitanja moderne političke teorije jest pitanje suverenosti, odnosno izvora suverenosti političke zajednice (države). U povijesnom razvoju političke i pravne teorije države, suverenost se kao njezino bitno obilježje razmatrala od 16. stoljeća i teorije suverenosti vladara (Hobbes), preko 18. stoljeća i teorije suverenosti političkog tijela, odnosno naroda (Rousseau), do 20. stoljeća i koncepta ustavne države (Häberle) i suverene uloge ustava kao temeljnog političkog i pravnog akta jedne političke zajednice. Zbog toga se pred političku teoriju u odnosnim razdobljima postavljalo pitanje tko je suveren u određenom tipu političke zajednice (države). Pitanje je osobito postalo važno u ustavnopravnoj i međunarodnopravnoj teoriji razvojem složenih oblika državnih asocijacija (unije, konfederacije, federacije), kada postaje presudnim pitanje razgraničenja suverene vlasti između saveza i saveznih jedinica u složenim državama. Takva su pitanja i problemi bili i središnji politički problemi u stvaranju državne zajednice južnoslavenskih naroda (Jugoslavije), osobito u razdoblju Hrvatskoga proljeća, kada su se stvorili zreli politički i društveni uvjeti da se pitanje složene države (SFRJ) može argumentirano razmatrati. Iako se politička načela Hrvatskoga proljeća trebaju sagledavati samostalno i autonomno u vremenu kada su se formirala, ona imaju svoju bližu i dalju povijest koja svjedoči o nastojanju hrvatskoga naroda da, poput drugih europskih naroda, konstituiraju vlastitu suverenu državu te se

time ostvari kao politički slobodan i samostalan narod. Kako su sve do 20. st. Europom dominirale velike monarhije i carstva, a Hrvatska bila premala i preslaba, hrvatske su elite bile jedino u mogućnosti nastojati izboriti što bolji pravni i politički položaj u danim okolnostima te se priklanjati širim, složenim državnim asocijacijama kako bi očuvale vlastitu opstojnost. To nastojanje upućuje na intelektualni razvoj ideja suživota s drugim narodima i državama te se osobito, na državnopravnoj i političkoteorijskoj razini, ogleda u razvoju načela federalizma, odnosno specifične političke svijesti mišljenja na federalistički način. Vodeći strani i domaći ustavni teoretičari (Elazar, Ostrom, Livingston, Riker, Smerdel, Sokol, Podolnjak i dr.) upozoravaju kako načelo federalizma treba razlikovati od federacije kao oblika složene države, kao neprestano razmišljanje u kategorijama demokratskoga pluralizma, autonomije, devolucije, slobode te političkih i ljudskih prava. Kao normativno načelo federalizam potiče *različito u jednom*, a bit federalizma ne leži u institucionalnoj strukturi, nego u samom društvu, zaključuje Livingston (1956.). Kao institucionalno načelo, pokazuje Elazar (1987.: 166), federalizam je antiteza centralizmu, on je »zajednička vladavina i samovladavina« (*shared rule and self-rule*). Možemo primijetiti kako je hrvatsko društvo kroz povijesna iskustva vlastite afirmacije, u kojem su bili prisutni snažni nacionalni, konfesionalni, kulturni i politički rascjepi, prirodno težilo necentraliziranome političkom sustavu, odnosno da se kao pluralno društvo, u okviru širih i još pluralnijih državnih zajednica, nastojalo argumentirati kroz ideju federalizma odnosno federalnog načela koje ponajviše odgovara takvome »federalnom društvu«.¹ S iskustvom predjugoslavenskih asocijacija hrvatsko je društvo ušlo u projekt ideje južnoslavenskoga državnog zajedništva koje je sa sobom, s jedne strane, nosilo zahtjev za složenim nacionalnim, kulturnim, vjerskim,

¹ Robert Podolnjak (2007.: 104) upozorava na važnost pojma *federalno društvo*. Ono naznačuje spektar društvenih različitosti unutar društva (ili društava) koje proizvodi federalizam. To mogu biti razlike koje proizlaze iz gospodarskih interesa, religije, rasne pripadnosti, nacionalnosti, jezika, različitosti u veličini, prostranosti, razlika u povijesnom naslijeđu, ranijem postojanju kao odvojenih kolonija ili država, različitosti društvenih i političkih institucija itd.

ekonomskim i političkim pluralizmom, a s druge, pokazivalo problem neriješenog nacionalnog pitanja i državne suverenosti te gospodarskih i kulturnih razlika među republikama u drugoj Jugoslaviji. Studija koju je razradio Arend Lijphart o karakteristikama zapadnoeuropskih društava u 1970-ima znakovita je i za jugoslavensko društvo. Lijphart (1992.) navodi nekoliko temeljnih rascjepa koji su određivali zapadna složena društva u 1970-ima, u vrijeme kada su se formirala načela Hrvatskoga proljeća u pogledu federalizacije političkoga sustava.² To su prije svega: socioekonomski, religijski, kulturno-etnički, ruralno-urbani i dr. rascjepi po osima kojih se formiraju temeljni sukobi. Možemo primijetiti da je u tome razdoblju jugoslavensko društvo bilo određeno većinom navedenih rascjepa iz Lijphartove tipologije, što ga u bitnome određuje Livingstonovom odrednicom »federalnog društva«. Podolnjak (2007.: 110) primjećuje kako su rascjepi u Jugoslaviji išli ponajprije granicama federalnih jedinica, a među njima su najvažniji bili gospodarski (jugoslavenski sjever i jug), civilizacijsko-povijesni (jugoslavenski istok i zapad), religijski (katoličko-pravoslavni, odnosno kršćansko-islamski), jezični te nacionalni. Takva je situacija zahtijevala znatne političke napore kako bi se rascjepi umanjili, a napetosti stabilizirale. Jedini put koji bi smanjio gospodarske razlike, nacionalne nesnošljivosti, kulturne barijere te vjerske i jezične razlike bio je ustavnopravni temelj takvoga političkog sustava koji bi dokinuo centralizam, uveo veći stupanj autonomije naroda i narodnosti, pravedniju redistribuciju bogatstva i ustavno poštivanje vjerskih i kulturnih razlika. On se uvelike ogledao u federalističkim i devolucijskim zahtjevima Hrvatskog proljeća, osobito reformske struje SKH, koja je legalnim postupkom, a to znači unutar postojećeg sustava, pokušala reformirati politički sustav SFRJ. Rad će se ograničiti na prikaz ideje federalizma Mike Tripala, odnosno reformske struje SKH, kao grupacije koja je imala legalnu priliku da pokuša mijenjati sustav i koja je predvodila ustavne promjene. Značaj ostalih struja Hrvatskoga proljeća, prije svega studentskog pokreta i pokreta

² Polazeći od pluralističke društvene strukture u SFRJ, Tripalo će upozoravati da je »unitarizam u uvjetima višenacionalne zajednice izraz ne samo hegemonističkih težnji, u jednoj, obično najbrojnijoj, naciji, nego i tzv. saveznog birokratizma« (Tripalo, 1970.b: 11).

okupljenog oko Matice hrvatske, jednako je značajan za ukupni pokret Hrvatskog proljeća, no put kojim je, čini se, najmudrije bilo ići kako bi se izbjegao veći sukob najbolje pokazuje sam Tripalo: »Kako je uopće bilo moguće osim unutar sustava mijenjati postojeće stanje, a da to u onim uvjetima ne izazove upotrebu sile, što bi bio čisti avanturizam, a društvo vodilo u krvoproliće« (Tripalo, 2001.: 310–311).

Hrvatska tradicija federalističke misli

Zahtjevi za dokidanjem centralizma i unitarizma te inauguracija načela federalizma duboko je ukorijenjena u povijesti hrvatske političke i pravne misli, koja je ponajprije rezultat povijesnih okolnosti i činjenice sudjelovanja Hrvatske u širim državnim asocijacijama. Novija hrvatska formalna (institucionalna) povijest, od Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. godine, kada se teorije federalizma počinju sustavno razmatrati, do Ustava SFRJ iz 1974. godine, o kojemu je riječ u ovome radu, kada je načelo federalizma u formalnome smislu zaživjelo, može se okarakterizirati kao latentna politička i znanstvena borba između načela unitarizma (centralizma) i načela federalizma u kojoj su hrvatski političari, pravnici i drugi intelektualci sudjelovali. Iako su postojala i ranije, osobito u revolucionarnim zbivanjima 1848.–1849. kada je Hrvatski sabor usvojio osnove Hrvatskoga nacionalnog programa za preustroj Habsburške Monarhije u federaciju s Trojednom kraljevinom kao njezinom federalnom jedinicom, načela federalizma prvi su put sustavno bila razmatrana po pitanju Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine. Josip Pliverić, profesor hrvatsko-ugarskoga državnog prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu smatrao je kako Ugarska i Hrvatska čine državnu zajednicu (koju smatra složenom državom i to realnom, asimetričnom unijom), sastavljenu od dvaju političkih naroda, a Hrvatska je prenijela na državnu zajednicu samo one poslove koji su u Nagodbi izrijekom navedeni kao zajednički. Bitno je to da se Nagodba mogla mijenjati samo ugovorom, što Hrvatsku u tome trenutku stavlja u povoljniji položaj, npr. bolji od država SAD-a, Švicarskih kantona i država Njemačkoga carstva, jer je u navedenim primjerima središnja vlast imala ovlasti mijenjati postojeći ustav, bez pristanka država-članica (Džoić, 1998.: 92).

Druga sustavna razmatranja federalizma pojavila su se nakon I. svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske po pitanju formiranja južnoslavenske države, između hrvatskih intelektualaca s iskustvom složene države i srpskih bez takvoga iskustva. U Srbiji je, pored onih koji su mislili suprotno, u službenim krugovima uglavnom prevladavalo mišljenje kako buduća država treba biti unitarna i centralistički ustrojena, s dominantnom ulogom Srbije zbog njezinih zasluga u ratu, dok je među hrvatskim intelektualcima i političkim strankama prevladavalo stajalište kako država treba biti uređena na federalističkim osnovama. Ladislav Polić, profesor državnog prava na zagrebačkome Pravnom fakultetu, istupao je s federalističkim gledištima. Jugoslavenski klub s Antonom Korošcem još je u Carevinskom vijeću donio *Deklaraciju* o ujedinjenju svih dijelova Monarhije u kojima žive Južni Slaveni na temelju načela narodne suverenosti i hrvatskoga državnog prava u jedinstvenu slobodnu državu, ali u sklopu Austro-Ugarske. S druge strane, pod vodstvom Nikole Pašića, razvijala se velikosrpska državna koncepcija koja je, između ostaloga, *Niškom deklaracijom* izrazila program prisajedinjenja ostalih zemalja Srbiji, suprotno međunarodnom pravnom načelu ujedinjenja jugoslavenskih zemalja koje je zastupao Jugoslavenski odbor u Londonu (Čulinović, 1962: 24). Latinka Perović *Deklaraciju* ocjenjuje kao stav srpske vlade o primatu Srbije u novoj državi, namećući joj centralističko i unitarističko državno uređenje. Slično je vidljivo i u *Krfskoj deklaraciji*, ističe Perović, koja je, kao prvi državnopravni akt o budućoj državi, samo deklaratorno predstavljala kompromis vlade kraljevine Srbije, koja formalno odustaje od Velike Srbije i Jugoslavenskog odbora koji se odrekao koncepta austroslavizma (Perović, 1984.: 161). S druge strane, kako navodi Džoić (1998.: 151), prema Branku Petranoviću i Momčilu Zečeviću Konferencija na Krfu predstavljala je prvi službeni razgovor između srpske vlade i Jugoslavenskog odbora po pitanju ustavnog uređenja buduće jugoslavenske države, odnosno hoće li ona biti federalna ili unitarna. U tom se razdoblju u stranačkom životu Hrvatske odnos federalističkih i unitarističkih snaga u najvećoj mjeri mogao svesti na pribićevićevsku politiku unitarizma i radićevsku politiku federalizma. Do II. svjetskog rata većina će se stranaka u Hrvatskoj i Sloveniji zauzimati za načelo

neograničene narodne suverenosti te federalističko uređenje Jugoslavije, dok će kraljevska vlast (Vidovdanski ustav, Oktroirani ustav) nametati centralističko, unitarno i monarhističko uređenje Jugoslavije (izuzetak je bila uredba o Banovini Hrvatskoj koja je značila reviziju Ustava iz 1931. godine, jer je djelomično odstupala od centralizma i unitarizma).

Treća sustavna razmatranja federalizma pripadaju razdoblju NOP-a i stvaranju federalne Jugoslavije na načelima AVNOJ-a. Odlučeno je da se Jugoslavija ustroji federalno »kao državna zajednica ravnopravnih naroda«, koja će osigurati punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore te Bosne i Hercegovine. Iako su u pravnome smislu odluke AVNOJ-a o diskontinuitetu prve i druge Jugoslavije, odnosno o ukidanju prve prihvaćene nakon završetka rata, u političkome smislu te su odluke značile rušenje sustava vlasti Kraljevine Jugoslavije i uspostavu novoga, federalnoga sustava vlasti. Kada je riječ o prvom poratnom Ustavu Jugoslavije iz 1946. godine, Jovan Stefanović, profesor ustavnog prava na zagrebačkome Pravnom fakultetu, pokazuje kako prema Ustavu suverenost nije pripadala republikama, jer su njihova prava bila ograničena saveznom vlašću. Jugoslavija je po ustavu samo deklaratorno bila federacija, a članice su imale samo formalnu samostalnost, jer je u političkoj praksi djelovao centralizam središnje države koju je prisvojio KP (Matković, 1998.: 281). Stoga se već krajem 1950-ih naglašava opasnost od centralizma i potreba za ustavnim promjenom postojećega političkog sustava. Tako su Kardelj i Bakarić već krajem 1950-ih upozoravali na opasnost od centralizma i etatizma koji su u teorijskom smislu zastarjeli koncepti, a u realpolitičkome su oživljavali predratni velikosrpski nacionalizam.

Situacija u latentnoj neravnoteži republika ubrzo se nastojala prevladati teorijskopoličkom mogućnošću interpretacije marksizma, kao reduciranja političkoga na ekonomsko, odnosno tumačenjem da se politički odnosi svode i reduciraju na ekonomske odnose koji trebaju biti temelj političkoga sustava socijalizma. Time su se temeljni problemi jugoslavenske države, a to su međunacionalni odnosi i položaj federalnih jedinica, potisnuli u drugi plan, iza ekonomskih pitanja. Takav

je zaokret vidljiv već u Ustavu iz 1963. godine koji je prvenstveno bio orijentiran na političko-ekonomsku doktrinu samoupravnog socijalizma kao nove inačice socijalizma (jugoslavenski put u socijalizam), stoga je i promijenjeni naziv FNRJ u SFRJ (s pridjevom socijalistička), osim realnog poretka, predstavljao i simboličku vrijednost naglašavanja ekonomske komponente političkoga sustava. Tripalo (2001.: 32) stoga i piše da je bit sukoba u ekonomskim odnosima, odnosno da je suština sukoba 1971. imala društveno-ekonomske korijene, a da su međunacionalni problemi izvedeni iz tog osnovnog problema. Tako su i uvodni događaji onoga što se određuje kao Hrvatsko proljeće bili iskazani upravo u sferi ekonomskog sustava, alokacije, odnosno preraspodjele. Zbog toga je, na savjetovanju koje je organiziralo novo hrvatsko partijsko vodstvo, osuđena ekonomska politika federacije, kao i jugoslavenski politički sustav u cjelini. Traženo je ekonomsko razvlaštenje federacije i dosljedno provođenje tržišne ekonomije. Deseta sjednica CK SKH potvrdila je zahtjeve za decentralizacijom i deetatizacijom federacije. Povodom toga, formirana je 1970. Koordinaciona ustavna komisija na čelu s Kardeljem i Tripalom kao članom sa zadatkom da donese prijedlog reforme Ustava, odnosno federacije. Predloženo je da federacija zadrži tri temeljne funkcije (vanjska politika, obrana, jedinstvo društvenog uređenja), te da izvorni suverenitet treba pripasti republikama koje se trebaju definirati državama, a pokrajine trebaju dobiti autonomiju vrlo blizu suverenosti. Uvode se i dvije važne naznake konfederalizma (paritet članica federacije u federalnim organima i konsenzus u donošenju federalnih odluka). Amandmani su prihvaćeni, no ubrzo je vodstvo SKH smijenjeno, ali u Ustav iz 1974. ipak su ugrađeni amandmani kojima federalne republike dobivaju državnost.

Integralni federalizam i Tripalov avnojevski okvir Hrvatskog proljeća

Između različitih teorija federalizma koje određuju različite oblike federalizma (obično se tvrdi da je onoliko teorija federalizma koliko i federacija), za našu je raspravu, ponajprije zbog temeljnih odnosa u genezi Jugoslavije, potrebno izdvojiti važnu podjelu na integralni i

devolutivni federalizam, jer ona odgovara na pitanje na koji je način nastala federalna Jugoslavija, što će u argumentaciji Mike Tripala zauzeti ključno legitimacijsko mjesto.³ Ustavna koncepcija *integralnog federalizma* polazi od povezivanja u jednu federalnu cjelinu prethodno neovisnih ili konfederalnih država ili pokrajina, dok ustavna koncepcija *devolutivnog federalizma* polazi od redistribucije (devolucije) ovlasti ranije unitarne države na njezine sastavne jedinice, koje na taj način dobivaju položaj od autonomnog statusa do položaja federalne jedinice istinske federacije. Međutim, federalistički put druge Jugoslavije kreće se od elemenata integralnog federalizma u fazi AVNOJ-a i Zemaljskih antifašističkih vijeća (ZAVNOH, ZAVNOBiH itd.), kako je početno i zamišljen, do činjenice devolutivnog federalizma u aktu Ustava SFRJ iz 1974. godine, kao reakcije na centralizam koji prema avnojevskoj ideji nije niti trebao nastati. Kako bi se usmjerila pažnja na Tripalov argumentacijski sklop, utemeljen na avnojevskoj paradigmi konstitu-

³ Brojne su tipologije federalnih sustava (federacija), poput one Edwarda McWinneyja koji je razvio razliku između pojedinih federalnih sustava s obzirom na to jesu li skloni centripetalnim ili centrifugalnim tendencijama u smislu efektivnog lociranja političkog odlučivanja u središnjoj (federalnoj) vladi ili državnim vladama, što je bio problem i s jugoslavenskom federacijom koja se izgrađivala kao federacija, a zapravo je imala unitarna obilježja. Ustavni sustav obilježen centripetalnim tendencijama tako se naziva *monističkim federalizmom*, a onaj obilježen centrifugalnim tendencijama *pluralističkim federalizmom*. U američkom sustavu monistički sustav u kojem je nacija dominantna u odnosu prema državama jest *Maršalovski federalizam*, a pluralistički federalni sustav kojeg obilježuje nepovjerenje prema središnjoj vlasti jest *Jeffersonijanski federalizam*. Treći tip federalizma je *Calhounijanski federalizam*, koji inzistira na regionalnom samoodređenju nauštrb nacionalnog interesa. Za taj model, pokazuje Podolnjak (2007.: 108), federalizam nije način kako stvoriti jednu jedinstvenu suverenu i svemoćnu naciju, već kako zajamčiti da unutar federalnog okvira i nadalje egzistiraju, s bitnim pravima i ovlastima, konstitutive članice saveza koje su svojom suverenom voljom stvorile federalni savez. Taj federalizam je, u institucionalnom smislu, najbliži konfederaciji, a teorijski doktrini državnih prava. On će se uvijek poistovjećivati s partikularnim interesima pojedinih država, a ne onima »federalne nacije«, sa suverenom državom nasuprot nacije, s različitim modalitetima državnih suprotstavljanja politici federalne vlade, s traženjem konsenzusa između federalnih država u odlučivanju u zajedničkim pitanjima, pravom veta svake države u okviru saveza te s isticanjem prava svake članice na odcjepljenje od federalnog saveza. Ono što je važno, zaključuje Podolnjak (2001.: 109), jest to da je i federalizam u bivšoj Jugoslaviji i u suvremenoj Europskoj uniji po svom temeljnom obrascu najviše odgovarao onome što je McWhinney okarakterizirao kao *Calhounijanski federalizam*.

cije federalne Jugoslavije, potrebno je ukratko izdvojiti neke njegove važne odluke. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a vodilo se računa o predstavljenosti zemaljskih i pokrajinskih vijeća, a delegacije su za zasjedanje izabrale vrhovna predstavništva NOP-a pojedinih jugoslavenskih zemalja, da bi se i samim činom konstituiranja vrhovnih organa vlasti naglasila ravnopravnost narodâ u stvaranju zajedničke države (Sirotković, 2002.: 67). Prvom odlukom, pokazuje Sirotković (2002.: 69), AVNOJ se konstituira u vrhovno predstavničko tijelo zakonodavne i izvršne vlasti u Jugoslaviji, odnosno u vrhovnog predstavnika suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline, što uključuje i pravo međunarodnog predstavljanja, a drugom ustavnom odlukom oduzeta su emigrantskoj vladi Kraljevine Jugoslavije sva prava zakonite vlade Jugoslavije i zabranjen povratak kralju Petru Karađorđeviću dok jugoslavenski narodi nakon rata odlukom ne riješe pitanja kralja i monarhije. Trećom ustavnom odlukom razrađena je jugoslavenska koncepcija federalizma. Prvo, priznaje se pravo svakog naroda na samoodređenje, uključujući pravo na odcjepljenje ili na ujedinjenje s drugim narodima. Drugo, konstatira se da narodi Jugoslavije nisu nikad priznali komadanje zemlje od fašističkih imperijalista i da u zajedničkoj oružanoj borbi dokazuju čvrstu volju da ostanu ujedinjeni. Treće, da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikad više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradit će se na federativnom principu, koji će osigurati punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca. Četvrto, u skladu s takvim procesom federativne izgradnje pojedini narodi konstituiraju svoja zemaljska antifašistička vijeća kao izraz svoje suverene volje i prava na nacionalno samoodređenje. U skladu s izraženom zajedničkom voljom svih nacionalnih delegacija, AVNOJ se konstituira u vrhovnog predstavnika suvereniteta svih naroda i države Jugoslavije kao cjeline. Peto, u Odluci se nacionalnim manjinama posebno jamče sva nacionalna prava. U tom smislu, zaključuje Sirotković (2002.: 70), NOP je od 1943. godine razlikovao političku i kulturnu autonomiju. Tako je priznato pravo na političku autonomiju Albancima na Kosovu te Mađarima i drugim nacionalnim manjinama

u Vojvodini. Talijanima u Istri i Slovenskom primorju garantirana je kulturna autonomija, koja je kasnije osigurana i svim drugim narodnostima. Odluke Drugog zasjedanja, zaključuje Sirotković, »normativno i politički utvrđuju promjene u klasnom nosiocu vlasti u Jugoslaviji. One i pravno sankcioniraju dvije strane dotadašnjeg revolucionarnog procesa – konstituiranje vrhovnih organa nove države i rušenje buržoaskog i centralističkog sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije« (Sirotković, 2002.: 71). Potrebno je stoga zaključiti kako je Drugo zasjedanje AVNOJ-a, kao legitimno konstituiranog zakonodavnog tijela naroda Jugoslavije, značilo izgradnju Jugoslavije na federalnim načelima koja polaze od temeljnog preduvjeta takvoj izgradnji, a to je formalna i istinska jednakopravnost svih naroda kao konstitutivnih subjekata suverenosti nove države, što podrazumijeva i iz čega proizlazi pravo svakog naroda na samoodređenje do odcjepljenja.⁴ Samo je takva pravna i politička osnova mogla značiti slobodnu volju i namjeru sudjelovanja jugoslavenskih naroda u takvoj složenoj državi koja je mogla nastati upravo na takav, integralan način. Upravo će načela formulirana u Hrvatskome proljeću, ponajprije unutar reformske struje, o nužnosti preustroja federacije koja je postala centralizirana i odstupa od avnojevske paradigme integralnog federalizma, značiti vraćanje izvornoj ideji stvaranja Jugoslavije. Miko Tripalo, kao najznačajniji »ustavni reformator« Hrvatskog proljeća, upravo će svoje temeljne političke i pravne argumente izvoditi iz dokumenata AVNOJ-a i ZAVNOH-a, utemeljenima na ideji slobode i jednakopravnosti svih naroda Jugoslavije kao izvornih začetnika i nosioca njezina suvereniteta.

Hrvatski su proljećari, u prvom redu Miko Tripalo, od kraja 1960-ih godina polazili od važnosti reafirmacije ideje integralnog federalizma kao izvorne ideje stvaranja druge Jugoslavije, čime se protivio brojnim pravnim i političkim tezama kako je Jugoslavija stvorena u centru, odnosno saveznim aktom, a ne odlukom onih koji se udružuju

⁴ Smerdel (2006.: 442) pokazuje kako ispravna primjena federalnog načela podrazumijeva udruženje zasnovano na ravnopravnosti sudionika, poštivanju temeljnog sporazuma o stvaranju zajednice, uzajamnom priznanju integriteta svakog člana zajednice, poštivanju različitosti, mirnom i sporazumnom rješavanju sukoba interesa, uvažavanju zajedničkih i posebnih interesa udruženih entiteta i dobrovoljnosti sudjelovanja u savezu, kao i na pravu na mirno istupanje iz saveza. Ukoliko se ova načela ne poštuju, ne može se govoriti o dosljednoj primjeni federalnog načela i federacija je osuđena na propast.

– konstituirajućih subjekata. Jedno od takvih mišljenja je i ono profesora Miodraga Jovičića koji je u 1980-ima slijedio ranija razmatranja (npr. ona prof. Stefanovića) i tvrdio kako »Jugoslovenska federacija počiva na saveznom ustavu, a ne na nekom ugovoru njenih federalnih jedinica. Niti odluka AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu niti sadašnji Ustav (kao uostalom i svi raniji) nemaju karakter ugovora. I jedan i drugi akt – čiju pretpostavku, razume se, čini postojanje saglasnosti naroda koji konstituišu federaciju – doneo je najviši savezni organ. Prema tome, Jugoslavija nije ugovorna zajednica, kakva se shvatanja u nas inače sreću« (Jovičić, 1987.: 159). Na istome mjestu Jovičić zastupa inače vrlo prisutnu tezu kako su prava na samoodređenje i odcjepljenje konzumirana ujedinjenjem u zajedničku državu. »Našem sistemu je strana ideja o mogućnosti otcepljenja neke federalne jedinice, jer su narodi Jugoslavije svoje pravo na samoopredelenje, uključujući i pravo na otcepljenje, iskoristili ujedinjenjem u zajedničku državu« (Jovičić, 1987.: 159). Važnost Hrvatskoga proljeća, osobito Mike Tripala, s političkoteorijskog i ustavnopravnog stajališta, upravo je u tome što je pokušalo, i u tome uvelike uspjelo, oboriti te dvije sveprisutne teze. Tripalo se u svojim govorima i tekstovima stubokom protivi upravo tim tezama i skreće pozornost na činjenicu izvornoga suvereniteta republika koje čine federalnu Jugoslaviju, koja je vidljiva još iz avnojevske perspektive. Smatra kako »je trebalo reafirmirati inače dosta jasan stav da su nacije i republike osnovni nosioci prava u federalnoj zajednici i da jedino njihovim sporazumom može biti stvorena ta zajednica. Potpuno je pogrešna predodžba da netko od savezne države nešto oduzima i daje republikama, kao da ta sva prava nisu izvorna prava republika i nacija.« (Tripalo, 2001.: 160–161). To izravno suprotstavljanje teorijskome konceptu devolutivnoga federalizma ima svoje utemeljenje u dokumentima Drugog zasjedanja AVNOJ-a, iz kojih Tripalo izvodi svoju tezu kako jugoslavenska država nije nastala devolutivnim putem, već prethodnom odlukom narodnih predstavništava o sudjelovanju u konstituiranju zajedničkih organa nove države na temelju ravnopravnosti i pristanku svih naroda, dakle integralnim putem. »Valja naglasiti da te federalne jedinice nisu bile stvorene odlukama AVNOJ-a, jer su u tom trenutku već stvarno po-

stojale međusobno povezane zajedničkom borbom i trajnim interesom da izgrade nove političke i društvene odnose. To drugim riječima znači da je svaka federalna jedinica po svome povijesnom pravu i ulozi u antifašističkom pokretu bila izvorno suverena, te da su sve one zajedno uspostavile saveznu vlast i njezina državna tijela, prenoseći na njih dio svojih suverenih ovlasti (Jelušić, 2007.: 190).

Kao član Koordinacione ustavne komisije Tripalo naznačuje da se trebalo poći od temeljnog prava svake nacije na samoodređenje, koje u sebi sadrži pravo na odcjepljenje i ujedinjenje s drugima – prava koja ne mogu biti »potrošena« (riječ je o izravnom suprotstavljanju tezama kako su ta prava konzumirana ulaskom u federaciju 1943.). U tom smislu, Tripalo ukazuje na odluke Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a kao vrhovnog zakonodavnog i izvršnog tijela Federalne Države Hrvatske, koje potvrđuju republičku državnost i prethodnu odluku o sudjelovanju hrvatskih predstavnika na zasjedanju AVNOJ-a. Tripalova koncepcija izvornoga republičkog suvereniteta tako oslikava hrvatsku percepciju AVNOJ-a, da su se za federaciju, prije AVNOJ-a, izjasnili legitimni predstavnici više naroda, pa se ne može ni zaključiti kako je federacija u Jugoslaviji stvorena tek odlukama AVNOJ-a i primijenjena odozgo prema dolje. Tripalova je teza, u tom smislu, kako suverenost federacije proizlazi iz suverenosti federalnih jedinica (republika), što predstavlja izravno suprotstavljanje centralizmu i unitarizmu, ali i onome shvaćanju kako je federacija primarna, a federalne republike sekundarna, izvedena državnost. Valja napomenuti kako je Tripalovo nastojanje u prvom redu političko i takvim ga treba sagledavati, jer tvrdnja kako se suverenost federacije izvodi iz suverenosti federalnih jedinica s konvencionalnog ustavnoteorijskog stajališta važna je samo po pitanju načina nastanka federalne države, odnosno radi li se o integralnom ili devolutivnom putu, jer u načelu i najčešće, federacija je nositelj suverenosti u federalnoj državi (iako to ovisi od federacije do federacije i dogovora između federacije i jedinica), odnosno subjekt međunarodnog prava.⁵ Stoga su točne ocjene kako su neka Tripalova

⁵ Važno je napomenuti kako stupanj samostalnosti i suverenosti federalnih jedinica ovisi od federacije do federacije, odnosno o tome kako je ustavno federalna država određena. Negdje je isključivo federacija suverena, a negdje postoji podijeljena suverenost između

nastojanja išla prema konfederalnome sustavu, u kojem konfederalne jedinice zadržavaju suverenost u punome smislu.⁶

Tripalo se okreće suvremenijim interpretacijama federalizma koje uvelike naginju konfederalizmu i načelu usuglašavanja. Takav je konfederalni element prisutan prije svega u Tripalovu shvaćanju kako zajednička tijela federacije nisu nadnacionalna, nego ponajprije zajednička.⁷ »Ovdje se očito vidi da se ne radi o prenošenju suvereniteta i suverenih prava, jer se ona ne mogu prenijeti, nego o tome da građanin, jedna nacija, ostvaruje ta svoja suverena prava u svojoj republici, ili kroz federalne organe, ali ne kao neke nadnacionalne, nego zajedničke organe svih republika i pokrajina (Tripalo, 2001.: 161). Bila bi iluzija, na istom mjestu zaključuje Tripalo, kako bi u takvoj zajednici radni ljudi i građani činili jugoslavensku zajednicu neposredno, mimo svojih republika. Sve je to moguće ostvariti, zaključuje Tripalo »jer je konačno preovladalo stanovište da su republike nosioci suvereniteta

đu federacije i federalnih jedinica. Smerdel/Sokol (2006.: 421) pokazuju kako je takva problematika bila ponajviše zastupljena u američkim ustavnopravnim raspravama. U tom okviru bile su zastupljene teorije centraliziranog federalizma, s prevagom na strani savezne države, decentraliziranog federalizma sa suprotnom prevagom i s pratećim ustavnopravnim teorijama o pravu secesije i nulifikacije na strani federalnih jedinica te teorije dualnog ili dvojnog federalizma, koji se zasniva na teoriji o dijeljenju suverenosti savezne države i federalnih jedinica.

⁶ Koliko je Tripalovo političko inzistiranje bilo važno pokazuju i kasnija nastojanja nekih srpskih intelektualnih krugova krajem 1980-ih, koji su zastupali suprotnu tezu. Prof. Gavro Perazić, pokazuje Podolnjak (2007.: 114), iznio je na sjednici ustavnog suda SFRJ 1989. godine tezu kako Jugoslavija nije stvorena u Jajcu 1943., nego da ona kontinuirano postoji od 1918. i riječ je samo o ustavnoj transformaciji jedne unitarne države (Kraljevine Jugoslavije) u federaciju.

⁷ Pretpostavka ovakvog argumentacijskog sklopa jest Tripalova teza kako je suverenost neprenosiva. »Ovdje mi odstupamo od jedne stare teorije da je suverenitet prenosiv. Suverenitet ne može biti prenosiv, jer ako prenosimo suverenitet odmah ćemo doći na teoriju ograničenog suvereniteta. Prema tome, taj suverenitet nije prenosiv, nego ga republike direktno ostvaruju i u saveznom organima. To je zahtijevalo od nas da razmislimo o karakteru tih organa, o njihovom sastavu i o načinu donošenja odluka, jer mi kažemo da federalni organi, po svom karakteru, treba da budu zajednički organi republika, a ne supranacionalni. Oni bi bili supranacionalni ako bi o bitnim pitanjima u njima bilo moguće preglasavanje i ako bi se pri tome ugrožavali vitalni interesi nacija u Jugoslaviji. Zbog toga je usvojeno stanovište da su to zajednički organi republika i pokrajina, da ih treba formirati na principu pariteta i radi toga je u amandmanima Ustava napisano da osnovni metod donošenja odluka i jeste metod usuglašavanja, tj. pokušaja da se nađe saglasnost.« (Tripalo, 1971.: 21).

i da samo vlastitom voljom, zajedničkim dogovorom mogu prenijeti dio tog suvereniteta na zajedničke organe upravo zbog toga što imaju na umu neke zajedničke interese i ciljeve» (Tripalo, 1970.a: 27). Radi se, dakle, o stavu da su sve funkcije državne zajednice izvorna prava republika, od kojih one sporazumno dio tih funkcija prenose na zajedničke savezne organe. S tim u vezi, nadalje navodi Tripalo (1970.a: 28), postavlja se pitanje republičke i nacionalne državnosti. Za Tripala republike su nosioci te državnosti, dok poistovjećivanje državnosti s etatizmom nije ispravno. Republike se konstituiraju i kao samoupravne i kao nacionalne zajednice, a državnost ovdje »znači manifestaciju prava na samoopredjeljenje koje se najkonkretnije izražava u pravu stvaranja svoje nacionalne države, svoje nacionalne zajednice, što ne podrazumijeva neko etatističko unutrašnje organiziranje samih republika« (Tripalo, 1970.a: 28).⁸ Tripalo naznačuje kako je takva anticentralistička koncepcija prihvaćena u najvišim političkim organima prema kojima bi se uloga federacije ograničila na obranu, međunarodnu politiku, očuvanje ustavnog poretka, razvoj jedinstvenoga jugoslavenskog tržišta te osiguranje nedovoljno razvijenih područja. Ostvarivanje ovih teza, pokazuje Tripalo, znači da će cjelokupno područje obrazovanja, kulture, znanosti, zdravstva, socijalnog osiguranja, te dio ekonomskih funkcija biti u nadležnosti republika. Na taj se način ostvaruje, pored ostalog, i pravo nacije da raspolaže nacionalnim dohotkom što ga stvara, odvajajući dio za zajedničke potrebe, što je također pretpostavka za bitno smanjivanje zakonodavnih nadležnosti federacije (Tripalo, 1970.a: 28). Ovakva koncepcija, koja je inkorporirana u Ustav iz 1974., imala je, međutim, brojne kritike i osporavanja. Na takve kritike koje su upućivane prema ustavnim amandmanima i Ustavu iz 1974., kako sa saveznog stajališta dovode do policentričnog etatizma i slabljenja federacije, Tripalo odgovara kako Ustav ima nedostatke, prije svega u području demokratizacije (politički monizam Partije, nedemokratičnost izbornog sustava, nepostojanje pravne države) i ekonomskoga sustava (odsutnost tržišne ekonomije). Međutim, nadalje navodi, kako »kon-

⁸ Tripalo je uočio kako federacija uređuje odnose koji, prema Ustavu, pripadaju u nadležnost republika, što po sebi izaziva teškoće koje se trebaju prevladati (Tripalo, 1969.: 307).

cepcija federacije – koja polazi od toga da radni ljudi i narodi ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama, a u SFRJ kad je to na osnovi zajedničkog dogovora i u zajedničkom interesu ustavom utvrđeno, da republike odgovaraju za svoj vlastiti razvoj, ali i za razvoj socijalističke zajednice kao cjeline, da su organi federacije zajednički organi republika, a ne supranacionalni organi te se, u pravilu, sastavljaju na načelu pariteta, a o bitnim odlukama donose odluke konsenzusom, a ne nadglasavanjem – izraz je nacionalne ravnopravnosti i ne bi mogla biti mijenjana, jer bi to vodilo u nove sukobe i stara rješenja koje je život već demantirao« (Tripalo, 2001.: 75). Formulacija o ostvarivanju suverenih prava znači, navodi Tripalo, prvo, da se suverena prava radnog čovjeka i nacije nalaze u republikama, drugo, da se suverenost ne može prenositi, nego da se ostvaruje bilo u republici bilo u federaciji, kao državnoj zajednici republika i pokrajina, i treće, da se pitanja koja se prenose na zajedničke organe određuju dobrovoljnim sporazumom republika i pokrajina, a koja su to pitanja uređuje ustav, kao svojevrсни dogovor republika i pokrajina. Zbog toga, smatra Tripalo, važno je smanjivati supranacionalni karakter organa federacije, a jačati njihov karakter kao zajedničkih organa republika i pokrajina (Tripalo, 2001.: 39).

Međutim, potrebno je naglasiti kako Tripalo (1971.: 9) u svojim političkim razmatranjima nije vidio opasnost samo u etatizmu središnje države, nego i u republičkom etatizmu⁹, odnosno svakom etatizmu, jer on onemogućuje razvoj samoupravnog sustava na društvenoj razini koji je temelj jugoslavenskog sustava i po svojoj naravi ne podnosi centralizam, nego implicira upravo federalizam.¹⁰ Zbog toga su i pred-uvjet provedbe samoupravljanja decentralizacija, debirokratizacija i

⁹ Već su američki federalisti (James Madison) problematizirali slučaj kada jedna od federativnih država pokušava nametnuti dominaciju drugima. U tom slučaju Madison očekuje da će ostale države stvoriti koaliciju koja će prisiliti agresora da se vrati u ustavne okvire. Tamo gdje takvog suprotstavljanja nema, nema niti osnove za postojanje federacije i ona se ili pretvara u imperij pod dominacijom nadmoćne nacije, ili se raspada (Smerdel, 2006.: 424).

¹⁰ Vincent Ostrom (1989.) je, komentirajući američke spise *Federalist*, zaključio kako je upravo *samouprava* (*self-government*) temelj političkog sustava federalizma, uostalom kao i što o pojmu samoupravljanja pretpostavlja i Tripalo, koji smatra kako samoupravljanje ne može postojati ako prije toga nije uspostavljen istinski federalizam.

federalizacija države i političkoga sustava u cjelini. Samo na taj način, smatra Tripalo, može doći do demokratizacije, jer istinska ideja samoupravljanja pretpostavlja »rastakanje« ne samo države, nego i društva na najniže povezane razine koje na taj način mogu upravljati same sobom. Stoga je za razvoj samoupravljanja potrebna kako deetatzacija središnje države, tako i federalnih jedinica (republika) u smjeru razvoja i povezivanja društva na mikrorazini. Tripalo takav zahtjev uspoređuje s tendencijama u zapadnim državama i pokazuje kako i u federalnim političkim sustavima, koji nemaju višenacionalni karakter, prevladava tendencija teritorijalne decentralizacije. Tim više je decentralizacija potrebna, jer Jugoslavija je višenacionalna država i »ono što je novo u toj našoj decentralizaciji, jeste njezina klasna suština, činjenica da je ona nerazdvojno povezana sa razvojem samoupravljanja« (Tripalo, 1971.: 11). Može se zaključiti kako Tripalova ideja federalizma ni u čemu nije mogla proturječiti istinskoj ideji, kako osnivanja Jugoslavije tako i njezina temeljnog supstrata – samoupravnog socijalizma. Ona je reformskim putem nastojala ponovno uspostaviti temelje Jugoslavije, koji su poljuljani neravnotežom sustava koji je razvio centralizam i birokratizam. Stoga, kada se govori o utjecaju Proljeća na reformu političkoga sustava, potrebno je pokazati određene ocjene.

Smiljko Sokol (2007.: 139–140) se prisjeća Tripalova nastupnog predavanja na Pravnome fakultetu 1971. o utjecaju Proljeća na područje ideje i teorije federalizma, kada pokazuje kako model federalizma kakav se predlaže ustavnim amandmanima znači rušenje staljinističkoga modela koji je prisutan u ustavima iz 1946. i 1963. Prvi put se u jedan model federalizma unose konfederalni elementi, ne samo traženjem suglasnosti za promjenu i donošenje ustava i odlučivanja u gospodarskim pitanjima, nego i idejom da se federacija izvodi iz državnosti republika i kvazidržavnosti pokrajina. To je bio novitet kako u političkom tako i u ustavnopravnom shvaćanju načela federalizma. Robert Podolnjak (2007.: 90–93) pokazuje percepciju domaćih i stranih analitičara jugoslavenskog federalizma i ustavnih reformi 1971. U stranoj percepciji polazi se od ocjene kako je Jugoslavija imala federalne ustave, ali ne i federalnu vladavinu, stoga se može odrediti kao kvazifederalizam ili fasadni federalizam, preko ocjene

kako je ustavna reforma afirmirala načela konsenzualnog odlučivanja, do izjave kako Jugoslavija pokazuje da je istinski federalizam moguć u jednom komunističkom sustavu. U domaćoj percepciji Branko Smerdel (2007.: 26) navodi niz federalističkih rješenja sadržanih u ustavnim reformama, poput određenja socijalističkih republika državama, prava republika na samoodređenje, koje uključuje i pravo na odcjepljenje, donošenja i promjene ustava suglasnošću svih federalnih jedinica, ravnopravnoj zastupljenosti republika itd. Simptomatično je kako se Tripalova koncepcija suverenosti federalnih jedinica (republika) uvelike podudara s američkom inačicom *Calhounijanskog federalizma*, koji se temelji na egzistenciji federalnih jedinica s bitnim pravima i ovlastima, konsenzualnom odlučivanju, pravu veta svake federalne jedinice te s pravom svake države članice na odcjepljenje od federalnog saveza (Podolnjak, 2007.: 111). Suverenost republika, njihovo pravo na samoodređenje, konsenzualno odlučivanje, zaštita interesa konstitutivnih dijelova putem veta i paritetno predstavništvo u svim federalnim institucijama bile su osnove koncepcije jugoslavenskog federalizma iz 1971. i 1974. godine, za što se zalagala reformska struja, podržana i drugim akterima Hrvatskog proljeća.

Zaključak

Ustavne reforme inicirane Hrvatskim proljećem, unatoč ocjeni kako nisu ništa promijenile, jer je politika centralizma i unitarizma ostala na snazi, što je i dovelo do raspada SFRJ, proizvela je ipak presudne učinke za afirmaciju hrvatske samostalnosti i suverenosti u 1990-ima. Amandmani na Ustav iz 1963. te Ustav iz 1974. bili su, čini se, jedini put kojim se moglo djelovati u autoritarnom političkom sustavu. Njima je stvorena formalna (ustavna) mogućnost Hrvatskoj, ali i drugim republikama i narodima u SFRJ, da ostvare svoju povijesnu težnju za stvaranjem vlastitih suverenih država. U tom smislu koristan je zaključak Smiljka Sokola (2007.: 141) kako je ta ideja, u tadašnjim uvjetima, bila jedini način ozbiljenja hrvatskoga nacionalnog interesa na putu traženja vlastite države. Federalistička ideja Hrvatskog proljeća bila je ne samo uvod u pokret za stvaranje demokratske neovisne Hr-

vatske 1989.–1991., već je svojim rezultatima, izraženima kroz ustavne amandmane 1971. i 1974., koji određuju pravo na samoodređenje republika i njihov izvorni suverenitet, omogućila međunarodno priznanje RH 1992. Sada, na pragu članstva Republike Hrvatske u Europskoj uniji kao obliku složene državne asocijacije koja ima mnogih sličnosti s federalizmom u SFRJ, pitanje federalizma utemeljenoga u zahtjevima Hrvatskog proljeća i Ustavom iz 1974. kao njegovim rezultatom, ponovno postaje aktualno. Hrvatska ima iskustvo složene države koje mnoge članice EU nemaju, stoga iskustva jugoslavenskog federalizma, osobito onoga potaknutog Hrvatskim proljećem, koje je formuliralo njegove ideje, treba sačuvati, iznova razmatrati i iskoristiti kako bi se osnažio položaj Republike Hrvatske u EU.

Literatura

- F. Čulinović (1962.), *Tri etape nacionalnog pitanja u jugoslavenskim zemljama*, JAZU, Zagreb.
- D. Džoić (1998.), *Federalističke teorije i hrvatska država*, Barbat, Zagreb.
- D. Elazar (1987.), *Exploring Federalism*, University of Alabama Press, Alabama.
- M. Jelušić (2007.), »O evoluciji ideje federalizma u hrvatskih ustavnih teoretičara«, u: Branko Smerdel (ur.), *Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme 1971*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo/Pravni fakultet, Zagreb, str. 189-203.
- M. Jovičić (1987.), »Elementi konfederalizma u Jugoslovenskom federalnom uređenju«, u: Jovan Đorđević (ur.), *Federacija i federalizam*, Gradina, Niš, str. 157-167.
- A. Lijphart (1992.), *Demokracija u pluralnim društvima*, Globus/Školska knjiga, Zagreb.
- W. Livingston (1956.), *Federalism and Constitutional Change*, Clarendon Press, Oxford.
- H. Matković (1998.), *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb.
- V. Ostrom (1989.), *Politička teorija složene republike*, Informator, Zagreb.
- L. Perović (1984.), *Od centralizma do federalizma*, Globus, Zagreb.
- R. Podolnjak (2007.), »Federalizam u bivšoj Jugoslaviji i Europskoj uniji«, u: Branko Smerdel (ur.), *Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme 1971*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo/Pravni fakultet, Zagreb, str. 87-137.
- H. Sirotković (2002.), *ZAVNOH*, Dom i svijet, Zagreb.
- B. Smerdel (2007.), »Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme 1971«, u: Branko Smerdel (ur.), *Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme 1971*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo/Pravni fakultet, Zagreb, str. 17-38.

- S. Sokol / B. Smerdel (2006.), *Ustavno pravo*, Pravni fakultet, Zagreb.
- S. Sokol (2007.), »Federalistička ideja od Hrvatskog proljeća 1971. do restrukturiranja Europske unije«, u: Branko Smerdel (ur.), *Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme 1971*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo/Pravni fakultet, Zagreb, str. 139-144.
- M. Tripalo (1969.), *Bez kompromisa*, Naprijed, Zagreb.
- M. Tripalo (1970.a), »Aktualni politički trenutak i reorganizacija federacije«, u: *Reorganizacija federacije i razvoj političkog sistema*, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, str. 11-28.
- M. Tripalo (1970.b), *Socijalizam i nacionalno pitanje*, Centar za aktualni politički studij, Zagreb.
- M. Tripalo (1971.), Duboko socijalističke i samoupravne promjene, *Informator*, 8 (4), str. 7-26.
- M. Tripalo (2001.), *Hrvatsko proljeće*, NZMH, Zagreb.

Iva Lučić

POLITIČKE KONTROVERZE O POPISU STANOVNIŠTVA 1971. GODINE

Uvod

Godina 1971. u kontekstu socijalističke Jugoslavije obilježena je važnim i višestrukim preokretima u političkim i društvenim zbivanjima, koja se u kontinuitetu epohe tzv. socijalističkog razdoblja s pravom može ocijeniti kao jednom od značajnijih cezura koja je označila istodobno kraj starih i početak novih političkih, ali i društvenih tokova.

Pored Hrvatskog proljeća, koje je dalo sigurno jedan od najznačajnijih pečata 1971. godini i novijoj hrvatskoj povijesti, važnim događajima pripadaju također i ustavni amandmani¹ iz iste godine, te popis stanovništva.

Zajednički imenitelj zbivanja iz 1971. godine mogao bi se pojednostavljeno opisati kao odraz tada već započete, ali još uvijek nezavršene političke i ekonomske decentralizacije u jednoj političkoj klimi, koju Rusinow opisuje kao nedefinirano područje na kojem su se politička moć i akcija mogle nalaziti svugdje i nigdje u manjim ili većim akumulacijama, a čiji je rezultat bila često neodrediva struktura političkog rukovođenja koja se odrazila i na tadašnje političke procese odlučivanja

¹ Literatura pravne provenijencije o Ustavnom pravu: J. Đorđević, *Ustavno pravo*. Beograd: Savremena administracija, 1976. Također vidi: D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1977., str. 148–163. Za sintetiziran pregled i analizu ustavnih amandmana vidi: M. Bešlin: »Josip Broz-Tito i jugoslovenski federalizam (1963–1974)«, u: *Tito – viđenja i tumačenja* (zbornik), Beograd: Institut za noviju istoriju, 2011., str. 58–85.

u SFRJ.² Njezina dinamika na mikronivou s konkretnom interakcijom aktera još uvijek nije dokraja istražena te i dalje ostavlja prazne stranice historije toga doba koje tek treba ispisati.

Namjera je ovoga članka, između ostalog, analizom na mikronivou pridonijeti još uvijek nedovoljno istraženom temi popisa stanovništva. Glavna se pozornost pritom stavlja na pojedince, aktere u ulozi članova Centralnih komiteta republika bivše Jugoslavije, koji se, u ovom slučaju, analiziraju uglavnom kroz prizmu usmeno artikuliranih stajališta u internim političkim debatama iz 1970. i 1971. godine posvećenima popisu stanovništva, te pitanjem selekcije kategorija i njihovih definicija, prema kojima su se te kategorije trebale primjenjivati u popisu.

Teorijske pretpostavke

U ovom radu polazi se uglavnom od dvaju teorijskih modela. Prvi se model uglavnom odnosi na metodološku operacionalizaciju u radu i njegovu analitičkom pristupu temi popisa stanovništva. Riječ je o tzv. kulturološkom preokretu ili bolje poznatom pod nazivom *cultural turn*, koji je svojom antropološkom provenijencijom od 1980-ih postao glavna paradigma i u historiografskoj praksi. Kada je u pitanju konkretan tematski fokus u ovom radu, najvažniji doprinos *cultural turna* jest njegov kritički pogled na dotadašnju historiografsku praksu tzv. društvene povijesti u smislu nekritičke, a često čak i isključive utilizacije kvantitativnog materijala i statističkih podataka (često upravo popisa stanovništva), te njihova analitičkog tretiranja kao objektivnih podataka, odnosno *hard data* (tvrdi podaci). Ta kritika predstavnika *cultural turna*, među koje se ubrajaju i E. P. Thompson, Lynn Hunt, Joan Scott, William H. Sewell, Ute Daniel, odnosila se i na tadašnju prevladavajuću strukturalističku konceptualizaciju društvene stvarnosti.

Ključni razlog takvom pristupu bilo je polazište od pozitivističke epistemologije i objektivističke ontologije, s uvjerenjem da su društvene strukture objektivne te da postoje neovisno od društvenog posredo-

² D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1977., str. 192.

vanja.³ Prigovarajući takvu pristupu apstraktni empirizam te implicitni materijalistički determinizam, zagovornici *cultural turna* kritiziraju potpuno zanemarivanje kulturoloških i političkih dimenzija koje se, prema njihovu shvaćanju, trebaju u analizi osvijetliti kao imanentni dio kvantitativnom materijalu te institucijama koje takav tip materijala proizvode.⁴ Kao rezultat takva kopernikanskog obrata u historiografiji uslijedila je ne samo transformacija dotadašnje pozitivističke historio-grafske paradigme, nego novi *modus operandi* čija se analitička prizma oslanja na tzv. interpretativnu metodu⁵, koju su povjesničari preuzeli uglavnom iz kulturne antropologije na čelu s Cliffordom Geertzom te njegovim *opus magnum* »The Interpretation of Culture«⁶.

Drugim riječima, glavna premisa nove paradigme jest da društvene strukture ne postoje same po sebi, niti je kvantitativni materijal, odnosno statistike kojima se one predstavljaju objektivan, već su rezultat interpretativne djelatnosti individualnih aktera. Od takve teorijske premise polazi i autorica ovoga članka, koja je konkretnu analizu popisa stanovništva u SFRJ 1971. godine determinirala u smislu političke kontekstualizacije popisa stanovništva i njezina metodološkog pristupa glede selekcije empirijskog materijala. Jer, da bi se osvijetlila interpretativna djelatnost aktera, pored gotovih statističkih podataka popisa stanovništva iz 1971. godine mnogo su važnije za ovaj rad interne političke debate koje kronološki prethode činu popisivanja stanovništva, a odnosile su se uglavnom na pitanje definicije statističkih kategorija za popis.

Pomicanjem analitičkog pristupa sa statističkih brojeva, u smislu objektivnih podataka o društvenom životu, na statističke kategorije te procese njihova stvaranja i definiranja kao rezultat interpretativne djelatnosti aktera, želi se osvijetliti političku dimenziju popisa stanovništva.

³ W. H. Sewell, *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*, Chicago–London: University of Chicago Press, 2005., str. 42.

⁴ W. H. Sewell, *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*, Chicago–London: University of Chicago Press, 2005., str. 40.

⁵ Najuspjelije je ovakvu metodološku prizmu primijenila Joan Scott u svojoj studiji o diskurzivnoj konstrukciji spolnih kategorija u statistici u Francuskoj. J. Scott, *Gender and Politics of History*, New York: Columbia University Press, 1988.

⁶ C. Geertz, *The Interpretation of Culture*, New York: Basic Books, 1973.

Time se prelazi i na drugi dio teorijske rasprave koji se eksplicitno odnosi na popis stanovništva kao na jedan politički fenomen, primjenjujući već gore navedeni metodološki pristup. Teorije o popisu stanovništva uglavnom se javljaju 1990-ih godina, ponajviše u politologiji i antropologiji, a u međuvremenu su stvorile gotovo nepregledan korpus s mnoštvom analitičkih pristupa tom predmetu. Iako se u radu ne može detaljno raspravljati o svim pojedinačnim pristupima, dovoljno je navesti nekoliko najpoznatijih autora s tog područja, u koje se ubrajaju James Scott⁷, Benedict Anderson⁸, Dominique Arel⁹ i Arjun Appadurai¹⁰. Unatoč različitosti u analitičkom fokusu ovih autora, njihov zajednički imenitelj je osvjetljavanje popisa stanovništva kroz teorijsku prizmu o suvremenom državnom aparatu, interpretirajući ga kao konstitutivni dio političkog procesa izgradnje (nacionalne) države (*nation-state building process*).¹¹

Glede njegove tehničke prirode, popis stanovništva jedan je od najvažnijih i najuniverzalnijih sredstava za prikupljanje kvantitativnih informacija o društvu i njegovim demografskim strukturama. Iako na prvi pogled birokratska rutina brojanja stanovništva djeluje kao objektivno i pasivno prikazivanje društvene stvarnosti jezikom kvantifikacije, popis prije svega aktivno stvara, odnosno konstruira tu stvarnost.¹²

Popis stanovništva je proizvod ideologije moderne (u određenim kontekstima i kolonijalne) države, koja dodavanjem kolektivnih identiteta pojedincima klasificira svoje stanovništvo po svojim političkim potrebama, te ga, s jedne strane objedinjava pod svojom državnom organizacijom, a istodobno ga, s druge strane, po potrebi i dijeli u odvojive kategorije kolektivnih identiteta.¹³

⁷ J. C. Scott, *Seeing Like a State*, New Haven: Yale University Press, 1998.

⁸ B. Anderson, *Imagined Communities*, New York: Verso, 1991.

⁹ D. Kertzer i D. Arel, *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity and Language in National Censuses*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

¹⁰ A. Appadurai, »Number in the Colonial Imagination«, u: Carol A. Breckenridge i Peter van der Veer (red.): *Orientalism and the Postcolonial Predicament*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, str. 314-339.

¹¹ D. Kertzer i D. Arel, *Census and Identity*, str. 2.

¹² *Isto*, str. 5.

¹³ B. Anderson, *Imagined Communities*, str. 184.

Ni u kojem se drugom sektoru ne očituje tako jasno, kao u popisu, podjela stanovništva u nacionalne ili druge (lingvističke, religijske i dr.) kategorije. James Scott, u tom kontekstu, tvrdi da: »graditelji modernih nacionalnih država ne opisuju ili registriraju stanovništvo i krajeve, nego ih aktivno pokušavaju modelirati prema njima pogodnim tehnikama opservacije«. ¹⁴

Popis stanovništva u SFRJ 1971. godine na izvanredan način konkretizira teorijsku pozadinu koju smo odabrali za analizu izvora. U tadašnjem političkom kontekstu popis je dobio ključnu funkciju, jer je njegov primarni zadatak bio oslikati pojedinačne interese republičkih rukovodstava na zajedničkom jugoslavenskom saveznom nivou i time potvrditi ambiciju političkog republičkog vrha da ojača republike kao nove političke i ekonomske centre njihovim prikazivanjem kao jedne društvene objektivne stvarnosti.

Politički kontekst 1960-ih i ranih 1970-ih u SFRJ

Kao odraz kompleksnih ideoloških i političkih previranja među partijskim kadrom, već od početka 1960-ih pa do 1970-ih u SFRJ, sekundarna literatura to razdoblje često opisuje kao vrijeme finalne borbe između dviju političkih pozicija unutar Partije tzv. centralista i liberala. ¹⁵ Ono što se očitovalo u konfliktu između tih dviju struja bila su divergentna stajališta glede buduće političke, ideološke i ekonomske orijentacije u Jugoslaviji. Bilo je to zaoštavanje već otprije postojećih napetosti između koncepta tzv. republičkog partikularizma, koji je trebao rezultirati političkom i ekonomskom decentralizacijom Jugoslavije, i političkoga koncepta centralističkog ustrojstva, u kojem se perpetuirala politička supremacija saveznih institucija naspram republičkih vlasti. ¹⁶ Prva značajna epizoda konfrontiranja s pitanjem političkog i pravnog poretka unutar federacije datira već 1962. godine, kada je

¹⁴ J. Scott: *Seeing like a State*, str. 81, vidi također str. 78-79.

¹⁵ S. L. Burg, *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia. Political Decision Making Since 1966*, Princeton–New Jersey: Princeton University Press, 1983., str. 83.

¹⁶ W. Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton–New Jersey: Princeton University Press, 1984., str. 224.

Izvršni komitet Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije na zasjedanju od 14. do 16. ožujka raspravljao upravo o pitanjima daljeg funkcioniranja federacije te položaja republika,¹⁷ s tim što je u tom trenutku centralistički koncept i dalje uživao znatnu podršku, među ostalima, i samog Predsjednika države Josipa Broza - Tita.¹⁸

Međutim, bitne modifikacije u stupnju i načinu donošenja političkih odluka u korist pluralizacije političkih centara i političke afirmacije republika počele su se odvijati već sredinom 1960-ih. Iako su decentralizaciju političkog sustava u Jugoslaviji činili višeslojni i višestruki procesi, te ih tako treba i shvatiti, sekundarna literatura u tom kontekstu ističe Osmi kongres SKJ iz 1964. godine¹⁹ kao ključni događaj nakon kojeg je uslijedila akceleracija političkog poretka u smislu afirmiranja decentralizacije federacije.²⁰

Osim inauguracije »međunacionalnih odnosa« i »nacionalnog pitanja«, koji će uskoro tvoriti glavnu argumentativnu logiku i dominantan *frames* u partijskom jeziku kada se raspravljalo o provedbi decentralizacije, taj je kongres značajan i po tome što je bio zadnji koji će slijediti stari, dotadašnji, redoslijed održavanja kongresa, najprije na saveznom, a tek potom na republičkom nivou. Pet godina kasnije, 1969., i nakon također vrlo značajne smjene organizacijskog sekretara SKJ Aleksandra Rankovića na IV. plenumu održanom 1966.²¹ godine, Devetom kongresu SKJ prethodili su kongresi na republičkom nivou, a taj obrnuti redoslijed u administriranju zasjedanja kongresa jasno je očitovao prekretnicu u političkim odnosima između republika i federacije.

¹⁷ »Stenogram proširene sednice IK CK SKJ«, u: *Početak kraja SFRJ Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*, priređ. Miodrag Zečević, Beograd: Arhiv Jugoslavije: Printer Komerc 1998.

¹⁸ M. Bešlin, »Josip Broz-Tito i jugoslovenski federalizam (1963–1974)«, str. 63-64.

¹⁹ *Osmi kongres SKJ, 7–13. decembra 1964. godine*, Beograd: Kultura, 1964.

²⁰ Vidi između ostalog: S. Burg, *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*, str. 26; D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, str. 163-172; M. Bešlin, »Josip Broz-Tito i jugoslovenski federalizam (1963–1974)«, str. 64.

²¹ O IV. plenumu vidi članak: M. Piljak, »Brionski plenum 1966. godine: Pokušaj istoriografskog tumačenja događaja«, u: *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2010., str. 73-95.

Posebno su značajne bile i ustavne reforme koje su uslijedile u tri seta amandmana 1967., 1968. te 1971. godine, a kojima se na ustavno-pravnom nivou reflektirao snažno uznapredovali politički poredak rastuće republičke državnosti. Pomicanje fokusa suvereniteta s federacije na republike te autonomne pokrajine u Srbiji se najjasnije očitovalo u drugom i trećem setu amandmana iz 1968., odnosno 1971. godine, dok se popis stanovništva provodio upravo između tih dvaju setova ustavnih promjena.

Između starih i novih društvenih struktura. Političke kontroverze o kategoriji Jugoslaven, Musliman

Punu godinu dana prije izvedbe službenog popisa, sastanci Saveza komunista pretvorili su se u dinamičan laboratorij za isprobavanje i utvrđivanje buduće matrice strukturiranja društva na području SFRJ. Diskusije koje su se vodile o konceptualizaciji novih i rekonceptualizaciji već postojećih kategorija reflektirale su ponajviše političke interese republičkog rukovodstva te na taj način otkrivale instrumentalnu i ispolitiziranu dimenziju koju je popis imao. Kao glavne točke dnevnog reda bile su diskusije o definiciji ponajviše triju kategorija: Musliman, Jugoslaven i tzv. regionalne kategorije, čiji se finalni oblik u saveznom popisnom formularu najprikladnije može opisati kao rezultat jednogodišnjega političkog i diskurzivnog djelovanja unutar političkog vrha.

Glavni forum, u kojem su se odvijale unutarpartijske rasprave glede popisa stanovništva, bila je, između ostalog, Komisija za međunacionalne odnose pri Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije, koja je osnovana odmah po završetku Osmoga kongresa SKJ, a prvo zasjedanje njezinih članova, na čelu s Kirom Hadži Vasiljevim kao predsjednikom Komisije, održano je 5. lipnja 1965. u Beogradu²².

U njezin sastav ubrajali su se politički predstavnici na saveznom i republičkom nivou, te društveni znanstvenici koji bi, po potrebama i na-

²² AJ – 507, CK SKJ, XXIII A, K. 1, fasc. 1.

logu Partije, izvodili društvena istraživanja vezana za međunacionalne odnose, a rezultate dostavljali partijskom rukovodstvu. Primarni zadatak te Komisije bile su opservacije i diskusije »svih određujućih društvenih faktora za razvoj međunacionalnih odnosa kako bi Partija na vrijeme mogla reagirati na nacionalističke ekscese u društvu«. ²³ Njezino osnivanje svodilo se na dvije funkcije, koje u ovom radu nazivamo akumulativna i kreativna. Akumulativna funkcija odnosila se na prikupljanje informacija s »terena« o prevladavajućim socijalnim praksama u vezi s međunacionalnim odnosima, a kreativna se iskazivala u brojnim diskusijama o pitanjima vezanima za međunacionalne odnose u smislu kreiranja politički adekvatne diskurzivne prakse koju su potom viša politička tijela (uglavnom Centralni komitet) koristila za formuliranje svojih odluka o tim pitanjima.

Međutim, od početka 1970. godine glavni fokus Komisije bio je popis stanovništva. Slijedeći njezine glavne metode rada, kao prvorazredan zadatak trebalo je najprije akumulirati informacije s terena o tom pitanju, a potom diskutirati, bez donošenja definitivne odluke, o kategorijskom repertoaru koji bi u popisu kategoriziralo stanovništvo Jugoslavije.

Pitanja o političkim implikacijama popisa stanovništva, demografskom doseg u pojedinim kategorijama te njihovu oficijelnom »sadržaju« intenzivno su se raspravljala napose na dvama sastancima, od kojih se prvi održao u Beogradu 16. 1. 1970. godine ²⁴, dok je samo mjesec dana kasnije, 18. 2. 1970., uslijedila druga sjednica Komisije, ovaj put ipak u Sarajevu ²⁵.

Tematska žarišta i dinamika diskusija na sjednicama bila su dva glavna spora, tzv. vertikalni i horizontalni spor, koji su usko bili vezani za konceptualizaciju kategorije Jugoslaven i kategorije Musliman. Valja pojasniti što se konkretnije podrazumijeva pod takvim analitičkim pristupom internim kontroverzama.

²³ AJ – 507, XX III A, K. 4., fasc. 1, p. 1.

²⁴ AJ – 507, CK SKJ, XXIII C, K. 4, fasc. 12.

²⁵ A BiH, Komisija za međunacionalne odnose, materijal bez signature, stenogram sjednice održane 18. 02. 1970. godine u Sarajevu. Autorica koristi ovdje priliku da se zahvali zaposlenicima u Državnom arhivu Bosne i Hercegovine, posebno direktoru g. Šabanu Zahiroviću i arhivskom tehničaru g. Bori Jurišić, koji su za vrijeme terenskog istraživanja 2007. godine omogućili pristup nesređenoj arhivskoj građi CK SK BiH.

»Vertikalni spor«. Diskurzivna konceptualizacija kategorije »Jugoslaven«

God. 1970. uslijedio je probni popis stanovništva.²⁶ Pri skupljanju podataka, građanima koji su sudjelovali u tom probnom popisu ostavljena je mogućnost ne samo birati kategoriju, nego su sami mogli odrediti kakvu je pripadnost odabrana kategorija trebala označavati. Na taj su se način trebale utvrditi društvene tendencije osobnog identificiranja i upotreba kategorija, a na vidjelo su došli iznenađujući rezultati.

Svojom metodom prikupljanja informacija probni popis imao je plebiscitarnu dimenziju, tvoreći vid demokratskog glasanja koji je trebao dati sliku društvenih kretanja u smislu percepcije i utilizacije određenih kategorija, kojima su se ujedno oslikavali i glavni principi unutardruštvene podjele. Prema rezultatima tog popisa, kao i nekoliko anketa, među kojima je najpoznatija anketa *Jugosloven – Ko je to?*, u magazinu *NIN* od 8. lipnja do 2. studenog 1969. godine²⁷, pokazala se i dalje velika popularnost kategorije Jugoslaven u nacionalnom smislu. Ova danas možda manje poznata činjenica uskoro je postala i jedna od glavnih točki dnevnog reda na mnogobrojnim partijskim sjednicama, na kojima se jedno od glavnih pitanja odnosilo i na ovako dobivenu demografsku realnost.

Odnoseći se upravo na taj aspekt, sekretar Ideološke komisije pri CK SKS za Vojvodinu Miladin Gvozdenov rezimirao je tadašnje rezultate riječima:

»Nama se jedan veliki broj sveta i pogotovo studenata u ovom probnom popisu upisao u Jugosloven u nacionalnoj pripadnosti. Mnogi od njih su čak u rubrici 'jezik' koristeći slobodu opredeljivanja upisivali 'jugoslovenski jezik' kao maternji jezik. Možemo mi to nazvati i glupostima i jesu neka vrsta gluposti, ali moramo i na to računati jer jedno široko i dovoljno demokratsko načelo u ovom poslu mera je da pokrije da tako kažem i neke takve pojave.«²⁸

²⁶ Rezultati probnog popisa bili su jedan od materijala za sjednicu u Sarajevu, A BiH – Komisija za međunacionalne odnose, materijal bez signature.

²⁷ Vidi: *NIN* (1969), od br. 961 do 979.

²⁸ A BiH – Komisija za međunacionalne odnose, materijal bez signature, Stenogram sjednice održane 18. 02. 1970. godine u Sarajevu, str. 37.

Međutim, ovakav društveno izglasani repertoar kategorizacije, u diskusijama partijskog rukovodstva o pitanju koga i na koji način brojiti, gotovo da i nije imao bilo kakvu determinirajuću snagu pri konceptualizaciji popisnih kategorija za službeni popis stanovništva. Za razliku od društvene popularnosti jugoslagenstva, u nacionalnom smislu, njegova politička vrijednost unutar partijskog rukovodstva bila je već znatno devalvirala, o čemu svjedoči tadašnji partijski jezik u kojem se jugoslagenstvo poistovjećivalo s politički nepoželjnim konceptima unitarizma i birokratizma,²⁹ dok se istodobno politika afirmacije republika retorički oblikovala već usvojenim i institucionaliziranim partijskim jezikom nacionalnog pitanja i demokratizacije međunacionalnih odnosa. Činjenica da se politička akcija partijskog rukovodstva sada temeljila uglavnom na retorici u ime nacionalnih kategorija republičkih okvira bilo kakve konotacije nacionalnog jedinstva na saveznom nivou, kao što je to označavalo jugoslagenstvo, signalizirala je prije svega potencijalnu prepreku za ostvarivanje već započete političke decentralizacije.

Kategorija Jugoslaven i pitanje njezine konceptualizacije u popisu je, dakle, oslikavala dijametralno suprotstavljene stavove između političkog vrha i širokih društvenih slojeva, što ga čini vertikalnim sporom.

Na taj se način evolutivno iskristalizirao i glavni odreditelj kategorija za popis – u ovom slučaju partijsko rukovodstvo koje je nadglasalo rezultate plebiscita – pružajući odgovor na pitanje prema kojem su se kriteriju (društvenom ili čisto političkom) definirali oficijelno priznati kolektivni identiteti za popis u SFRJ. To je za povijesnu rekonstrukciju posebno važno, uzimajući u obzir tadašnji partijski jezik koji je popis 1971. godine predstavljao kao najdemokratskiji u dotadašnjoj povijesti Saveza komunista.

Takav stav imala je većina političkog rukovodstva, neovisno o svojoj političkoj provenijenciji, zalažući se za nacionalnu devalvaciju kate-

²⁹ O političkoj devalvaciji jugoslagenstva vidi članak: H. Grandits, »Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: Perspektive odozgo i odozdo«, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka* (zbornik), Sarajevo: Institut za istoriju, 2009., str. 15-39.

gorije Jugoslaven. U tome se oslikavao paradoks: da se međusobnim objedinjavanjem partijskog rukovodstva, odnosno partijskih rukovodstava iz svih republika i pokrajina, protiv jugoslavenstva, ujedno stvaralo jugoslavenstvo koje je u tom razdoblju već bilo iznimno važno.

Antijugoslavensku retoriku pokazivalo je i hrvatsko rukovodstvo. Na često citiranoj X. sjednici CK SKH, koje se Savka Dabčević-Kučar precizno u svojim memoarima sjeća, ona, ustvrdivši da su etatizam i centralizam reproducirali unitarno jugoslavenstvo sa svim negativnim posljedicama za odnose među narodima i republikama, kaže:

»Mi moramo razvijati jugoslavenstvo, ali ne unitarističko integralno jugoslavenstvo, nego ono, koje sadrži punu ravnopravnost nacija i narodnosti (...). Zajednička perspektiva, ekonomski, društveni i politički interesi – utoliko ukoliko su zajednički! Humano, demokratsko socijalističko društvo – kao zajednička vizija! Suverenitet i sloboda svakog naroda! Ne spajaju nas, dakle, nikakve mistične veze, nikakvo apstraktno osjećanje jugoslavenstva iz prošlosti. Spaja nas dosadašnji i budući ekonomski, društveni i politički interes i politički progres... i novi društveni odnosi. (*Isto*, str. 14). Nikakav nacionalni osjećaj – ako se prihvaćaju ti društveni odnosi ne može slabiti to jedinstvo. [...] Na toj osnovi ne samo što nije potrebno nikakvo ukidanje nacije, naprotiv, svaki narod i narodnost imaju u takvoj Jugoslaviji sve svoje maksimalne šanse.«³⁰

Bosansko-hercegovačko političko rukovodstvo išlo je čak i korak dalje u političkoj borbi protiv jugoslavenstva, razmišljajući čak i o potpunoj eliminaciji jugoslavenske kategorije. Član CK SK BiH Ahmed Ćatić je, na sjednici održanoj u Sarajevu, izdvajajući u svojoj argumentaciji jugoslavenstvo ponajprije kao jako rasprostranjenu kategoriju među Muslimanima, tvrdio:

³⁰ S. Dabčević-Kučar, '71: *Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb: Interpublic, 1997., str. 144-145.

»Jugoslovenstvo, bilo da se osjećalo kao nacionalno, vannacionalno ili nadnacionalno izviralalo je, po našem mišljenju, iz neprincipijelnog razjašnjavanja nacionalnog pitanja, nedovoljnog teoretskog poznavanja pristupa nacionalnom pitanju iz avangardizma koji nije dovoljno poznao našu nacionalnu strukturu, našu politiku o nacionalnom pitanju iz odsustva jasnih rasvjetljavanja nacionalnih odnosa u našem obrazovanju [...] Statistički pokazatelj po broju onih koji su se izjasnili kao Jugosloveni u periodu 1961. godine ne zna se mnogo, ali ih ne treba zanemariti. Najveći procenat takvih je u SR BiH. Istovremeno je.... Interesantno je da podsjetim da su u uslovima stare Jugoslavije, među Muslimanima prvenstveno intelektualcima i političarima zbog izbjegavanja da se nacionalno identifikuju sa Srbima i Hrvatima, postojale dosta jake tendencije za isticanjem jugoslovenstva kao nacionalne kategorije, što je objektivno značilo pribjegavanje unitarističkoj doktrini.«³¹

Na republičkim sjednicama užeg sastava članova, Hamdija Pozderac je, koristeći se u svojim izlaganjima gotovo usvojenim frazama o naravi samoupravljanja i demokracije te naglašavajući aspekt ravnopravnosti naroda i narodnosti koji će kasnije u trećem setu amandmana stajati tik uz definiciju republičke državnosti, tvrdio kako »pod okolnostima socijalističkog samoupravljanja, jugoslovenstvo i kao nacionalna ali i kao nadnacionalna kategorija nema nikakvih pretpostavki niti osnova.«³²

Ovaj rigidan stav bosansko-hercegovačkog rukovodstva proizlazio je osobito iz iskustva popisa stanovništva iz 1961. godine, u kojem je iznenađujuće nizak postotak stanovništva koristio tadašnju kategoriju »Musliman u etničkom smislu«. Sličnu sliku je devet godina kasnije dao i probni popis (1970.) na području BiH. Polazeći od nove političke konceptualizacije kategorije Jugoslaven, njezina je proširenost u SR BiH bila posebno alarmantna, jer bi se time znatan dio stanovništva područja Bosne i Hercegovine pokazao kao nacionalno indiferentan, a

³¹ A BiH – Komisija za međunacionalne odnose, materijal bez signature, Stenogram sjednice održane 18. 02. 1970. godine u Sarajevu, str. 9-10.

³² A BiH – Komisija za međunacionalne odnose, materijal bez signature, Pregled sjednica CK SK BiH 1970. godine, str. 3.

time ujedno Bosni i Hercegovini naškodilo u procesu njezine političke afirmacije kao republike.

U republičkom kontekstu BiH, devalvaciji kategorije Jugoslaven odmah bi uslijedila afirmacija nacionalne kategorije Musliman, što je često rezultiralo stavljanjem tih dviju kategorija u jedan antagonistički komplementarizam, što potvrđuje i sljedeća konstatacija člana CK SK BiH, Ibrahima Latifića: »Ako bi se dali Muslimani ne kao etnička celina, onda ova kategorija koja je bila 1961. godine – 'Jugoslavena nacionalno neopredeljen', možda kao takva, obzirom na masu koja se deklarirše, ne bi bila potrebna.«³³

»Horizontalni spor«. Interne kontroverze o konceptualizaciji kategorije »Musliman«

Jedna od najvažnijih novosti u popisu nedvojbeno je kategorija Musliman koja je, godinu dana prije popisa, pored kategorije Jugoslaven otvorila jednu od najširih diskusija.

Iako se tri godine ranije, 1968., bosansko-hercegovačko partijsko rukovodstvo na svojoj 17. i 20. sjednici CK SK BiH³⁴ deklarativno izjasnilo za nacionalni karakter bosansko-hercegovačkih Muslimana³⁵, samo tri godine kasnije, i u kontekstu popisa stanovništva, pitanje vezano za muslimansko stanovništvo zahtijevalo je ponovno političko razmatranje. U tim novim prilikama ono se nije više ticalo isključivo bosansko-hercegovačkih međunacionalnih odnosa, nego nacionalnog mozaika i njegovih odnosa u cijeloj Jugoslaviji i time postalo pitanje svih republika federacije.

Za razliku od kategorije Jugoslaven, koja bi rezultirala jedinstvenim stavom unutar partijskog rukovodstva, pitanje koncepta kategorije Musliman znatno je slabilo to jedinstvo te izazivalo suprotne političke stavove. Budući da su se sporovi uglavnom odvijali isključivo unutar partijskog

³³ AJ – 507, SK CKJ, CCIII C, K. 4, fasc. 12, str. 6.

³⁴ AJ – 507, CK SKJ, BiH IV, K. 6, fasc. 2 i fasc. 5.

³⁵ I. Lučić, »Stavovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije o nacionalnom identitetu bosanskih Muslimana/Bošnjaka. Između afirmacije, negacije i konfesionalne artikulacije«, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka* (zbornik), Sarajevo: Institut za istoriju, 2009., str. 97-117.

rukovodstva, naziva se, za razliku od spora o kategoriji Jugoslaven, horizontalnim sporom. Glavne rasprave vezane za tu kategoriju odnosile su se pretežno na dva pitanja koja su često uzrokovala semantičku kombinatoriku raznih konceptualizacija te kategorije, čije glavne crte mogu ovdje samo spomenuti: jedno se odnosilo na aspekt pripadnosti, odnosno na pitanje kakvu je pripadnost ta kategorija trebala označavati (etničku, nacionalnu ili čak čisto religijsku), a drugo se uglavnom odnosilo na geografski radijus, dakle, treba li u listiću popisa stajati Musliman, BiH ili samo Musliman bez ikakve geografske oznake.

Glavni inicijator te diskusije bilo je bosansko-hercegovačko političko rukovodstvo, čija je ambicija bila provesti rekonceptualizaciju kategorije »Musliman«, koja se trebala znatno razlikovati od koncepta kategorije u popisu od prije deset godina, kada je prvi put uvedena u popis pod etničkim atributom.³⁶ U svom uvodnom govoru na sjednici održanoj 16. 01. 1970. Ibrahim Latifić istaknuo je sljedeće:

»Sad se pojavljuju već zahtevi i stavovi Centralnog komiteta Bosne i Hercegovine da se Muslimani ne treba da deklariraju kao etnička celina, nego da Muslimani predstavljaju jedan narod sa svim ravnopravnostima kao svi ostali narodi koji žive u Jugoslaviji. I sad se pred nas postavlja pitanje kako u popisu stanovništva 1971. godine postaviti to pitanje.«³⁷

Pored promjene atributa iz etničkog u nacionalni, drugi zahtjev članova CK BiH odnosio se na njegov geografski doseg koji je, pre-

³⁶ 1960. godine predstavnici CK SK BiH poslali su na pitanje Ideološke komisije SKJ o njihovim stavovima glede nacionalne opredjeljenosti Muslimana u BiH dokument potpisan 27. 06. 1960. godine pod naslovom »Pitanje iskazivanja nacionalne pripadnosti Muslimana u BiH«, u kojem je tada CK SK BiH, između kategorija Jugoslaven – musliman, Jugoslaven – nacionalno neopredjeljen i kategorije musliman, kao najprikladniju smatrao kategoriju Jugoslaven – musliman, obrazlažući svoj stav argumentom da je taj prijedlog »... najprihvatljiviji za većinu muslimana uopšte, a posebno onih koji se nacionalno nisu opredjelili. Deklarirajući se kao Jugoslaveni – muslimani oni bi se osjećali potpuno ravnopravni sa svim narodima Jugoslavije i ne bi strahovali od tobožnjeg posrbljavanja ili pohrvaćivanja«. Vidi: AJ – 507, CK SKJ, VIII, II/2–b–142, fasc. 2, str. 3–4.

³⁷ AJ – 507, CK SKJ, XXIII C, K. 4, fasc. 12, str. 5.

ma njihovu zahtjevu, trebao predstavljati isključivo muslimansko stanovništvo u SR BiH³⁸

Pored bosansko-hercegovačkog rukovodstva, aktivni diskutanti o ovom pitanju su uglavnom bili rukovodioci republika i pokrajina koje su i same imale znatan broj muslimanskog stanovništva, kao što su bile SR Srbija, SR Makedonija, SR Crna Gora i Autonomna pokrajina Kosovo i Metohija. Zavisno od republičke provenijencije rukovodstva, u ovim diskusijama su se zauzimali različiti, a često i suprotni stavovi.

Takav je bio slučaj i s bivšim predsjednikom Komisije za međunacionalne odnose pri SKJ i članom CK SKJ, Kiro Hadži Vasiljev, koji je na sjednici 16. 01. 1970. govorio kao reprezentant makedonskog političkog rukovodstva. Dok je Hadži Vasiljev, s jedne strane, podržavao postulat članova CK SK BiH vezan za ograničeni geografski radijus kategorije Musliman isključivo za SR BiH, istodobno je negirao njezin nacionalni karakter zadržavši staru (etničku) definiciju te kategorije iz popisa 1961. godine:

»Nesumnjivo je da je tu najznačajniji problem bosanskohercegovačkih Muslimana. Po svemu što je ovde u materijalu rečeno, mislim da je to tačno, imamo i nekoliko interesantnih naučnih radova, a i inače po celini naših saznanja mislim da je jasno da se to mora tretirati kao posebna etnička grupa. Ali, to se ne odnosi na Muslimane u Jugoslaviji uopšte, nego na bosanskohercegovačke Muslimane. Mislim da je potpuno jasno da onog Muslimana koji nije Turčin iz Sandžaka i ovog iz Bosne i Hercegovine ne možemo smatrati pripadnikom jedinstvene etničke grupe, pogotovo ako ima takvih i u Crnoj Gori i u Makedoniji. Zato bih predložio da se oko toga sporazumemo, da mi kao etničku grupu ne smatramo muslimanstvo nego bosanskohercegovačke Muslimane, s tim što ovo muslimanstvo uzimamo kao ime iz prostog razloga što drugog imena nemamo. I onog koji se deklarise kao pripadnik te etničke grupe treba tako i napisati, BiH Musliman, a ne samo Musliman.«³⁹

³⁸ AJ – 507, CK SKJ, XXIII C, K. 4, fasc. 12, str. 16.

³⁹ AJ – 507, CK SKJ, XXIII C, K. 4, fasc. 12, str. 18.

Sasvim suprotan stav glede geografske konceptualizacije kategorije Musliman predstavio je član kosovskoga političkog rukovodstva, Farzlija Arslan, direktno parirajući Hadži Vasiljevu:

»Ne bih bio za to da usvojimo ovo što je drug Kira rekao da se naznači bosanski Musliman, jer se samo sa njima ne rešava problem. Imamo crnogorske Muslimane, imamo sandžačke Muslimane, imamo ljude koji žive u drugim područjima zemlje, na Kosovu je jedan veliki broj koji su se preselili iz Sandžaka pa žive na Kosovu. Ne možemo negirati ono što oni kažu, pa da sad kažemo bosansko-hercegovački Musliman na Kosovu. To je nemoguće.«⁴⁰

Svoju argumentaciju Arslan je zaključio prijedlogom da se stari obrazac popisa, u kojem je kategorija Musliman označavala etničku pripadnost bez specificiranja teritorijalne pripadnosti, ne mijenja.⁴¹

Politički poželjna slika, koja se predloženim konceptom kategorije BiH Musliman u popisu trebala steći, najprije se doticala strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini te je trebalo revidirati sliku prethodnog popisa 1961. godine, kojim se znatan broj stanovništva iskazao kao nacionalno indiferentan (zbog tada još uvijek jake rasprostranjenosti jugoslavenstva među muslimanskim stanovništvom BiH), što je u političkom kontekstu 10 godina kasnije imalo nepoželjne posljedice, ne samo za već često osporavani status SR BiH. Nacionalnim atribuiranjem kategorije Musliman trebala se također oblikovati nova slika i unutar same republike, pri kojem bi sada sve stanovništvo imalo nacionalni status, a politički status Muslimana bio bi ravnopravan sa Srbima i Hrvatima, te ujedno ojačati već započeti proces formiranja muslimanskoga nacionalnog identiteta (*Muslim nation-building*).

Međutim, dok je u slučaju SR BiH i za bh. rukovodstvo dodavanje nacionalne kategorije Musliman značilo poželjno statističko (re)strukturiranje u smislu nacionalnog mozaika u BiH i obećavalo političku afirmaciju SR BiH, njezina statusa unutar federacije, a oso-

⁴⁰ AJ – 507, CK SKJ, XXIII C, K. 4, fasc. 12, str. 21.

⁴¹ AJ – 507, CK SKJ, XXIII C, K. 4, fasc. 12, str. 22.

bito naspram susjednih republika, za rukovodstvo drugih republika s muslimanskim stanovništvom takva obnova popisne matrice mogla je otvoriti mogućnosti političke mobilizacije muslimanskog stanovništva i u drugim republikama, što bi za njihovo političko rukovodstvo imalo pak suprotne političke reperkusije. Uvođenje muslimanske nacionalne kategorije i u slučaju njezine utilizacije od strane muslimanskog stanovništva i u drugim republikama, za te je republike značilo sličnu opasnost kao regionalna kategorija za hrvatsko rukovodstvo u smislu narušavanja političkog integriteta republike, koji se (za razliku od BiH) trebao sada izraziti što homogenijom nacionalnom slikom unutar granica pojedinih republika. Ogradivši se od takvih potencijalnih mogućnosti, Branko Mikulić je na sastanku u Sarajevu rekao:

»Mi smo u ovom pitanju Muslimani iz Bosne i Hercegovine govorili upravo zbog toga da ne bi stvorili teškoće u drugim republikama u Jugoslaviji. Mi smo bili veoma oprezni u tome da mi ne bi izazvali neke probleme da se ne bi, radi toga što se ne razdvaja ovo Musliman i pripadnik islamske vjeroispovijesti, da ne bi sad došlo do toga da se pripadnici islamske vjeroispovijesti po narodnosti Makedonci, Crnogorci, Albanci itd. upisuju u tu rubriku pa da ne dobijemo krivu sliku.«⁴²

Bitan faktor koji je političkim kontroverzama oko kategorije Musliman znatno pridonio, bio je i naziv te kategorije, prema kojem su nacionalna i vjerska pripadnost imale identičnu nomenklaturu, što je zahtijevalo dodatno elaboriranje razlika između pripadnika islamske vjeroispovijesti i pripadnika muslimanske nacije. Svjestan problematike, član CK SK BiH, Ahmed Čatić, pridao je posebnu pozornost u svom uvodnom govoru, između ostalog i diferencijaciji konfesionalnog od nacionalnog identiteta među muslimanskim stanovništvom:

⁴² A BiH, Komisija za međunacionalne odnose, materijal bez signature, Stenogram sjednice održane 18. 02. 1970. godine u Sarajevu, str. 70.

»I sama sociološkoetnološka misao diferencirala je kategoriju Muslimana u etničkom smislu kao nacionalni identitet, od muslimana u religijsko-islamsko-muhamedanskom i teološkom smislu. Drugim riječima, razlučila je etničku zajednicu od konfesionalne zajednice, čime je preovladavala afirmacija religije u afirmaciji nacije. Etnička jezgra Muslimana, isto kao i etnička jezgra Srba, Hrvata i Crnogoraca u savremenom značenju, istorijski se razvila unutar granica naše zemlje u specifičnim istorijsko-kulturnim prilikama na podlozi srpsko-hrvatskog odnosno hrvatsko-srpskog jezika. Bitno određenje za nacionalni identitet kod Muslimana je navedeni jezik kao maternji jezik na kojem izrasta njihova nacionalna kultura i koja spaja sa Crnogorcima, Hrvatima i Srbima i njihovim kulturama. Njihovo konfesionalno određenje islam koji ih religijski veže sa nekim narodnostima u našoj zemlji kao sa dijelom Albanaca, Turcima i drugim, slično kao što su Srbi i Hrvati jezično povezani a konfesionalno razdvojeni, isto kao što su Srbi i Makedonci jezično razdvojeni a konfesionalno spojeni u vjerskom a ne u crkvenom značenju.«⁴³

Takvim pitanjem uglavnom su se bavili muslimanski intelektualci već od sredine 1960-ih, posvetivši svoj znanstveni rad prvorazrednom (političkom) zadatku koncipiranja muslimanskoga nacionalnog narativa, selektirajući i elaborirajući njegove determinante u razlikovanju s jedne strane pripadnika drugih naroda (osobito Srba i Hrvata) i s druge pripadnika islamske vjeroispovijesti. Pogotovo su prije popisa 1971. godine ti radovi nadilazili posve akademski kontekst te su ušli u širi medijski kontekst i poslužili mobilizaciji stanovništva za utiliziranje muslimanske nacionalne kategorije.⁴⁴

⁴³ A BiH, Komisija za međunacionalne odnose, materijal bez signature, Stenogram sjednice održane 18. 02. 1970. godine u Sarajevu, str. 7-8.

⁴⁴ O ulozi intelektualaca u procesu izgradnje muslimanskoga nacionalnog narativa identiteta vidi: I. Lučić, »In the Service of the Nation. Intellectuals' Articulation of the Muslim Identity«, u: *Nationality Papers* (2012.), Vol. 40, br. 1, str. 1-22.

Zaključak

Jednogodišnje rasprave unutar partijskog rukovodstva rezultirale su na kraju dodavanjem nove kategorije »Musliman u nacionalnom smislu«, bez oznake BiH kao republičke pripadnosti u obrascu za popis 1971. godine. Kategorija Jugoslaven zadržala se u popisu, s time da se koristi kao oznaka za politički identitet, a ne i za nacionalnu pripadnost. Regionalne kategorije nisu prihvaćene kao određujući faktori pripadnosti pojedinca i nisu usvojene u popisnom obrascu. Takvom postavkom registracije stanovništva popis je uspješno apsolvirao svoj ponajprije politički značaj, time što je pridao i jednu društvenu dimenziju nacionalnom pitanju kao glavnoj paradigmi u političkim raspravama na kojoj su se gradili politički legitimitet republika i njihove državnosti, što će se samo nekoliko mjeseci kasnije potvrditi i u trećem setu amandmana prema kojima su republike bile definirane kao »država zasnovana na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička, samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti«. ⁴⁵

Najdublju promjenu popisom iz 1971. godine doživjela je društveno-nacionalna struktura u BiH. Prema Saveznom zavodu za statistiku, 1,7 milijuna ljudi se 1971. godine izjasnilo kao Musliman u nacionalnom smislu, potvrdivši time Muslimane kao konstitutivan narod Jugoslavije, a u SR BiH stvorivši znatno drugačiju statističku realnost u nacionalnoj raspodjeli. Na taj se način u 13 od 100 komuna promijenio odnos nacionalne manjine odnosno većine. Dok je 1961. godine 45 bosansko-hercegovačkih komuna imalo srpsku nacionalnu većinu, deset godina kasnije njihov se broj smanjio na 39. ⁴⁶ Time se pokazao razlaz ne samo s dotadašnjom tradicijom popisivanja stanovništva, već i početak jednog novog političkog razdoblja za SR BiH i za cijelu SFRJ.

⁴⁵ »Latest Changes (1971.) in the Constitution of the Socialist Republic of Yugoslavia«, u: *Yugoslav Survey* 12 (November 1971.), str. 5; Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Ustavni amandmani od I do XLII (iz 1967., 1968. i 1971. godine), Beograd: Komunist, 1971.

⁴⁶ Na osnovi podataka u: *Statistički godišnjak SFRJ*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1972.

Ivan Markešić

»CRKVENA ŠUTNJA« U VRIJEME HRVATSKOG PROLJEĆA

Uvod

Kao što mnoge druge događaje na našim geografskim prostorima ne možemo promatrati kao izdvojene posebnosti, tako ni početak, tijek i prisilni završetak *Hrvatskoga proljeća* – svejedno sporili se mi oko datuma njegova početka i njegovih glavnih protagonista – nije moguće promatrati izvan konteksta ondašnjih svjetskih, europskih i općejugoslavenskih političkih zbivanja, tako se ne može izdvojeno, kao zasebnost, promatrati ni odnos predstavnika Katoličke crkve prema zbivanjima i ljudima u i oko *Hrvatskoga proljeća* krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. stoljeća. U tome smislu, dakle, ni ponašanje ondašnjega vrha Katoličke crkve u Hrvatskoj nije moguće promatrati izolirano i svoditi ga isključivo na ondašnja trenutna događanja tijekom političkih previranja u navedenome razdoblju, nego ponašanje hrvatskoga crkvenog vrha treba staviti u širi svjetski i europski politički kontekst, ponajprije u kontekst postkoncilskih nastojanja oko ublažavanja napetosti između Katoličke crkve i režima socijalističkih zemalja.

Ovo je potrebno kazati odmah na početku zato što vrijedi uvriježeno mišljenje mnogih sudionika »proljećarskih« zbivanja, ali i izvanjskih promatrača, da su u hrvatska općenarodna nacionalna gibanja 1971. godine bili uključeni svi segmenti ondašnjega hrvatskog društva – od znanstvenih, sveučilišnih do radničkih i seljačkih – osim jednoga važnog segmenta hrvatskoga nacionalnog, kulturnog i političkog identiteta, koji se smatra i kojeg drugi smatraju njegovom temeljnom

sastavnicom – Katoličke crkve u Hrvata. Stoga se samo po sebi nameće pitanje, je li, i ako jest, zašto je Crkva šutjela u tom vremenu?

Nasuprot tome, najviši predstavnici ondašnje partijske političke elite smatrali su da u bitnome iza svih aktivnosti stoje kontrarevolucionarne, antisocijalističke i antijugoslavenske – ponajprije emigrantske i klerikalne snage, među kojima ponajviše predstavnici Katoličke crkve koji se nikada nisu pomirili s uspostavom komunističke vlasti na čelu s Josipom Brozom - Titom. Iz javnih nastupa i ponašanja nekih članova Saveza komunista Jugoslavije, a posebno Saveza komunista Hrvatske, mogao se steći dojam da su sâmo postojanje Katoličke crkve i njezino pastoralno djelovanje bili njihova »noćna mora«, kao npr. Jakovu Blaževiću, predsjedniku Sabora SRH, i dr. Vladimiru Bakariću, članu Izvršnog biroa SKJ, koji su, kada je riječ o *Hrvatskome proljeću*, ali i o »klerikalno orijentiranoj« hrvatskoj historiografiji, govorili o uključenosti mnogih, pa i članova Katoličke crkve u Hrvata, u kontrarevolucionarne pokrete toga doba.¹

U traženju odgovora na gore postavljeno pitanje u ovome ću radu u prvome dijelu aktualizirati izjavu-odgovor nadbiskupa splitsko-makarskoga, Frane Franića, na pitanje o »crkvenoj šutnji« tijekom *Hrvatskoga proljeća*, koji (odgovor) je dao u svojem članku-sjećanju pod naslovom *Uspomene na neka crkvena događanja za vrijeme »Hrvatskog proljeća« i nakon njega*, objavljenom u časopisu *Crkva u svijetu*, u broju 4 iz prosinca 1996. godine.² U drugome dijelu svoju pažnju usredotočit ću na posjet predsjednika SFRJ, Josipa Broza - Tita papi Pavlu VI., 29. ožujka 1971. godine, te iz te perspektive, u trećemu

¹ »Dramatični trenutak Hrvatske«, naslovnica *Hrvatskoga tjednika*, br. 16, od 30. srpnja 1971., u kojoj su, u redakcijski nepotpisanom članku, objavljeni dijelovi govora J. Blaževića i V. Bakarića o ondašnjemu stanju u hrvatskome društvu, zbog čega će na temelju žalbe Okružnoga javnog tužitelja u Zagrebu protiv rješenja Okružnoga suda u Zagrebu od 3. kolovoza 1971. – Kr 36/1971–6, Vrhovni sud Hrvatske u Zagrebu svojim rješenjem Kž 1274/1971–3, donesenim na sjednici održanoj 12. kolovoza 1971., izreći »zabranu raspčavanja prve stranice novina 'Hrvatski tjednik'«. Umjesto navedene (zabranjene) naslovnice, objavljena je nova s tiskanim predmetnim Rješenjem Vrhovnoga suda Hrvatske.

² F. Franić (1996.), *Uspomene na neka crkvena događanja za vrijeme »Hrvatskog proljeća« i nakon njega*, objavljenom u *Crkva u svijetu*, u broju 4 iz prosinca 1996., str. 368-379.

dijelu, ukratko analizirati pisanje – o društvenoj i religijsko-crkvenoj situaciji toga doba – kako crkvenoga glasila *Glas Koncila* tijekom cijele 1971. godine (svih 25 brojeva) tako i pisanje drugih društvenih i političkih glasila, kao što su *Hrvatski tjednik*, *Komunist* i *Vjesnik* i na osnovi tih tekstova pokušati naznačiti konture mogućega odgovora na pitanje o »crkvenoj šutnji« tijekom *Hrvatskoga proljeća*.

I. O *Hrvatskome proljeću* iz »pera« nadbiskupa Frane Franića

Mons. Frane Franić (Kaštel Kambelovac, 29. 12. 1912. – Split, 17. 03. 2007.), nadbiskup metropolit splitsko-makarski, iznosi odmah na početku svojih *Uspomena na neka crkvena događanja za vrijeme »Hrvatskog proljeća« i nakon njega* da ih piše na zamolbu ondašnjega župnika župe Gospe od Otoka u Solinu, don Vinka Sanadera, koji mu je obećao da će ih objaviti u povodu proslave dvadesete obljetnice »proslave početka pokršćavanja hrvatskoga naroda« (koja se održala 1976. godine) i tisućite obljetnice gradnje marijanskoga prasnvetišta kraljice Jelene«. Franić kaže da bi se sve to trebalo dogoditi 12. rujna 1996. godine, »kada pada dvadeseta obljetnica te proslave«. (Franić, 1996.:368)³ Franićev tekst ima nekoliko podnaslova, npr. *Nekoć solinski – »olim salonitanus«*, u kojem donosi sjećanja na svoje djelovanje i na zbivanja koja se tiču »solinskoga crkvenog života« te posebno na događaje na Gospinu Otoku, dotično za vrijeme njegova »aktivnog biskupovanja« od 1950. do 16. listopada 1988. godine. (Franić, 1996.:368–370). Zatim slijede podnaslovi *Solinski župnici, koje sam ja imenovao*, zatim poglavlje *Župa sv. Kaja*, te podnaslov »*Hrvatsko proljeće*« (Franić, 1996.:370–373) u kojem se nadbiskup Franić osvrće na razdoblje »*Hrvatskoga proljeća općenito*«, zatim slijede potpoglavlja *Hrvatsko proljeće u Splitu*, te tekst o *Proslavi 1300. obljetnice početka pokršćavanja Hrvata i 1000. obljetnici gradnje Jelenina marijanskog svetišta*. Na kraju se nalazi poglavlje o *Dva marijanska blagdana*: a) Blagdanu Gospe Velikoga hrvatskoga krsnog saveza i b) Blagdanu ranjene Gospe, te poglavlje u kojem se osvrće na *Zvonimirovu krunid-*

³ F. Franić, *nav. dj.*, str. 368.

benu baziliku i Rižinice, Konkatedralu svetoga Petra u Splitu, Treću solinsku crkvu – crkvu svetih solinskih mučenika, zatim na Solinsku proslavu 1976. i Titov ustav iz 1974. za SFRJ.

U dijelu teksta s podnaslovom *Hrvatsko proljeće* Franić daje svoju definiciju *Hrvatskoga proljeća*, ističući da je to bilo »vrlo značajno, u mnogom smislu, doba naše najnovije povijesti«. No, unatoč jasno izrečenoj konstataciji da je *Hrvatsko proljeće* bilo u mnogome smislu »vrlo značajno doba naše najnovije povijest«, Franić kazuje da su ga više puta pitali mnogi »naši ugledni ljudi, osobito povjesničari najnovije hrvatske povijesti, kako se je moglo dogoditi, da se Crkva u Hrvata 'držala pasivno' za vrijeme *Hrvatskoga proljeća*.« (Franić, 370) Smatrajući važnima takva opetovana pitanja o »crkvenoj šutnji« u vrijeme *Hrvatskoga proljeća*, Franić je – e, da bi tu nimalo lijepu stigmu skinuo s »crkvenoga obraza« – naveo nekoliko odgovora koje je inače morao davati mnogim ondašnjim hrvatskim rodoljubima. U odgovorima navodi tri razloga za »crkvenu šutnju« tijekom trajanja *Hrvatskoga proljeća*.

Prvi razlog je, smatra Franić, svima poznata činjenica da su u Kremlju i Beogradu u to doba sjedili još uvijek »boljševici takve vrste koji nisu bili kadri odreći se nikojih zločina, pa ni masovnih, da bi 'spasili' svoju vlast«, aludirajući time na zbivanja u Čehoslovačkoj i Mađarskoj i na pobune protiv postojećih socijalističkih režima koje su ugušene sovjetskom vojnom intervencijom.

Drugi razlog nalazi se u činjenici da »u takvoj situaciji Crkva uvijek više voli biti 'tajni', ali nepokolebljivi protivnik nego onaj na bojnopolju, i to koliko radi sebe toliko i radi drugih«. A to znači da sve zavisi od crkvene procjene dane situacije. Međutim, u nekim slučajevima mnogi se takvi oblici ponašanja razumijevaju kao »politika nezamjeranja« i kao politika legitimiranja postojećih političkih režima i društvenih odnosa, što je u suprotnosti s proročkom dimenzijom kršćanske vjere, a time i kršćanskih crkava.

Treći razlog koji navodi Franić nalazio se u bojazni vrha Katoličke crkve u Hrvatskoj da bi poticanjem ne samo svojih svećenika, sjemeništara i bogoslova, nego i drugih građana SR Hrvatske da aktivno sudjeluju u studentskim i sveopćim građanskim demokratskim

pokretima u ondašnjoj Hrvatskoj mogla mnogo toga izgubiti, posebno stoga što su u vrhu Katoličke crkve zacijelo imali vrlo dobre informacije o mogućem kraju i posljedicama studentskoga pokreta. Naime, Franić navodi da je »u pitanju bila sudbina naših mladih, naših srednjoškolaca i sveučilištaraca (oni su bili ono naše ili hrvatsko proljeće), a Crkva je uvijek s njima, s mladima, živjela i disala«. (Franić, 370) Riječ je, naravno, ne samo o srednjoškolcima i sveučilištarcima civilima, nego i o sjemeništarcima i bogoslovima.

U svojemu svjedočenju o »proljećarskim zbivanjima« Franić navodi da je po nagovoru ondašnjega dekana Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, prof. dr. Tomislava Šagi-Bunića, bio zajedno s biskupom dr. Josipom Lachom, pomoćnim zagrebačkim biskupom, u posjetu Dragutinu Haramiji, predsjedniku hrvatske Vlade, da bi mu njih dvojica priopćili »da se hrvatski biskupi solidariziraju u mnogim, pa i vrlo važnim stvarima s njegovom vladom, pa i s težnjama hrvatskih komunista, koji su djelovali pod vodstvom gđe. Savke Dabčević-Kučar i g. Mike Tripala«. (Franić, 370) Prema Franićevim riječima taj posjet je organizirao dekan KBF-a, prof. dr. T. Šagi-Bunić, i bio je to, može se reći, privatni posjet dvaju hrvatskih biskupa. Međutim, bio je to, kaže Franić, »strogo tajan« sastanak i izveden je na vlastitu odgovornost i za njega nisu znali ostali članovi Biskupske konferencije.

Međutim, taj posjet D. Haramiji dvaju hrvatskih biskupa, Franića i Lacha, trebao je predstavnicima ondašnjih vlasti u Hrvatskoj prenijeti jamstvo, poruku, da »prema svojem iskustvu, da po prilici jednako misle i svi ostali hrvatski biskupi«. Sjećajući se detalja toga posjeta, Franić navodi da ih je Haramija primio »u točno određeno vrijeme«, u društvu svojih dvaju »posebno povjerljivih suradnika« i da su dvojica biskupa u razgovoru osjetili »i to ne jednom, da je hrvatsko rodoljublje predsjednika Haramije još uvijek živo«. ⁴ Osim toga, navodi Franić, »i

⁴ Kakva li licemjerja u ovoj izjavi! Dvojica katoličkih biskupa koji se javno ne smiju izjasniti u korist hrvatskih sveučilištaraca, seljaka i radnika, uzimaju si pravo procjenjivati »jačinu doze« rodoljublja čovjeka koji je svojim javnim političkim djelovanjem stavio sve na kocku, svoju i sudbinu vlastite obitelji, kao i svojih suradnika, kako bi zaštitio i branio hrvatske nacionalne interese u nimalo dobra vremena. Međutim, tome hrvatsko-me rodoljubu, drugu Dragutinu Haramiji, recimo to upravo ovim rječnikom, ne može se i ne smije vjerovati, samo zato što je član SKH. Jer, on kao član te organizacije teško

više nego smo mogli misliti, Predsjednik je obećavao potpunu slobodu Crkvi. S naše strane, mi smo bili zadovoljni, što je i ondašnja Hrvatska mnogo toga poduzimala da bi bila slobodna. Ali«, zapitao se Franić, »je li ona mogla biti i samo malo slobodna u SFR Jugoslaviji?« Možda u ovome pitanju i leži odgovor i obrazloženje »crkvene šutnje«. Naravno da nije mogla biti neovisna i slobodna, ali je mogla biti slobodnija i demokratskija.

Iz takvoga javnog očitovanja biskupa Franića moglo bi se zaključiti da se u crkvenome vrhu znalo da taj nacionalni pokret neće uspjeti. Govoreći o kraju posjeta i rastanku s Haramijom Franić kaže: »Opraštajući se s nama Predsjednik je rekao, među ostalim, i ovo (čega se još uvijek živo sjećam): 'Nemojmo spominjati termin *nacionalizam*, jer taj termin u komunističkoj terminologiji loše zvuči. Spominjimo termin *patriotizam*'. Mi smo pak obećali g. premijeru da ćemo njegov rad pratiti svojom dnevnim molitvom.«

Temeljno moje pitanje glasi: zašto biskupi nisu javno iskazali svoju solidarnost s politikom hrvatskoga republičkog vodstva i s politikom hrvatskih sveučilištaraca, koje su vodili hrvatski komunisti i hrvatski sveučilištarci? Zašto su šutjeli – svejedno jesu li ili nisu znali za posljedice? Uostalom, šutjeli su, i što su dobili? Tito je imao *alibi* – Katolička crkva u Hrvatskoj nije podržala hrvatske »proljećare«; »ušutkali« su je, zacijelo, vatikanska i jugoslavenska diplomacija, a sve radi nekih crkvenih »viših interesa«.

U traženju odgovora na takav odnos crkvenoga vrha prema zbivanjima u okviru *Hrvatskoga proljeća* potrebno je najprije naznačiti da su u međuvremenu odnosi između Svete Stolice i SFRJ bili uznapređovali toliko da su papa Pavao VI. i Josip Broz - Tito već dulje vrijeme prije toga bili u neposrednim kontaktima, o čemu i svjedoči Tito u svojem govoru pred papom Pavlom VI. prigodom posjeta Vatikanu, 29. ožujka 1971. U tome govoru Tito kaže: »Raduje me što ćemo danas moći da neposredno razmijenimo mišljenje o odnosima između Jugoslavije i Svete Stolice, kao i o aktualnim međunarodnim

da može biti rodoljub, makar ih i savjetovao da ne govore o nacionalizmu nego o patriotizmu. No, oni su mišljenja da vjerovati treba katoličkim biskupima koji su, čuvajući »vlastitu kožu«, potajno radili za opće dobro.

problemima, o čemu smo i ranije, u osobnim porukama, iznosili naša razmišljanja i poglede«. ⁵ Potrebno je reći da do »zatopljenja« vaticansko-jugoslavenskih odnosa dolazi samo nekoliko godina nakon smrti bl. Alojzija Stepinca. ⁶

II. Hrvatsko proljeće u *Glasi Koncila* – nacionalni ili usputni događaj?

Iako bismo očekivali u *Glasi Koncila* iz 1971. godine naći mnoštvo različitih analiza stanja u ondašnjemu jugoslavenskom društvu, posebice analiza o položaju Hrvata u jugoslavenskoj federaciji te samim tim i analiza zbivanja na hrvatskim sveučilištima i u svakodnevnoj politici, uočiti ćemo, međutim, da o tim temama u 1971. godini *Glas Koncila* nije pisao.

Uvodnik u *Glasi Koncila*, br. 1 (10. 01. 1971.), ne bavi se nacionalnim pitanjima niti stanjem u ondašnjoj državi, odnosno Republici Hrvatskoj, nego najavljuje da će se slijedom zaključaka II. vaticanskoga sabora, ali i teoloških rasprava u Crkvi, u »našoj domovini kao i u Crkvi u svijetu« voditi otvorena diskusija »o problemima svećeničkoga lika, poslanja i života«, a o čemu bi se trebalo raspravljati i u Zagrebu na Svećeničkom tjednu krajem siječnja 1971. ⁷

⁵ *Glas Koncila*, br. 7 (4. 04. 1971.), str. 3.

⁶ Alojzije Stepinac (1898.–1960.) pružao je otpor najprije ustaškome (1941.–1945.), a potom komunističkom režimu (1945.–1960.). U poslijeratnome razdoblju dospio je u zatvor, jer nije podržavao novouspostavljeni socijalistički poredak i jer nije pristao »nacionalizirati« Katoličku crkvu u Hrvata, ostajući vjeran Svetoj Stolici. Vatikan ga je zbog toga ogrnuo »kardinalskim grimizom«. Međutim, samo nekoliko godina nakon njegove smrti, sredinom 1960-ih godina, Vatikan je, imajući u vidu položaj kršćana katolika u zemljama u kojima se provodila sustavna ateizacija društva, među kojima i u Jugoslaviji (usp. knjigu Esada Ćimića *Drama ateizacije*, Sarajevo 1971. i kasnija izdanja), počeo aktivno raditi na obnavljanju prekinutih diplomatskih odnosa s Jugoslavijom. Ti odnosi bili su prekinuti još 1953. godine upravo zbog dodjeljivanja kardinalske titule Alojziju Stepincu, u prosincu 1952. U procesu uspostave diplomatskih odnosa najprije je potpisan *Protokol o međusobnim odnosima* 1966., da bi 1968. bili uspostavljeni diplomatski odnosi na razini veleposlanika, odnosno nuncija, a već krajem ožujka 1971. godine Tito je putovao u posjet Vatikanu.

⁷ *Glas Koncila*, br. 1 (10. 01. 1971.), str. 2.

Čak ni u novogodišnjem govoru zagrebačkim svećenicima nadbiskupa dr. Franje Kuharića (nadbiskup od lipnja 1970., a kardinal od veljače 1983.) nema »ni slova« o društvenim, ekonomskim i političkim zbivanjima u Hrvatskoj. Nadbiskup Kuharić govori o važnosti kršćanskoga zajedništva u Crkvi, socijalnoj pravdi među svećenicima, o napetostima unutar Crkve, ponajviše oko toga kako ostvarivati koncilске poruke, o značenju katoličkoga tiska (što će u toj godini biti jedna od važnih tema), kao i o potrebi katoličkih teologa da u vremenu u kojemu žive »budu promicatelji istine u ljubavi i ozbiljnosti. Jer svi koji javno govore i javno pišu uvijek moraju nastupati s velikom odgovornošću«. ⁸

Stvari je i ovdje potrebno staviti u određeni kontekst. Naime, zbog nastojanja ondašnjih katoličkih teologa okupljenih oko *Glasa Koncila* i Kršćanske sadašnjosti, a to se ponajprije odnosi na Tomislava Šagi-Bunića, profesora i dekana Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, zatim Josipa Turčinovića i Vjekoslava Bajsića, da otvore »prozore i vrata« novim vjetrovima koji su dolazili u Crkvu u Hrvata nakon II. vatikanskoga koncila, dolazi do snažnih i oštrih unutarcrkvenih rasprava. Mladi teolozi uzeli su na sebe odgovornost promicati moderne ideje iz područja suvremene kršćanske teologije, objavljivati ih u izdanjima Kršćanske sadašnjosti koju je bio osnovao kardinal Franjo Šeper. No, za to im je trebala potpora crkvenoga vrha. I dobili su je u osobi Šeperova nasljednika, u osobi nadbiskupa Franje Kuharića. Da nadbiskup Kuharić nije stao čvrsto uz njih, mnoge bi stvari krenule krivo i oni se ne bi mogli suprotstaviti npr. javnim napadima sarajevskoga nadbiskupa Smiljana Čekade i njegovih istomišljenika. Čekada je, naime, bio objavio čak i jedan knjižuljak pod naslovom *Proigrana šansa. Fenomen »Glasa Koncila« u svjetlu činjenica i dokumenata* (Đakovo, 1971.) kako bi »oblatio« uredništvo *Glasa Koncila* i Kršćanske sadašnjosti optužujući ih za modernost, a koju je uredništvo *Glasa Koncila* nazvalo »inkvizitorskom optužnicom«. U tome smislu, kao osvjedočeni promicatelji suvremenih kršćanskih ideja, vjernici i neupitni pripadnici vlastitoga naroda, teolozi su se našli u žrvnju političkih nadmetanja. U svojim komentarima i javnim

⁸ *Glas Koncila*, br. 1 (10. 01. 1971.), str. 3.

istupima govorili su stoga isključivo o crkvenim i religijskim pitanjima. Zbog takvoga stanja može se reći da je zacijelo preporuka iz Vatikana bila da se ovaj put ne ruše tek uspostavljeni dobri odnosi između Svete Stolice i SFRJ, bez obzira na žrtve koje su tijekom *Hrvatskoga proljeća* podnijeli kršćani, katolici, a da im službeno crkveni vrh Katoličke crkve u Hrvata nije smio pomoći.

U istome broju *Glas Koncila*⁹ prenosi vijest iz *Borbe* da je »Predsjednik Jugoslavije Josip Broz - Tito odlikovao profesora ljubljanskoga Teološkoga fakulteta i predsjednika *Društva slovenskih katoličkih svećenika* dra Stanka Cajnkara Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom, a dekana Teološkoga fakulteta dr. Maksa Miklavčiča, kanonika stolne crkve u Mariboru dra Alojza Ostroa i župnika u Šentilju u Slovenskim Goricama Antona Ravlaša ordenom zasluga za narod sa srebrnim zrakama«. Navedena odlikovanja dodijeljena su u povodu »životnih jubileja i za socijalističku izgradnju države«. Ovdje bih želio napomenuti da su članovi bosansko-hercegovačkog udruženja *Dobri pastir* fra Josip Markušić i fra Bono Ostojić još 1955. dobili od Tita Orden bratstva i jedinstva I. reda, a da su isto odličje 1959. dobili i fra Karlo Karin, fra Mile Leko, fra Serafin Dodig i dr. Rastislav Drljić.¹⁰

Već u drugome broju *Glasa Koncila* od 24. siječnja 1971., u komentaru posvećenom izjavi Zlatka Frida, predsjednika Komisije za vjerska pitanja Izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske, o potrebi istinske ravnopravnosti vjernika i onih koji ne vjeruju na svim područjima društvenoga života, objašnjava se značenje pojma klerikalac, klerikalizam, a sve onako usput, kao npr. u komentaru o »novoizabranom studentu-prorektoru Hrvatskog sveučilišta, Ivanu Zvonimiru Čičku«, kojemu se u nekim izjavama osporila podobnost za tu funkciju lijepeći mu, među ostalim, i etiketu »klerikalca«. I ništa više o *Proljeću* u tome broju.

Na istoj stranici vijest o susretu zagrebačkoga nadbiskupa i predsjednika Biskupske konferencije SFRJ, dr. F. Kuharića, s predsjednikom Izvršnoga vijeća Sabora SR Hrvatske, D. Haramijom. Iako je to bio »kurtoazni sastanak«, na njemu se razgovaralo o aktualnim pitanjima

⁹ *Isto*, str. 9.

¹⁰ *Dobri Pastir, 1950.–1960.*, Sarajevo, 1960., 1-4, str. 427.

razvitka odnosa Crkve i države u SR Hrvatskoj, »posebno o nekim novim pojavama i vidovima u okviru tih odnosa«¹¹. Možemo samo nagađati je li se razgovaralo o zbivanjima na Zagrebačkome sveučilištu.

Na stranici 6. istoga broja *Glas Koncila*, ispod velikoga naslova *Građanin-vjernik ima jednaka prava kao svaki drugi građanin*, opširno se izvješćuje o diskusiji Zlatka Frida na konferenciji SSRN Zagreb. U sklopu tog članka nalazi se i tekst pod naslovom *Je li student-prorektor I. Z. Čičak klerikalist?*. Prenose se izjave ondašnjega dekana KBF-a Tomislava Šagi-Bunića i predstojnika Instituta za teološku kulturu laika Josipa Turčinovića, kao i rektora Hrvatskoga sveučilišta, prof. dr. Ivana Supeka. Riječ je o suprotstavljanju težnjama diskriminacije vjernika u odnosu na nevjernike, ali se na kraju obavijesti prenosi zaključak izjave rektora Supeka koju je dao u ime rektorata: »U svojoj dugoj povijesti bilo je Hrvatsko sveučilište branik nacionalne opstojnosti, duhovne tolerantnosti i istraživanja i mora i danas, u eri znanstvene revolucije i totalne prijetnje uništenja, pomoći općem podizanju na višu zaravan humanosti i mira.«

Zbog napisa u *VUS*-u od 27. 01. 1971., koji krivo tumači dio gore spomenute izjave, prof. T. Šagi-Bunić i prof. J. Turčinović zamolili su redakciju *Glas Koncila* da se njihova izjava objavi u cijelosti, što je i učinjeno. Tom izjavom željeli su razjasniti neke nedoumice oko Čičkova izbora, napominjući da je legalno izabran na Skupštini Sveučilišta i da on tom prigodom nije izabran ni kao »predstavnik Bogoslovnog fakulteta, a kamoli kao predstavnik Katoličke crkve«.¹²

U istome broju nalazi se *Saopćenje* koje je prof. Šagi-Bunić dao prigodom održavanja Svećeničkog tjedna u Zagrebu prisutnom svećenstvu, 28. siječnja 1971. godine, u povodu predstojećega popisa pučanstva u Jugoslaviji, o tome kako bi svećenici trebali postupati kod upisa nacionalne pripadnosti. Navedeno priopćenje napisao je sâm prof. Šagi-Bunić, jer se počelo govoriti o tome da će se na predstojećem popisu stanovništva u Jugoslaviji, u rubrici »Nacionalna pripadnost«, moći upisati »umjesto nacionalne pripadnosti, regionalna pripadnost:

¹¹ *Glas Koncila*, br. 2 (24. 01. 1971.), str. 2.

¹² *Glas Koncila*, br. 3 (7. 02. 1971.), str. 9.

npr. Ličanin, Zagorac, Istranin, Slavonac, Dalmatinac, možda čak Turopoljac«. ¹³ Da bi katolički svećenici znali kako treba postupiti i u određenim nejasnim prilikama pomoći svojim vjernicima kako se trebaju izjasniti na predstojećem popisu pučanstva, da slučajno ne bi »iz straha ili kakvih drugih razloga zatomili svoj nacionalni osjećaj te mjesto njega iznosili regionalni?«, Šagi-Bunić navodi da bi katolički svećenici trebali kazati vjernicima kako bi se trebali izjasniti u pitanju o vjerskoj pripadnosti, no teško je reći, naglašava Šagi-Bunić, »bismo li mogli kao nešto što spada u našu redovitu službu i dužnost upozoriti ljude s propovjedaonice u pitanju upisivanja svoje nacionalne pripadnosti«. Posebno stoga što mnogi ondašnji kršćani nisu dovoljno znali razlikovati nacionalno i religijsko. No, kako je za njega tada bilo potpuno nejasno zašto bi trebalo unositi zbrku u popis kod izjašnjavanja o nacionalnoj / regionalnoj pripadnosti, u tom kontekstu je istaknuo: »Kažem da za sam život naše Crkve u hrvatskome narodu nije svejedno da li se cijeli narod osjeća kao jedinica ili se počne davati podstreka procesu stvaranja regionalne svijesti koja bi zauzela mjesto nacionalne«. U takvim bi slučajevima trebali uvoditi u Crkvu kajkavski, međimurski u liturgiju kao narodne jezike. Šagi-Bunić sasvim otvoreno kaže da nije samo svećenik koji bi propovijedao, nego je i »građanin ove zemlje i pripadnik hrvatskoga naroda, a uz to sam kršćanin i moram imati kršćanske kreposti i odvažnosti za istinu. A to vrijedi za sve ovdje prisutne«. A da bi svećenici mogli svojim vjernicima kazati kako se trebaju izjasniti na popisu nisu im potrebne propovjedaonice. Moglo bi im se prigovoriti. Međutim, u takvim delikatnim situacijama, kao što je nacionalno izjašnjavanje, Šagi-Bunić, pozivajući se na ondašnje političke reprezentante Stipu Šuvara i Miku Tripala, kaže doslovno: »Nije moguće da bi kod nas u ovaj čas bilo opasno za bilo kojeg čovjeka, ako bi se izjasnio da je Hrvat ili da je Srbin ili da je Slovenac i slično. To kod nas u Republici Hrvatskoj ne može i ne smije biti poslije – hajde da ga spomenem – X. plenuma; i naše političko rukovodstvo sigurno ne misli, kao što se mislilo ili bar postupalo prije desetak i više godina, da je šovinist ili blizu šovinizma

¹³ Isto, str. 14.

već onaj koji kaže da je Hrvat ili koji to istakne. Evo ovdje možete pogledati knjigu Stipe Šuvara *Nacije i međunacionalni odnosi* kojoj je predgovor napisao Miko Tripalo, koja sigurno nije pretjerana, pa ćete vidjeti da su ti problemi ozbiljni problemi koji imaju pravo da budu javno spominjani.« Završavajući svoje priopćenje Šagi-Bunić poručuje svećenicima da je svatko od njih slobodan »da ljudima u privatnim razgovorima kaže da nema razloga zašto se ne bi upisali kao Hrvati ili Slovenci itd.« i da sam ne zna razloga zašto se ne bi »kao propovjednici i kao članovi ovoga naroda« mogli i kritički osvrnuti na to kako on kaže »misteriozno uvođenje novih nepotrebnih cjepkanja«,¹⁴ na tu novotariju uvođenja regionalne pripadnosti i stvaranja nedoumica kod naroda. Tu će se nedoumicu otkloniti u tekstu *Sve o popisu* u *Vjesniku* od 27. ožujka 1971., tri dana uoči početka popisa, u kojem se navodi da neće biti moguće izjašnjavanje po regionalnoj pripadnosti. Ako bi se pak netko na to i odlučio, popisivaču je preporučeno da u takvim slučajevima upiše da se osoba nije izjasnila koje je nacionalnosti. Takav stav zauzet je u to vrijeme i u Bosni i Hercegovini.

U broju 6 od 21. ožujka 1971. *Glas Koncila* donosi vijest o seminaru zagrebačkih komunista održanom u Krapinskim Toplicama od 19. do 21. veljače o aktualnim idejno-političkim pitanjima. Prenose se izjave Zlatka Frida i Srđana Vrcana. Naznačuje se Vrcanovo viđenje odnosa nacionalnog i religijskog. U istome broju (str. 5) nalazi se kraći tekst o predstojećem Marijanskom kongresu koji se trebao održati u Mariji Bistrici od 12. do 14. kolovoza 1971. U istome broju (str. 6) govori se i o sporenjima oko strujanja unutar Crkve, donosi se sadržaj anonimnog letka u kojem se osuđuju i teolozi koji žele modernizirati Crkvu, posebno oni svećenici okupljeni oko Kršćanske sadašnjosti, ali i oko *Glasa Koncila*. Napadaju se, posebno, Šagi-Bunić, Mijo Škvorc i drugi. U navedenom broju su i tekstovi o novim tribinama na kojima se razgovara o stanju u Crkvi i odgovornosti vjernika za svoju vjerničku, ali i nacionalnu zajednicu (str. 7), kao i tekst o *Rehabilitaciji religije kao kulturne činjenice*, a sve na osnovi stajališta prof. dr. E. Čimića o administrativnom ukidanju religije koje on naziva »sakaćenje čovjeka«.

¹⁴ *Glas Koncila*, br. 3 (7. 02. 1971.), str. 14.

III. Titov posjet papi Pavlu VI.

U broju 7 od 4. travnja 1971. godine *Glas Koncila* izvješćuje o posjetu Josipa Broza - Tita papi Pavlu VI. od 29. ožujka 1971. godine (str. 3), navodeći da je Tito, obraćajući se Papi, govorio hrvatski, da se Papi njegov govor prevodio na francuski, da je Papa govorio talijanski i da se taj govor prevodio Titu na hrvatski. Na istoj stranici prenose se u cijelosti govori predsjednika Tita i pape Pavla VI.¹⁵

¹⁵ U nevelikoj knjižici novinara Silvija Tomaševića pod naslovom *Tito u Vatikanu. Stepinčev progonitelj kod pape Pavla VI.* (Zagreb, 2011.) navodi se na str. 10 da je prema izvješću lista *L'Osservatore Romano* Tito tom prigodom govorio »srpsko-hrvatskim jezikom«. Žalosno je da se novinar Tomašević pri pisanju nije koristio izvješćima *Glasa Koncila* ili pak *Vjesnika*, pa bi u *Glasi Koncila* u broju 7 od 4. travnja 1971. našao ne gore spomenutu rečenicu, nego rečenicu sasvim suprotnoga sadržaja: »Tito je govorio hrvatskim jezikom«. Tomašević zaboravlja da je *L'Osservatore Romano* državno glasilo i da je, poštujući pravila međudržavne komunikacije, moralo napisati ime službenoga jezika u ondašnjoj Jugoslaviji, odnosno SR Hrvatskoj. No, to nije morao činiti *Glas Koncila* koji se, kao i druga izdanja Kršćanske sadašnjosti, tiskao na hrvatskome jeziku. Zapravo, Tomašević u popisu literature za ovu knjigu i nema ni jedno od ondašnjih hrvatskih i jugoslavenskih glasila koja su pratila događaj, pa čak ni *Glas Koncila*. Ili je i *Glas Koncila* bio previše »crven« pa ga je danas stoga grijeh citirati?! A da ne govorim o »grijehu« Tomislava Šagi-Bunića, Josipa Turčinovića, Vjekoslava Bajsčića i svih koji su bili okupljeni oko Kršćanske sadašnjosti i *Glasa Koncila*. Da kojim slučajem gosp. Tomaševiću nije uzor u izboru korištene literature bio, kao i mnogim crkvenim dostojanstvenicima, i tada i danas, sarajevski nadbiskup Smiljan Čekada, čovjek koji je javno (s knjižuljcima-pamfletima) istupao protiv spomenutih institucija i teologa samo zato jer su željeli promjene u skladu sa »znakovima vremena«, na način kako je to bilo predviđeno dokumentima II. vatikanskoga koncila. I još jedan kuriozitet: da bi izbjegao donijeti »srpsko-hrvatskim jezikom« napisan Titov govor, Silvije Tomašević u *Prilozima* ovoj knjižici donosi taj govor u prijevodu s francuskoga na hrvatski (str. 111-112), jer je, eto, francuski jezik službeni diplomatski jezik Vatikana, pa je neki govor vjerodostojan samo ako se prevede s tog jezika. Dakle, ovdje kao vjerodostojnost Titova iskaza imamo prijevod prijevoda. Ne znam zašto Tomašević nije objavio Titov govor na tome svakome »velikom Hrvatu« tako mrskome »srpsko-hrvatskom jeziku« pa da čitatelji vide je li taj govor uistinu pisan »srpsko-hrvatskim« ili »hrvatskim jezikom«. U tu svrhu kao prilog ovome radu šaljem izvornu stranicu *Glasa Koncila* na kojoj su objavljeni Titov i govor pape Pavla VI., uz opetovanu napomenu da Titov govor nije trebalo donositi u prijevodu s francuskoga jezika, pa makar on i bio službeni diplomatski jezik Vatikana. Tomašević je jedino mogao uraditi prijevod sa »srpsko-hrvatskoga« na hrvatski jezik. Međutim, Tomašević u navedenim *Prilozima* nije donio Papin govor u prijevodu s francuskoga, nego u prijevodu s talijanskoga jezika, s izvornika kojim se papa obratio Titu. Kada je papa u pitanju, tada je i talijanski jezik, jezik vatikanske diplomacije, i nije potrebno prevoditi na francuski pa zatim na hrvatski. *O tempora, o mores!*

I ne samo to, Tito je, prema pisanju *Glasa Koncila*, tom prigodom kazao i sljedeće: »Drago mi je što mogu konstatovati da su gledišta Svete stolice i Jugoslavije o najvažnijim problemima svijeta, kao i o potrebi njihovog rješavanja na osnovu načela miroljubive koegzistencije, bliska ili podudarna. Napori koje Vaša Svetost čini, ulažući svoj veliki autoritet i uticaj, radi postizanja mira u svijetu i dobrobiti svih ljudi, nailaze na simpatije i imaju podršku naroda i vlade Jugoslavije. Vaša Svetosti, nedavno su između Jugoslavije i Svete stolice obnovljeni diplomatski odnosi, što rječito govori o pozitivnom razvoju međusobnih odnosa u toku posljednjih godina. Naša je iskrena želja da se, na osnovu uzajamnog poštovanja i uvažavanja, ti odnosi i dalje unapređuju.«¹⁶

U pozdravnom govoru, upućenom Titu i njegovoj pratnji¹⁷, papa Pavao VI.¹⁸, zadovoljan uspostavom diplomatskih odnosa između dviju država, ne spominjući ni jednom riječju Hrvate katolike, nego samo narode Jugoslavije, kazao je i sljedeće: »Mi smo istodobno duboko uvjereni da je lojalna harmonija između Crkve i države, osnovana na čvrstom temelju iskrenoga poštivanja, uzajamne nezavisnosti i obostраних prava, korisna Crkvi, ali u isto vrijeme, i ne manje, također

¹⁶ *Glas Koncila* (4. 04. 1971.), str. 3.

¹⁷ Predsjednik hrvatske vlade (Izvršnog vijeća) D. Haramija sa suprugom nalazio su u pratnji J. Broza - Tita prigodom njegova posjeta papi Pavlu VI. u Vatikanu, 29. ožujka 1991. godine. Uz njega još su bili: predsjednik Skupštine SR Slovenije Sergej Kraigher sa suprugom, savezni sekretar za vanjske poslove Mirko Tepavac, veleposlanik SFRJ pri Svetoj Stolicu Vjekoslav Cvrle sa suprugom, šef kabineta Predsjednika Republike Marko Vrhunec, šef kabineta Vrhovnog komandanta JNA general Bruno Vuletić, šef protokola Predsjednika Republike Miloš Melovski i drugi. Tom prigodom Papa je Titu darovao umjetničku sliku iz 17. stoljeća, jedan rimski krajolik, a Tito papi reljef u drvu *Pietà* hrvatskoga kipara Tome Rosandića. Svi članovi Titove pratnje dobili su uobičajene pontifikalne medalje (usp. *Glas Koncila*, br. 7. od 4. 04. 1971., str. 3). U izvješću *Vjesnikove* novinarku s toga prijema, Vere Vrcić, navodi se da je Papa darovao Titu sliku rimskoga pejzaža s Tibra, rad škole iz XVII. stoljeća, a da je članovima Titove pratnje darovao, ne »uobičajene pontifikalne medalje« (kako navodi *Glas Koncila*), nego »zlatne medalje svoga pontifikata« (*Vjesnik*, 30. 03. 1971., str. 2). *Vjesnikovoj* novinarki je, u odnosu na redakcijski izvještaj *Glasa Koncila* o tome posjetu, očito bilo stalo istaknuti što su Tito i njegova pratnja dobili od Pape.

¹⁸ U ovome kontekstu potrebno je spomenuti iskaz Vjekoslava Cvrleja da je on osobno nakon povjerljivoga razgovora s kardinalom Dell'Acquom stekao dojam da je »papa od svih državnika najviše cijenio Tita« (V. Cvrle, 1980., *Vatikan u suvremenom svijetu*. Zagreb, Školska knjiga, str. 323), a sve zbog njihovih istovjetnih stajališta u svezi s međunarodnim problemima.

građanskom društvu. Tomu nije razlog samo taj da vjerski mir već sam po sebi mnogo doprinosi spokojnom životu nacije, nego i to što je u takvoj situaciji religiji omogućeno da svojim duhovnim i moralnim vrednotama daje jači doprinos ljudskom odgoju građana, a napose mladeži.« Potom je Pavao VI. dodao: »Za sebe samu Crkva traži samo zakonitu slobodu da mogne vršiti svoju duhovnu službu i pružiti svoje lojalne usluge čovjeku, pojedincu i zajednici, bez ikakva drugog interesa, tuđeg njezinoj religioznoj i moralnoj misiji. Svijest koju Crkva u isti mah ima o naravi i o granicama te svoje misije, kako je to ona naglasila u najnovije vrijeme, jest jamstvo protiv bilo kakvog lažnog straha od Crkve da ne bi prešla granice i bezrazložno zahvatila u područje suverene i zakonite nadležnosti države. Kako smo imali priliku izjaviti predstavnicima država koje su u diplomatskim odnosima s Apostolskom Stolicom, 'Crkva djeluje na različitoj i dubljoj razini, to jest na razini temeljnih moralnih zahtjeva na kojima počiva cijela zgrada društvenoga života'. U želji za suradnjom s vlastima ovoga svijeta, ona ne teži ni za kakvim drugim vremenitim ciljevima. A to dalje znači da nacionalno nema neku veliku važnost.«

»Čini nam se«, nastavlja Pavao VI., »da ovo držanje Katoličke Crkve nailazi na razumijevanje Vaše Ekscelencije i odgovornih ljudi zemlje kojoj ste vi, gospodine Predsjedniče, na čelu. To razumijevanje zajedno s obvezama koje su godine 1966. bile preuzete od države Jugoslavije i Katoličke Crkve, sačinjavaju temelje novih međusobnih odnosa koji su nedavno bili upotpunjeni ponovnim uspostavljanjem diplomatskih odnosa između Svete Stolice i Jugoslavije. Mi živo želimo da se iz tih odnosa razviju još veće mogućnosti za međusobno sporazumijevanje između Katoličke Crkve i Svete Stolice s jedne strane, i jugoslavenskih civilnih vlasti s druge. Ti će odnosi upravljati i neprekidnom suradnjom. U pojačavanju tako teških i zabrinjujućih problema koje je spomenula Vaša Ekscelencija, i dok im ljudi dobre volje budu u zajedničkim naporima tražili potpuna rješenja.«¹⁹

Zbog važnosti ovoga posjeta, umjesto komentara nekoga od svojih urednika, *Glas Koncila* donosi tekst samoga zagrebačkog nadbiskupa

¹⁹ *Glas Koncila*, br. 7 (4. 04. 1971.), str. 3.

dr. F. Kuharića, koji govori o važnosti susreta. No, nigdje u njegovu tekstu nema spomena o zbivanjima u Hrvatskoj, o težnjama hrvatskih sveučilištaraca ili o *Hrvatskome proljeću*. Istina, nadbiskup Kuharić objašnjava važnost ovoga posjeta sa stajališta Crkve općenito i Crkve u Hrvata posebno. Također, tko je želio čitati između redaka, mogao je prepoznati da je nadbiskup Kuharić itekako dobro znao što se događa na hrvatskoj sceni, ali je, suočen s »višim ciljevima« vatikanske uprave, radio upravo ono što je i bila temeljna zadaća, a što je on i obrazložio u svojem komentaru.

U komentaru Kuharić naglašava važnost toga posjeta ističući da je taj događaj »od osobitog značenja promatran i u perspektivi prošlosti i u kretanju sadašnjosti«.²⁰ Govoreći o njegovu značenju istaknuo je da će se taj posjet različito tumačiti, jer su se susrela dvojica poglavara različitih svjetonazora. No, ono najvažnije što je u tom vremenu trebalo kazati vjernicima jest odgovor na pitanje: A zašto je onda Alojzije Stepinac bio u zatvoru, ako su nekoliko godina nakon njegove smrti vatikanski diplomati uspjeli postići »pomirenje« s komunističkim liderom Titom, uspostaviti diplomatske odnose i omogućiti Titu da posjeti Vatikan, a da, zahvaljujući srpskim utjecajima, ne bude ni govora o posjetu Pape Beogradu, odnosno Zagrebu i katolicima u Hrvatskoj. Kuharić stoga kaže da »povijest ide svojim tokom« i da ona u svijesti ljudi »nosi raznolika sjećanja sa svim što je bilo proživljeno, ali i nadanja da razvojem iskrenosti i poštovanja u ljudskim odnosima može nastajati takva klima u kojoj postojeći problemi bivaju otvorenije uočavani i pozitivnije rješavani«. Kuharić, koji je ovaj članak pisao prije negoli su se znali rezultati razgovora Papa – Tito kaže da se od toga posjeta opravdano očekuje da će »u razgovoru biti razmatrani barem općenito odnosi Crkve i države kod nas«, jer Papa nije poglavar tamo neke male države, nego poglavar više od sedam milijuna vjernika katolika koji su živjeli u ondašnjoj Jugoslaviji, te će mu stoga biti stalo da se razgovara i o njihovu položaju. Naime, naglašava Kuharić, u ondašnjemu društvu vjernici zbog svojih vjerskih uvjerenja nisu mogli u cijelosti sudjelovati u društvenom i političkome životu jugoslavenske društvene zajednice. Zbog svojih vjerskih uvjerenja bili su isključeni

²⁰ F. Kuharić (1971.), »Tito – Pavao VI«, u: *Glas Koncila*, br. 7 (4. 04. 1971.), str. 2.

iz organizacija koje su donosile odluke sudbonosne po život zajednice. Kuharić ne zaboravlja naglasiti da se sadašnjom revalorizacijom povijesti, »posebno u Hrvatskoj i povijest Crkve, novija i starija, s njezinim životom, zbivanjima i osobama, tretira i rehabilitira s punom objektivnošću«. Govoreći u ime vjernika katolika u Hrvatskoj Kuharić ističe da vjernici smatraju posve opravdanim i razumljivim »da ih u rješavanju problema predstavlja Sveti Otac i njihovi biskupi. Stoga je shvatljivo da katolički vjernici susrete svojih duhovnih i svjetovnih poglavara prate s povjerenjem i nadom«. Jer, »sve što se čini mora biti u interesu čovjeka« zaključuje Kuharić svoj komentar uz napomenu da je sasvim jasno »da potpuna procjena susreta Predsjednika Tita s papom Pavlom VI. pripada budućnosti«.

O tome posjetu, što je i razumljivo, piše i *Vjesnik* u broju od 29. ožujka, u kojem se već na naslovnici velikim slovima najavljuje »Danas susret Tito–Pavao VI.«. U tome broju Maroje Mihovilović, u tekstu ispod »Komentara«, na 2. stranici, upoznaje *Vjesnikove* čitatelje s prilikama u Vatikanu, govori o razlici između Vatikana i Svete Stolice itd. Sljedeći dan, 30. ožujka 1971., na naslovnici *Vjesnika* bila je vijest »Razgovori Tito–Pavao VI.«. U istome broju govori se o Jugoslaviji kao zemlji koja je životno zainteresirana za dobru suradnju s Vatikanom, ali i sa svim državama koje promiču politiku mirne koegzistencije. Tu je i tekst pod naslovom *S papom u četiri oka*, koji otkriva mnoge do tada nepoznate detalje.

Naime, tekst potvrđuje ono što je već monsinjor Franić iznio, a to je da su određeni crkveni krugovi održavali »tajne, ali veoma plodne, i za Crkvu i društvo korisne kontakte«. A to bjelodano pokazuje također i činjenica da je papa Pavao VI., nakon završenog razgovora s Titom »u četiri oka«, (iz)rekao pred svim članovima obiju delegacija svoju zahvalnost D. Haramiji, predsjedniku Izvršnog vijeća Sabora Republike Hrvatske. Kako izvješćuje *Vjesnikova* novinarka iz Rima, Vera Vrcić, Papa se zahvalio Haramiji »na dobroj volji koju je pokazala vlada Hrvatske za unapređenje odnosa sa Crkvom i zahvalio mu se na osobnom zalaganju koje je u to uložio, naglasivši da cijeni takve njegove napore«. ²¹ O tome govori i Haramija u članku *Ustavne promje-*

²¹ *Vjesnik*, 30. 03. 1971., str. 2.

ne, pravni sustav, aktivnost Izvršnog vijeća Sabora RH, objavljenom u *Zborniku radova »25. obljetnica boljševičkog udara i sjećanje na Hrvatsko proljeće 1971–1996«* (HAZU, Zagreb 1997., str. 63–86). U tome članku Haramija se osvrće na tekst Frane Franića objavljen u *Crkvi i svijetu* i u cijelosti ga prenosi da bi pokazao na koji su se način odvijale komunikacije između ondašnjega partijskog i crkvenog vodstva. Osim toga Haramija naznačuje da je »bio i domaćinom na prvom primanju nakon 1945. godine koje je u Banskim dvorima uprizoreno u povodu održavanja Euharistijskoga mariološkog kongresa« početkom svibnja 1971. godine i da je tada »bilo prisutno više kardinala, gotovo sva elita Katoličke crkve«. ²²

U daljnjem tekstu Haramija navodi upravo ono što je spominjala *Vjesnikova* novinarka Vrcić: »U siječnju 1971. godine prilikom posjeta Tita papi Pavlu VI. bio sam u njegovoj pratnji. Tom prigodom, rukujući se sa mnom, Papa mi je održao kraći govor u kojem mi zahvaljuje na mome zalaganju za normalizaciju odnosa između Crkve i države.« Haramija navodi da je taj govor izazvao iznenađenje u Titovoj pratnji, o čemu se govorilo i na svečanom ručku, te navodi riječi ondašnjega sekretara za vanjske poslove Mirka Tepavca »da nije to priznanje Haramiji nego Jugoslaviji«. Zanimljivo je ovdje spomenuti, a to navodi i Haramija, da je Tito šutio, »ništa nije govorio, ali je u zrakoplovu, kad smo se vraćali u zemlju«, navodi Haramija, upitao S. Kraighera, predsjednika Skupštine Slovenije, kakvi su odnosi s crkvom u Sloveniji, na što mu je ovaj odgovorio »da su u pojedinim dijelovima dobri, a da je u nekim drugima previše naglašen klerikalizam koji stvara napetosti«. ²³ Svoje sjećanje na te događaje Haramija zaključuje riječima da neke daljnje diskusije o tome u zrakoplovu više nije bilo i da je »Titu bilo jasno što je Papa rekao«.

U *Vjesniku* od četvrtka, 1. travnja 1971., kao i u broju od petka, 2. travnja 1971., donose se naglasci iz svjetskoga tiska o Titovu posjetu Vatikanu.

²² D. Haramija (1997.), »Ustavne promjene, pravni sustav, aktivnost Izvršnog vijeća Sabora RH«, u: *Zbornik radova »25. obljetnica boljševičkog udara i sjećanje na Hrvatsko proljeće 1971–1996«*, HAZU, Zagreb, str. 79.

²³ D. Haramija (1997.), »Ustavne promjene, pravni sustav, aktivnost Izvršnog vijeća Sabora RH«, str. 79.

U već spomenutome broju *Glasa Koncila* od 4. travnja 1971. objavljena je reklamna narudžbenica za *Hrvatski tjednik*, novine za kulturu i društvena pitanja, od 16. travnja 1971. (*Jedan dan s Hrvatskim tjednikom – sedam dana s Hrvatskom*). U kasnijim brojevima nema više takvih obavijesti.

IV. Još o pisanju *Glasa Koncila* tijekom 1971. godine

Također, ni u broju 9 od 2. svibnja 1971. *Glas Koncila* ne govori ništa o *Hrvatskome proljeću*, kao ni u broju 10 od 16. svibnja. Na naslovnici ovoga broja nalazi se tekst *U slavu hrvatskih mučenika Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana* te govor nadbiskupa Kuharića u povodu 300. obljetnice njihove pogibije, 30. travnja 1671. u Bečkome Novom Mjestu, govori se o podizanju njima u čast spomenika u Zagrebačkoj katedrali. U broju 11 od 30. 05. 1971. objavljen je članak T. Šagi-Bunića o tome mogu li vjernici biti članovi Saveza komunista (SK). Tekst se odnosi na izvješće s proširene sjednice Izvršnoga komiteta CK SKH posvećene temi »Mogu li vjernici u SK?«. O istoj temi piše i *Hrvatski tjednik* u broju 8 od 4. lipnja, prenoseći gornji tekst Šagi-Bunića pod naslovom *Mogu li vjernici u Savez komunista?*, uz zaključak: »Tema aktualizirana navedenom sjednicom IK CK SKH od značenja je, zacijelo, i za teiste i za ateiste i bilo bi korisno, držimo«, navodi se u *Hrvatskome tjedniku*, »da se dijalog nastavi. Stoga objavljujući izvode sa sjednice IK CK SKH i iz napisa dr. Šagi-Bunića, objavit ćemo i eventualno druge napise koji bi tom dijalogu mogli pridonijeti.«²⁴

Ni u broju 12 od 13. lipnja nema ni komentara tekstova o zbivanjima na Zagrebačkome sveučilištu, ni ikakvih izvješća o tim događanjima. U broju 13 od 27. lipnja 1971. nalazi se tekst biskupa Mije Škvorca pod naslovom *Duhovna oporuka Stjepana Radića*, koji je izgovorio u zagrebačkoj prvostolnici. Uz ostalo se, u *Glasi Koncila*, u rubrici »Pišu čitaoci«, nastavlja diskusija o članstvu vjernika u SK. Zanimljivo, u to vrijeme se u *Glasi Koncila* iz broja u broj, uz religiozne teme,

²⁴ *Hrvatski tjednik*, br. 8 (4. 06. 1971.), str. 5.

objavljaju i razgovori s aktualnim i popularnim hrvatskim pjevačima zabavne glazbe. Počelo se nagađati i o Papinu posjetu Jugoslaviji.

Na otvorenju Mariološkoga kongresa u Zagrebu, 6. kolovoza 1971., govorio je i nadbiskup F. Kuharić, a njegov govor objavio je *Glas Koncila* pod naslovom *Odanost hrvatskog naroda Majci Božjoj*.²⁵

U broju 17 od 22. kolovoza 1971. *Glas Koncila* donosi izvješće s Marijanskoga kongresa u Mariji Bistrici, s naslovom *Nikada još ovo nije vidjela katolička Hrvatska*. Na kongresu su sudjelovali pravoslavci i protestanti. No, ni u komentaru uz ta izvješća ne govori se o nacionalnim obilježjima što su ih nosili hodočasnici.²⁶

Tekstovi koji su se u tome razdoblju objavljivali u crkvenim tiskovinama ne pokazuju da se tada u Hrvatskoj događalo bilo što zanimljivo. Ako se što i pisalo, onda je to samo u onim segmentima kada se, kao u slučaju I. Z. Čička, propitivalo je li on klerikalac i nastupa li u ime Katoličke crkve. Odnosno, na stranicama *Glasa Koncila* nije moguće pronaći tekst koji bi se bavio problemima društva koji su na ulice izveli mlade katolike, sveučilištarce. Čak ni u pismima seoskoga župnika.

U istome broju *Glasa Koncila* od 22. kolovoza 1971. donosi se izvješće s konferencije za tisak Zlatka Frida, na kojoj se odgovaralo na pitanja domaćih i inozemnih novinara o položaju Katoličke crkve u državi i odnosima Vatikana i SFRJ, dok je u broju 18 od 8. rujna 1971. objavljen tekst kardinala Kuharića pod naslovom *Svijet kojemu treba da služimo je hrvatski narod*, a bio je posvećen tek završenom ekumenskom Marijanskom kongresu. Ni u tom broju nema ništa o studentskim prosvjedima niti bilo kakvih analiza postojeće društvene zbilje, osim tekstova o odnosu vjernika i nevjernika, pa se tu nalazio i intervju s Esadom Ćimićem o njegovoj tek objavljenoj knjizi *Drama ateizacije*.

Izvješće s Međunarodnoga kongresa o istraživanju religije, o čemu je napisan i nepotpisani komentar (»Što će svijet misliti o nama?«), *Glas Koncila* piše u broju 20 od 3. listopada 1971. U istome broju je

²⁵ *Glas Koncila*, br. 16 (15. 8. 1971).

²⁶ Kao jedan od sudionika tog skupa mogao bih samo posvjedočiti da sam dolazeći toga ljeta iz Bosne kao đak Franjevačke klasične gimnazije u Visokom, koji je tada bio na školskome odmoru u rodnoj Rami, sve novce potrošio kupujući hrvatske nacionalne rekvizite.

i intervju sa Srđanom Vrcanom pod naslovom *Traži li Crkva slobodu za sve ili povlastice za sebe?*,²⁷ kao i razgovor sa Šteficom Bahtijarević *Sretni hazard Štefice Bahtijarević*. Razgovara se o tome tko se bavi istraživanjem religije i religijskoga te se propituje trenutno stanje u kojem se istraživanjem religije i religijskoga ne bave vjernici, nego samo ateisti.

Ničega »proljećarski« posebnog nema ni u broju 21 od 17. listopada 1971. Veliki naslov o *Sinodi biskupa* koja raspravlja o pitanjima svećeništva i svećeničke službe, a što je pokazatelj koliko su u tom razdoblju snažni bili pokreti unutar Crkve koji su tražili novo situiranje i pozicioniranje svećenika i njihove službe u Crkvi.

U broju 22 od 31. listopada 1971. nalazi se glavni tekst o proglašenju blaženim dobrovoljca bunkera gladi o. Maksimilijana Kolbea te tekst o posjetu delegacije hrvatske Crkve na čelu s biskupom Franom Franićem i vlč. Vladimirom Stankovićem hrvatskim vjernicima u Zapadnoj i Južnoj Australiji. Istina, ima jedan članak pod naslovom *Pogled studenata iz Crkve i u Crkvu*, ali je njegov sadržaj religiozne prirode. Pogleda li se vrijeme u kojem se to događa, uistinu začuđuje da nema ništa o zahtjevima hrvatskih sveučilištaraca. Također, o toj temi ne govori se ni u broju 23 od 14. 11. 1971. U njemu su izvješća s tek završene Sinode biskupa, čemu je posvećen i uvodni komentar. Tu je i razgovor sa sociologom religije, don Silvanom Burgalassijem, pod naslovom *Treba li Crkvi sociologija? Jao ako kažemo da je religija pokoravanje propisanim činima*.

U *Glasu Koncila* broj 24 od 28. studenoga 1971. nalazi se izjava nadbiskupa F. Kuharića nakon završene Sinode biskupa, zatim tekst T. Šagi-Bunića pod naslovom *Biskupi Jugoslavije: Stvaranje totalitarnog jedinstva protivi se božanskoj strukturi Crkve i slobodi naroda Božjega* te njegov tekst pod naslovom »Smijeh« na račun radnika-kršćana pod vodstvom Milutina Baltića koji se (tekst) ponovno odnosi na pitanje odnosa komunista prema vjernicima. Tu je i izvješće s puta u Australiju Frane Franića i Vladimira Stankovića pod naslovom *Susreli smo 20.000 australskih Hrvata*.

²⁷ *Glas Koncila*, br. 20 (15. 08. 1971.), str. 8-9.

U Božićnom broju (br. 25) iz prosinca 1971. na naslovnici se nalazi Božićna poruka nadbiskupa F. Kuharića *Isus Krist posvetio je rodoljublje*, kao i *Božićna poruka naših biskupa sunarodnjacima izvan domovine* te treći nastavak izvješća F. Franića i V. Stankovića s putovanja u Australiju. Nadbiskup Kuharić u svome obraćanju ne zaboravlja progovoriti o vrijednosti obitelji s kojom je i Isus bio ukorijenjen u svoj narod i time »posvetio rodoljublje«. Kuharić kaže: »Ali obitelj nije osamljena zajednica. Ona je uronjena u veliku zajednicu koja se zove narod. Isus Krist je također sin svoga naroda. On je posvetio i rodoljublje. Slijedeći Isusa svaki je čovjek član svoje obitelji i svoga naroda, donosilac i baštinik narodne svijesti i povijesti, sudionik sadašnjosti.« Suočen s bolnom zbiljom vlastitih vjernika i sunarodnjaka, Kuharić kaže: »Biće pojedinca čovjeka povezano je s bićem naroda u jednu sudbinu, jednu brigu, jednu ljubav, zajedničke patnje i nade. Isus Krist proplakao je nad sudbinom Grada svoga naroda. Narod je biće te ima svoje dostojanstvo. Sva prava s kojima se rađa čovjek, prava su i njegova naroda. Svatko pod suncem ima prava na svoj dom i domovinu, na život i slobodu, na svoj kruh i svoj jezik, na sigurnost i zajamčeno poštovanje. To je temelj mira među narodima«. Svoju božićnu poruku završava riječima: »Živimo dostojanstvo svoje narodne i društvene zajednice! Svaki na svome mjestu, svaki u svojoj odgovornosti, poštujući druge, zahtijevajući da drugi i nas poštuju.

Svima želim sretan Božić i blagoslovljenu Novu godinu 1972. Svima a posebno onima koji ga ne mogu slaviti u krugu svojih obitelji«²⁸, završava Kuharić, imajući zacijelo u vidu one koji su već tada završili u zatvorima. Tu je, na str. 6, u istome broju *Priopćenje za tisak* Predsjedništva BK sa zasjedanja Sabora Biskupske konferencije na kojoj se raspravljalo o Sinodi biskupa, svećeništvu, tisku (*Glasi Koncila*) te zdravstvenom osiguranju svećenika. Na tome zasjedanju Marija Bistrica je proglašena nacionalnim svetištem. Umjesto osvrta na tek neslavno završena hrvatska događanja, božićni broj *Glasi Koncila* donosi intervju s Cliffom Richardom *Pjevač – misionar bez maske*.

²⁸ *Glas Koncila*, br. 25 (prosinac 1971.), str. 1.

Crkvenih tema nije bilo ni u *Hrvatskome tjedniku*; tek jedan članak Danijela Bučana o odnosu Crkve i države, napisan nakon Titova posjeta Vatikanu i slijedom razvijanja odnosa u ondašnjoj državi.

Ne zaboravimo, 1. prosinca 1971. u Karađorđevu je završena 21. sjednica Saveza komunista Jugoslavije, na kojoj je donesena odluka o konačnome slomu *Hrvatskoga proljeća*, o čemu detaljno izvješćuje i partijsko glasilo *Komunist: organ Saveza komunista Jugoslavije* u broju 769 od 9. prosinca 1971., u kojem donosi *Uvodno izlaganje* i *Završnu riječ* predsjednika SKJ J. Broza - Tita te zaključke 21. sjednice²⁹, kao i u broju 770 od 16. prosinca 1971., u kojem su objavljene *Prve pouke* koje je iz 21. sjednice SKJ izvuklo partijsko vodstvo pod predsjedanjem nove predsjednice SKH, Milke Planinc.³⁰

V. Drugi o odnosu Katoličke crkve u Hrvata prema stradalima zbog Hrvatskoga proljeća

O odnosu vrha Katoličke crkve u Hrvata prema disidentima, a time i prema »proljećarima«, govorio je i Zlatko Tomičić u intervjuu pod naslovom *Zlatko Tomičić: ne znam zašto sam i opet u nemilosti!*, objavljenom na blogu novinara Tomislava Jonjića (www.tomislavjonjic.hr/IV_tomic.html)

Odgovarajući na pitanje koje se često čulo u javnosti: »Hrvatskoj je javnosti još uvijek nepoznata uloga koju je Crkva u Hrvata igrala u odporu protu jugoslavenskomu komunističkom režimu. O tomu se, iz razumljivih razloga, malo govori, a još manje piše. Je li i kako je Crkva podupirala hrvatske oporbenjake? Može li se uopće govoriti o organiziranom djelovanju hrvatskih disidenata i protivnika režima?«, Tomičić je rekao da ne može dati precizan odgovor o Crkvi i njezinoj ulozi. Međutim, »kao institucija, nikada se nije očitovala nama (oporbenjacima, op. I. M.) u prilog, ali su simpatije pojedinih svećenika, pa i biskupa, bile očito na našoj strani. Crkva je uvijek jača, kad je progonjena. Tad je uistinu kristovska. Živko Kustić i Vladimir Pavlinić, urednici 'Glasa Koncila', pokazivali su simpatije i solidarnost s HKL-

²⁹ *Komunist: organ Saveza komunista Jugoslavije*, br. 769 (9. 12. 1971.), str. 10-12.

³⁰ *Komunist*, br. 770 (16. 12. 1971.), str. 5-8.

-om. Dok su pojedini hrvatski misionari u inozemstvu bili stalno 'u politici'«, nastavlja Tomičić te dodaje da su crkveni ljudi u domovini u pravilu izbjegavali razgovarati o političkim pitanjima. »Koliko mi je poznato, ni kad smo izišli iz tamnice, nije uspostavljen nekakav politički dijalog. Nu, valja spomenuti da nas je Crkva, odnosno pojedini biskupi ili provincijali, kad bismo im se obratili, materijalno, humanitarno pomagali. Skromno, ali su pomagali.« »Osim toga«, naglašava Tomičić »valja reći da je puno svećenika bilo jugoslavenski orijentirano, a neke je od njih i UDBA uspjela zavrbovati. Većina je takvih sada za HDZ, jednostavno zbog toga što vole biti uz vlast. K tomu, mnogi su se svećenici materijalizirali, postali su hedonistima. Rekao bih da to osobito važi za kanonike. Nedavno me na Kaptolu napao jedan kanonik, rekavši da sam 'vagabund'! Kad usporedim svoja i njegova primanja, doista sam vagabund! A čini se da je sveti Franjo uzalud u 13. stoljeću dolazio na Kaptol. O tomu sam, naime, davno prije napisao pjesmu...« (www.tomislavjonjic.iz.hr/IV_tomic.html)

Osim toga, čitajući dnevničke zatvorske ulomke Vlade Gotovca, objavljene u knjizi *Zvezdana kuga*³¹, može se prepoznati s koliko gorčine Gotovac govori o intelektualcima u hrvatskome društvu, ponajviše o onima koji su njega i ostale, koji su se nalazili u zatvoru, ostavili i zaboravili, i koji se nisu usudili javno govoriti u korist onih koji su bili »duboko uvučeni« u zbivanja u i oko *Hrvatskoga proljeća*, a potom se našli u zatvoru. U Gotovčevoj knjizi ne nađoh ime ni jednoga svećenika ni jedne crkvene organizacije koji bi, odnosno koja bi podigla svoj glas za nepravdu koja se događala. Pogledamo li današnju zauzetost katoličkih svećenika – od njihova vrha do dna, primijetit ćemo veliku zauzetost za današnje uznike, svejedno što su ih hrvatski sudovi osudili na dugogodišnje zatvorske kazne, jer tijekom Domovinskoga rata (1991.–1995.) nisu ništa poduzimali da se spriječi izvršenje zločina.

³¹ V. Gotovac (1995.), *Zvezdana kuga*. Zagreb, Globus.

Umjesto zaključka

Kao dio sveopće Katoličke crkve, u vrijeme *Hrvatskoga proljeća* 70-ih godina 20. stoljeća, Crkva u Hrvata ponašala se prema preporukama Rimske kurije, kao što to čini i danas. A to znači da su u Vatikanu bili jako dobro upućeni u zbivanja u svim socijalističkim zemljama u Istočnoj Europi, pa i u Jugoslaviji, kao i da su im bili poznati snaga i »raspoloženje« tih režima da upotrijebe sva sredstva prisile kako bi sačuvali vlast, što su bjelodano pokazivala i zbivanja u Mađarskoj i Čehoslovačkoj.

Krajem šezdesetih i početkom 70-ih godina 20. stoljeća trajale su intenzivne diplomatske aktivnosti oko uspostave diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Vatikana i oko organizacije posjeta predsjednika Tita papi Pavlu VI., do kojeg je došlo 29. ožujka 1971. Bilo bi stoga gotovo nezamislivo za jednu diplomaciju svjetskoga glasa, kakva je bila i ostala vatikanska diplomacija, da početkom 1971. godine, ni dvije godine nakon potpisanog sporazuma s Jugoslavijom, ugošćuje prvoga državnika jedne socijalističke zemlje, Josipa Broza - Tita, a da istodobno dopušta svojim svećenicima ili da ih javno potiče da rade na rušenju njegove države, i to u vrijeme njegove velike moći kako unutar Jugoslavije tako i u vanjskoj politici. Ne treba zaboraviti da je Tito tada igrao značajnu ulogu u nesvrstanom svijetu i da je ta »svjetska politika« zapravo bila ona »žica-spojnica« pomoću koje je i uspostavljena komunikacija između Pavla VI. i Tita. Ne treba također zaboraviti ni velika nastojanja Pavla VI. oko postizanja mira na svim ratom zahvaćenim područjima, posebno na Bliskom istoku.

U takvim okolnostima, vrh Katoličke crkve procijenio je da ne bi bilo uputno ni mudro da se katolički svećenici, redovnici, bogoslovi i sjemeništari upuštaju u zbivanja koja su prijetila prerasti u nacionalni pokret unutar jedne federalne i višenacionalne zajednice, kojoj je na čelu bio vladar pomoću kojeg je bilo moguće ostvarivati više nadnacionalne, odnosno opće interese.

Provedena analiza sadržaja pisanja *Glasa Koncila* tijekom 1971. godine pokazuje da se u tom vremenu taj crkveni dvotjednik nije ni jednim svojim komentarom ili člankom, ili pak nekim pismom objavljenim u

rubrici *Pišu čitaoci*, pozabavio *Hrvatskim proljećem* i sudbinom koja je zadesila mnoge entuzijaste koji su potom završili u zatvoru.

I dalje ostaje pitanje zašto je Crkva u Hrvata šutjela u vrijeme *Hrvatskoga proljeća*? Je li i u ovome slučaju pojedinačno *hrvatsko nacionalno* žrtvovano radi širega općega kršćanskoga? Naime, Katolička crkva u Hrvata i njezino svećenstvo izrasli su u najvećem broju iz hrvatskoga naroda. Ona je dio njihova identiteta. Smatram da je morala, unatoč svemu, biti uz one koji su patili. Ona to zacijelo potajno i jest bila. Međutim, mnogi sudionici tih zbivanja koji su zbog *Hrvatskoga proljeća* i nastradali i odležali velike zatvorske kazne u jugoslavenskim zatvorima tvrde da, nažalost, ona to nije bila, jer to nisu ni po čemu osjetili.

Literatura:

- V. Cvrlje (1980.), *Vatikan u suvremenom svijetu*, Zagreb, Školska knjiga.
- E. Čimić (1971.), *Drama ateizacije*, Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika.
- Dobri Pastir*, Sarajevo, 1960., 1–4, str. 427.
- F. Franić (1996.), »Uspomene na neka crkvena događanja za vrijeme *Hrvatskog proljeća* i nakon njega«, *Crkva u svijetu*, br. 4, 1996.
- Glas Koncila*, 1971., br. 1–25.
- V. Gotovac (1995.), *Zvezdana kuga*, Zagreb, Globus.
- D. Haramija (1997.), »Ustavne promjene, pravni sustav, aktivnost Izvršnog vijeća Sabora RH«, u: *Zbornik radova »25. obljetnica boljševičkog udara i sjećanje na Hrvatsko proljeće 1971–1996«*, Zagreb, HAZU.
- Hrvatski tjednik*, 1971., svi brojevi.
- Komunist: Organ Saveza komunista Jugoslavije*, 1971., br. 769 i 770, str. 5–8.
- F. Kuharić (1971.), »Tito – Pavao VI«, *Glas Koncila*, 1971. br. 7, str. 2.
- S. Tomašević (2011.), *Tito u Vatikanu. Stepinčev progonitelj kod pape Pavla VI.*, Zagreb, Profil.
- Tomčić, Zlatko: ne znam zašto sam i opet u nemilosti!* – intervju sa Zlatkom Tomčićem objavljen na blogu novinara Tomislava Jonjića (www.tomislavjonjic.hr/IV_tomcic.html)
- Vjesnik*, ožujak i travanj 1971.

Krešimir Mićanović

JEZIČNA POLITIKA S KRAJA 60-IH I S POČETKA 70-IH: U PROCIJEPU AUTONOMIJE IZMEĐU I CENTRALIZMA

1.

Šezdesetih godina prošloga stoljeća intenzivirale su se polemičke rasprave između hrvatskih i srpskih lingvista prouzročene različitim tumačenjem i interpretiranjem Novosadskog dogovora iz 1954. godine te iz različitog vrednovanja učinaka zaključaka toga dogovora na standardnojezičnu praksu. Od posebnog su značenja za povijest tih rasprava one započete na Petom kongresu jugoslavenskih slavista (Sarajevo, 1965.), na kojem je jedna od tema bila problematika norme u književnom jeziku. Temeljni je spor vođen oko naravi književnoga jezika koji je u novosadskim zaključcima opisan kao »jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i jekavskim«.¹ Znatno prije sarajevskoga kongresa hrvatski su lingvisti tvrdili da »hrvatskosrpski književni jezik«, kako se jezik uobičajio nazivati 60-ih godina u Hrvatskoj, zapravo nije jedinstven, tj. da ima hrvatsku i srpsku varijantu, koje su, što je isticao Jonke (1961.: 2), punopravne po svojem podrijetlu, razvoju i po svojoj funkciji te da imaju sve osnovne elemente književnog jezika. Posve je razumljivo stoga što su hrvatski lingvisti na kongresu s odobravanjem komentirali tvrdnju Milke Ivić (1965.: 3) da »postoje dve osnovne varijante onoga što se popularno naziva književnim je-

¹ Izvornik Novosadskog dogovora pretisnut je u nizu knjiga. U ovome se radu tekst novosadskih zaključaka citira prema: *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom*. Zagreb–Novi Sad: Matica hrvatska – Matica srpska, 1960.

zikom«. ² Temeljni je spor razriješen utoliko što će nakon sarajevskoga kongresa prevladati stav o postojanju varijanata, pa tako uglavnom i među srpskim lingvistima kod kojih je pojam varijante ipak izazivao reakcije u rasponu od nelagode do odbacivanja (Cvetković–Sander 2011.: 204). Osim (pukog) prihvaćanja pojma varijante sve je drugo s njom u vezi ostalo nerazriješeno i podložno različitim tumačenjima: prije svega status varijanti i njihov broj (dvije, tri, četiri?). Ključno je pak s gledišta hrvatskih lingvista bilo definirati odnos hrvatske i srpske varijante, a pritom su često varijantu izjednačavali s književnim jezikom. Na kongresu se postavilo i pitanje u čijoj je zapravo kompetenciji normiranje varijanti. Svoj referat na sarajevskom kongresu Jonke (1965.a: 15) zaključuje: »Nadalje, mora nam biti jasno da ne mogu srpsku varijantu književnoga jezika normirati hrvatski jezični stručnjaci, a hrvatsku varijantu srpski stručnjaci, a pogotovo ne može o tom odlučivati pomiješana većina. Svaki narod potpuno suvereno odlučuje o svom književnom jeziku i po prirodnom pravu i po principima sadržanim u našem socijalističkom Ustavu.«

Na Petom kongresu i nakon njegova održavanja hrvatski su lingvisti i na primjeru bosansko-hercegovačke jezične prakse ukazivali na neravnopravnu upotrebu naziva obiju varijanata i na to da se iz jezične upotrebe potiskuje leksik tipičan za »zagrebačku varijantu« (Jonke 1965.b, Brozović 1965., Hraste 1966.). U tekstu simptomatična naslova *Za ravnopravnost i toleranciju u jezičnim pitanjima*, objavljenu u titogradskom časopisu *Stvaranje*, Jonke (1965.c) je kao potvrde neravnopravna statusa hrvatskoga književnog jezika (»ili, kako mi to blaže kažemo« hrvatske varijante književnog jezika) naveo da su se neposredno nakon Novosadskog dogovora počele glavne dnevne vijesti na zagrebačkom Radiju donositi na ekavskoj varijanti književnog jezika, da je bilo višestrukog administrativnog zabranjivanja tipičnih riječi hrvatske varijante (zemljopis, povijest, tisuća, siječanj, veljača, urudžbeni zapisnik, branitelj i dr.) te da su neki pisci, redaktori i jezični

² Tako Mate Hraste (1965.: 15) ustvrđuje da Milka Ivić »prva od srpskih lingvista otvoreno priznaje da pored beogradske (istočne) varijante književnog jezika postoji i zagrebačka (zapadna varijanta)«.

savjetnici preporučivali i favorizirali ekavske varijantne riječi kao bolje i pravilnije spram njihovih ravnopravnih ijekavskih dubleta.

Polemički repovi sa sarajevskoga kongresa vući će se do u proljeće 1966. godine. Tako je u polemici s Đorđem S. Rašovićem, na Petom kongresu izabranim predsjednikom Saveza slavističkih društava Jugoslavije, Jonke (1966.) upozorio na to da ako bi se novosadski zaključci provodili i tumačili po Rašovićevu mišljenju, kojega ubraja među pobornike jezičnog unitarizma i majorizacije, da bi to moglo »imati takvu posljedicu da se ozbiljno zamislimo nad njihovom štetnošću i da odstupimo od njih«. ³ Odgovor Jonke završava pozivom da »brigu o pravilnom razvijanju književnog jezika kod nas **i u javnosti** [Jonkeovo isticanje!] preuzme Matica hrvatska, Hrvatsko filološko društvo, Institut za jezik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Društvo književnika Hrvatske i Katedra za hrvatskosrpski jezik na Sveučilištu«. Institucionalna podrška, koju je Jonke zatražio u *Telegramu* 1. travnja, ciljajući na to da će »kolektivno mišljenje« jače imponirati onima koji nam u jeziku osporavaju prirodna prava, dobivena je vrlo brzo. Društvo književnika Hrvatske donijelo je u travnju 1966. godine *Zaključke plenuma Društva književnika Hrvatske o problemima suvremenog jezika hrvatske književnosti, znanosti, školstva i sredstava masovne komunikacije*, Zagrebački lingvistički krug Hrvatskoga filološkog društva donio je 12. travnja svoju *Rezoluciju*, a Akademijin Institut za jezik donio je *Izjavu o jedinstvu i varijantama hrvatskosrpskoga književnog jezika* (v. *Jezič*, br. 5, 1966., str. 129–133).

Tim su jezičnopolitičkim izjavama poduprti stavovi Ljudevita Jonkea, po mnogočemu glavnoga hrvatskoga predstavnika u provođenju i tumačenju novosadskih zaključaka, a ujedno oblikovana hrvatska jezičnopolitička platforma s koje će se polaziti u daljnje sporove i pregovore u vezi »s postojanjem i položajem varijanata«. Ključne bi teze u navedenim dokumentima bile: neosporiva je činjenica da hrvatskosrpski književni jezik postoji u dvjema varijantama koje su nastale oko

³ Nakon Jonkeova (1965.d) teksta *Nekoliko riječi objašnjenja* uslijedio je Rašovićev (1966.) tekst *Nepotrebni alarmi i pozivanje na ustavna načela*, na koji su, u istome broju *Telegrama*, odgovorili Jonke (1966.) i Katičić (1966.). U vezi s brojnim Jonkeovim polemikama, pa tako i s polemikom s Rašovićem, usp. Samardžija (1990.).

kulturnih središta Hrvata i Srba; pitanje o postojanju i položaju varijanata nije samo lingvističko, nego je nužno i političko pitanje; svaki narod ima pravo da samostalno i prirodno razvija svoju varijantu; svaka varijanta ima pitanja koja se odnose samo na nju i koja se samo u okviru nje mogu rješavati; o pitanjima književnih jezika ne može se odlučivati majoritetno, nikakvim dogovorima i glasanjima ne može se jednoj strani nešto nametnuti što ona sama dobrovoljno ne prihvaća; unitarističke težnje očituju su u nastojanjima da se cjelokupnom području hrvatskosrpskog jezika nametne jedinstvena norma i samo jedna terminološka, leksička, sintaktička i pravopisna varijanta.

2.

Objavljivanje triju izjava u proljeće 1966. svojevrsna je anticipacija *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* objavljene u proljeće 1967. Riječ je naime o manifestnim tekstovima potpisnici kojih su hrvatske kulturne i znanstvene institucije. Sličnosti između zbivanja u proljeće 1966. i onih vezanih uz *Deklaraciju*, pripremanu i objavljenu godinu dana poslije, očite su i u aktivnosti i u upletenosti najviših partijskih tijela u rješavanje jezičnog problema, koji, kako je to obrazložio Vladimir Bakarić,⁴ katkada stvara političke probleme. Učinak izjava iz 1966. nije usporediv s onim što je prouzročila *Deklaracija*, koja se nerijetko posve dramatično opisuje kao čin koji je preko noći protresao Jugoslaviju (Cvetković–Sander 2011.: 207), odnosno koja se interpretira kao najozbiljniji javni incident u srpsko-hrvatskim odnosima od završetka Drugoga svjetskog rata (Rusinow 1977.: 224). *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* objavljena je u godini koju povjesničari opisuju kao

⁴ Vladimir Bakarić (1974.: 396) u svome je izlaganju *Razvoj nacija i nacionalni odnosi u Jugoslaviji*, održanu početkom svibnja 1966. godine u Sarajevu, ovako prikazao ulogu CK SKH u zbivanjima u proljeće 1966. godine: »Iza toga se u Zagrebu sastalo najprije Društvo hrvatskih književnika i donijelo rezoluciju, a potom se nekoliko organizacija naših kulturnih radnika spremalo da donese još niz rezolucija o zaštiti hrvatskog jezika. Na to je Centralni komitet ušao u akciju da tu stvar svede na pravu mjeru ili da se od nje bar ogradi. I tako neke rezolucije nisu donesene, neke su donesene, a nisu objavljene ili im je dato manje značenje.«

godinu početka uspona »jugoslavenskog liberalizma«, što će značiti politike tolerantnije »prema kulturnim i književnim aktivnostima koje su podupirale razvoj nacionalne svijesti«. (Ramet 2009.: 291, slično i Rusinow 1977.). U historiografiji se 1967. godina uglavnom smatra godinom kada u promijenjenom jugoslavenskom političkom kontekstu, obilježenom liberalizacijom i jačanjem republika spram centralne državne vlasti, otpočinje četverogodišnje razdoblje najčešće nazivano Hrvatsko proljeće (ili hrvatski nacionalni pokret, maspok, masovni pokret). Uvodom se u Hrvatsko proljeće smatra objavljivanje *Deklaracije* (Steindorf 2006.: 202, Bilandžić 1999.: 513, Goldstein 2008.: 533), odnosno njegov se početak obilježuje jezičnim sporom što se razbuktao objavljivanjem *Deklaracije* i izlaskom iz tiska prvih dvaju svezaka *Rječnika hrvatskosrpskoga književnog jezika* potkraj 1967. godine (Ramet 2009.: 295). Prijelomno značenje koje se pridaje *Deklaraciji* potvrda je važnosti jezičnog pitanja, koje je uostalom, tipično za srednjoeuropska i istočnoeuropska društva, bilo u središtu »unutargrupnog samoosvjećivanja«, a prezentiranje vlastitog jezika kao zasebnoga često je bila moćna strategija u sklopu borbe za neovisnost i suverenost (Wright 2010.: 44). Značenje *Deklaracije* i žestina reakcija koju je ona prouzročila može jedino biti shvaćeno, kako Rusinow (1977.: 380) objašnjava, u povijesnom kontekstu europskih nacionalnih pokreta za koje je jezik krucijalno važan kao razlikovna značajka i legitimacija posebnoga nacionalnog identiteta.

3.

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika objavljena je 17. ožujka 1967. na prvoj stranici zagrebačkoga *Telegrama*, »jugoslavenskih novina za društvena i kulturna pitanja« i to, u formalnopravnom smislu, kao amandman u sklopu priprema promjena Ustava.⁵ Potpisnici *Deklaracije* tražili su da se ustavnim propisom

⁵ Početkom 1967. vodila se javna rasprava o ustavnim promjenama, a usvajanjem prvih amandmana na savezni Ustav (1963.) u proljeće 1967. godine učinjen je prvi konkretniji korak u desetogodišnjem razdoblju reforme jugoslavenske federacije koje će završiti 1974. godine donošenjem novoga Ustava (Bilandžić 1999.: 473, 529).

utvrdi ravnopravnost četiriju književnih jezika, tj. da se izmijeni formulacija čl. 131. Ustava te da ona glasi: »Savezni zakoni i drugi opći akti saveznih organa objavljuju se u autentičnom tekstu na četiri književna jezika naroda Jugoslavije: srpskom, hrvatskom, slovenskom, makedonskom. U službenom saobraćaju organi federacije obvezno se drže načela ravnopravnosti svih jezika naroda Jugoslavije.« (Deklaracija 1997.: 27). U tekstu je elaborirano da se u praksi »srpski književni jezik silom stvarnosti nameće kao jedinstven jezik za Srbe i Hrvate«, također da se u vezi s oživjelim tendencijama »etatizma, unitarizma, hegemonizma« javlja i koncepcija »o potrebi jedinstvenog 'državnog jezika'«, a da je »ta uloga u praksi bila namijenjena srpskom književnom jeziku«. S tim u vezi ustvrđuje se: »faktično se i danas provodi nametanje 'državnog jezika', tako da se hrvatski književni jezik potiskuje i dovodi u neravnopravan položaj lokalnog narječja« (Deklaracija 1997.: 26). *Deklaracijom* se nadalje traži da se osigura dosljedna primjena »hrvatskoga književnog jezika u školama, novinstvu, javnom i političkom životu, na radiju i televiziji kad se god radi o hrvatskom stanovništvu, te da službenici, nastavnici i javni radnici, bez obzira otkuda potjecali, službeno upotrebljavaju književni jezik sredine u kojoj djeluju« (Deklaracija 1997: 28).

Tekst *Deklaracije*, koji je potpisalo, kako se uobičajeno navodi, 18 hrvatskih institucija te velik broj pojedinaca⁶, pisan je »standardnom jugoslavenskom realsocijalističkom frazeologijom« (Brozović 1997. [1991.]: 96), njezini su sastavljači u tekst uvrstili gotovo sve ideologeme socijalističke Jugoslavije: višestoljetnu borbu jugoslavenskih naroda, tekovine narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, bratstvo i socijalističku suradnju, socijalističko načelo o ravnopravnosti naših naroda, samoupravno socijalističko društvo itd. Sastavljači su se pozvali i na 8. kongres i na 4. i 5. plenum CK SKJ. Sve to – nije pomoglo. Objavljivanje *Deklaracije* naišlo je na oštru osudu Saveza komunista, tj. »političkog predvodnika naših naroda u revolucionarnoj borbi« kako su ih, odajući im priznanje, opisali sami sastavljači

⁶ *Deklaraciju* je potpisalo šest institucija, zatim dva odjela i dva instituta tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, dva instituta i četiri katedre s Filozofskog fakulteta u Zagrebu te dvije katedre s Filozofskog fakulteta u Zadru.

Deklaracije. Ubrzo po objavljivanju uslijedili su, kako izvještava tisak, protesti širom zemlje u kojima se zahtijeva da se ispita kako je nastala *Deklaracija*, tko stoji iza naziva potpisanih institucija i tko su inicijatori čitave akcije (v. Deklaracija 1997.).⁷ Osude *Deklaracije* stižu sa svih strana: »skupovi građana, prosvjedi sa zborova radnika mnogih poduzeća, općinske skupštine, organizacije SK, odbori SSRN, SUB-NOR, ogranci MH, omladinska organizacija, vijeće Sabora, Matice iseljenika Hrvatske, ali i organizacije SK u institucijama potpisnicama kao i vodstva pojedinih institucija. Osude su stizale s jednakih razina iz drugih republika, iz JRT-a, Tanjuga te Savezne skupštine« (Duda 2000.: 94). Tisak izvještava da je *Deklaracija* osuđena kao politički štetan čin, zloupotreba demokracije, očit neprijateljski akt, a njezin je sadržaj ocijenjen »kao plod nacionalističke sujete i uskosti u procjeni stvarnih interesa radnog čovjeka u Hrvatskoj« (Deklaracija 1997.: 50). Prosvjetno-kulturno vijeće Sabora tvrdi da »hrvatski književni jezik i hrvatska kultura nisu ugroženi kako to pokušava imputirati deklaracija« te da je njezino objavljivanje »dalo maha šovinističkim, unitarističkim i birokratskim snagama koje su je prihvatile kao dobrodošlu zastavu u svojoj borbi protiv socijalizma, demokracije i izgradnje društva samoupravljača« (Deklaracija 1997.: 54). Politička je akcija protiv *Deklaracije* završena plenumom CK SKH održanom 19. i 20. travnja (Bilandžić 1999.: 517–518, slično i Tripalo 1989.: 93), a nakon utvrđivanja »političke odgovornosti« članova Saveza komunista koji su sudjelovali u donošenju *Deklaracije* uslijedila su partijska kažnjavanja (Bilandžić 1999.: 517–518, Jandrić 2006.: 147–148).⁸

⁷ O okolnostima nastanka *Deklaracije*, posebice rasprave o tome tko je neposredno sudjelovao u njezinu pisanju usp. Deklaracija 1997., Duda 2000., Pranjković 2006., Lisac 2009.

⁸ Kampanja protiv deklaracijaša, kako opisuje Bilandžić (1999.: 517), počela se pretvarati u lov na vještice te je Vladimir Bakarić na sjednici 3. travnja »usprio zaustaviti lavinu i pritisak za pokretanje sudskih procesa«. Oko uloge vodstva SKH u zbivanjima oko *Deklaracije* postoje različita i proturječna svjedočenja i tvrdnje: o tome da je SKH mogao (a nije htio) spriječiti objavljivanje *Deklaracije*, da je SKH (i to upravo Vladimir Bakarić) potaknuo objavljivanje *Deklaracije* kao dokaz brige o hrvatskim nacionalnim interesima, ali možda i s ciljem da se *Deklaracija* iskoristi za kompromitaciju hrvatskih institucija (v. Pavičić 1997. [1992.], Brandt 1996., Čuvalo 1990.). Bilo kako bilo, objavljivanje *Deklaracije* SKH je osudio kao nacionalistički čin, a pritom je većina

Grupa beogradskih pisaca zaposlenih u izdavačkom poduzeću »Prosvjeta« pripremila je kao odgovor na *Deklaraciju* svoj *Predlog rezolucije* koji je, kako se navodi u izvještaju CK SK Srbije, pročitana pod točkom razno na redovitoj skupštini Udruženja pisaca Srbije 19. ožujka. *Predlog*, poslije nazvan *Predlog za razmišljanje*, potpisala su četrdeset i dva pisca. Potpisnici *Predloga* prihvaćaju zahtjeve iz *Deklaracije* u vezi s nazivom jezika te traže da se »ubuduće dosledno i obavezno izbace iz zvanične upotrebe nazivi hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski jezici i da se [...] svuda sprovodi ravnopravnost svih jugoslovenskih jezika i azbuka« (prema: Šipka 2001.: 164). U *Predlogu* se, među ostalim, ustvrđuje: »Afirmacija samostalnosti naziva i razvoja hrvatskog i srpskog jezika zahtevaju da ovo pravo bude ustavnim propisima obezbeđeno. I svim Hrvatima koji žive na teritoriju SR Srbije i svim Srbima koji žive na teritoriji SR Hrvatske« (prema: Šipka 2001.: 164). Zahtjev da se u ustavima dviju republika osigura »svim Hrvatima i Srbima pravo na školovanje na svom jeziku i pismu i po svojim nacionalnim programima« odgovor je na zahtjev iz *Deklaracije* kojim se traži primjena »hrvatskoga književnog jezika u školama, novinstvu, javnom i političkom životu, na radiju i televiziji kad se god radi o hrvatskom stanovništvu«. U komentaru redakcije *Borbe*, koja je cjelovit tekst beogradskih pisaca objavila 2. travnja, *Predlog* je ocijenjen kao šovinistički pandan *Deklaraciji*, što je zapravo bila i službena procjena i osuda komunističkih vlasti. Posebnu ju sjednicu *Deklaraciji* i *Predlogu* posvetio IK CK SK Bosne i Hercegovine, a na njoj je ustvrđeno da je riječ o nacionalističkim i šovinističkim gledanjima i o pokušaju otvorene političke diverzije protiv bratstva i jedinstva, ravnopravnosti i socijalističkog patriotizma naroda Jugoslavije (prema: Šipka 2001.: 165).⁹

O *Deklaraciji* poslanoj Saboru i jugoslavenskoj Skupštini nije se uopće raspravljalo. Predsjedništvo Sabora odlučilo je odbiti zahtjev

komunista, bar kako to prikazuje Tripalo (1967.), smatrala da se »pojave nacionalizma poput Deklaracije« ne mogu rješavati policijskim metodama ni administrativnim mjerama, iako je bilo i onih komunista koji su to tražili.

⁹ Milan Šipka i Josip Baotić u svojim prikazima standardnojezične politike u razdoblju socijalističke Bosne i Hercegovine u objavljanju *Deklaracije* i *Predloga* vide i poticaj za oblikovanje samostalne bosansko-hercegovačke jezične politike (v. Šipka 2005., Baotić 2005.).

Matice hrvatske da se *Deklaracija* razmatra prilikom rasprave o ustavnim promjenama (Duda 2000.: 98). Tajnik jugoslavenske Skupštine u odgovoru Matici hrvatskoj podsjetio je na to da je *Deklaracija* naišla na »spontanu i oštru osudu u SR Hrvatskoj i cijeloj jugoslavenskoj zajednici [...] kao napad na bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije, dragocjenu tekovinu narodnooslobodilačke borbe, socijalističke revolucije i socijalističke izgradnje naše zemlje« te da se prijedlozi u njoj sadržani ne mogu uzeti u razmatranje. Tako je formalnopravno odbijanje razmatranja *Deklaracije* utemeljeno u njezinoj ideološkoj diskvalifikaciji. Pokazat će se ipak da će ustavne promjene, kada je o nazivu jezika riječ, znatnim dijelom udovoljiti zahtjevima sadržanim u *Deklaraciji*, a da će Ustav SR Hrvatske iz 1974. afirmirati upravo naziv jezika sadržan u nazivu *Deklaracije* politički osuđene 1967. godine.

4.

Potkraj 1967. godine iz tiska su izišla u izdanju Matice hrvatske i Matice srpske prva dva sveska *Rječnika hrvatskosrpskoga književnog jezika* (Zagreb–Novi Sad) i *Речника српскохрватскога књижевног језика* (Нови Сад–Загреб), izrada kojega je inicirana od strane Matice srpske u proljeće 1954. godine (Jonke 1956: 6) i potvrđena petim zaključkom Novosadskog dogovora. Uz pravopis, objavljen 1960. godine kao *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom* (Zagreb–Novi Sad) i kao *Правопис српскохрватскога књижевнога језика са правописним речником* (Нови Сад–Загреб), objavljivanje dvaju svezaka rječnika značilo je ostvarenje novosadskih zaključaka kojima je bila predviđena i izrada zajedničke terminologije »za sve oblasti ekonomskog, naučnog i uopšte kulturnog života«. Pokazat će se ipak da će izlazak *Rječnika* prouzročiti maratonski spor (ili mu dati zamaha) između hrvatskih i srpskih lingvista, koji će prerasti u institucionalni sukob dviju kulturnih ustanova ključnih za provođenje Novosadskog dogovora. Sukob će dovesti do toga da Matica hrvatska u promijenjenom političkom kontekstu odustane od daljnjeg rada na rječniku, a to će biti i najava njezina odricanja od Novosadskog dogovora.

Rasprava o rječniku otvorena je minipolemikom Ivana Raosa i Ljudevita Jonkea, jednog od urednika rječnika (v. Raos 1968.a, Jonke 1968.a, Raos 1968.b), nakon koje je slijedio niz osvrti i kritika u kojima su hrvatski kritičari pobrojili mnoge nedostatke, propuste i pogreške (Dalibor Brozović, Jeronim Šetka, Bratoljub Klaić, Karlo Kosor).¹⁰ Matica hrvatska kao nakladnik odredila je potom četvoricu recenzenata (Dalibor Brozović, Stjepan Babić, Tomislav Ladan, Radoslav Katičić) da ocijene rječnik, a njihove su recenzije objavljene u prvom broju novopokrenutog časopisa *Kritika* u jesen 1968. godine. Kritike četvorice recenzenata, objavljene u tematskom bloku naslovljenom *Rječnik hrvatskosrpskog književnog jezika u procijepu etatizama i unitarizma*, pokrenut će lavinu komentara, osvrti i protukritika. Jonke (1968.b) će oštrinu kritika četvorice recenzenata opravdati time da je izazvana unitarističkim postupcima koji ne priznaju postojanje varijanata¹¹, a Mitar Pešikan (1969.: 16), jedan od urednika u beogradsko-novosadskom uređivačkom odboru rječnika, ustvrdit će da »olako, proizvoljno, bez osećanja mere pojedini kritičari upućuju teške etičke, političke i svakakve druge optužbe«. Na protukritike srpskih autora, tj. branitelja rječnika, poput Mitra Pešikana, Mihaila Stevanovića, Svetozara Markovića, Zorana Gluščevića, Đorđa Kostića, odgovorit će četvorica hrvatskih recenzenata ponovno u časopisu *Kritika* (v. Brozović 1969.; *Kritika* br. 5, 1969.), što će biti dostatan povod za novi polemički odgovor (v. Stevanović 1969.).

Polemička sučeljavanja pokazala su da postoje (i dalje) temeljna neslaganja u vezi s naravi književnog jezika, u vezi s priznavanjem varijanata i interpretiranjem njihova statusa. Činjenica jest da rječnik ima niz nedostataka i propusta stručnoga leksikografskoga karaktera, ali su važniji i mnogobrojniji, kako to objašnjava Brozović (1969.: 16), oni koji proizlaze iz shvaćanja odnosa između varijanti standardnog

¹⁰ Velik je dio kritičkih tekstova hrvatskih autora o *Rječniku* sabran i pretisnut u posebnom izdanju časopisa *Kritika* (*Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata*, svezak 1, 1969.).

¹¹ Jonke (1968.b) je također smatrao da su recenzenti »u koječemu pretjerali«, a da se preostale četiri knjige *Rječnika* mogu prirediti tako da se »uklone unitaristička zastrañivanja«.

jezika, koji se odnose na »međuvarijantsku problematiku«. Hrvatski kritičari smatraju da je rječnik rađen s posebnim ciljem da se dokaže kako je »hrvatsko-srpski književni jezik potpuno jedinstven, to jest da među varijantama nema nikakvih razlika ili ako ima da su beznačajne« (Babić 1969.a: 25), odnosno ustvrđuju da je »rječnik žrtva tendencije da se umjetnim načinom, nasilno, idealistički i nenaučno prikrije opstojanje varijanata i da se mehanički djeluje prema njihovu uklanjanju« (Brozović 1969.: 19). Kritičari rječnika ne smatraju, pojašnjava Katičić (1969.: 147), da je dovoljno reći »da talas znači isto što i val, nego treba dodati da je talas u hrvatskoj varijanti pjesnička riječ s jakom stilskom vrijednosti, dok je u srpskoj obična riječ i stručni naziv«. U tumačenju varijanti postoji temeljno neslaganje: jedni u varijantama vide »slobodne konstelacije jezičkih sredstava u normativno priznatim okvirima, koje rezultiraju iz jezičkih navika određene književne sredine – a ne kao zatvorene sisteme, s posebnom normom i verižnim vezivanjem jednih osobitosti za druge« (Pešikan 1969.: 7), dok drugi smatraju da varijante postoje »ne samo kao osobne navike, nego kao jezični izraz čitavih sredina [...] i da se moraju njegovati jer su one jedini oblik književnog jezika koji imamo« (Katičić 1969.: 143).

Spor oko rječnika pokušale su Matica hrvatska i Matica srpska prvo razriješiti na sastancima održanima početkom 1969. godine. Na zagrebačkom sastanku 4. i 5. siječnja bit spora u ime Upravnog odbora Matice hrvatske njezin je predsjednik sažeo u pitanju: »hoćemo li na književni jezik Hrvata i Srba gledati kroz prizmu postojanja varijanata i prava svakog jugoslavenskog naroda na svoj tip književnog jezika, ili ćemo na nj gledati kroz fikciju jedinstvenosti koja nije nikad postojala i koja je nametanjem uvijek kvarila naše međunacionalne odnose, a oslanjala se ili na mitove ili na silu?«. Stav je Matice hrvatske da se »dosadašnji način obrade Rječnika mora osuditi i promijeniti tako da dođe do potpunog priznanja i do vidljivog razlikovanja hrvatske i srpske varijante književnog jezika« (*O načinu daljeg rada na Rječniku i Rečniku*, 1969.: 174).

Poslije zagrebačkog sastanka, nakon kojega je tisak izvijestio o tome da je dogovoreno da »Rječnik prikaže stvarno stanje dviju varijanata« (*Vjesnik*) u atmosferi »razumevanja, drugarske otvorenosti i

konstruktivne saradnje« (*Politika*) (v. Brozović 1969.: 36), uslijedio je 6. veljače beogradski sastanak na kojemu je trebalo stilizirati zaključke sa zagrebačkoga sastanka. Iz priopćenja i prepiske Matice hrvatske i Matice srpske očito je da će u opticaju biti dvije verzije zaključaka, jedna sa zagrebačkoga i druga s beogradskog sastanka, i pritom se neće moći postići dogovor (tijekom 1969. i 1970. godine) o tome koji su zaključci doista usvojeni i obvezujući za obje strane (v. Jonke 1970.; v. Saopštenje 1971.). Sporan je prije svega bio zaključak: »Hrvatskosrpski, odnosno srpskohrvatski književni jezik ima dvije ravnopravne varijante: jednu kakva se upotrebljava u hrvatskoj književnosti, i drugu kakva se upotrebljava u srpskoj književnosti« (Jonke 1969.: 129). Matica srpska ističe da verzija zaključaka Matice hrvatske »mimoilazi Novosadski dogovor i njegove demokratske, neprolazne i uvek aktuelne stavove o jedinstvu jezika, ravnopravnosti azbuka i narečja i pravu građana na slobodan izbor izražajnih sredstava na celoj teritoriji srpskohrvatskoga jezika« i da sve svodi na formulaciju o dvjema ravnopravnim varijantama (Saopštenje 1971.: 2). U polemici oko i povodom rječnika srpski su lingvisti ustrajavali na tome da Novosadski dogovor »nije imao nikakav politički karakter« (Stevanović 1969.: 328), da je »novosadskim sastankom dominirao duh iskrenog bratstva i saradnje« (Ivić 1969.: 120), a hrvatski su lingvisti isticali da je Novosadski dogovor »deklarativno-politički manifest« (Babić 1969.b: 125) nastao »u razdoblju jakih unitarističkih težnja« (Jonke 1969.: 133).

Na godišnjoj skupštini Matice hrvatske u studenom 1970. njezin je dotadašnji predsjednik Iveković izvijestio o potpunoj obustavi rada na *Rječniku* (Ostojić 1981.: 206), a novoizabrani predsjednik Jonke (1971. a: 93) najavio da Matici ne preostaje drugo nego da se orijentira »na vlastite snage [...] koje treba da rješavaju pitanja hrvatskoga narodnog i književnog jezika autonomno«. ¹² U priopćenju iz siječnja 1971. godine Matica hrvatska konstatira da je Novosadski dogovor »u znatnoj mjeri zastario« i da u njemu ne može »gledati pogodno sredstvo za rješavanje naših jezičnih pitanja« (v. Osnovni priručnici hrvatskoga

¹² Matica srpska nastavit će sama daljnji rad na rječniku, a 1976. objavljen je i posljednji svezak (*Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, I-VI, 1967.–1976.).

jezika na temelju hrvatskih vrela 1971.: 74–75). Nakon tri mjeseca Upravni odbor Matice hrvatske odrekao se Novosadskog dogovora, »smatrajući ga bespredmetnim i nevažećim jer ga je i povijesna zbilja već opovrgla, upravo kao i Bečki dogovor prije njega« (v. Izjava Matice hrvatske 1971.).

5.

Jonke u predgovoru svojoj knjizi *Hrvatski književni jezik danas*, pisanom u svibnju 1971. godine, optimistično ustvrđuje da je otkazivanje Novosadskog dogovora važan čin u jezičnoj politici kojim započinje »novo i povoljno doba za razvitak hrvatskoga književnog jezika«, a pritom upozorava da postignuti uspjesi ne bi bili mogući da nije na Desetoj sjednici CK SK Hrvatske »poražen unitarizam i otvoreni putovi za izgradnju istinske narodne kulture« (Jonke 1971. a: 8). Ubrzo po odricanju od Novosadskog dogovora Matica hrvatska, suizdavač *Pravopisa hrvatskosrpskoga književnog jezika*, pokrenula je postupak za izradu novoga pravopisa s osloncem »na vlastite snage« (v. Jonkeov govor na godišnjoj skupštini Matice hrvatske). Matičina je Jezična komisija izabrala Pravopisnu komisiju, a ova pak izabrala autore pravopisa (Stjepan Babić, Božidar Finka i Milan Moguš). Na sjednici 12. svibnja potvrđen je izbor autora te odobrena opća i pojedinačna načela na kojima treba izraditi pravopis (Babić 1971.). Već u rujnu mjesecu pravopis je bio tiskan. Otisnuti arci *Hrvatskoga pravopisa* čekali su na uvez i – na političku odluku.

Već je svojim naslovom *Hrvatski pravopis*, posuđenim od Ivana Broza (*Hrvatski pravopis*, 1892.), i simbolički trebao naznačiti prekid s novosadskom kodifikacijom »srpskohrvatskog odnosno hrvatskosrpskog jezika«. U izradi priručnika autori su se kao osnovicom poslužili 9. izdanjem Boranićeva *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika* iz 1947. godine, vodeći računa i o »suvremenim gledanjima na pravopisnu i jezičnu problematiku« (Babić 1971.). Usporedba pravopisnih pravila u *Hrvatskom pravopisu* i *Pravopisu hrvatskosrpskoga književnog jezika* pokazuje da nema velikih razlika, ali i da su se u pojedinim slučajevima autori odlučili za novosadska rješenja, a ne za ona koja

su bila u Boranićevu pravopisu.¹³ Uspoređujući *Hrvatski pravopis* s novosadskim pravopisom Ljudevit Jonke (1971.a: 142), ujedno jedan od priređivača novosadskoga pravopisa i jedan od recenzenata novoga pravopisa, zaključuje da se razlike mogu sažeti ovako: »Osnovno je u svemu: upotreba ijekavice i hrvatski leksički fond.« Babić (1971.) ustvrđuje u vezi s novosadskim pravopisom da kad se »pravo uzme ni dosadašnji pravopis nije bio tako loš«, a razloge zbog kojih je ipak bio neprihvatljiv vidi u njegovu pravopisnom rječniku, opisuje ga pritom kao minu s usporenim djelovanjem koja je trebala »razoriti hrvatski jezični osjećaj, a time i hrvatski književni jezik«. U svojoj recenziji *Hrvatskog pravopisa* Katičić (1971.: 15) opširno i pohvalno piše upravo o pravopisnom rječniku i u njemu provedenim »stilističkim kvalifikacijama« kojima se određuje koje su riječi stilistički neutralne, a koje imaju »jako stilsko obilježje«. Posebno pritom recenzent naglašava da u pravopisnom rječniku nema isključivosti ni »prema srpskom imenu, srpskoj predaji i vrijednostima«. Katičić preporučuje da se knjiga bez oklijevanja može uvesti u škole i službenu »porabu kao osnovni priručnik kulture hrvatskoga književnoga jezika«, propitujući pritom i to može li *Hrvatski pravopis* kao svoj prihvatiti i srpski narod u Hrvatskoj.

Pravopisni je priručnik, i to ne prvi put i ne posljednji put u hrvatskome društvu, u 1971. godini knjiga bremenita simboličkim značenjem koje potiskuje njezinu funkcionalnu ulogu i posve praktičnu namjenu. U CK SKH prigovaralo se prije svega naslovu pravopisa i njegovu pravopisnom rječniku, a sve do početka prosinca pravopis se nalazio u sivoj zoni između legalnosti i ilegalnosti (Cvetković–Sander 2011.: 240, 242).¹⁴ Nakon razrješenja političke krize, slomom Hrvatskoga proljeća,

¹³ Tako npr. umjesto Broz–Ivekovićeve strukturne ili gramatičke interpunkcije autori *Hrvatskoga pravopisa* preuzimaju tzv. slobodnu interpunkciju zasnovanu na logičko-semantičkom načelu. Takva će interpunkcija u hrvatskoj pravopisnoj praksi postati uobičajena od 1960. godine (i do danas ostati propisana u svim hrvatskim pravopisnim priručnicima). *Hrvatski pravopis* zadržao je također pisanje neću, nećeš.. (različito od Boranićeva pisanja ne ću, ne ćeš..) zbog, kako objašnjava Babić (1971.), »znanstvene opravdanosti«.

¹⁴ Potkraj rujna u Topuskom V. Bakarić (1974.: 362) objašnjava: »da se pokušavalo da se jedna privatna inicijativa nametne kao službena inicijativa za pravopis u školi, da se

pravopis će umjesto u školama, završiti u tvornici papira.¹⁵ Službena će partijska ocjena biti da je »pokušaj« Matice hrvatske i Školske knjige da se »nametne« knjiga *Hrvatski pravopis* »[n]ajkonkretniji oblik agresivne nacionalističke aktivnosti u području jezika i prosvjete i kulture uopće, koji je prerastao do političke diverzije« (v. Izvještaj 1972.: 277). Takva politička diskvalifikacija zapriječila je i mogućnost bilo kakve stručne rasprave o samu sadržaju *Hrvatskoga pravopisa*.¹⁶

6.

Protivnici jezične politike zasnovane na Novosadskom dogovoru nakon sloma Hrvatskoga proljeća bili su ideološki diskvalificirani, no više nije bilo realno (ili se više nije mogao stvoriti dovoljno snažan politički pritisak) da ih se obveže na provođenje novosadskih zaključaka. Rad na jedinstvenom književnom jeziku – onako kako je osmišljen Novosadskim dogovorom – definitivno je propao. Nije više bilo moguće da hrvatski i srpski jezikoslovci zajednički rade na »jedinstvenom književnom jeziku«, koji će jedni nazivati hrvatskosrpski, a drugi srpskohrvatski, tj. da izrađuju normativne priručnike, na latinici i ijekavici, odnosno na ćirilici i ekavici, namijenjene četirima republikama (Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori).¹⁷ Hrvatski jezikoslovci uspjeli su ne raditi ono što nisu htjeli – sudjelovati u normiranju »zajedničkoga književnoga jezika« okviri kojega su određeni Novosadskim dogovorom,

sada o tome diskutira«, a početkom listopada IK CK SKH konstatira da *Hrvatski pravopis* »već odštampan u 40.000 primjeraka, zbog svoje netolerantnosti ne može izdržati osnovne političke kriterije« (Ostojić 1981.: 269).

¹⁵ Tiskani arci završili su u tvornici papira, a uvezano je oko 600 primjeraka s oznakom »samo za internu upotrebu«, i to bez predgovora, uvoda, kratica i kazala. Prema jednom uvezanom primjerku u Londonu su objavljena dva izdanja, 1972. i 1974. godine. U Hrvatskoj je pravopis objavljen tek 1990. u pretisku (v. Pranjković 2006.: 42).

¹⁶ Tako je i dvobroj časopisa *Jezik*, god. XIX, 1971/72., koji je donio recenzije *Hrvatskoga pravopisa*, povučen iz prodaje, pa zatim objavljen novi dvobroj bez priloga o pravopisu (v. Pranjković 2006.: 42)

¹⁷ Zadnje (osmo) školsko izdanje *Pravopisa hrvatskosrpskog jezika* izišlo je 1970. godine, a *Pravopis srpskohrvatskog jezika*, ekavska i ćirilica inačica školskog izdanja, nastavit će se na srpskoj strani pretiskavati (fototipska izdanja), kao da se ništa nije dogodilo, sve do 1990. godine. Za školske potrebe u Bosni i Hercegovini već je 1972. godine tiskan *Pravopisni priručnik srpskohrvatskog-hrvatskosrpskog jezika*.

a na primjeru pravopisa pokazalo se da 1971. nisu uspjeli u onome što su htjeli – izboriti pravo (politički verificirano) da autonomno odlučuju o temeljnim standardnojezičnim pitanjima.

U prilog tezi hrvatskih povjesničara da su se Ustavom iz 1974. u mnogim pitanjima ostvarile težnje Hrvatskoga proljeća (usp. Bilandžić 1999., Radelić 2006., Goldstein 2008.) svakako bi trebalo ubrojiti ustavnu odredbu o nazivu jezika koja je poništila učinke Novosadskog dogovora. Jezične odredbe u republičkim ustavima i saveznom ustavu iz 1963. sadrže naziv jezika koji je zapisan i u novosadskim zaključcima. Tako se jezik u Ustavu SR Hrvatske iz 1963. godine ne naziva hrvatski ili srpski, kao u Ustavu NR Hrvatske iz 1947. godine, nego hrvatskosrpski, a u Ustavu SFRJ kao jezici naroda navode se i »srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski«, premda je u prednacrtu Ustava bila formulacija »srpski odnosno hrvatski« (v. Jonke 1971.b: 294–296). Šezdesetih godina naziv *hrvatskosrpski* u znatnoj je mjeri iz javne upotrebe potisnuo nazive *hrvatski jezik*, *hrvatski književni jezik*, pa čak i naziv *hrvatski ili srpski*.¹⁸ *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, kojom se vraćamo na početak četverogodišnjeg razdoblja, traži da se promijeni ustavna odredba o »srpskohrvatskom odnosno hrvatskosrpskom jeziku« te da se posebni književni jezici posebno i nazivaju *srpski*, *hrvatski*, ali njezin zahtjev nakon političke diskvalifikacije nije se ni razmatrao u okviru rasprava o ustavnim promjenama koje otpočinju 1967. godine. Ali već jezične odredbe u nacrtu amandmana Ustavu SR Hrvatske iz kolovoza 1971. ne sadrže naziv hrvatskosrpski, nego se u njima jezik/ jezici naziva/nazivaju: »na hrvatskom, odnosno srpskom jeziku (Srba u Hrvatskoj)«, »na hrvatskom jeziku«, »na hrvatskom, odnosno srpskom jeziku« (v. Brozović 1971.). U ožujku 1972. usvojeni su amandmani na Ustav SR Hrvatske, među njima i V. amandman, koji određuje da je u javnoj upotrebi »hrvatski književni jezik standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski jezik«, poslije ugrađen u Ustav SRH iz 1974. godine. U jezičnim odredbama Ustava SFRJ iz 1974. godine izbjegnuti su pak nazivi jezika (koriste se

¹⁸ Tako će čak i *Jezičnik*, pokrenut 1952. godine kao časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, u razdoblju od listopada 1961. do travnja 1969. biti časopis za kulturu hrvatskosrpskoga književnog jezika.

formulacije poput »jezici naroda«, »jezici narodnosti« te se (ne)jasno određuje da se u oružanim snagama SFRJ može upotrebljavati jedan od jezika naroda Jugoslavije, a u njezinim dijelovima jezici naroda i narodnosti.¹⁹

Novе su ustavne jezične odredbe, koje su afirmirale naziv hrvatski književni jezik, među hrvatskim jezikoslovcima dočekane s odobravanjem, njihovo je donošenje tumačeno kao stvaranje osnovnih uvjeta koji omogućuju da se hrvatski književni jezik »razvija u skladu sa svojom prirodom i sa svojim bogatim naslijeđem« (v. Napomena uredništva 1971.–1972.: 49).²⁰ U sedamdesetim i osamdesetim godinama hrvatski jezikoslovci artikulirali su posebnost hrvatskoga književnog jezika spram »cjeline standardne novoštokavštine« te objavili nekoliko temeljnih jezičnih priručnika potvrđujući svoju autonomnu poziciju u izgrađivanju jezičnoga standarda. Takav razvitak događaja nije mogao spriječiti pokušaj obnove/konstituiranja jedne jezične politike četiriju središnjih jugoslavenskih republika – rezultati koje bi bili (novi) zajednički pravopis, nastavak rada na *Rječniku hrvatskosrpskoga književnog jezika*, gramatika itd. – kojemu će sredinom 1980-ih godina glavni poticaj davati Predsjedništvo CK SKH. Jezik će i u razdoblju nakon 1971. godine, a tako i nakon 1991. godine, i dalje biti važan vid nacionalnog samopotvrđivanja.

Literatura

- S. Babić (1969.a), »O rječniku Matice hrvatske«. U: *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata*. Posebno izdanje časopisa *Kritika*, sv. 1, 25–40.
- S. Babić, (1969.b), *O rječnicima, kritikama i protukritikama*. *Kritika*, br. 5, str. 122–139.
- S. Babić (1971.), *Hrvatski pravopis. Jak hrvatski jezični osjećaj*. *Hrvatski tjednik*, 18. 06. 1971., str. 10.

¹⁹ Prema Ustavu iz 1963. godine u JNA se zapovijedanje, vojna obuka i administracija vrše na »srpskohrvatskom jeziku«.

²⁰ Babić (2009.) u povodu 40 godina *Deklaracije* piše da je ustavna jezična odredba, »bakarićevska formulacija«, uvelike olakšala borbu za naziv i sadržaj hrvatskoga književnog jezika. Inicijativa Predsjedništva CK SKH da se ta ustavna odredba izmijeni, obrazlagana potrebom da se preciznije odredi naziv jezika i onemogućće nacionalistička tumačenja (Šušar 1988.: 181), prouzročit će dugotrajne polemike i privući najviše pozornosti stručne i šire javnosti u javnoj raspravi o predloženim amandmanima na Ustav SRH tijekom 1980-ih.

- S. Babić (2009.), *O Deklaraciji – činjenice i pretpostavke*. Kolo, br. 1–2, str. 102–111.
- V. Bakarić (1974.), *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*. Zagreb: Informator.
- J. Baotić (2005.), »Književnojezička politika 1970–1990: Borba za zajedništvo i ravnopravnost«. U: S. Mønnesland (ur.), *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, Oslo: Institut za jezik u Sarajevu, Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, str. 435–477.
- D. Bilandžić (1999.), *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
- M. Brandt (1996.), *Život sa suvremenicima. Političke uspomene i svjetonazor*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- D. Brozović (1965.), *O problemima varijanata*. Jezik, br. 2, str. 33–46.
- D. Brozović (1969.), *Rječnik jezika ili jezik rječnika? Varijacije na temu varijanata*. Posebno izdanje časopisa *Kritika*, sv. 2.
- D. Brozović (1971.), *O jezičnim odredbama u nacrtu hrvatskog Ustava*. *Hrvatski tjednik*, 17. 09. 1971., str. 15.
- D. Brozović (1997. [1991.]), »Dokument koji je ušao u povijest. U: Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika«. *Građa za povijest Deklaracije*. Pripremila Jelena Hekman. Zagreb: Matica hrvatska, 1997., str. 95–99.
- K. Cvetković-Sander (2011.), *Sprachpolitik und nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1945–1991)*. Serbokroatisch, Albanisch, Makedonisch und Slowenisch. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- A. Čuvalo (1990.), *The Croatian National Movement 1966–1972*. New York: Columbia University Press.
- Deklaracija 1997. = *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*. *Građa za povijest Deklaracije*. Pripremila Jelena Hekman. Zagreb: Matica hrvatska, 1997.
- I. Duda (2000.), *Deklaracijom do jezika. Pogled na kulturno–jezičnu sliku povijesti druge polovice 20. stoljeća*. Kolo, br. 3, str. 85–104.
- I. Goldstein (2008.), *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb: EPH – Liber.
- M. Hraste (1965.), *Problem norme u književnom jeziku*. Jezik, br. 1, str. 15–20.
- M. Hraste (1966.), *O trećoj varijanti hrvatskosrpskog književnog jezika*. Jezik, br. 4, str. 106–113.
- M. Ivić (1965.), *Problem norme u književnom jeziku (Referat na Petom kongresu jugoslavenskih slavista u Sarajevu)*. Jezik, br. 1, str. 1–8.
- P. Ivić (1969.), *Za ravnopravnost, a protiv cepanja jezika*. Jezik, br. 4, str. 118–125.
- Izjava Matice hrvatske 1971 = *Izjava Matice hrvatske*. Jezik, 1971., br. 5, str. 138.
- Izjava o jedinstvu i varijantama hrvatskosrpskoga književnog jezika* [Znanstvenog kolektiva Instituta za jezik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Zagreb]. Jezik, 1966., br. 5, str. 131–133.
- Izvjestaj 1972. = *Izvjestaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove* (Izvjestaj je usvojen na 28. sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 8. svibnja 1972. godine). Zagreb: Informativna služba CK SKH.

- B. Jandrić (2006.), *Kontroverze iz suvremene hrvatske povijesti. Osobe i događaji koji su obilježili hrvatsku povijest nakon Drugoga svjetskog rata*. Zagreb: Srednja Europa.
- Lj. Jonke (1956.), *Rječnik suvremenoga književnog jezika*. *Jezičnik*, br. 1, str. 4–9.
- Lj. Jonke (1961.), *Otkuda dvije varijante*. *Telegram*, 17. 11. 1961., str. 2.
- Lj. Jonke (1965.a), *Problem norme u hrvatskosrpskom književnom jeziku*. *Jezičnik*, br. 1, str. 8–15.
- Lj. Jonke (1965.b), *Peti kongres jugoslavenskih slavista u Sarajevu (Neki nespo- razumi o osnovnim pitanjima)*. *Jezičnik*, br. 1, str. 30–32.
- Lj. Jonke (1965.c), *Za ravnopravnost i toleranciju u jezičnim pitanjima*. *Stvaranje*, br. 11–12, str. 1184–1190.
- Lj. Jonke (1965.d), *Nekoliko riječi objašnjenja (Ipak nema ništa bez borbe mišljenja)*. *Telegram*, 24. 12. 1965., str. 12.
- Lj. Jonke (1966.), *U čemu je bit spora. U povodu članka Đorđa S. Rašovića »Ne- potrební alarmi i pozivanje na ustavna načela«*. *Telegram*, 1. 4. 1966., str. 2.
- Lj. Jonke (1968.a), *Nije dobro bupnuti, treba promisliti*. *Telegram*, 23. 02. 1968., str. 2.
- Lj. Jonke (1968.b), *Naš jezik danas*. *Vjesnik*, 3. 12. 1968., str. 8.
- Lj. Jonke (1969.), *Osnovni pojmovi o jeziku Hrvata i Srba*. *Jezičnik*, br. 5, str. 129–134.
- Lj. Jonke (1970.), *Križa oko Rječnika književnog jezika*. *Jezičnik*, br. 4, str. 105–108.
- Lj. Jonke (1971.a), *Hrvatski književni jezik danas*. Zagreb: Školska knjiga.
- Lj. Jonke (1971.b), *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*. Zagreb: Matica hr- vatska.
- R. Katičić (1966.), *Tko se s kim slaže*. *Telegram*, 1. 4. 1966., str. 2.
- R. Katičić (1969.), *Riječ-dvije kritičarima moje kritike u »Kritici«*. *Kritika*, br. 5, str. 140–147.
- R. Katičić (1971.), *Razlozi novom pravopisu*. *Hrvatski tjednik*, 3. 12. 1971, str. 14–15.
- J. Lisac (2009.), *Deklaracija i njeni sastavljači: Tko je bio sedmi?*. *Kolo*, br. 1–2, str. 118–121.
- Napomena 1971–1972 = *Napomena uredništva*. *Jezičnik*, br. 2–3, str. 48–49.
- »O načinu daljeg rada na Rječniku i Rečniku« (1969). U: *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata*. Posebno izdanje časopisa *Kritika*, sv. 1, 172–174.
- Osnovni priručnici hrvatskoga jezika na temelju hrvatskih vrela 1971. = *Osnovni priručnici hrvatskoga jezika na temelju hrvatskih vrela*. *Izjava Matice hrvatske u povodu saopćenja Matice srpske*. *Jezičnik*, 1971., br. 3, str. 72–74.
- S. Ostojić (1981.), *Javni dnevnik. Zagrebački kulturni i društveni horizonti 1952.–1980*. Zagreb: Globus.
- J. Pavičić (1997. [1992.]), *Drugi narodni preporod*. U: *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*. *Građa za povijest Deklaracije*. Pripremila Jelena Hekman. Zagreb: Matica hrvatska, 1997., str. 145–150.
- M. Pešikan (1969.), *U kakvom je procepu Rečnik dviju Matice*. *Delo*, br. 1, str. 1–39.

- I. Pranjković (2006.), »Hrvatski jezik od godine 1945. do 2000.«. U: M. Samardžija, I. Pranjković (ur.), *Hrvatski jezik u 20. stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska, str. 29–58.
- Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom* (1960.) Izradila Pravopisna komisija. Stilizaciju teksta dali Ljudevit Jonke i Mihailo Stevanović. Zagreb–Novi Sad: Matica hrvatska–Matica srpska.
- Z. Radelić (2006.), *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga.
- S. P. Ramet (2009.), *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.–2005*. Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga.
- I. Raos (1968.a), *Bupni me, dragi, da čujem »bup«*. *Telegram*, 16. 2. 1968., str. 2, 11.
- I. Raos (1968.b), *Nisam bupnuo već promislio*. *Telegram*, 1. 3. 1968., str. 2.
- Đ. S. Rašović (1966.), *Nepotrebni alarmi i pozivanje na ustavna načela*. *Telegram*, 25. 03. 1966., str. 2, 7.
- Rezolucija Zagrebačkog lingvističkog kruga* [Hrvatskog filološkog društva]. *Jezik*, 1966., br. 5, str. 130–132.
- D. Rusinow (1977.), *The Yugoslav Experiment: 1948–1974*. London: C. Hurst & Company for the Royal Institute of International Affairs.
- M. Samardžija (1990.), *Ljudevit Jonke*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti. Saopštenje 1971. = *Saopštenje Matice srpske o pitanjima oko izrade Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika*. Letopis Matice srpske, knj. 407, sv. 1, str. 1–13.
- L. Steindorff (2006.), *Povijest Hrvatske. Od srednjeg vijeka do danas*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk –Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- M. [Mihailo] Stevanović (1969), *O ponovnim kritikama rečnika MS i MH (u »Kritici«) i povodom njih*. Letopis Matice srpske, knj. 404, sv. 2–3, str. 314–329.
- M. Šipka (2001.), *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000). Dokumenti*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu.
- M. Šipka (2005.), »Standardni jezik i jezička politika u Bosni i Hercegovini 1918–1970«. U: S. Mønnesland (ur.), *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo–Oslo: Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, str. 407–434.
- S. Šuvar (1988.), *Socijalizam i nacije*. Drugi svezak. Zagreb: Globus.
- M. Tripalo (1967.), *Hrvatski narod u jugoslavenskoj socijalističkoj zajednici. Naše teme*, br. 11, str. 2060–2076.
- M. Tripalo (1989.), *Hrvatsko proljeće*. Zagreb: Globus.
- S. Wright (2010.), *Jezična politika i jezično planiranje. Od nacionalizma do globalizacije*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Zaključci plenuma Društva književnika Hrvatske o problemima suvremenog jezika hrvatske književnosti, znanosti, školstva i sredstava masovne komunikacije*. *Jezik*, 1966., br. 5, str. 129–130.

Suzana Coha

PISANJE / ČITANJE HRVATSKOG PROLJEĆA – IZMEĐU MITA I TRAUME

1. Nacionalno pamćenje: mitovi o trijumfima i kolektivne traume

Kao što je poznato, suvremenim se proučavanjima kolektivnih i, u okviru njih, nacionalnih identiteta, osobito inspirativnom, među ostalima, pokazala i teorija kolektivnoga pamćenja francuskoga filozofa i sociologa Mauricea Halbwachsa (1877.–1945.), sukladno kojoj pamćenje nije određeno ni ograničeno individualnim svijestima, već se oblikuje, čuva, prenosi i transformira u različitim društvenim skupinama.¹ Prema tumačenju Rona Eyermana, po klasičnome Halbwachsovu pristupu, koji podrazumijeva postojanje kolektivne svijesti kako ju je poimao Émile Durkheim (1858.–1917.), »pamćenje je uvijek grupno«: individualno je derivat neke kolektivne zajednice, a društvene se skupine konsolidiraju i postaju svjesne sebe kontinuiranom refleksijom i (re)kreacijom specifičnoga kolektivnog pamćenja.²

¹ O Halbwachsovu konceptu kolektivnoga pamćenja, kao i o kasnijim znanstvenim promišljanjima toga fenomena, usp., npr., u: Paul Connerton: *Kako se društva sjećaju*, prev. Z. Židovec, Izdanja Antibarbarus (Biblioteka Electa), Zagreb, 2004. ili Maja Brkljačić; Sandra Prlenda (prir.): *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.

² Usp. Ron Eyerman: »Cultural Trauma. Slavery and the Formation of African American Identity«, u: Jeffrey C. Alexander; Ron Eyerman; Bernhard Giesen; Neil J. Smelser; Piotr Sztompka: *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2004., str. 60-111, osobito str. 65. Svi prijevodi citata, osim kada je navedeno drugačije, su moji. S. C.

Za analizu uloge kolektivnoga pamćenja u procesima (re)kreiranja nacionalnoga identiteta važna je pretpostavka što ju je u uvodu svoje studije o problemu Holokausta u identifikaciji njemačke nacije naglasio Bernhard Giesen, a po kojoj nijedna »konstrukcija kolektivnoga identiteta ne može u potpunosti bez pamćenja«: »Pamćenje podržava ili čak kreira pretpostavke stabilnosti, nepromjenjivosti i kontinuiteta u opreci prema stalnoj promjeni pojavnoga svijeta« i stoga »uspostavlja horizont, okvir, prostor mogućih prošlosti.«³ Taj se prostor, nalazi Giesen, konstituira referencama na prošle »traume« ili »trijumfe«: »Ne postoji način da se zamisli zemlja iza graničnoga vidokruga trijumfa i traume«.⁴ Giesenovim riječima, »[k]onstitutivna uputnica na trijumf ili traumu može biti izgovorena ili prešućena«, no »ona je uvijek tamo, omogućujući nam da reprezentiramo i prezentiramo prošlost kao svoju povijest.«⁵ Pozivajući se na Rolanda Barthesa (*Mythen des Alltags*, 1996.), Giesen nalazi kako traume i trijumfi oblikuju *mythomoteure* (franc. složenica od riječi »mit« i »motor«) nacionalnoga identiteta, predstavljajući »liminalna iskustva i krajnje horizonte samokonstituiranja kolektivnoga subjekta« – »poput rođenja i smrti koji pružaju krajnji obzor egzistencijalnoga iskustva individualne osobe.«⁶

³ Usp. Bernhard Giesen: »The Trauma of Perpetrators. The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity«, u: Alexander, Eyerman, Giesen, Smelser i Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, str. 112-154, osobito str. 112.

⁴ Usp. *Isto*.

⁵ Usp. *Isto*.

⁶ Usp. *Isto*. Barthes je u *Mitologijama* (1957.) pojam mita povezo s pojmom ideologije, pri čemu je pokazao mitsko mišljenje inherentno svakodnevnici zapadnoga čovjeka, proizašlo iz naturalizacije stanovitih veza među znakovima. Za Barthesa je tako mit »ideologijski mehanizam automatizacije razumijevanja, neprimjetni proizvođač samorazumljivosti diskurzâ (fotografije, reklame, filma, sporta, hrane) koji nas okružuju.« Pregledno o Barthesovoj interpretaciji fenomena mita usp.: Vladimir Biti: *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997., str. 227-230, cit. str. 228. Inače, pojam *mythomoteur* u značenju »'mitsko-simboličkoga kompleksa' koji se sastoji od distinktivnog skupa mitova, uspomena i simbola« u svojim razmatranjima procesa (pred)nacionalne identifikacije upotrebljavaju teoretičari etnosimboliističke orijentacije John A. Armstrong (*Nations before Nationalism*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982.) i Anthony D. Smith (*The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishers, Oxford, Malden, Massachusetts, 1999.). O tome usp. Zrinka Blažević: *Ilirizam prije ilirizma*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 2008., str. 35.

U daljnjoj Giesenovoj eksplikaciji trijumfi se izjednačuju s trenucima »uzbuđenja« (*effervescence*) po Durkheimu, »karizme« (*Charisma*) i »čarolije« (*Verzauberung*) po Maxu Weberu te nezaboravnih »događaja« ili »doživljaja« (*Erlebnis*) po Wilhelmu Diltheyju. Dok se oni događaju, o krajnjim je intenzitetima trijumfa nemoguće komunicirati te ih postajemo potpuno svjesni i možemo govoriti o njima samo retrospektivno. Pritom su posrijedi događaji kojih se, posredstvom ritualnih proslava i mitskih priča, mogu »sjetiti« svi članovi zajednice, neovisno o tome jesu li sudjelovali u njima. Takvi mitovi »reprezentiraju jedinstvene utemeljujuće trenutke pomoću poznatih obrazaca i prevode neizrecivo iskustvo u priču koja se može pripočavati«. ⁷

Objašnjavajući pojam kulturne traume, Giesen uvažava freudovsku psihoanalitičku tradiciju ⁸, pa ga, referirajući na Cathy Caruth (*Trauma: Explorations in Memory*, 1995.), određuje kao pamćenje »trenutka nasilne intruzije ili promjene koji svijest nije mogla percipirati ili zahvatiti u njegovoj potpunoj važnosti kada se dogodio«. ⁹ U usporedbi s mitom o trijumfu, posljedice su traumatskoga iskustva naizgled drugačije jer, za razliku od trijumfalne priče koja djeluje evidentno integrativno,

⁷ Usp. Giesen, »The Trauma of Perpetrators. The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity«, str. 113.

⁸ U počecima njegove uporabe pojam je traume (grč. *traūma* – rana, ozljeda) bio poznat u kirurgiji, i to u smislu nasilne ozljede koja je uslijed djelovanja nekoga izvanjskog uzroka narušila fizički integritet. U kasnom se 19. stoljeću trauma povezivala sa šokom i psihičkim slomom, da bi rodonačelnici psihoanalize Sigmund Freud i Josef Breuer (»On the psychical mechanism of hysterical phenomena: Preliminary communication«, 1893.) u razmatranju poticaja »psihičke traume« fokus premjestili sa stvarnih ili fizičkih događaja na njihove mentalne reprezentacije, doživljene kao »interno 'strano tijelo'«. Načelno, psihoanaliza traumu definira kao »događaj takvoga nasilja i nenadanosti da on uzrokuje dotok pobuđivanja dovoljno jakog da svlada inače učinkovite obrambene mehanizme« subjekta, osupnjujući ga i dezorganizirajući njegovu psihičku ekonomiju. Usp. Françoise Brette: »Trauma«, u: *International Dictionary of Psychoanalysis. Dictionnaire International de La Psychoanalyse*. Volume 3, gl. ur.: Alain de Mijolla, Thomson Gale, Detroit, New York, San Francisco, San Diego, New Haven, Conn., Waterville, Maine, London, Munich, 2005., str. 1800-1802, posebno str. 1800-1801. O psihoanalitičkome pojmu traume usp. i: J. Laplanche i J.-B. Pontalis: *Rječnik psihoanalize*, prev. R. Zdjelar i B. Buden, August Cesarec, Naprijed, Zagreb, 1992., str. 474-479.

⁹ Usp. Giesen, »The Trauma of Perpetrators. The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity«, str. 113.

ono predstavlja »pukotinu u mreži značenja, prekid reda i kontinuiteta – mračnu i nezamislivu granicu koja osigurava okvir za konstrukciju smislenih povijesti, ali nema značenje po sebi«. ¹⁰ Djelujući naizgled suprotno mitu o trijumfu, traumatsko se pamćenje ipak može usporediti s njime po svojim kohezivnim učincima: ono seže unatrag do čina nasilja koji razara, ali i obnavlja društvenu povezanost. ¹¹

Poput trijumfa, i trauma se, prema Giesenu, zamišlja, prepričava i vizualizira mitovima, slikama i figurama. Razlika je u tome što je pobjedonosna i suverena subjektivnost kao nositelj trijumfa utjelovljena u liku junaka koji, kršeći pravila, utemeljuje novi poredak, dok je traumatsko pamćenje prošlosti ustvari pamćenje žrtava koje se tretiraju kao »objekti, kao tipski slučajevi bez lica, imena, mjesta«. ¹² Upućujući na Neila J. Smelsera (*The Social Edges of Psychoanalysis*, 1998.), Giesen poentira kako nijedan kolektivni identitet nije ni isključivo pobjednički, ni isključivo traumatski, ni zasnovan samo na zamišljenoj homogenosti onih koji mu pripadaju, ni samo na isključivanju drugosti onih koji mu ne pripadaju, ni potaknut samo Erosom ni samo Thanatosom – uvijek je posrijedi oboje, međutim u različitim omjerima i relacijama, zavisno od slučaja do slučaja. ¹³ Osim pobjedničkih likova utemeljiteljskih junaka i traumatičnih objekata-žrtava, u konstruiranju kolektivnih povijesti specifičnu ulogu imaju i tragični heroji koji su branili vlastitu suverenost, ali su bili svladani nepovoljnim okolnostima te počinitelji zločina. ¹⁴

Prenoseći psihoanalitičku kategoriju individualne traume u okvire koncepta kolektivnoga pamćenja, teoretičari kulturne traume registriraju i interpretiraju mehanizme njezina potiskivanja, nesvjesnoga opsesivnog ponavljanja i prorađivanja (*working through*). ¹⁵ Osim

¹⁰ Usp. *Isto*.

¹¹ Usp. *Isto*.

¹² Usp. *Isto*, str. 114.

¹³ Usp. *Isto*.

¹⁴ Usp. *Isto*.

¹⁵ Usp. npr. *Isto*, str. 113. Pregledno o navedenim pojmovima usp. u: *International Dictionary of Psychoanalysis. Dictionnaire International de La Psychoanalyse* i Laplanche; Pontalis, *Rječnik psihoanalize*. O odnosu između psihičke i kulturne traume usp. i: Neil J. Smelser: »Psychological Trauma and Cultural Trauma«, u: Alexander; Eyerman; Giesen; Smelser; Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, str. 31-59.

psihoanalitičke, oni, međutim, razlikuju i tzv. prosvjetiteljsku vizuru, po kojoj su odgovori na traumu vođeni racionalnim naporima za uklanjanjem njezinih uzroka i nastojanjima progresivnoga rješavanja problema.¹⁶ Priznajući psihoanalitičkome pristupu »kompleksnije« razumijevanje (ne)mogućnosti svjesnoga i racionalnog odgovaranja na traumu, a prosvjetiteljskome premještanje fokusa s individualnih na kolektivna traumatska iskustva¹⁷, teorija je kulturne traume ipak kritična spram zajedničke im »naturalističke zablude«, naglašavajući kako događaji u sebi i po sebi nisu inherentno traumatični, već da je kulturna trauma »društveno posredovana atribucija«. ¹⁸ Za razliku od prosvjetiteljskih i psihoanalitičkih shvaćanja, teorija kulturne traume naglašava »kulturne radije nego jednostavno društveno strukturirane ili individualne elemente traume« te upućuje na »interpretativnu mrežu kroz koju se sve 'činjenice' o traumi posreduju, emocionalno, kognitivno i moralno«: »Ta mreža ima nadindividualni, kulturni status; ona je simbolički strukturirana i sociološki determinirana.«¹⁹ Prema tome, događaji bi bili »jedna stvar«, a njihove reprezentacije nešto »sasvim drugo«, dok je kulturna trauma povezana s »akutnom nelagodnom koja je ušla u kolektivnu svijest o vlastitome identitetu«. ²⁰ Ona stupa na snagu kada sudionici kolektiva »odluče' reprezentirati društvenu patnju kao fundamentalnu prijetnju vlastitome osjećaju toga tko su, odakle dolaze i kamo žele ići.«²¹

Kada je riječ o Hrvatskome proljeću, teorijska konceptualizacija kulturne traume može ne samo reaktualizirati, već i retroaktivno poduprijeti naizgled samorazumljive konstatacije Slavka Goldsteina iznesene u »Predgovoru« knjige Vlade Gotovca *Moj slučaj* (1989),

¹⁶ Usp. Jeffrey C. Alexander: »Toward a Theory of Cultural Trauma«, u: isti; Eyerman; Giesen; Smelser; Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, str. 1-30, osobito str. 3.

¹⁷ Usp. *Isto*, str. 4-5.

¹⁸ Usp. *Isto*, str. 8.

¹⁹ Usp. Jeffrey C. Alexander: »On the Social Construction of Moral Universals. The 'Holocaust' from War Crime to Trauma Drama«, u: isti; Eyerman; Giesen; Smelser; Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, str. 196-263, osobito str. 201.

²⁰ Usp. Alexander, »Toward a Theory of Cultural Trauma«, str. 10.

²¹ Usp. *Isto*.

po kojima je 1971. »traumatsko [...] opterećenje za hrvatsku politiku i za javni život u Hrvatskoj«, dok istovremeno o njoj »u hrvatskom narodu živi i s vremenom se rasprostranjuje mit«. ²² Jedna od sfera najplodnijega (re)produciranja Hrvatskoga proljeća kao nacionalnoga mita i kao nacionalne traume zasigurno je hrvatska književnost, i to kako domena njezine produkcije (pisanja) tako i recepcije (čitanja). Vezano uz rečeno, nakon što je Hrvatsko proljeće prestalo biti (proskribiranom) javnom tajnom hrvatske kulture i politike, hrvatske su se književne povijesti uključile u proces službene rehabilitacije toga razdoblja nacionalne prošlosti. Ukazujući na involviranost pojedinih protagonista književnoga života u proljećarska zbivanja i čitajući artefakte u kojima prepoznaju generatore ili odjeke proljećarskih ideja, i reprezentativna su se hrvatska književnohistoriografska djela nakon raspada Jugoslavije uključila u pisanje o Proljeću, i to kao o mitu koji bi, prema tipologiji historiografskih zapleta (*emplotment*) Haydena Whitea, predstavljao (privremenu) tragičnu sekvencu u romansi o razvoju hrvatske književnosti. ²³ Ipak, i u teleološki koncipiranim

²² Usp. Slavko Goldstein: »Predgovor«, u: Vlado Gotovac: *Moj slučaj*, Cankarjeva založba, Ljubljana, Zagreb, 1989., str. VII–[XXX], cit. str. XVII.

²³ Prema utjecajnoj Whiteovoj teoriji historiografski su tekstovi bitno određeni svojom verbalnom artikulacijom i narativnom strukturom, zbog čega se načelno ne razlikuju od bilo kojih drugih, pa ni od književnih i(li) fikcionalnih, pripovjednih tekstova. Oslanjajući se na *Anatomiju kritike* Northropa Fryea, White u historiografskim tekstovima prepoznaje oblike romanse, tragedije, komedije i satire. Pritom romansu definira kao »dramu samoidentifikacije simboliziranu junakovim nadilaženjem iskustvenoga svijeta, njegovom pobjedom nad njime i njegovim konačnim oslobođenjem od njega«, ili kao vrstu drame povezane s »legendom o Gralu ili s pričom o Kristovu uskrsnuću«: »To je drama o pobjedi dobra nad zlom, vrline nad manom, svjetla nad tamom i o konačnom prevladavanju čovjeka nad svijetom u koji je bio zatočen Padom.« Dijametralno je suprotna toj romantičkoj drami iskupljenja satira, koja je zapravo »drama silovitog razdvajanja, drama kojom dominira shvaćanje da je čovjek naposljetku zarobljenik svijeta prije nego njegov gospodar i spoznaja da su, u završnoj analizi, ljudska svijest i volja uvijek nedostatne za zadatak konačnoga svladavanja mračne sile smrti, koja je čovjekov stalan neprijatelj«. Komedija, pak, kao i tragedija, sugerira »mogućnost barem djelomičnoga oslobođenja od stanja Pada i privremenoga oslobođenja od podijeljenoga stanja u kojemu se čovjek nalazi u ovome svijetu«. Samo što su te »privremene pobjede« prikazane različito. Whiteovim riječima, »[p]omirenja koja se pojavljuju na kraju komedije su pomirenja čovjeka sa čovjekom, ljudi s njihovim svijetom i s njihovim društvom«: prikazuje se pročišćavanje, urazumljivanje i ozdravljanje svijeta u kojemu su neki elementi naizgled nepromjenljivo suprotstavljeni, da bi se oni, nakon duljega

historiografskim pričama kojima se tragedija Hrvatskoga proljeća predstavlja kao jedna od etapa na trijumfalnome putu hrvatskoga naroda (i njegove književnosti) mogu se, među ostalim, kao što će se u narednome poglavlju nastojati ilustrirati, evidentirati i traumatski simptomi, koji, premda funkcionalni u artikulaciji nacionalnoga identiteta, upozoravaju na mjesta njegovih puknuća, prijeloma, heterogenosti i diskontinuiteta.

2. Hrvatsko proljeće kao (mitska i traumatična) epizoda hrvatskih književnih povijesti

Sudeći prema uvodnoj rečenici predgovora kojim je Slobodan Prosperov Novak otvorio svoju *Povijest hrvatske književnosti* (2003.), konstatiravši kako je *ispričao* »priču o književnosti«²⁴, ta je knjiga svjesna ključnih osobitosti što ih je historiografiji, kao narativnoj praksi *par excellence*, pripisao White. I ne samo to, Novakova se *Povijest* dalje u spomenutom predgovoru reprezentira kao namjerno inzistiranje na svim onim slabim, ideološkim upisivanjima otvorenim mjestima, inherentnima tradicionalnoj književnoj historiografiji kao praksi reprezentiranja kontinuiranoga razvoja nekoga nadosobnog identiteta (žanra, duha vremena, karaktera ili duha rase, prostora, naroda ili nacije) koji se odražava u književnosti, na što je uputio David Perkins.²⁵ U tome smislu, predstavljena je kao djelo napisano »s dubokom vjerom da je povijest hrvatske književnosti samo dio povijesti naroda hrvatskog«,

vremena, otkrili kao međusobno usklađivi, sjedinjeni sami sa sobom i jedni s drugima. Pomirenja u tragediji su »mračnija, ona su više u skladu s čovjekovim prepuštanjem uvjetima u kojima se mora mučiti u svijetu. Ti se uvjeti, povratno, shvaćaju kao nepromjenjivi i vječni, implikacija čega je da ih čovjek ne može promijeniti, već da mora djelovati unutar njih. Oni uspostavljaju granice do kojih se može nečemu težiti i čemu se može legitimno smjerati u potrazi za sigurnošću i zdravim razumom u svijetu«. Usp. Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1975., str. 7-11, osobito str. 8-9.

²⁴ Usp. Slobodan Prosperov Novak: *Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas*, Golden marketing, Zagreb, 2003., str. [1].

²⁵ Usp. David Perkins: *Is Literary History Possible?*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1993., str. 2.

potaknuto *oskudicom* »velikih priča i njihove cjelovitosti«, hoteći biti »harni dug izgubljenoj cjelovitosti hrvatske književnosti.«²⁶

Ukoliko je vjerovati Novakovoj autoreferencijalnoj i metatekstualnoj najavi, moglo bi se ustvrditi kako se događaji, zbivanja, akteri, situacije i artefakti reprezentirani u književnoj povijesti koja za njome slijedi hotimice podređuju ideji *zacjeljivanja* hrvatske književnosti, što priziva asocijacije na zalječivanje njezinih fraktura i trauma, pri čemu iznimka nije ni fenomen Hrvatskoga proljeća. Epizode (pri)povijesti o kojoj je riječ posvećene tome razdoblju hrvatske prošlosti oblikuju se u prvome redu referencama na protagoniste i institucije književnog i kulturnog života zapamćene po njihovu zalaganju za ideale umjetničke i znanstvene slobode i(li) nacionalnoga suvereniteta i po sukobima s političkim režimom koji je gušio svaki (pa i književni i uopće umjetnički ili kulturni) otpor. U prikazu geneze Proljeća, od prvih studentskih protesta, preko znakovite ritualne proslave hrvatskoga narodnog preporoda 1966. i *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (1967.), ističu se i uloge kazališta kao mjesta koje je »još tijekom šezdesetih godina postalo eksperimentalnim laboratorijem koji se nije htio pretvoriti u bjelokosnu kulu nego je postao dinamično mjesto na kojemu su se ispitivale granice slobode« te posebno Matice hrvatske, u kojoj su »među književnicima lideri bili Vlatko Pavletić, Petar Šegedin, Vlado Gotovac i Igor Zidić.«²⁷ Uz spomenute, kao i studentske vođe Dražena Budišu i Ivana Zvonimira Čička te Ivana Supeka, rektora ondašnjega Sveučilišta, uklonjenoga s te funkcije 1971., u vezu se s Proljećem dovode i drugi književnici ili književni znanstvenici koji su manifestirali proljećarska pregalaštva, pa i podnijeli teret njihova osujećivanja, poput Antuna Šoljana, koji je, u nemogućnosti da učini išta u interesu zatvorenih hrvatskih pisaca, 1973. dao ostavku s mjesta predsjednika Hrvatskoga centra PEN-a, Ive Frangeša, finalizacija čijih je sabranih djela 1970. obustavljena, Stanka Lasića, koji je napustio zemlju zbog ideološki indoktrinirane recepcije njegova *Sukoba na književnoj ljevici 1928–1952.* (1970.) i dr.²⁸

²⁶ Usp. Novak, *Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas*, str. [1].

²⁷ Usp. *Isto*, str. 518-520; 540; 541; 601.

²⁸ Usp. *Isto*, str. 400-402; 441; 446; 473; 541.

Uloga koja se u Novakovoj *Povijesti* pripisuje Hrvatskome proljeću može se posebice dobro iščitati npr. iz prikaza kulturnog angažmana V. Pavletića, za čiju se antologiju *Zlatna knjiga hrvatskog pjesništva* ustvrđuje da je »1970. gotovo bez ostatka rezimirala dosegnuti odnos prema baštini i suvremenosti, moćno zaključivši jednu epohu i otvorivši novu kojoj Pavletić, doduše, više nije želio biti niti kritičar niti sudac, epohu koja je počela upravo kad je ugušen žar Hrvatskog proljeća i kad je umrtvljen Pavletićev utjecaj na književni život«. ²⁹ Prijeloman trenutak posljednje jugoslavenske etape hrvatske književnosti u dotičnoj se *Povijesti* veže, dakle, uz prijeloman politički događaj, kada je, prema Novaku, »[j]ugoslavenski socijalizam« doživio u Hrvatskoj »svoj prvi poraz«, kada su »brutalno ugušeni liberalni i nacionalni reformni pokreti«. ³⁰ Slom političkih htijenja Hrvatskoga proljeća, nastavlja Novak, odrazio se na hrvatsku književnost na način da su »mnogi književnici zatvarani ili otpušteni s posla ne samo zbog političkih ideja nego i zbog svojih književnih tekstova«, što se interpretira kao »još jedna Pirova pobjeda zagovornika jednopartijskoga socijalističkog poretka i jugoslavenskoga državnog unitarizma«. ³¹

Ipak, gušenje Proljeća se ne reprezentira kao definitivan slom hrvatske književnosti, već kao, kako je ranije navedeno, jedna iz niza (privremenih) tragičnih epizoda u priči o teleološkome, kontinuiranome književnom (i nacionalnom) razvoju, usmjerenome prema raspletu u kodu historiografske romanse kako ju je definirao H. White. Po Novaku, slomom Hrvatskoga proljeća »završilo je književno razdoblje koje je trajalo tijekom II. svjetskog rata i koje je tijekom dvadesetak godina nakon rata donekle obnovilo sve važnije institucije nacionalnog života«. ³² To se razdoblje, koje se počelo pripremati još u pedesetima, a posebno u šezdesetim godinama, reprezentira kao most prema suvremenosti. Citirajući Novaka, pisci »rođeni uglavnom nakon 1930., gotovo da se rata nisu ni sjećali« te su »pred svoj književni rad postavili nekoliko radikalnih zahtjeva«: povevši obračun s tradicijom, »posta-

²⁹ Usp. *Isto*, str. 451.

³⁰ Usp. *Isto*, str. 452.

³¹ Usp. *Isto*, str. 452-453.

³² Usp. *Isto*, str. 453.

vili su zahtjev tematske i estetske homologije sa zapadnoeuropskim suvremenima« te su se založili za »kritičnost prema industrijskom društvu koje je, osobito u šezdesetim godinama, stvaralo sasvim nove i do tada nepoznate oblike masovne kulture kojima se sve manje imalo smisla suprotstavljati ali im se sve više bilo razumno prilagođavati«. ³³ Promjene otvorene u 1970-ima počele su se završavati u osvit novoga stoljeća, što će Novak naglasiti i pri kraju svoje knjige. ³⁴ Trenutak njezina objavljivanja ocijenio je kao stanje »duhovne poremećenosti modernoga svijeta«, u kojemu Hrvatska »ima milenijsku priliku da, ako prebrodi svoja brojna geografska i biološka, ekonomska i mentalitetna ograničenja, uravnoteži ukletost svojega mjesta s neizvjesnošću sudbine«. ³⁵

To što zaključnom rečenicom svoje *Povijesti* Novak književnu historiografiju proglašava mogućim (političkim) nacionalnim saveznikom koji bi Hrvatskoj trebao pomoći da prebrodi svoju stoljećima dugu, sudbinsku traumu, odnosno da »izađe iz svoje samoće« ³⁶, moglo se naslutiti i ranije u njegovu diskursu, među ostalim i u ocjenama pisaca koji su se istaknuli u inicijaciji, promociji i afirmaciji proljećarskih ideja i kod kojih je veći naglasak stavljen na njihova politička stremljenja nego na književna postignuća. Tako je književni povjesničar o kojemu je riječ npr. Zlatka Tomičića opisao kao *političkoga mučenika komunizma* i kao *mučenika književnosti* »u kojoj je ostavio mnogo više želje da piše pjesme od pjesama samih«, zaključivši da nije »bio pjesnik ali je imao život pjesnika nad kojim se izivljavao režim koji je kasnije progutala vlastita laž«, dok je za Vladu Gotovca, kojega je zbog idealističkih i vizionarskih projekcija usporedio s Antom Starčevićem, ustvrdio da nije bio »ni najbolji pjesnik ni najbolji prozaik svojega naraštaja«, ali da je »više od drugih bio spreman da na leđima ponese teret čitavoga jednog stoljetnog hoda prema nacionalnoj i osobnoj nezavisnosti«. ³⁷ Novakovom prisposodobom, Gotovac je poput Atlasa htio »sâm ponije-

³³ Usp. *Isto*.

³⁴ Usp. *Isto*, str. 699.

³⁵ Usp. *Isto*, str. 700.

³⁶ Usp. *Isto*.

³⁷ Usp. *Isto*, str. 467-470.

ti preteški teret domovine«, bio je »žrtva toga tereta koji je svojim mučeničkim životom tek neznatno smanjio« te je u »komunističkoj tamnici« čuvao »dostojanstvo moderne hrvatske književnosti«. ³⁸

Predstavljajući protagoniste Hrvatskoga proljeća kao iskupiteljske junake nacionalne (književne) povijesti, jasno je da Novak taj događaj nastoji reprezentirati kao mobilizirajući politički mit, priču kojoj je, prema Raoulu Girardetu, svrha vratiti »poremećeni« društveni (ovdje, konkretno, nacionalni) identitet. ³⁹ U tome se on znatnije ne razlikuje od svojega prethodnika, autora prve integralne povijesti hrvatske književnosti nakon raspada Jugoslavije, Dubravka Jelčića, koji referencom na Karađorđevo (1971.) otvara poglavlje o hrvatskoj književnoj postmoderni, ⁴⁰ što odgovara i imanentnoj književnoj podjeli koja je razdoblje tzv. 2. moderne načelno razlomila (i posljedično uokvirila) po paradigmi što ju je, podjelom onodobne hrvatske poezije na »slikovnu« i »pojmovnu«, uspostavio Ante Stamać, razlikujući, s jedne strane, retoriku i stil časopisa *Krugovi* (1952.–58.) i *Književnik* (1952.–61.), a, s druge strane, značajke časopisa *Razlog* (1961.–68.) i *Kolo* (1961.–71.). ⁴¹

Ne ističući naročito proljećarske epizode biografija pojedinih predstavnika hrvatske književne i književnoznanstvene scene u onoj mjeri u kojoj to čini Novak (iznimka je npr. Gotovac) ⁴², ni Jelčić ne dvoji o presudnome utjecaju toga razdoblja na hrvatsku književnu povijest, skrećući pažnju na zabranjivanje tadašnjih književnih i kulturnih časopisa, poput *Kritike*, *Kola* i *Hrvatskog tjednika*, zabranu rada Matice hrvatske te političke progone *desetaka hrvatskih književnika*. I u njegovu prikazu Proljeća, kao i u Novakovome, očito je nastojanje da se

³⁸ Usp. *Isto*, str. 470.

³⁹ Usp. Raoul Girardet: *Politički mitovi i mitologije*, prev. A. A. Jovanović, Biblioteka XX vek, knjižara »Plato«, 107, Zemun, Beograd, 2000., str. 208.

⁴⁰ Usp. Dubravko Jelčić: *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1997., str. 355.

⁴¹ Usp. *Isto*, str. 340 i Ante Stamać: »Pretvorba slikovnog u pojmovno pjesništvo (O jednoj pojavi u hrvatskoj književnosti 60-tih godina«, u: isti: *Slikovno i pojmovno pjesništvo*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1977., str. 131-155, posebno str. 132.

⁴² Usp. Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, str. 316.

trauma identificirana s tim povijesnim fenomenom iskoristi kao jedno od temeljnih uporišta nacionalnoga identiteta, osvjedočeno, među ostalim, i reakcijom dijela onodobnih hrvatskih književnika koji su se, kako navodi Jelčić, »okruženi atmosferom prijatnje i bezakonja, gotovo poput one iz staljinističke prakse 1945.–1950.«, ponijeli »dostojanstveno«, povukavši se »za neko vrijeme iz javnoga života, pa i književnog«.⁴³

Da se trauma i mit Hrvatskoga proljeća ni u Jelčićevu ni u slučaju S. P. Novaka ipak nisu mogli svesti na reprezentaciju onodobne nacionalne homogenosti koja bi bez ikakvih ostataka trebala poslužiti kao primjer suvremenome uspostavljanju nacionalne cjelovitosti, otkrivaju njihove opaske koje prokazuju neke sudionike i manifestacije tadašnje nacionalne kulture kao inkompatibilne s proljećarskim stremljenjima, kao kad Jelčić upozorava na konstataciju Igora Mandića po kojoj »ako je nekoliko književnika u zatvoru, nije u zatvoru cijela hrvatska književnost«⁴⁴ ili kad Novak, pišući o Slobodanu Šnajderu, konstatira da su studentski nemiri »u Jugoslaviji bili traljavo vođeni pa se zato i moglo dogoditi da su mladi demonstranti izvikivali čak i parole obožavanja Josipa Broza Tita« te kad npr. spočitava Predragu Matvejeviću da je bio »[m]lak prema policijskim progonima u komunizmu« ili kad priznaje Ivanu Aralici da je bio *ponižavan i onemogućivan* »u vrijeme jugoslavenskog komunizma«, čemu (kao usput) dodaje da se to sve događalo dok je spomenuti Aralica bio »partijski funkcionar za vrijeme Hrvatskoga proljeća«.⁴⁵

Pored navedenih primjera, koji čine razvidnim kako se kolektivnim mitskim i traumatskim naslijeđem kasnih 60-ih i ranih 70-ih godina 20. stoljeća služi i kao argumentima u obračunima s individualnim suvremenim antagonistima (i s individualnim suvremenim traumama), otpor se koji taj događaj pruža lagodnoj pretvorbi u mit o konačnome trijumfu hrvatske književnosti i hrvatske nacije može iščitati ne samo iz onoga što se o Hrvatskome proljeću danas piše, već i iz svega o čemu se vezano uza nj u hrvatskoj književnoj znanosti i kulturi uopće danas

⁴³ Usp. *Isto*, str. 355.

⁴⁴ Usp. *Isto*.

⁴⁵ Usp. Novak, *Povijest hrvatske književnosti. Od Baččanske ploče do danas*, str. 486; 497; 607.

još uvijek šuti. Baš kao što se npr. iz Gotovčeva zatvorskog »Autobiografskog zapisa« iz lipnja 1973. može detektirati njegov traumatski doživljaj Miroslava Krleže.

Izostavivši ga s popisa »općepriznatih veličina«⁴⁶ pod utjecajem kojih se formirao, Gotovac je, naime, Krleži posvetio odlomak toliko simptomatičan da bi se mogao uvrstiti u kakvu psihoanalitičku antologiju iskaza o traumatskim iskustvima. Ustvrdivši kako »[o]vdje« (tj. na spomenutom popisu njegovih formativnih uzora) »nema Krleže«, objasnio je: »Još ne mogu o njemu govoriti. On spada među teme za koje nemam odgovarajuće riječi. Možda je u pitanju i veći nedostatak. Postoje moja iskustva s njim – i čitanje i kazališne predstave i razgovori – koja bih mogao oblikovati, čak nešto pokrenuti... ali ne mogu na to pristati: između nejasnih obrisa i sitničavih konkretnosti, maglenih turbulencija i precizno izvedenih pojedinosti... Nije u skladu s važnošću teme, intimnom važnošću prije svega.«⁴⁷

Okončavši govor o Krleži na način da je od njega odustao, Gotovac je stavio završnu točku na čitav tekst. Doznačivši navedenim rečenicama (za)ključno mjesto svojega »Autobiografskog zapisa«, nije upozorio samo na vlastiti traumatični doživljaj Krleže, već je (nesvjesno?) akcentuirao i to da je sam smisao »Zapisa« bio progovoriti o traumi. Kao izraz traume, taj je smisao (tj. ono čime bi tekst trebao kulminirati) ostao neverbaliziran, zadržan prekidanjem autobiografskoga glasa, utopljen u bjelini s kojom se sudarila zadnja rečenica.

3. Sugestije za moguća buduća čitanja / pisanja Hrvatskoga proljeća

To da Hrvatsko proljeće do danas zapravo nije postalo temom o kojoj se u hrvatskoj javnosti govori bez stanovite nelagode, može se povezati s produljenim efektima njegova tabuiziranja, otkada je, nakon što je ugušeno, u prostorima javne komunikacije prigušeno poznatom hrvatskom šutnjom, dok ga se službeno identificiralo kao sinonim za,

⁴⁶ Usp. Vlado Gotovac: »Autobiografski zapis«, u: isti, *Moj slučaj*, str. 95-114, cit. str. 114.

⁴⁷ Usp. *Isto*.

riječima S. Goldsteina, »uskogrudni nacionalizam, separatizam, za sijanje razdora i mržnje među jugoslavenskim narodima, za razbijanje Jugoslavije«. ⁴⁸ O mjeri do koje su neke potencijalno subverzivne prakse kasnih 60-ih i ranih 70-ih godina bile tabuizirane svjedoči npr. negativna politička reakcija na objavljivanje zbornika *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu* (1978.), o čemu piše Pavao Pavličić u svojoj najnovijoj knjizi *Bilo pa prošlo* (2011.), konstatirajući kako je eksplicitno sporan bio tekst Dalibora Brozovića »na uvodnom mjestu u zborniku, gdje se govorilo o jezičnim temeljima naše književnosti, i gdje se inzistiralo na kontinuitetu hrvatskoga standarda još od pretporodnih vremena, što je na političkim instancama shvaćeno kao napad na hrvatskosrpski jezik kao cjelinu«, dok je implicitno kao sumnjiv bio prepoznat »tekst Velimira Viskovića o poslijeratnoj prozi, gdje, doduše, nije bilo nikakvih spektakularnih revalorizacija, ali neki od živućih prozaika – koji su k tome bili i prilično moćni – nisu bili pohvaljeni koliko je trebalo«. ⁴⁹ Iz Pavličićevih komentara toga događaja može se zaključiti kako je bilo neobično to što je »krenuo napad na zbornik, gdje se najprije oštro mlatilo po Brozoviću, a onda se prelazilo na Viskovićev tekst, tako da je čovjek na trenutke imao osjećaj kako je pravi problem zapravo Visković, a Brozović da je samo povod«. ⁵⁰ No, čak i ako se Pavličićev dojam ostavi po strani, doista se i iz današnje vizure čini čudnim to što se prašina digla oko Brozovićeve teksta, pretpostavke kojega su se i prije izlaska zbornika uvriježile u hrvatskoj filologiji, kao i oko Viskovićeve, koji je, doduše, govorio o hrvatskoj prozi u 60-im i 70-im godinama 20. stoljeća (kako je bilo istaknuto i u njegovu naslovu), ali koji nije (barem ne izričito) ulazio ni u kakvu ideološku herezu. Međutim, sve i ne izgleda toliko čudno ukoliko se politička reakcija na tekstove koji su posrijedi objasni psihoanalitičkim tumačenjem tzv. moći zaraze tabua, po kojemu onaj tko prekrši tabu postaje i sam predmetom tabuiziranja. ⁵¹

⁴⁸ Usp. Goldstein, »Predgovor«, u: Gotovac, *Moj slučaj*, str. XVII.

⁴⁹ Usp. Pavao Pavličić: *Bilo pa prošlo*, Profil, Zagreb, 2011., str. 210.

⁵⁰ Usp. *Isto*.

⁵¹ Usp. Michèle Porte: »Taboo«, u: *International Dictionary of Psychoanalysis. Dictionnaire International de La Psychoanalyse*. Volume 3, str. 1723-1724, posebno str. 1723.

Kolektivni tretman Hrvatskoga proljeća kao tabua – u smislu istovremeno svetoga i posvećenog kao i opasnoga i zabranjenog pojma⁵² – odražava se i na suvremenu hrvatsku književnost i književnu znanost, makar je govor o njemu oslobođen bremena političke cenzure kojim je bio opterećen do kraja 1980-ih. Iako se problematika vezana uza nj u hrvatskoj književnoj znanosti počela otvarati, odvažnije analize, koje bi zagreble ispod sakrosanctne politure kojom se Proljeće nastoji balzamirati u kolektivnome pamćenju kao veleban i neupitan nacionalnoidentifikacijski spomenik, tek se očekuju. Tragom toga, složiti se je s Krešimirom Bagićem, koji, polazeći od dominantne suvremene percepcije Hrvatskoga proljeća kao *političkoga okvira* koji je hrvatskoj književnosti 1970-ih nametnuo »represiju i neslobodu«, konstatira da je utjecaj politike na »intelektualni život i umjetničke prakse [navedenoga] desetljeća« bio ponekad »lako uočljiv«, ponekad »nevidljiv«, ponekad »toliko slojevit da se do njega može doprijeti tek zahtjevnim interpretacijskim operacijama«. ⁵³ Radi propitivanja složenih, vidljivih i manje vidljivih, relacija između Hrvatskoga proljeća i hrvatske književnosti, ne samo one postproljećarske, već i one koja je artikuliranju Proljeća na ovaj ili onaj način pridonijela, valjalo bi, međutim, premostiti jaz između društveno-političkoga »okvira« (odnosno »konteksta«) i »teksta«, tj. dokinuti oštro interpretativno razdvajanje (književne) *pozadine* od (književne) *jezgre* što ga je u tradicionalnoj (književnoj) historiografiji kao problematično još 1965. u svojoj čuvenoj knjizi *The Long Revolution* prepoznao Raymond Williams. ⁵⁴ U književnoznanstvenim obradama (i proradama) proljećarske i traume neposredne (pred/post)-proljećarske hrvatske književnosti koje bi mogle (ili, bolje reći, tek trebale) uslijediti od pomoći će svakako biti i recentn(ij)a književna djela u kojima se Hrvatsko proljeće (re)kreira kao jedan od utemelji-

⁵² Usp. *Isto*.

⁵³ Usp. Krešimir Bagić: »Uvod u sedamdesete«, u: *Povijest hrvatskoga jezika. Književne prakse sedamdesetih. Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Mićanović, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2010., str. [125]-147, posebno str. 130.

⁵⁴ Usp. Raymond Williams: »Analiza kulture«, prev. V. Kirinić, u: Dean Duda (prir.): *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, Disput, Zagreb, 2006., str. 35-59, osobito str. 39.

teljskih nacionalnoidentifikacijskih mitova i(li) iskršava kao jedan od uznemirujućih posttraumatskih simptoma.⁵⁵

Literatura:

- J. C. Alexander: »Toward a Theory of Cultural Trauma«, u: isti; Ron Eyerman; Bernhard Giesen; Neil J. Smelser; Piotr Sztompka: *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2004., str. 1–30.
- J. C. Alexander: »On the Social Construction of Moral Universals. The 'Holocaust' from War Crime to Trauma Drama«, u: isti; Ron Eyerman; Bernhard Giesen; Neil J. Smelser; Piotr Sztompka: *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2004., str. 196–263.
- J. A. Armstrong: *Nations before Nationalism*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982.
- K. Bagić: »Uvod u sedamdesete«, u: *Povijest hrvatskoga jezika. Književne prakse sedamdesetih. Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Mićanović, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2010., str. [125]–147.
- R. Barthes: *Mythen des Alltags*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996.
- V. Biti: *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997.
- Z. Blažević: *Ilirizam prije ilirizma*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.
- F. Brette: »Trauma«, u: *International Dictionary of Psychoanalysis. Dictionnaire International de La Psychoanalyse*. Volume 3, gl. ur.: Alain de Mijolla, Thomson Gale, Detroit, New York, San Francisco, San Diego, New Haven, Conn., Waterville, Maine, London, Munich, 2005., str. 1800–1802.

⁵⁵ Zbog nužne ograničenosti opsega ovoga rada, kao i istraživanja na kojemu se on temelji ovdje, tek ostaje selektivno motivacijsko upućivanje na moguće buduće pravce čitanja / pisanja Hrvatskoga proljeća. S jedne strane, poticajima se nameću npr. naslovi u kojima se Proljeće, kao i u ovome radu prikazanim književnim povijestima, interpretira kao jedna u nizu sudbinskih hrvatskih tragedija (npr. u noveli *Sedamdeset i druga* /1988./ ili u romanu *Triameron* /2002./ Nedjeljka Fabrija te u *Hrvatskoj tetralogiji* Ivana Supeka /1995./). Na tome tragu, ali i iz perspektive rodne teorije, mogao bi se čitati dramski tekst *Posljednja karika* Lade Kaštelan (1994.), a posebno je zanimljiva i već spomenuta knjiga P. Pavličića *Bilo pa prošlo*, koja, interpretirana kao autobiografska manifestacija kolektivnoga traumatskog iskustva, a u kontekstu Pavličićevih ranijih romana *Stroj za maglu* (1978.) i *Trajanovo pravilo* (2009.), može poslužiti kao polazište za eventualne (re)interpretacije neposredne (pred/post)proljećarske književnosti, i to u prvome redu one čiji se nacionalno-politički angažman dosad nije isticao, od npr. tzv. hrvatske fantastike (uključujući i čuvenu Pavličićevu zbirku *Lađa od vode*, 1972.) do tzv. proze u trapericama (posebno npr. roman *Bolja polovica hrabrosti* /1972./ Ivana Slamniga).

- M. Brkljačić; S. Prlenda (prir.): *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
- D. Brozović: »Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti«, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, ur. Aleksandar Flaker; Krunoslav Pranjić, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978., str. 9–[83].
- C. Caruth (ur.): *Trauma: Explorations in Memory*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1995.
- P. Connerton: *Kako se društva sjećaju*, prev. Z. Židovec, Izdanja Antibarbarus (Biblioteka Electa), Zagreb, 2004.
- R. Eyerman: »Cultural Trauma. Slavery and the Formation of African American Identity«, u: Jeffrey C. Alexander; Ron Eyerman; Bernhard Giesen; Neil J. Smelser; Piotr Sztompka: *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2004., str. 60–111.
- N. Fabio: *Triameron. Roman einer kroatischen Passion. Treći dio Jadranske duologije*, Profil, Zagreb, 2005.
- N. Fabio: *Pripovijetke*, Profil, Zagreb, 2007.
- N. Frye: *Anatomija kritike. Četiri eseja*, prev. G. Gračan, Golden marketing, Zagreb, 2000.
- B. Giesen: »The Trauma of Perpetrators. The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity«, u: Jeffrey C. Alexander; Ron Eyerman; Bernhard Giesen; Neil J. Smelser; Piotr Sztompka: *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2004., str. 112–154.
- R. Girardet: *Politički mitovi i mitologije*, prev. A. A. Jovanović, Biblioteka XX vek, knjižara »Plato«, 107, Zemun, Beograd, 2000.
- S. Goldstein: »Predgovor«, u: Vlado Gotovac: *Moj slučaj*, Cankarjeva založba, Ljubljana, Zagreb, 1989., str. VII–[XXX].
- V. Gotovac: *Moj slučaj*, Cankarjeva založba, Ljubljana, Zagreb, 1989.
- International Dictionary of Psychoanalysis. Dictionnaire International de La Psychoanalyse*, gl. ur. Alain de Mijolla, Thomson Gale, Detroit, New York, San Francisco, San Diego, New Haven, Conn., Waterville, Maine, London, Munich, 2005.
- D. Jelčić: *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1997.
- L. Kaštelan: *Četiri drame*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1997.
- J. Laplanche, J.–B. Pontalis: *Rječnik psihoanalize*, prev. R. Zdjelar i B. Buden, August Cesarec, Naprijed, Zagreb, 1992.
- S. P. Novak: *Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas*, Golden marketing, Zagreb, 2003.
- P. Pavličić: *Lađa od vode*, Centar za društvene djelatnosti omladine, Zagreb, 1972.

- P. Pavličić: *Stroj za maglu. Krimiće*, Znanje, Zagreb, 1978.
- P. Pavličić: *Trajanovo pravilo*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2009.
- P. Pavličić: *Bilo pa prošlo*, Profil, Zagreb, 2011.
- D. Perkins: *Is Literary History Possible?*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1993.
- M. Porte: »Taboo«, u: *International Dictionary of Psychoanalysis. Dictionnaire International de La Psychoanalyse*. Volume 3, gl. ur. Alain de Mijolla, Thomson Gale, Detroit, New York, San Francisco, San Diego, New Haven, Conn., Waterville, Maine, London, Munich, 2005., str. 1723–1724.
- I. Slamnig: *Bolja polovica hrabrosti*, Drugo izdanje, Znanje, Zagreb, 1979.
- N. J. Smelser: *The Social Edges of Psychoanalysis*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1998.
- N. J. Smelser: »Psychological Trauma and Cultural Trauma«, u: Jeffrey C. Alexander; Ron Eyerman; Bernhard Giesen; Neil J. Smelser; Piotr Sztompka: *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2004., str. 31–59.
- A. D. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishers, Oxford, Malden, Massachusetts, 1999.
- A. Stamać: »Pretvorba slikovnog u pojmovno pjesništvo (O jednoj pojavi u hrvatskoj književnosti 60-tih godina«, u: isti: *Slikovno i pojmovno pjesništvo*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1977., str. 131–155.
- I. Supek: *Hrvatska tetralogija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1995.
- V. Visković: »Komparativni pregled hrvatske proze u šezdesetim i sedamdesetim godinama«, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, gl. ur. Aleksandar Flaker; Krunoslav Pranjić, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978., str. 663–[688].
- H. White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1975.
- R. Williams: *The Long Revolution*, Penguin, Harmondsworth, 1965.
- R. Williams: »Analiza kulture«, prev. V. Kirinić, u: Dean Duda (prir.): *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, Disput, Zagreb, 2006., str. 35–59.

Snježana Koren

UDŽBENIK IZ 1971. I UDŽBENICI O 1971: UDŽBENIČKI NARATIVI I POLITIKE POVIJESTI 1971.– 2011.

Svrhu, sadržaje i formu nastave povijesti, kao društveno konstruiranog znanja, u velikoj mjeri određuju one društvene snage koje su u danom trenutku »ovlaštene« definirati društvenu realnost, odnosno koje su u poziciji da nametnu određena značenja i tumačenja prošlosti kao legitimna.¹ S obzirom da udžbenici povijesti u takvim okolnostima predstavljaju službene tekstove iza kojih stoji autoritet države (npr. u Hrvatskoj svi udžbenici trebaju proći postupak odobravanja koji nadzire Ministarstvo prosvjete), uvijek su dobar pokazatelj onih ideologija, svjetonazora i vrijednosnih sustava koji su u danom trenutku dominantni ili se smatraju društveno poželjnima. Školski udžbenici povijesti tako ne služe samo kao izvor znanja o prošlosti, već i kao repozitorij »pravilnih« tumačenja (za učenike, nastavnike, roditelje, itd.). Teleološka perspektiva, te sadašnjost kao ključna referentna točka i odlučujući kriterij za odabir i interpretaciju događaja, redovito dovodi do toga da se u programe uvijek nastoje uključiti najrecentniji događaji koji se onda prikazuju kao upravo onakav ishod koji svim prethodnim razdobljima povijesti daje smisao i završetak. Stoga ne treba čuditi da je u hrvatskim udžbenicima povijesti Deseta sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (dalje: CK SKH) iz

¹ P. L. Berger, Th. Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja* (Zagreb: Naprijed, 1992.); Pierre Bourdieu, Jean Claude Passeron, *Reproduction in Education, Society and Culture* (London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 1990.), 4.

siječnja 1970. godine opisana već u udžbeniku za četvrti razred gimnazije iz – 1971. godine.²

No, ovaj je udžbenik imao svoju pretpovijest bez koje se ne može razumjeti značaj koji se pridavao njegovu nastanku, kao ni prijepori koje je proizveo. Naime, kroz prikaze pojedinih događaja u tom su se udžbeniku iskazivale i odražavale ključne historiografske kontroverze o najnovijoj povijesti (osobito NOB-u) koje su tijekom 1960-ih bile i jedan od načina iskazivanja međunacionalnih tenzija u Jugoslaviji. Radilo se, primjerice, o raspravama o prikazu NOB-a u *Vojnoj enciklopediji* (osobito o prikazu NOB-a u Hrvatskoj koji je izradio Franjo Tuđman),³ o polemikama vezanima za Treći kongres jugoslavenskih historičara u Ljubljani (1961.),⁴ potom o poznatim kontroverzama koje je izazvalo objavljivanje *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije* i knjige Velimira Terzića *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941.* (1963.)⁵ te o polemikama o broju žrtava koncentracijskog logora Jasenovac koje su potaknuli planovi za proslavu 25. godišnjice ustanka 1966. godine.⁶ Historiografija je stoga postala i predmetom rasprava na partijskim kongresima, pa je tako Josip Broz - Tito na Osmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (dalje: SKJ) 1964. govorio o »nacionalističkim pojavama u historiografiji«. ⁷ O stanju u historiografiji potom se raspravljalo i na Petom kongresu SKH 1965. godine: tada je, npr., Božidar Novak u svojem izlaganju istaknuo tri bitne točke u historiografskim sporovima – ocjene nastanka Jugoslavije 1918, sporazuma Cvetković–Maček i uloge Banovine Hrvatske te konačno ocjenu ustanka 1941.

² I. Perić, *Povijest za IV. razred gimnazije* (Zagreb: Školska knjiga, 1971.).

³ *Vojna enciklopedija*, sv. 3 (Beograd: Izdanje redakcije Vojne enciklopedije, 1960.), 641-650.

⁴ Vidi *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1 (1962), osobito radove P. Morače (»Društveno-politička kretanja i politika KPJ u ustanku 1941.«) i J. Marjanovića (»Prilog izučavanju jugoslovenstva u ustanku 1941.«).

⁵ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963); V. Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941.* (Titograd: Grafički zavod, 1963.).

⁶ O inicijativama za podizanje spomenika u Jasenovcu u 1950-ima i 1960-ima vidi: Heike Karge, *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947 – 1970)* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.), 185-224.

⁷ *Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd: Komunist, 1964.), 39-40.

godine («postoje tendencije licitiranja tko je bio 'bolji', a tko 'gori' u ustanku»⁸).

Ove su rasprave ukazale na još jednu bitnu promjenu: za razliku od 1940-ih i 1950-ih godina, kada je ključne aktere politike povijesti trebalo tražiti ponajprije (iako ne isključivo) u najužem partijskom vrhu (npr. u tekstovima koje su proizvodili J. Broz - Tito, M. Đilas, B. Zihlerl i drugi), u 1960-ima su u njezinu definiranju sve značajniju ulogu imali republički akteri, republičke političke i intelektualne elite. U Hrvatskoj je u središtu tih rasprava u 1960-ima bio Institut za historiju radničkog pokreta kojemu je od 1961. do 1967. bio na čelu Franjo Tuđman. Neki autori smatraju da je Tuđmanov dolazak na čelo Instituta omogućio upravo Vladimir Bakarić.⁹ Pod Tuđmanovim vodstvom Institut je razvio široku aktivnost na polju suvremene povijesti, uključujući i analizu načina na koji se ona poučavala u školama.¹⁰ Tuđman je u više navrata polemizirao s povjesničarima koji su se bavili poviješću Jugoslavije, npr. s Perom Moračom i Jovanom Marjanovićem (osobito nakon njihovih referata na Kongresu povjesničara u Ljubljani 1961.), Fabijanom Trgom, Dušanom Plenčom, Velimirom Terzićem.¹¹ U kontekstu ove teme ipak su najznačajnije *Primjedbe na Pregled istorije SKJ* i simpozij koji je tim povodom u prosincu 1963. organiziran u Institutu,¹² te potom rasprava o *Primjedbama* koja je održana u ožujku 1964. godine na sjednici (proširene) Komisije za historiju CK SKH. Tada su Anka Berus i Vladimir Bakarić uskratili svoju podršku aktivnostima

⁸ *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske. Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke* (Zagreb: Stvarnost, 1966.), 503-507.

⁹ Vidi npr.: D. Mujadžević, *Bakarić: politička biografija* (Zagreb: Plejada i Hrvatski institut za povijest Podružnica Slavonski Brod, 2011.), 248-252; Z. Radelić, »Institut za historiju radničkog pokreta/Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske 1961.–1990.«. U: *Pola stoljeća prošlosti: Hrvatski institut za povijest (1961.–2011.)*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011.), 18.

¹⁰ Vidi npr. tekst »O nekim problemima u historiografiji«, koji je u Institutu priređen u ožujku 1965. za Ideološku komisiju CK SKH kao materijal za V. kongres SKH. U: F. Tuđman, *Usudbene povjestice* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1995.), 78-79.

¹¹ Vidi npr.: D. Plenča, »O nacionalističkim pojavama i deformacijama u istoriografiji oslobođilačkog rata i revolucije«, *Gledišta*, 1 (1965.), 29-50.

¹² Vidi: *Putovi revolucije*, II, 3-4 (1964); Radelić, »Institut za historiju radničkog pokreta«, 33.

Instituta ocijenivši ih nacionalističkima: iako je Bakarić smatrao da su primjedbe dijelom opravdane, protivio se načinu na koji su iznesene.¹³ No, Bakarić i Berus su na sjednici ostali usamljeni jer je većina prisutnih sudionika (npr. Jakov Blažević, Mladen Iveković, Ivan Rukavina, Pajo Gregurić, Većeslav Holjevac, Josip Cazi) izrazila suprotno mišljenje, iskazavši prilično žestoke stavove o tome kako su u *Pregledu istorije SKJ* prikazani radnički pokret, KPH i NOB u Hrvatskoj.¹⁴

Tuđman se sredinom 1960-ih također angažirao i na seminarima za nastavnike povijesti, no taj je njegov angažman rezultirao neželjenim posljedicama. Predavanje koje je održao 9. listopada 1964. na republičkom seminaru u Splitu¹⁵ (»O uzrocima sloma monarhističke Jugoslavije i bitnim obilježjima razvitka NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj«¹⁶), a potom ponovio i u Karlovcu 2. ožujka 1965. godine, bilo je povod da CK SKH 1965. osnuje istražnu komisiju kojoj je na čelu bio Marijan Cvetković.¹⁷ Tuđman tada nije bio smijenjen,

¹³ *Jugoslavija u Hrvatskoj*, prir. G. Babić (Beograd: Adeona, 2000.), 15-110; Radelić, »Institut za historiju radničkog pokreta«, 33-35.

¹⁴ *Jugoslavija u Hrvatskoj*, 15-110.

¹⁵ Seminar su od 5. do 10. 10. 1964. organizirali Zavod za unapređenje školstva SR Hrvatske i Povijesno društvo Hrvatske povodom obilježavanja dvadesetgodišnjice osnivanja Narodne vlade Hrvatske. Na seminaru su bili predviđeni brojni predavači (N. Klaić, Lj. Boban, H. Sirotković, I. Karaman, H. Matković, M. Gross, V. Bogdanov, B. Krizman, L. Geršković itd.), među njima i Tuđman. Jedan od sudionika tog seminara, povjesničar Dragutin Pavličević, bilježi i Tuđmanovu polemiku s Ljubom Bobanom. Arhiv Filozofskog fakulteta – Arhiv PDH, Zapisnici PDH 1964.–1965., Izvještaj Upravnog odbora o radu Povijesnog društva Hrvatske za 1964./65. g.; D. Pavličević, »Uloga Franje Tuđmana u kroatizaciji hrvatskih programa i udžbenika povijesti«. U: *Dr. Franjo Tuđman – neoprostena pobjeda. Rasprave sa simpozija organiziranog u povodu treće obljetnice smrti prvoga hrvatskoga predsjednika*, ur. Miroslav Tuđman (Zagreb: Udruga za promicanje hrvatskog identiteta i prosperiteta, 2003.), 234-235.

¹⁶ Sam tekst predavanja objavljen je u knjizi *Usudbene povjestice* (str. 80-111), no treba upozoriti da ta verzija nije u potpunosti identična tekstu iz 1964. koji je sačuvan u Krležinoj ostavštini u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. U verziji objavljenoj u *Usudbenim povjesticama* zamjetni su urednički zahvati koji nisu toliko sadržajne koliko jezične prirode. Uklonjeni su npr. srbizmi koje je Tuđman obilato upotrebljavao, konstrukcije »da li« zamijenjene su s »je li«, izraz »monarhistička Jugoslavija« zamijenjen je s »versailleska Jugoslavija« itd.

¹⁷ Vidi: F. Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti: rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, drugo izdanje (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.), 40-41. Također: Tuđman, *Usudbene povjestice*, 115, 158, 162, 182, 598.

no dvije godine kasnije (travanj 1967.) ipak je bio primoran podnijeti ostavku na mjesto direktora Instituta, nakon čega je isključen iz SKH i potom umirovljen.¹⁸ Njegova se javna djelatnost sljedećih godina uglavnom odvijala kroz Maticu hrvatsku: 1970.–1971. bio je na čelu Komisije za hrvatsku povijest,¹⁹ uređivao je povijesnu rubriku u *Hrvatskom tjedniku* te održao više predavanja posvećenih Stjepanu Radiću koje je Matica organizirala povodom 100-godišnjice njegova rođenja. U tom se razdoblju dosta angažirao i na obrazovnim pitanjima. Smatrao je da Komisija treba posvetiti posebnu pozornost kritičkoj analizi školskih udžbenika povijesti,²⁰ na zahtjev Prosvjetnog savjeta izradio je recenziju novog nastavnog plana i programa²¹ te konačno surađivao na izradi udžbenika povijesti za četvrti razred gimnazije koji je pripremala izdavačka kuća Školska knjiga.

Za razliku od Slovenije i Srbije, Hrvatska sve do 1971. nije uspjela proizvesti gimnazijski udžbenik za povijest 20. stoljeća, iako su za osnovnu školu već postojala dva prethodna udžbenika za isto razdoblje, jedan iz sredine 1950-ih (Tome Čubelića), drugi iz 1963. godine (Šarlote Đuranović i Mirka Žeželja).²² Razlog tome treba tražiti u problematici koja je zbog svojeg značenja u legitimacijskom diskursu komunističkih vlasti cijelo vrijeme bila pod posebnom paskom Partije. Udžbenici koji su se bavili najnovijim razdobljem redovito su se verificirali u Centralnom komitetu KPH/SKH (Historijskom odjeljenju,

¹⁸ Radelić, »Institut za historiju radničkog pokreta«, 36.

¹⁹ *Izveštaj o kontroli zakonitosti rada Matice hrvatske*, Građa za povijest Matice hrvatske, knj. 1 (Zagreb: Matica hrvatska, 2002.), 37. Članovi Komisije bili su: Josip Bratulić, Rafo Bogišić, Vera Ciliga, Žarko Domljan, Šime Đodan, Ivo Frangeš, Vlado Gotovac, Jozo Ivičević, Ivan Kampuš, Vladimir Koščak, Trpimir Macan, Ive Mažuran, Vlatko Pavletić, Nerkez Smailagić, Petar Šegedin, Dragovan Šepić, Miroslav Šicel, Igor Zidić, Ante Sekulić, Petar Šarčević, Stijepo Obad, Julije Grabovac, Nikola Crnković, Miljenko Foretić, Dionizije Švigelj, Zvonimir Bartolić i Srećko Lipovčan.

²⁰ Izjava na sastanku Komisije za hrvatsku povijest od 22. 1. 1970. *Izveštaj o kontroli zakonitosti rada Matice hrvatske*, 117-119.

²¹ Vidi: F. Tuđman, »Ostaci dogmatsko-unitarističkih shvaćanja u novim Osnovama nastavnog plana i programa«, *Kritika*, 17 (ožujak-travanj 1971.), 318-324.

²² T. Čubelić, *Povijest za VIII. razred osmogodišnje škole, I. dio* (Zagreb: Školska knjiga, 1954.); *Isti, Povijest za VIII. razred osmogodišnje škole, II. dio* (Zagreb: Školska knjiga, 1955.); Š. Đuranović, M. Žeželj, *Prošlost i sadašnjost 3: udžbenik historije za VIII razred osnovne škole* (Zagreb: Školska knjiga, 1963.).

Komisiji za historiju, Ideološkoj komisiji), pa se s prilično sigurnosti može pretpostaviti da tako nešto nije bilo pretjerano poticajno za potencijalne autore.²³

Prema nekim podacima koji se mogu naći u literaturi, u 1960-ima se u hrvatskim gimnazijama koristio srpski udžbenik iz 1962. autora Bogdana Smiljanića i Đorđa Kneževića.²⁴ Nije, doduše, posve jasno jesu li ovaj udžbenik koristili učenici ili samo nastavnici za pripremanje svojih satova, no Dragutin Pavličević (povjesničar i sudionik tih događaja) tvrdi da se čak predlagalo njegovo tiskanje na latinici za područje Hrvatske i BiH.²⁵ No, u elaboratu koji je uoči Osmoga kongresa SKJ 1964. godine izradio za CK SKH Institut za historiju radničkog pokreta, interpretacije koje je nudio ovaj udžbenik smatra ne su nastojanjem »da se od samog početka umani uloga Hrvatske u radničkom pokretu Jugoslavije, da se stvori dojam da je Hrvatska trajno predstavljala problem ne samo za zajedničku državu nego i za radnički pokret i da se tako kontrastno naglasi uloga Srbije i srpskog naroda kao faktora koji je jedini bio državotvoran i revolucionaran u isto vrijeme«. ²⁶ Prema tvrdnjama D. Pavličevića, koji je od listopada 1970. bio urednik za povijest u izdavačkoj kući Školska knjiga, ovakvo se stanje u kontekstu hrvatskoga nacionalnog pokreta 1971. godine doživljavalo kao »poniženje«, pa su izradu vlastitog udžbenika Matičina Komisija za hrvatsku povijest i Školska knjiga preuzele »gotovo kao nacionalni zadatak«. ²⁷ Veze između Matice hrvatske i Školske knjige postojale su na personalnoj razini: direktor Školske knjige Ante Marin bio je član Upravnog odbora Matice hrvatske i član redakcijskog savjeta

²³ Više o tome u: S. Koren, *Politika povijesti i sjećanja: primjer nastave povijesti u opće-obrazovnim školama u Hrvatskoj (1945–1960)*, doktorski rad (Zagreb, 2011.), 199-214, 235-295.

²⁴ B. Smiljanić, Đ. Knežević, *Istorija najnovijeg doba: udžbenik za IV razred gimnazije* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Narodne Republike Srbije, 1962). Vidi također: Tuđman, *Usudbene povjestice*, 261-262.

²⁵ Pavličević, »Uloga Franje Tuđmana u kroatizaciji hrvatskih programa i udžbenika povijesti«, 238.

²⁶ Tuđman, *Usudbene povjestice*, 261-262 (»O nekim negativnim tendencijama u jednom dijelu jugoslavenske historiografije«).

²⁷ Pavličević, »Uloga Franje Tuđmana u kroatizaciji hrvatskih programa i udžbenika povijesti«, 238.

Hrvatskog tjednika, dok je, primjerice, jedan od urednika udžbenika povijesti za IV. razred gimnazije Ive Mažuran bio član Komisije za hrvatsku povijest.

Prema sjećanjima D. Pavličevića, Tuđmana je potkraj 1970. u njegov ured doveo upravo Ante Marin, a njih dvojica su potom »vodili višesatni razgovor o potrebi kroatizacije nastave povijesti na svim stupnjevima škola od osnovne do sveučilišta«. ²⁸ Tuđman je predlagao povećanje broja sati u planu i programu za nacionalne predmete, izradu novih programa i »novih nacionalno usmjerenih udžbenika«. ²⁹ Prema Pavličeviću, upravo je Tuđman bio taj koji je predložio »održavanje jednog svehrvatskog savjetovanja za nastavu hrvatskog jezika i povijesti«, ³⁰ no taj je podatak upitan s obzirom da ga Tuđman nigdje ne spominje u svojim zabilješkama, kao uostalom ni razgovor s Pavličevićem. Bilo kako bilo, Školska knjiga je organizirala ova savjetovanja, po svemu sudeći samoinicijativno i bez konzultacija s nadležnim tijelima (Republičkim sekretarijatom za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu i Zavodom za unapređenje školstva), te su ona održana u travnju (za hrvatski jezik) i u svibnju (za povijest) 1971. godine. Na oba je savjetovanja uvodnu riječ imao A. Marin, a dominirali su povišeni, nacionalno obojeni tonovi, osobito na onome o hrvatskom jeziku. ³¹ Izlaganja s tog savjetovanja tiskana su i u posebnoj knjižici u izdanju Matice hrvatske iz Rijeke. ³² Na savjetovanju za povijest većina sudionika tražila je što hitniju reviziju nastavnog programa povijesti, i to tako da se osigura prevaga nacionalne (hrvatske) povijesti u odnosu na opću povijest i povijest jugoslavenskih naroda. ³³ U konačnici, motivi s kojima su oni pristupali povijesti nisu bili ništa bitno drugačiji od ciljeva komunističke

²⁸ *Isto*, 236-237.

²⁹ *Isto*.

³⁰ *Isto*.

³¹ D. Vukov Colić, »Izvorno društveno i nacionalno dostojanstvo škole«, *Vjesnik*, 18. svibnja 1971. Vidi također: Pavličević, »Uloga Franje Tuđmana u kroatizaciji hrvatskih programa i udžbenika povijesti«, 238, 244.

³² *Mjesto i položaj hrvatske književnosti u nastavnim programima za škole drugog stupnja i gimnazije: rasprava*, ur. M. Jeličić (Rijeka: Izdavački centar Matice hrvatske, 1971).

³³ »Iz rasprave o nastavi nacionalne povijesti u našim školama. Želimo da hrvatska povijest bude dostojno zastupljena«, *Vjesnik*, 18. svibnja 1971.

politike povijesti: historija/povijest ponajprije je trebala poslužiti legitimaciji određenih političkih ciljeva. Tako je D. Pavličević pozivao na još jedan preporod u nastavi povijesti »da od ilirskog i jugoslavenskoga dođemo i do onoga što je – hrvatsko«, I. Perić zazivao da »školu treba osloboditi od onoga neprirodnoga otuđenja prema vlastitoj nacionalnoj sredini«, D. Pejović tražio je angažiranu i nacionalno orijentiranu nastavu povijesti, a P. Bubalo programe u kojima se kroz nacionalnu povijest »kao crvena nit provlači državno-pravni kontinuitet Hrvatske«. Konačno, F. Tuđman je istaknuo da »povijest nije tehnička disciplina koja se zna ili ne – ona se osjeća ili ne«. Jedan od rijetkih istupa koji je nudio drugačija promišljanja bio je onaj R. Lovrenčića koji je upozoravao da »ne smijemo upasti u pogrešku da o naciji pišemo na isti način kao što smo pisali o proletarijatu i buržoaziji« – no njegov je poziv (sve do danas) ostao bez većeg odjeka.³⁴

Istodobno je tekao rad na izradi udžbenika za četvrti razred gimnazije. Za autora je odabran Ivo Perić, gimnazijski profesor povijesti iz Dubrovnika. Prema Pavličeviću, prva verzija teksta nije bila za objavljivanje, pa je osnovan tim u kojem su bili urednici (D. Pavličević i I. Mažuran), stručni konzultanti za opću i nacionalnu povijest (R. Lovrenčić i H. Matković) i recenzenti.³⁵ Za recenzente su odabrani F. Tuđman, T. Čubelić (profesor povijesti na Višoj pedagoškoj školi i autor jedne od prvih poslijeratnih povijesti NOB-a³⁶) i Lj. Kargačin (metodičar i savjetnik za povijest u Zavodu za unapređenje školstva). Prema kasnijim (nedokumentiranim) tvrdnjama D. Pavličevića, udžbenik je imao i tajnog recenzenta – Lj. Bobana, koji je svoj rad na udžbeniku navodno uvjetovao time da se njegovo ime nigdje ne spomene.³⁷ S druge strane, u svojim zabilješkama Tuđman je sebi pripisao ključne zasluge za uspjeh Perićeva udžbenika: u svojem je

³⁴ Isto

³⁵ Pavličević, »Uloga Franje Tuđmana u kroatizaciji hrvatskih programa i udžbenika povijesti«, 238-239.

³⁶ Čini se da je Čubelić predavao povijest i Tuđmanu i Pavličeviću, prvome prije rata, a drugome u 1950-ima. Vidi: Tuđman, *Usudbene povjestice*, 159 i Pavličević, »Uloga Franje Tuđmana u kroatizaciji hrvatskih programa i udžbenika povijesti«, 231.

³⁷ Pavličević, »Uloga Franje Tuđmana u kroatizaciji hrvatskih programa i udžbenika povijesti«, 239.

zatvorskom dnevniku ustvrdio da je izradio 60 stranica primjedaba na rukopis i na prvo izdanje te je tako »stvarno kumovao gotovo svemu onome što je u njemu bilo novo i dobro«. ³⁸ Udžbenik je objavljen za školsku godinu 1971./72., uz odobrenje Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SRH (rješenje od 20. svibnja 1971.), što također postavlja i pitanje o ljudima koji su u tom tijelu odlučivali o odabiru udžbenika. Na naslovnici udžbenika prikazana je masa ljudi iznad koje se vije velika hrvatska zastava, koja se diskretno pretapa u znatno manju jugoslavensku zastavu.

Utjecaj rasprava koje su se tijekom 1960-ih vodile o vrućim temama jugoslavenske povijesti jasno se očitavao u brojnim formulacijama i interpretacijama koje je ponudio Perićev udžbenik. To se, npr., očitavalo u ocjeni položaja Hrvatske u prvoj Jugoslaviji (»tako je Hrvatska po prvi put u povijesti izgubila Sabor, bana, teritorij i tradiciju državnosti, i u novoj državi bila je u državnopravnom pogledu u nepovoljnijem položaju nego u Austro-Ugarskoj« ³⁹), ocjeni uloge HSS-a u međuraću (»zastupala je interese hrvatskog seljaštva, ali i hrvatske buržoazije«; »branila je samosvojnost Hrvatske, hrvatsku državnost«, »bori se protiv centralizma, unitarizma i velikosrpskog hegemonizma« ⁴⁰), izrazito afirmativnom prikazu S. Radića (»pripada među najveće hrvatske političare« ⁴¹). Kao što se kasnije pokazalo, najspornijim dijelovima udžbenika pripadali su ipak prikazi sporazuma Cvetković–Maček i stvaranja Banovine Hrvatske, ustanka 1941. godine i Desete sjednice CK SKH.

O ocjeni sporazuma Cvetković–Maček i stvaranja Banovine Hrvatske u prvom izdanju Perićeva udžbenika iz 1971. tek je dijelom preuzeta dotad obvezujuća partijska ocjena o tome da se radilo o sporazumu »između srpske i hrvatske buržoazije o podjeli interesnih sfera i vlasti«. ⁴² No, potom je uslijedio naizgled bezazleni tekst koji se ipak posve razlikovao od svega onoga što se prije i poslije toga moglo naći u udžbenicima povijesti objavljenima u NR/SR Hrvatskoj:

³⁸ Vidi: Tuđman, *Petrinjska 18*, 320-321; *Isti*, *Usudbene povjestice*, 278, 287.

³⁹ Perić, *Povijest IV* (1971.), 105-107, 119-120.

⁴⁰ *Isto*, 116, 127.

⁴¹ *Isto*, 127-128.

⁴² *Isto*, 204.

Sporazum Cvetković–Maček nije donio stvarno rješenje hrvatskog pitanja, ali je – može se reći – bio ipak **korak naprijed** [označila S. K.] u njegovu rješavanju i donekle početak federalizacije Jugoslavije.⁴³

Tumačenje koje je ponudio Perićev udžbenik tako se direktno kosilo s partijskom interpretacijom da je Komunistička partija Jugoslavije riješila nacionalno pitanje. Osim toga, formulacija »korak naprijed« doslovce je preuzeta iz *Primjedbi na Pregled istorije SKJ*, a upravo je ocjena sporazuma Cvetković–Maček u radovima koje je proizveo Institut za historiju radničkog pokreta bila među onima koje su izazvale najžešće rasprave u 1960-ima. Tuđman je u svojim radovima, osobito u predavanju za nastavnike iz 1964. godine, načinio kopernikanski obrat u odnosu na dotadašnja službena tumačenja o »profašističkoj vladi Cvetković–Maček«: proglasio je aktivnost vlade Cvetković–Maček pokušajem spašavanja Jugoslavije, a puč od 27. travnja 1941. razbijanjem Jugoslavije, što je bila rukavica bačena u lice temeljnim partijskim dogmama u kojima je 27. travnja bio jedan od mitskih datuma. Nadalje, ovakvim se udžbeničkim tumačenjima do neke mjere rehabilitirao Vladko Maček, jedan od ključnih ratnih protivnika, što je osobito vidljivo u udžbeničkim prikazima Mačekove izjave povodom proglašenja NDH:

Budući da Maček nije prihvatio njemački prijedlog da preuzme vlast u NDH, **Nijemci su od njega iznudili navedenu izjavu** [označila S. K.] koju su onda pročitali na radiju i jednu verziju objavili u novinama. To je učinjeno s namjerom da se u hrvatskom narodu ojačaju pozicije Ante Pavelića i njegovih tri stotine ustaša-emigranata [...]»⁴⁴

Pitanje kako se odvijao ustanak 1941. godine i kakve su pritom bile zasluge pojedinih republika/naroda bilo je jedno od ključnih pitanja u međurepubličkim historiografskim sporenjima. Do koje je mjere prikaz ustanka bio važan dobro oslikava i Bakarićeva izjava iz 1964. da se »precjenjuje značaj narodnog ustanka« i da je trebalo »skoro 20 godina da dođemo do 1941., a slijedećih 20 ćemo možda doći i do 1942.«.⁴⁵ Prikazi NOB-a u udžbenicima iz 1950-ih godina snažno su

⁴³ *Isto*, 204-205.

⁴⁴ Perić, *Povijest IV* (1971.¹), 232.

⁴⁵ Izjava na sastanku koji je održan 9. 05. 1964. godine u Institutu za historiju radničkog pokreta. *Jugoslavija u Hrvatskoj*, 130.

se oslanjali na Titove tekstove iz doba rata i osobito na njegov referat na Petom kongresu KPJ 1948. godine. U tim je tekstovima fokus uglavnom bio na djelovanju skupine oko Vrhovnog štaba, dok su zbivanja u Hrvatskoj i Sloveniji bila marginalizirana. Kao što su pokazale rasprave u prvoj polovici 1960-ih, ovakav je prikaz očito bio izvor frustracija za hrvatsku komunističku elitu, no to se moglo pratiti od samog početka. Primjerice, Bakarić je 25. srpnja 1945., dva dana prije prve proslave Dana ustanka naroda Hrvatske (27. srpnja), dao intervju *Politici* u kojemu je istaknuo djelovanje »oružane grupe u okolici Siska« te poimence nabrojio 47 ljudi iz vrha KPH zaslužnih za dizanje ustanka. Pritom je nastojao dati prikaz koji bi istovremeno zadovoljio sve zainteresirane strane: hrvatske komuniste koji su imali vodeću ulogu u dizanju ustanka, srpsko stanovništvo u Hrvatskoj koje je imalo najveći udio u partizanskim redovima u početku rata te Hrvate koji su borbama pristupili kasnije.⁴⁶ Bakarić je spomenuo Sisački partizanski odred i u svojem referatu na Drugom kongresu KPH u studenom 1948. godine, a 22. lipnja se praktički od početka pojavljivao kao svojevrsni kontradatum službenom danu ustanka (npr. već je u *Vjesniku* od 27. srpnja 1945. godine objavljen članak M. Cvetkovića *Odred sisačkih partizana – prvi partizanski odred u Hrvatskoj*).⁴⁷ Usprkos tome, ovi podaci nisu se pojavljivali u udžbenicima objavljenima u 1950-ima, pa se Sisački partizanski odred prvi put spominje tek u osnovnoškolskom udžbeniku povijesti za osmi razred iz 1963. godine.⁴⁸ U 1960-ima, u radovima koje je publicirao Institut za historiju radničkog pokreta, kao i Tuđman osobno, tezi o zaostajanju ustanka u Hrvatskoj i Sloveniji (npr. u *Pregledu istorije SKJ*, u radovima Pere Morače i Jovana Marjanovića itd.) suprotstavljala se teza o kontinuiranom i stalnom rastu NOB-a u Hrvatskoj, za razliku od Srbije i Crne Gore gdje je nakon masovnog ustanka 1941. uslijedila višegodišnja stagnacija.

⁴⁶ »Uoči 27. jula. Dr. Vlado Bakarić, predsednik vlade Federalne Hrvatske, o razvoju ustanka u Hrvatskoj«, *Politika*, 25. jul 1945.

⁴⁷ O tome više u: D. Roksandić, »Shifting References: Celebrations of Uprisings in Croatia, 1945.–1991.«, *East European Politics and Societies*, 2 (1995); Koren, *Politika povijesti i sjećanja*, 302-317.

⁴⁸ Đuranović, Žeželj, *Prošlost i sadašnjost* 3 (1963¹), 109.

Ovakva tumačenja su se u Perićevu udžbeniku iz 1971. godine očitovala u nekoliko elemenata. Kao prvo, promijenjen je redoslijed prikaza ustanaka na tlu Jugoslavije: za razliku od prikaza u udžbenicima iz 1950-ih i 1960-ih, gdje su se ustanci prikazivali kronološkim redoslijedom (Srbija, Crna Gora, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija), u Perićevu udžbeniku je *prvo* prikazan ustanak u Hrvatskoj, a tek onda ustanci u (redom) Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji.⁴⁹ Opis ustanka u Hrvatskoj iznimno je detaljan, osobito u usporedbi s ranijim udžbenicima, dok se ustancima u drugim republikama pridavalo znatno manje pozornosti. U hrvatskim je udžbenicima takav prikaz u 1950-ima, pa čak još i u 1960-ima, bio ipak nezamisliv, za razliku od slovenskih udžbenika gdje je već sredinom 1950-ih više stranica bilo posvećeno NOB-u u Sloveniji nego u ostatku Jugoslavije.⁵⁰ Sisački partizanski odred prikazan je kao prvi partizanski odred u Hrvatskoj i Jugoslaviji, pokušaj bijega iz Kerestinca ocijenjen je kao »prva veća akcija u okupiranoj zemlji«, dok je 27. srpnja opisan kao samo jedan u nizu događaja, a ne kao ključni događaj u ustanku u Hrvatskoj: »Dan zauzimanja mjesta Srb, 27. srpnja 1941. [...] slavi se kao Dan ustanka u Hrvatskoj, iako je i prije njega bilo značajnih akcija.«⁵¹ Znatna pozornost pridavala se i Komunističkoj partiji Hrvatske, pa se na samom početku poglavlja posvećenog ustanku u Hrvatskoj ističe da su »komunisti Hrvatske bili su i svojom brojnošću i svojom aktivnošću velika snaga«, a potom se nabrajaju imena svih članova CK KPH (ukupno njih 17).⁵² Konačno, na više mjesta se ističu razlike u razvoju ustanka u Hrvatskoj i Srbiji, pri čemu se ustanak u Hrvatskoj očigledno nudi kao najbolji model. Pa tako:

Kad je [...] uspješno prebrođena prva kritična godina ustanka u Hrvatskoj ustanak se počeo sve više širiti i kvalitativno jačati.⁵³

⁴⁹ Perić, *Povijest IV* (1971.¹), 243-249 (ustanak u Hrvatskoj), 249-250 (ustanak u Sloveniji), 250-251 (ustanak u BiH), 251-254 (ustanak u Srbiji), 255 (ustanak u Crnoj Gori), 255-256 (ustanak u Makedoniji).

⁵⁰ F. Gestrin, J. Hainz, M. Mikuž, *Zgodovina za IV razred nižjih gimnazij* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1956.).

⁵¹ *Isto*, 244, 245, 246.

⁵² *Isto*, 243.

⁵³ *Isto*, 264-265.

U Srbiji je ustanak nakon odlaska Vrhovnog štaba uglavnom stagnirao, a djelovalo je nekoliko izoliranih partizanskih odreda.⁵⁴

U Hrvatskoj se ustanak razvijao postupno, ali u neprekidnoj uzlaznoj crti bez većih oseka, ali je svoju plimu doživio uoči i nakon kapitulacije Italije.⁵⁵

U prikazu ustaških zločina Perićev udžbenik iz 1971. je do neke mjere anticipirao relativizirajuće opise u udžbeniku istog autora iz 1992. godine.⁵⁶ U udžbeniku iz 1971. ipak se govori da su ustaše počinile »zločin genocida«, ali se ne precizira prema kome, zločinima nad Srbima ne pridaju se nacionalne konotacije, već ih se isključivo stavlja u antifašistički kontekst, dok se nešto više prostora posvećuje stradanjima Židova. No, nakon tri kratke rečenice slijedi i relativizacija u vidu spominjanja četničkih zločina nad Hrvatima.

Ustaše su uvele strahovit teror, progonile komuniste i antifašiste i vršile zločin genocida. Hrvatski i srpski antifašisti kao i Židovi teško su stradali. Mnogo Židova bila je uhapšeno, strijeljano ili otpremljeno u logor smrti. Jednako su postupali i četnici prema hrvatskom stanovništvu u nekim krajevima.⁵⁷

Kao što je već rečeno, već je u Perićev udžbenik iz 1971. godine uvršten i prikaz najnovijih događaja koji seže sve do Desete sjednice CK SKH. U tom je narativu značajno mjesto imao prikaz borbi protiv »unitarističkih koncepcija«: Osmi kongres 1964. prikazan je kao »značajan udarac unitarističkim koncepcijama«, Rankovićevo uklanjanje 1966. tumači se kao poraz »unitarističko-hegemonističkih snaga i tendencija«,⁵⁸ a Deseta sjednica također se stavlja ponajprije u kontekst borbe protiv unitarizma:

⁵⁴ *Isto*, 268.

⁵⁵ *Isto*, 280.

⁵⁶ U udžbeniku iz 1992. Perić je opisao povijest NDH na ukupno šest stranica, a od toga je sistemu koncentracijskih logora i progonu političkih protivnika posvetio četvrtinu jedne stranice, dok je ustaškom *teroru* nad Srbima, Židovima i Romima posvetio polovicu jedne rečenice: »Ustaše su po primjeru Hitlera provodili teror protiv Židova i Cigana, te protiv Srba, osobito zbog njihove ranije hegemonističke politike te pojave četnika i njihovih zločina u Hrvatskoj.« I. Perić, *Povijest za VIII. razred osnovne škole*, I. izdanje (Zagreb: Školska knjiga, 1992.), 85-90, osobito str. 89.

⁵⁷ Perić, *Povijest IV* (1971.¹), 233.

⁵⁸ *Isto*, 384-385.

U povijesti SK Hrvatske ostat će trajno zapamćena X. sjednica CK SKH [...] Osudivši teoriju i praksu unitarizma, CK SKH je na toj sjednici pokazao da se međunacionalni odnosi mogu ispravno graditi samo na načelu potpune (tj. svestrane) nacionalne ravnopravnosti [...]»⁵⁹

Perićev udžbenik iz 1971. bio je tako prvi poslijeratni udžbenik povijesti koji je do neke mjere iskoračio iz okvira službenog narativa o međuratnoj Jugoslaviji i NOB-u oblikovanog tijekom rata i u poslijeratnim godinama. No, nakon Karađorđeva i sloma Hrvatskog proljeća uslijedile su kritike njegova sadržaja,⁶⁰ pa čak i zahtjevi za njegovim povlačenjem i zabranom.⁶¹ U svojem je zatvorskom dnevniku Tuđman pribilježio da je hajka na udžbenik, osobito u tjedniku *NIN*, bila uvod u njegovo uhićenje.⁶² To je imalo određene reperkusije i za krug ljudi iz Školske knjige koji su se povezivali s Maticom hrvatskom i, kako se govorilo, s »prodorom nacionalizma« u ovu izdavačku kuću. U izvještajima i analizama koje je potom izradio SKH, kao »najkonkret-niji oblik agresivne nacionalističke aktivnosti« označena su upravo savjetovanja za hrvatski jezik i povijest, kao i objavljivanje knjiga *Hrvatski pravopis* te *Povijest hrvatskog naroda* T. Macana.⁶³ Nekoliko je ljudi isključeno iz Saveza komunista i smijenjeno s uredničkih mjesta,⁶⁴

⁵⁹ Isto, 386.

⁶⁰ Npr. u *Vjesniku* je Perićev udžbenik, uz *Hrvatski pravopis*, označen kao knjiga u kojoj se »manifestirao nacionalistički pristup«. Vidi: S. Josipović, »Zašto je raspuštena partijska organizacija u 'Školskoj knjizi'. Igre oko 'Hrvatskog pravopisa'«, *VUS: Jugoslavenski informativni tjednik*, br. 1029, 19. 01. 1972.

⁶¹ Pavličević, »Uloga Franje Tuđmana u kroatizaciji hrvatskih programa i udžbenika povijesti«, 240.

⁶² Tuđman, *Petrinjska 18*, 320-321; Isto, *Usudbene povjestice*, 278-279.

⁶³ Vidi: Savez komunista Hrvatske, Centralni komitet, *Izvještaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove usvojen na 28. sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske 8. svibnja 1972. godine* (Zagreb: Dom i svijet, 2003), 204-205, 277-283; Josipović, »Zašto je raspuštena partijska organizacija u 'Školskoj knjizi'«.

⁶⁴ Među njima bio je i A. Marin koji je još krajem prosinca 1971. bio isključen iz SKH i potom uhićen i optužen za zloporabu položaja i neprijateljsku propagandu. Marin je uvršten i na tzv. *listu pedesetorice* najvidenijih ljudi u »maspoku« koju je objavila *Borba* u broju od 15. 05. 1972. Tih je optužbi kasnije bio oslobođen; presudu je donio sudac Vladimir Primorac. Vidi: F. Tuđman, *Petrinjska 18: zatvorski dnevnik iz 1972* (Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić, 2003.), 278, 315, 316, 477, 478, 482, 484. Također: S. Goldstein, »Tito je mislio na njega kada je rekao: 'Neki se suci drže zakona kao pijani plota'«, *Jutarnji list*, 11. 09. 2010.

uključujući i jednog od urednika Perićeva udžbenika (D. Pavličević) koji je potom, prema vlastitoj izjavi, premješten na slabije plaćeno mjesto korektora »sa bitno smanjenim primanjima«⁶⁵.

Udžbenik I. Perića na kraju ipak nije bio povučen iz uporabe, već je donesena odluka (prema D. Pavličeviću, u samom CK SKH⁶⁶) da se temeljito preradi, osobito stoga što nije bilo drugoga udžbenika kojim bi ga se odmah moglo zamijeniti.⁶⁷ Izmjene su unesene već u drugo izdanje iz 1972. godine (za šk. god. 1972./73.),⁶⁸ a udžbenik je potom doživio i treće izdanje 1974. godine. Promjene su se očitovale kako u sadržaju tako i u vanjskom izgledu udžbenika: promijenjen je format, dodana mu je čitanka, a obje su knjige dobile novu naslovnicu. Izdavač je ovaj put zaigrao na sigurnu kartu, pa je tako na naslovnici udžbenika prikazan protuavionski top XXVI. divizije na otoku Visu prilikom utvrđivanja otoka u siječnju 1944. godine, a na naslovnici čitanke Tito kako vrši smotru Prve dalmatinske brigade na Visu prilikom proslave dvogodišnjice njezina osnivanja 1944. godine. Impresum drugog izdanja dobro pokazuje da je u slučaju Perićeva udžbenika više smetao Tuđmanov angažman nego sam udžbenik: neposredno ispod imena urednika (Ive Mažuran) prvo su navedeni recenzenti prvog izdanja (!), no ovaj put samo Tomo Čubelić i Ljubomir Kargačin, bez imena trećeg recenzenta Franje Tuđmana. Potom su kao recenzenti drugog izdanja potpisani Ivan Jelić i Olga Salzer (metodičarka i autorica brojnih udžbenika povijesti). Ovakav je razvoj događaja Tuđmana očigledno ljutio, jer je u svojem zatvorskom dnevniku za 15. travnja 1972. pribilježio da za udžbenik koji je zahvaljujući upravo njegovoj recenziji »bio najbolji koji smo dosada imali [...] pobrat će slavu novi recenzenti dr. Ljubo Boban i dr. Ivan Jelić«.⁶⁹

⁶⁵ Pavličević, »Uloga Franje Tuđmana u kroatizaciji hrvatskih programa i udžbenika povijesti«, 245.

⁶⁶ *Isto*, 240.

⁶⁷ Vidi također: D. Stuparić, »O udžbeniku povijesti bez naglosti i paušalnih ocjena«, *Vjesnik*, 15. 04. 1972.

⁶⁸ I. Perić, *Povijest: udžbenik za IV razred gimnazije*, 2. prerađeno izdanje (Zagreb: Školska knjiga, 1972).

⁶⁹ Tuđman, *Petrinjska 18*, 321. Bez obzira na tu tvrdnju, Lj. Boban nije na udžbeniku potpisan kao recenzent.

Po svemu sudeći, na sadržaj drugog izdanja velik je utjecaj imao I. Jelić, koji je već prije napisao kritički osvrt na prvo izdanje u *Časopisu za suvremenu povijest*.⁷⁰ Promjene u sadržaju udžbenika dobar su primjer odnosa političke moći i povijesnih narativa; ovdje ću to pokazati na nekoliko najupečatljivijih primjera. U udžbeniku iz 1972. do neke je mjere promijenjen prikaz S. Radića: Radić je i dalje prikazan pozitivno (kao uostalom u svim poslijeratnim udžbenicima), ali u skladu s Jelićevom ocjenom da »nema opravdanja da se od Radića pravi izuzetni kult« više nije opisan u superlativima.⁷¹ U udžbenik je uneseno posebno poglavlje pod naslovom »Značenje dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ«, što je također bila jedna od sugestija u Jelićevom kritičkom osvrtu.⁷² Promjenu je doživio i prikaz sporazuma Cvetković–Maček, kao i ocjena stvaranja Banovine Hrvatske: u udžbenik je unesena ocjena KPJ o sporazumu (također jedna od Jelićevih primjedbi), pa se on sada ponovo prikazivao isključivo kao sporazum hrvatske i srpske buržoazije o podjeli vlasti i podjeli kapitala.⁷³ Nadalje, uklonjena je konstatacija o Banovini Hrvatskoj kao »koraku naprijed« u rješavanju hrvatskog pitanja, a umjesto toga je istaknuto:

Nastankom Banovine Hrvatske nije bilo riješeno hrvatsko pitanje pa je od početka rasla spoznaja da od kompromisa Cvetković–Maček nema dobra ni za hrvatski ni za srpski narod.⁷⁴

Ovakve će ocjene djelovanja HSS-a i sporazuma Cvetković–Maček ostati više-manje nepromijenjene u svim narednim udžbenicima objavljenima u SR Hrvatskoj do kraja 1980-ih godina. Također je Mačekova politička djelatnost ponovo bila izložena snažnoj kritici, što se najbolje vidi u načinu na koji je protumačen Mačekov poziv od 10. travnja 1941. godine: dok je u udžbeniku iz 1971. krivica prebačena

⁷⁰ I. Jelić, »Prvi udžbenik povijesti za IV. razred gimnazije u SR Hrvatskoj«, *Časopis za suvremenu povijest*, III (1971), 2-3, 280-290.

⁷¹ Usp. Perić, *Povijest IV* (1971.¹), 127-131 i Perić, *Povijest IV* (1972.²), 127, 131-134. Također: Jelić, »Prvi udžbenik povijesti za IV. razred gimnazije u SR Hrvatskoj«, 285.

⁷² Perić, *Povijest IV* (1972.²), 175-177. Vidi također: Jelić, »Prvi udžbenik povijesti za IV. razred gimnazije u SR Hrvatskoj«, 286-287.

⁷³ Perić, *Povijest IV* (1972.²), 199. Vidi također: Jelić, »Prvi udžbenik povijesti za IV. razred gimnazije u SR Hrvatskoj«, 288.

⁷⁴ Perić, *Povijest IV* (1972.²), 199.

na Nijemce koji su od Mačeka »iznudili navedenu izjavu«, sada je taj Mačekov poziv hrvatskom narodu da se pokori ustašama protumačen kao »otvorena podrška tom kvislinškom režimu«. ⁷⁵ To je također bilo u skladu s Jelićevim komentarom da ocjena koju donosi udžbenik iz 1971. »nije poznata u znanstvenoj historiografiji« i da se njome »Maček prikazuje u prvom redu kao nacionalna žrtva, koja ne bi snosila bilo kakvu odgovornost za 10. travnja«. ⁷⁶

S druge strane, prikaz ustanka u Hrvatskoj koji je postojao u udžbeniku iz 1971. godine *gotovo je u potpunosti zadržan* i u izdanju iz 1972. godine. ⁷⁷ Značajnije izmjene izvršene su u prikazu ustanka u Srbiji: izbačene su rečenice u kojima se govori o kolaboracionističkoj vladi M. Aćimovića i M. Nedića, a prikaz borbi za Užičku republiku proširen je opisom herojskog otpora partizana. ⁷⁸ U kasnijem opisu razvoja NOB-a u Srbiji uklonjene su ocjene o stagnaciji ustanka, a umjesto toga istaknuto je da se »NOB uspješno razvijala i unatoč ofenzivnim akcijama Nijemaca i domaćih izdajnika« – takav je prikaz potom zadržan u svim udžbenicima do kraja 1980-ih. ⁷⁹ Promijenjene su i konstatacije o ustaškim zločinima, pa je udžbenik sada donio znatno detaljniji prikaz i snažniju osudu (precizira se, primjerice, da su ustaše provodili genocid nad Židovima i Srbima), bez relativizacije s istovremenim navođenjem četničkih zločina. ⁸⁰

U udžbenicima koji su objavljeni u SR Hrvatskoj u 1970-ima i 1980-ima pristup je bio različit. Udžbenik za osnovnu školu iz 1970-ih godina također je započinjao prikaz ustanka 1941. s ustankom u Hrvatskoj, te spominjao 22. lipnja, ali ne i 27. srpnja (*sic*), iako je istodobno navodio da je ustanak izbio u krajevima gdje je pretežno živjelo

⁷⁵ *Isto*, 230.

⁷⁶ Jelić, »Prvi udžbenik povijesti za IV. razred gimnazije u SR Hrvatskoj«, 288.

⁷⁷ U tekstu iz 1972. može se uočiti nekih manjih zahvata. Znakovita razlika uočena je u rečenici u kojoj se opisuju događaji u Srbu. Ona je u udžbeniku iz 1971. glasila (str. 246): »Dan zauzimanja mjesta Srb, 27. srpnja 1941. (u ondašnjem kotaru Donji Lapac), slavi se kao Dan ustanka u Hrvatskoj, **iako je i prije njega bilo značajnih akcija** [označila S.K.].« Označeni dio izostavljen je u izdanju iz 1972. godine (str. 222).

⁷⁸ Usp. Perić, *Povijest IV* (1971.¹), 251-254 i Perić, *Povijest IV* (1972.²), 225-227.

⁷⁹ Usp. Perić, *Povijest IV* (1971.¹), 268 i Perić, *Povijest IV* (1972.²), 239.

⁸⁰ Perić, *Povijest IV* (1972.²), 206.

srpsko stanovništvo.⁸¹ Za razliku, udžbenik za srednje škole objavljen 1975. godine, autora T. Čubelića i D. Pavličevića (!), ponudio je obrnutu sliku: opet je uveo kronološki redosljed prikaza »ustanaka naroda Jugoslavije«, počevši s ustankom u Beloj Crkvi. Od datuma istaknut je 27. srpnja, dok se Sisački partizanski odred spominje samo u zagradi, bez isticanja datuma.⁸² U osnovnoškolskom udžbeniku objavljenom 1987. godine – posljednjem udžbeniku za povijest 20. stoljeća objavljenom prije raspada Jugoslavije – prikaz ustanka ponovo započinje s Hrvatskom, potom slijede prikazi ostalih republičkih ustanaka, a kao očigledan kompromis uključena su oba datuma, i 22. lipnja i 27. srpnja.⁸³

Promjene je, naravno, doživio i prikaz Desete sjednice CK SKH, kojemu je sada pridodan i kratki prikaz događaja iz 1971. godine. Već je Jelić u svojoj kritici Perićeva udžbenika iz 1971. istaknuo da se Deseta sjednica ne može prikazivati samo kao borba protiv unitarizma, jer je ona istodobno »dala detaljnu analizu i ocjenu hrvatskog nacionalizma, istakavši da je on kao i unitarizam također neprijatelj izgradnje socijalističkoga samoupravnog društva«.⁸⁴ Sukladno tome, Deseta sjednica je u Perićevu udžbeniku iz 1972. prikazana kao borba protiv unitarizma i nacionalizma (pri čemu je doslovce prenesena navedena rečenica),⁸⁵ a kompletno zbivanje 1971. prikazano je negativno:

U Hrvatskoj je npr. nacionalizam bio tokom 1970. i 1971. uzeo toliko maha da je svojim kontrarevolucionarnim sadržajem značio veliku opasnost. Na tu opasnost upozorila je veoma energično 21. sjednica Predsjedništva SKJ i 23. sjednica CK SKH održane u prosincu 1971. Poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ Savez komunista u svim našim republikama stupio je još snažnije u borbu protiv svih antisocijalističkih (kontrarevolucionarnih) pojava i njihovih uzroka.⁸⁶

⁸¹ I. Jelić, R. Vukadinović, D. Bilandžić, *Narodi u prostoru i vremenu 4: udžbenik povijesti za VIII razred osnovne škole*, IV nepromijenjeno izdanje (Zagreb: Školska knjiga, 1977.), 65.

⁸² T. Čubelić, D. Pavličević, *Povijest 2: udžbenik za srednje škole*, III izdanje (Zagreb: Školska knjiga, 1977.), 146-147.

⁸³ R. Lovrenčić, I. Jelić, R. Vukadinović, D. Bilandžić, *Čovjek u svom vremenu 4* (Zagreb: Školska knjiga, 1987.), 107-108.

⁸⁴ Jelić, »Prvi udžbenik povijesti za IV. razred gimnazije u SR Hrvatskoj«, 290.

⁸⁵ Perić, *Povijest IV* (1972.²), 333.

⁸⁶ *Isto.*

Tako je stvorena apsurdna situacija da je udžbenik koji je 1971. proglašen jednom od manifestacija hrvatskog nacionalizma u svojem drugom izdanju i sam osuđivao taj isti nacionalizam, no to naravno nije bilo ni prvi ni posljednji put da su autori udžbenika povijesti preispitali i preispisivali vlastite ocjene.

U udžbenicima iz 1970-ih i 1980-ih uglavnom su ostale slične ocjene, a politički prijepori u Hrvatskoj smještali su se u isti kontekst s događajima u Sloveniji i Srbiji, iako svaki sa svojom (negativnom) karakterizacijom: tako se za Hrvatsku ponajprije isticao *nacionalizam*, a za Sloveniju i Srbiju *nacionalističke, liberalističke i tehnokratske* tendencije.⁸⁷ Prikazi su uglavnom ostali vrlo šturi, no dok su u udžbenicima iz 1970-ih bili toliko zamagljeni da se postavlja pitanje jesu li iz toga učenici išta mogli shvatiti, u 1980-ima ipak postaju konkretniji:

(Udžbenik iz 1977.): U svim republikama, negdje jače, a negdje slabije, pojavile su se snage protiv daljnjeg jačanja samoupravljanja. Stoga je za socijalistički razvitak SFRJ posebno značajna 21. sjednica Predsjedništva SKJ (1971.). Na njoj su osuđene snage koje su protiv samoupravljanja, kao i pojave nacionalizma, liberalizma i unitarizma u nekim rukovodstvima SKJ.⁸⁸

(Udžbenik iz 1987.): Tako su u Hrvatskoj [...] hrvatski nacionalisti lažno iznosili da je Jugoslavija tamnica Hrvatske, da je hrvatska privreda opljačkana, da Srbi vladaju u Hrvatskoj, da se progoni hrvatski jezik, pa su u ime toga zagovarali jačanje i osamostaljivanje hrvatske države. Tim su idejama nastojali pokrenuti »nacionalni preporod« kao novi nacionalni masovni pokret.⁸⁹

Ostaje, naravno, otvorenim i pitanje jesu li se ti sadržaji, iako uvršteni u programe i udžbenike, poučavali i u školama. Tipično je da se u metodičkom priručniku uz osnovnoškolski udžbenik iz 1987. godine nastavnike tek najopćenitije upućivalo da trebaju informirati učenike »o nastavku političkih borbi i poslije usvajanja ustavnih

⁸⁷ Vidi npr.: Čubelić, Pavličević, *Povijest 2* (1977³), 279; Lovrenčić, Jelić, Vukadinović, Bilandžić, *Čovjek u svom vremenu 4* (1987¹), 219-220.

⁸⁸ Jelić, Vukadinović, Bilandžić, *Narodi u prostoru i vremenu 4* (1977⁴), 160.

⁸⁹ Lovrenčić, Jelić, Vukadinović, Bilandžić, *Čovjek u svom vremenu 4* (1987¹), 219.

amandmana i o ulozi Josipa Broza Tita«. Za razliku od ovih općenitih i zamagljenih uputa, priručnik donosi vrlo precizne i detaljne upute o tome kako obraditi Ustav iz 1974. godine.⁹⁰

S političkim promjenama početkom 1990-ih ponovo su se mijenjali programi i udžbenici povijesti. Značajnije prepravke u udžbeničkim prikazima svih triju tema o kojima je bilo govora u prethodnom tekstu učinjene su već 1991. godine. Radilo se o tzv. inoviranim udžbenicima, odnosno udžbenicima nastalima još u drugoj polovici 1980-ih u koje su sada unesene određene izmjene, iako su još uvijek u dobroj mjeri zadržali jugoslavensku perspektivu.⁹¹ Upravo je udžbenik R. Lovrenčića, I. Jelića, R. Vukadinovića i D. Bilandžića koji je obrađivao 20. stoljeće doživio najveće promjene. Jedna od prvih promjena bila je nova ocjena sporazuma Cvetković–Maček koji se sada prosuđivao kao »važan korak u nastojanjima vodstva HSS-a da se riješi hrvatsko pitanje«. ⁹² Prikaz NOB-a snažno je reduciran (s 14 na 6 nastavnih jedinica), a već ovdje je zamjetno izdvajanje ratnih zbivanja u Hrvatskoj iz širega jugoslavenskoga konteksta u dvije zasebne nastavne jedinice. Umjesto o »ustanku«, govori se o »početku oružane borbe«, pri čemu je iz udžbenika posve nestao kronološki prikaz ustanaka i njima pripadajućih datuma. Jedino se za Hrvatsku kao početak »otpora« navodi 22. lipnja 1941. i formiranje Sisačkog partizanskog odreda, a ujedno se napominje i da se sada taj dan slavi kao državni praznik (22. lipnja proglašen je Danom antifašističke borbe već u ožujku 1991. godine, čime je prestao vrijediti Zakon o proglašenju 27. srpnja narodnim blagdanom iz 1947. godine).⁹³

Ovaj je udžbenik donio i posve novu ocjenu događaja iz 1971. godine: u njemu se sada afirmativno govori o »nacionalnom pokretu« u Hrvatskoj i Sloveniji, nasuprot »srpskih *nacionalista* [označila S.K.]

⁹⁰ N. Dvoržak, D. Gršić, A. Orlić, *Metodički priručnik za nastavnika uz udžbenik povijesti Čovjek u svom vremenu 4 za VIII. razred osnovne škole* (Zagreb: Školska knjiga, 1989.), 173-175.

⁹¹ O tome više u: S. Koren, »Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije«, *Historijski zbornik*, LX (2007.), 258-261.

⁹² R. Lovrenčić, I. Jelić, R. Vukadinović, D. Bilandžić, *Čovjek u svom vremenu 4*, I. izdanje (Zagreb: Školska knjiga, 1991.), 68.

⁹³ *Isto*, 105-132.

koji su ustali protiv reforme federacije i jačanja samostalnosti republika te traže obnovu centralizma pod parolom 'Srbi na okup'«. ⁹⁴ Po prvi put se u jednom hrvatskom udžbeniku spominje *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, kao i pitanje »čistih računa«:

Nacionalni pokret u Hrvatskoj oglasio se već 1967. kada su Matrica Hrvatska, Društvo književnika Hrvatske i još 16 znanstvenih i kulturnih institucija izdali *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* kojom su digli svoj glas protiv potiskivanja hrvatskog jezika u korist širenja srpskoga kao zvaničnog u javnom životu cijele zemlje. Istodobno je rukovodstvo Hrvatske pokrenulo pitanje »čistih računa« među republikama na području gospodarskih odnosa. ⁹⁵

No, bez obzira na sve te promjene, ovaj je udžbenik žestoko kritiziran u Hrvatskom saboru u proljeće 1992. godine, kada je i provedena akcija za uklanjanje udžbenika povijesti naslijeđenih iz razdoblja SFRJ. Ključnu ulogu u tome imao je N. Mihanović, visokopozicionirani dužnosnik HDZ-a, saborski zastupnik, predsjednik saborskog Odbora za naobrazbu, znanost, kulturu i šport te od travnja 1992. zamjenik ministrice prosvjete. ⁹⁶ Dotadašnji udžbenik R. Lovrenčića, I. Jelića, R. Vukadinovića i D. Bilandžića se od šk. god. 1992./93. prestao upotrebljavati, a umjesto njega u školsku je uporabu ušao udžbenik I. Perića, prvo za osmi razred osnovne škole (1992.), a potom i za četvrti razred gimnazije (1993.). ⁹⁷ Novi Perićevi udžbenici označili su zaokret u prikazu hrvatske povijesti 20. stoljeća koja je sada posve izdvojena iz širega jugoslavenskoga konteksta: povijest dviju Jugoslavija služila je samo kao pozadina da bi se ispričala priča o borbi za hrvatsku državu. Međuratna povijest je tako postala pripovijest o HSS-u, Stjepanu Radiću i Vladku Mačeku, dok je prikaz NDH i NOB-a u Hrvatskoj (sada reduciranog na »hrvatski antifašizam«) stavljen u službu politike nacionalnog pomirenja koju je zagovarao tadašnji politički vrh. Način na koji se Drugi svjetski rat interpretirano u tim udžbenicima ostao

⁹⁴ Isto, 179-180.

⁹⁵ Isto, 179.

⁹⁶ Više o tome vidi u: Koren, »Slike nacionalne povijesti«, 261-274.

⁹⁷ I. Perić, *Povijest za VIII. razred osnovne škole*, I. izdanje (Zagreb: Školska knjiga, 1992.); Isto, *Hrvatska i svijet u XX. stoljeću*, I. izdanje (Zagreb: Školska knjiga, 1993.).

je sve do danas jednom od ključnih točki prijepora u raspravama o udžbenicima povijesti.⁹⁸

Perićevi udžbenici iz 1992. i 1993. unijeli su bitne novine i u prikaz događaja s kraja 1960-ih i početka 1970-ih, koji se otada prikazuju kao jedan od ključnih koraka na putu stvaranja samostalne nacionalne države. Ipak, u oba udžbenika još dominira naziv »hrvatski otpor« i tek se u onome iz 1993. na jednome mjestu u zagradi spominje termin »hrvatsko proljeće« (pod navodnicima i s malim početnim slovom).⁹⁹ No, ono po čemu su se Perićevi udžbenici s početka 1990-ih osobito razlikovali od Perićeva udžbenika iz 1971. jest prikaz glavnih aktera Hrvatskog proljeća: središnje mjesto dobile su aktivnosti Matice hrvatske, a ne više hrvatskih komunista:

U toj borbi [protiv nacionalnog unitarizma, op. S. K.], kao njezin organizator i voditelj, najzaslužnija je bila Matica hrvatska. [...] Tako je Matica hrvatska započela stvaranjem hrvatskog pokreta, u koji su se postupno uključivale i ostale važnije hrvatske ustanove s područja obrazovanja, kulture i znanosti. [...] ¹⁰⁰

Udžbenik dalje navodi da su se Matici pridružili »hrvatski sveučilištarci« koji su tražili »što veću samostalnost Hrvatske što prije«, ¹⁰¹ a tek potom su se »zahtjevima hrvatskog naroda« oprezno počeli priklanjati vodeći ljudi SKH:

Najzad, zahtjevima hrvatskog naroda počeli su se priklanjati i pojedini hrvatski političari (komunisti), koji su se u siječnju 1970. izjasnili protiv centralizma i protiv nacionalnog unitarizma, ali su, iz opreza zbog vlastite sigurnosti, jer su se bojali saveznog vrha – napadali istodobno i tobožnji »hrvatski nacionalizam«. ¹⁰²

⁹⁸ O tome više u: S. Koren, »Nastava povijesti između historije i pamćenja. Hrvatski udžbenici povijesti o 1945. godini«, u *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. S. Bosto i T. Cipek (Zagreb: Disput, 2009.); S. Koren, B. Baranović, »What Kind of History Education Do We Have after Eighteen Years of Democracy in Croatia? Transition, Intervention, and History Education Politics (1990.–2008.)«, u *»Transition« and the Politics of History Education in Southeast Europe*, ur. Augusta Dimou (Göttingen: V&R unipress, 2009.).

⁹⁹ Perić, *Povijest VIII* (1992.¹), 135-136; Isti, *Povijest IV* (1993.¹), 187-190, osobito str. 189.

¹⁰⁰ Perić, *Povijest VIII* (1992.¹), 136.

¹⁰¹ *Isto.*

¹⁰² *Isto.*

U ovom udžbeniku se po prvi put poimence spominju Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo, no kao pravi junaci prikazani su oni koji su robijali za Hrvatsku – Franjo Tuđman, Vlatko Pavletić, Vlado Gotovac, Šime Đodan, Marko Veselica, Hrvoje Šošić i Dražen Budiša (sve redom pripadnici nove političke elite s početka 1990-ih).¹⁰³ Tito u Perićevu prikazu nije u potpunosti negativan lik: ističe se da je »u početku pokazivao razumijevanje prema hrvatskim zahtjevima [...] ali je najzad, pod pritiskom protuhrvatskih (hegemonističko-centralističkih i velikosrpskih) snaga iz saveznog partijskog i armijskog vrha, izveo politički udar«. ¹⁰⁴ Jasno je da su ulogu glavnog negativca zapravo dobile »velikosrpske snage«, što je u skladu s općom tendencijom da se Srbi i Srbija prikažu kao glavni krivac za sve hrvatske nedaće u razdoblju nakon 1918. godine.

Tako je od početka 1990-ih u udžbeničkoj historiografiji Hrvatsko proljeće postalo neupitan identifikacijski nacionalni mit, nezaobilazan događaj u prikazu »tisućljetne borbe« Hrvata za stvaranje vlastite države. Ključni gradivni elementi narativa o Hrvatskom proljeću, kao i ocjene značaja 1971. godine, ostali su više-manje identični u svim udžbenicima koji su objavljeni u proteklih dvadesetak godina. Ovdje ćemo ih se dotaknuti samo u najopćenitijem smislu. Terminološki, u udžbenicima se koriste nazivi »Hrvatsko proljeće« (češće) i »maspok« (rjeđe), iako pritom potonji nema negativne (pejorativne) konotacije. Prikazi se ponajviše razlikuju u tome koliko se naglašavaju i variraju pojedini od triju ključnih čimbenika pokreta (Matica hrvatska, studenti, hrvatski partijski vrh), iako se od ključnih osoba ponajviše spominju S. Dabčević-Kučar i M. Tripalo, potom M. Krleža kao potpisnik *Deklaracije*, rijetko D. Budiša, a još rjeđe ostali sudionici. Također, u proteklih 20 godina samo se u jednom udžbeniku spominjao Miloš Žanko.¹⁰⁵ Zanimljivo, nakon 2000. više se ne naglašava ni uloga F. Tuđmana i on se u današnjim udžbenicima rijetko spominje u kontekstu Hrvatskog proljeća. Prikaz događaja u Hrvatskoj gotovo se redovito izdvaja iz

¹⁰³ *Isto.*

¹⁰⁴ *Isto.*

¹⁰⁵ M. Brkljačić, T. Ponoš, Z. Samardžija, D. Špelić, *Povijest 8: udžbenik za osmi razred osnovne škole* (Zagreb: Školska knjiga, 2001.), 136).

širega jugoslavenskoga konteksta, rijetko se spominju čistke u drugim republikama i uglavnom se stvara slika da je Hrvatima bilo bitno gore nego drugima. Isto tako, gotovo uopće se ne tematiziraju odnosi Hrvata i Srba u Hrvatskoj, niti se događaji nastoje smjestiti u širi međunarodni kontekst. Konačno, nema ni kritičkog propitivanja uloge Tita, studenata, Matice hrvatske itd., no tako se nešto teško može i očekivati u okolnostima gdje se udžbenik povijesti još uvijek smatra i promatra ponajprije kao iskaz oficijelne povijesti koju propisuje država.

Zbog političke i legitimacijske funkcije koja se pripisuje povijesti, krupne političke prekretnice i lomovi u 20. stoljeću redovito su vodili promjenama programa i udžbenika povijesti. To potvrđuju i promjene u prikazima Hrvatskog proljeća od 1971. do danas, pa tako udžbenički i programski narativi služe kao prikladna ilustracija konstataciji E. H. Carr-a da »ne postoji bolji pokazatelj karaktera nekog društva od historiografije koju to društvo piše ili ne uspijeva napisati«. ¹⁰⁶

¹⁰⁶ E. Hallet Carr, *Što je povijest?* (Zagreb: Srednja Europa, 2004.), 35.

Tihomir Ponoš

STUDENSKI POKRET U HRVATSKOM PROLJEĆU – ZAMETCI POLITIČKOG PLURALIZMA

Studentski pokret u Hrvatskom proljeću, ili, kako su ga sudionici nazvali pokret hrvatskih sveučilištaraca, nije bio monolitan, već pluralan pokret. Svjetonazorske razlike među sudionicima možda je lakše uočiti ako se kao polazišna točka uzme osvit hrvatskog višestranačja, dakle 1989. i 1990. godina prije održavanja prvih višestranačkih izbora. Tada su sudionici toga pokreta, koji su, istina, u nepuna dva desetljeća koliko je prošlo od sloma Hrvatskog proljeća zasigurno ponešto promijenili svoje svjetonazore, slobodno mogli birati kako će se politički angažirati i slobodno su mogli javno iznositi svoje stavove.

Valja pogledati stranačko-političke sudbine najvažnijih ljudi oba studentska bloka koja su postojala 1970. i 1971. godine. Četiri najvažnija sudionika iz dominantne grupacije 1971. godine, nazvane »nacionalnom«, odnosno četiri sudionika kojima se sudilo u ljeto 1972. godine na najvažnijem (ne i jedinom) sudskom procesu sveučilištarcima, krenula su potpuno različitim političkim stazama.

Stranačko-politička karijera Ivana Zvonimira Čička, čovjeka čiji je izbor za studenta-prorektora inicirao burna studentska zbivanja zimi 1970./1971. godine, zapravo je bila kratka. On je bio jedan od obnovitelja, zakratko i predsjednik HSS-a. U stranačkoj politici bio je neuspješan, godine 1993. jedan je od osnivača Hrvatskoga helsinškog odbora za ljudska prava čiji je prvi, ali i današnji predsjednik. Od 1993. godine Čičak svoju karijeru u javnosti gradi kao aktivist za ljudska prava te kao novinar i publicist. Dražen Budiša, predsjednik

Saveza studenata Zagreba, učlanio se u HSLS, kojemu 1990. postaje predsjednik. Bez obzira na prekide koje je imao u političkoj karijeri (od 2003. godine pa do pokušaja povratka na parlamentarnim izborima 2011. godine), i bez obzira na uspone i padove i u stranci (odlasci s predsjedničke dužnosti, ali i povraci na dužnost), cijelom je profesionalnom političkom karijerom ostao vezan uz HSLS. Ante Paradžik, predsjednik Saveza studenata Hrvatske i čovjek koji je 1971. godine bio član SKH, godine 1990. bio je jedan od obnovitelja Hrvatske stranke prava. U stranci je bio dopredsjednik, a po izbijanju Domovinskog rata načelnik Kriznog stožera oružanih hrvatskih obrambenih snaga. Paradžik je ubijen u rujnu 1991. godine pri dolasku u Zagreb, na kontrolnoj točki Ministarstva unutarnjih poslova. Okolnosti toga događaja nikada nisu dokraja razjašnjeni, a smatra se da je zapravo bila riječ o političkom atentatu. Goran Dodig, čovjek koji je proglasio studentski štrajk u studenome 1971. godine, politikom se bavio marginalno. Osnivač je i predsjednik izvanparlamentarne stranke Hrvatskog proljeća, a ta je stranka, zajedno s još dvjema malim strankama, 2009. godine osnovala Hrvatsku demokršćansku stranku. Dodig je karijeru gradio u medicini, postao je redoviti sveučilišni profesor u Splitu i predstojnik Klinike za psihijatriju KBC-a Split.

Političke karijere grupe studenata koja je 1971. nazvana »lijevima«, a koja slomom Hrvatskog proljeća nije poražena, zapravo je skromnija nego li karijere »nacionalnih«. Na pozornici su 1971. godine najdulje ostali članovi grupe »lijevih« Žarko Puhovski i Duško Čizmić Marović. Oni u socijalističkom razdoblju nisu izgradili političke karijere. Puhovski je imao primarno sveučilišnu karijeru, a u SKH-u je s vremenom postao disident. U osvit demokratskih promjena postao je jedan od ključnih ljudi UJDI-a, ali, iako je riječ o prvoj političkoj organizaciji koja se počela okupljati potkraj socijalističkog razdoblja izvan socijalizmom zadanih partijskih okvira, UJDI zapravo nikada nije bio registriran, a Puhovski se nije stranačko-politički aktivirao u višestranačju, već je javno djelovao ponajviše kao aktivist za ljudska prava, ponajprije u Hrvatskom helsinškom odboru za ljudska prava. Duško Čizmić Marović također nije izgradio političku karijeru. U socijalizmu je bio urednik u splitskoj izdavačkoj kući Logos, a u višestranačju je godinama bio

novinar i kolumnist. Damir Grubiša, protukandidat Čičku u izboru za studenta-prorektora, u političkom je smislu do najvišeg položaja došao postavši članom Savjeta za vanjsku politiku predsjednika Republike Ive Josipovića, što je marginalno savjetodavno tijelo. I on se posvetio znanstvenoj i akademskoj karijeri. Slobodan Lang, predsjednik Saveza studenata Zagreba 1970. godine, potkraj 1980. bio je na čelu Sekretarijata za zdravstvo Grada Zagreba, a 1993.–1999. bio je savjetnik predsjednika Republike Franje Tuđmana za humanitarna pitanja. Bio je i zastupnik u Županijskome domu Sabora 1997.–2001. godine, ali nije izabran, nego kao jedan od pet zastupnika koje je Tuđman na temelju svojih predsjedničkih ovlasti imenovao u taj dom.

Pokret hrvatskih sveučilištaraca od samoga je nastanka bio pluralan. Već i prije izbora Čička za studenta-prorektora 21. prosinca 1970. godine nazirale su se dvije suprotstavljene grupacije: jedna je bila službena linija Saveza studenata i njezin kandidat Damir Grubiša, a druga Čičak i ljudi koje je okupio oko sebe. Neočekivana pobjeda Čička zaoštrila je odnos između tih dviju grupacija i pojavili su se pojmovi kojima se određivala pripadnost studenata određenoj opciji. Riječ je o podjeli na »čičkovce« i »antičičkovce«: na one koji smatraju da je Čičak legalno izabran za studenta-prorektora te da stoga tu dužnost treba obnašati, i one koji, istina, ne mogu osporiti valjanost Čičkova izbora za studenta-prorektora, ali smatraju da Čičak nipošto ne smije obnašati tu dužnost. Tjednima je trajala iznimno užarena, polarizirana atmosfera među studentima, Čičak je, posebno u studentskom tisku, bio osporavan, optuživan za ekstremni nacionalizam, žestoko napadan, ali je na fakultetima istodobno dobivao sve veću podršku studenata. Da je riječ bila o dvjema političkim strujama jasno je i iz teksta Zdenka Jambrišaka u kojemu analizira razloge tadašnjeg neuspjeha službenog kandidata Saveza studenata, odnosno Čičkova uspjeha.

»Dogodilo se da se na fakultete i u domove krenulo prekasno, zadržavajući se previše na stvaranju strateških uvjeta uspješne akcije koja bi nikla u užim radnim i životnim studentskim sredinama. Nije bilo prekasno s obzirom na ranije nabrojane elemente, s kojima se moglo računati i računalo se. Bilo je to prekasno s obzirom na politički element s kojim se nije računalo. Nije se računalo s infiltriranjem u

studentski pokret političkih elemenata koji s njim već desetljećima nemaju nikakve veze. Nije se računalo s tim da i druge snage promatraju jačanje studentskog pokreta i da i one uviđaju njegov budući sve veći značaj. Nije se računalo da će u ovo doba programa netko upasti u studentski pokret s jednom željom da u njemu zauzme ključne pozicije kako bi mogao njime manipulirati i njime pokriven kasnije vršiti širu društvenu aktivnost. Nije se, najzad, računalo da bi netko mogao pukim korteširanjem povesti makar i mali dio studenata za sobom i mobilno ga organizirati, koristeći malu rupu u demokratiziranom sveučilišnom životu. Nije se možda niti moglo očekivati da bi se netko pukim parolama, koje svi prihvaćaju i prihvaćanjem programa kojega su svi prihvatili, koristeći pritom sve što još od toga programa nije moglo biti realizirano, da bi se sâm ponudio ne za nosioca programa, nego za vođu, martira, i ako je to moguće, mit. Da je to trebalo očekivati pokazuje nam široka i po mnogim mjestima u Hrvatskoj koja su sveučilišni centri, organizirana politička aktivnost novoizabranog prorektora Sveučilišta – studenta« (Z. Jambrišak, »Kako se kalio program«, *Studentski list*, 12. 01. 1971.).

Ta polarizirana atmosfera na »čičkovce« i »antičičkovce« potrajala je do 18. siječnja 1971. godine, kada rektor Sveučilišta u Zagrebu završava »slučaj Čičak« potvrdom da je Čičak legalno izabran za studenta-prorektora.

Nakon razrješenja »slučaja Čičak« politizacija, a time i pluralnost među studentima, zadobiva drugačije oblike. Više nije riječ o »čičkovcima« i »antičičkovcima«, već o »nacionalnima« i »lijevima«. Već ta činjenica upućuje da se zametak pluralnosti nastavlja razvijati. No, ti termini, kao i mnogi drugi koji se koriste u javnosti i u historiografiji, nisu precizni. Oni su prije svega komunikacijski pojmovi koji ne moraju nužno biti potpuno točni. »Lijeve«, koji će cijelo vrijeme biti u defenzivi i slabit će im utjecaj, bili su lijevi po tome što im je klasno pitanje bilo važnije od nacionalnoga, koje je 1971. godine bilo u fokusu. Međutim, ti lijevi, nastali dijelom na tradiciji zbivanja '68. godine, bili su istodobno kritični prema SKJ/SKH. »Nacionalni«, pak, nisu bili monolitni, nacionalno pitanje bilo im je važnije od klasnoga, ali su cijelo vrijeme isticali svoju privrženost samoupravnom socija-

lizmu, Desetoj sjednici CK SKH, neki od njih su »lijeve« optuživali da žele uvesti višestranačje.

Politizacija se itekako vidjela na studentskim zborovima koji su organizirani do početka travnja i do 25. godišnje skupštine Saveza studenata Zagreba, nakon koje je D. Budiša došao na čelo Saveza studenata. Da je politički pluralizam bio važna studentska tema potvrđuje i uvodnik »Repriza (2)«, objavljen u *Studentskom listu* u doba kada je taj list bio oštro i žestoko protiv Čička. Ispod nadnaslova »Političkom pluralizmu ni mala vrata ne mogu biti otvorena« piše: »Ali, klerikalističke bi tendencije u političkom životu, pored oživljavanja specifičnih zala što ih je klerikalizam tokom povijesti nanio Hrvatima, značile u najmanju ruku jasnu indicaciju aspiracija na politički pluralizam građanskog tipa« (»Repriza (2)«, *Studentski list*, 16. 02. 1971.).

Različitost među studentskim grupacijama, ali i sklonost upotrebi ideologema u svrhu vrijeđanja suparnika, vidi se i u članku »Fašisti i srbokomunisti« objavljenom u *Ekspres-heureci*, listu studenata PMF-a, u kojemu piše da se »i jedna i druga strana verbalno zalažu za vrlo slične stvari. Socijalističko i hrvatsko ili hrvatsko i socijalističko... Područje zajedničkog kao osnov za dijalog je veliko« (T. Ponoš, *Na rubu revolucije – studenti '71.* Zagreb 2007., str. 103).

Studentski zborovi postali su glavno mjesto političkog sukobljavanja dviju grupacija koje su se borile za prevlast. Relativno brzo postalo je jasno da struja koju predvodi Čičak, a uskoro s njim i Budiša, postaje dominantna. Zborovi su bili burni, verbalna sukobljavanja oštra, zadovoljstvo ili nezadovoljstvo pojedinim govornikom izražavali su se glasnim zvižducima, toptanjem nogu, a zabilježeno je da su se studenti međusobno znali i pljunuti. Sve je to opisano kao »nezapamćena strančarska atmosfera« (»Koja svrha, koji ples«, *Studentski list*, 9. 03. 1971.).

Za raspravu o pluralnosti pokreta hrvatskih sveučilištaraca 1971. godine važan je okrugli stol »Razgovori studentski – utorkom u 11«, na temu *Program ili praiskonska demokracija*. Ta je rasprava objavljena u *Studentskom listu* od 16. ožujka 1971. godine. Na raspravi su bili predstavnici i »lijeve« i »nacionalne« struje. Predrag Raos, koji se predstavio (redom) kao ateist, čičkovac i marksist, optužio

je »ljeve« da žele uvesti stranke i višepartijski sistem: »Ja nisam za višepartijski sistem ni za borbu stranaka! Tko je za borbu stranaka? Ujedinjena ljevica! Bio sam nazočan na skupštini filozofa. Tamo su jedini koji su spominjali stranke, 'ljevicu', 'desnicu', bili tzv. ljevičari, oni su govorili: 'Trebamo se ujediniti, trebamo stvoriti ujedinjenu ljevicu, trebamo istaknuti našu listu od pet kandidata za koje bi svi naši glasali' itd. itd. (riječ je o skupštini Filozofskog fakulteta na kojoj je trebalo izabrati delegate za 25. godišnju skupštinu Saveza studenata Zagreba; Filozofski fakultet dugo je vremena bio najpodijeljeniji, bez očite naznake koja struja ima većinu, op. a.). To je bila masa pojmova višepartijskog sistema. Čičak je izvojevao pobjedu – njemu nije stalo do višepartijskog sistema. To se njemu ne može nametati. Nego sad ta tzv. ljevica, nakon što se zakopala, sad bi ona htjela ostati vladajuća partija (naime, Partija je još uvijek na vlasti, i mi smo na neki način socijalisti – ne zalažemo se mi za parlamentarizam zapadnog tipa, nego za onu kulturnu demokraciju).« Višepartijnost je na tom okruglom stolu odbacio i Čičak riječima: »Što se tiče diskusije o dvopartijskom, tropartijskom i nekakvim političko-programatskim društvima, ja nikad nisam govorio o nekakvom višepartijskom sistemu. U svemu mislim da u samoupravnom društvu u pravom smislu te riječi nije potreban višepartijski sistem, jednostavno stoga što svatko na neki način ima pravo iznositi svoja uvjerenja, bez obzira na to da li je on pripadnik neke partije i nepartije.« Stvaranje pluralizma među studentima bilo je očito i iz nastupa Nenada Peternaca, pripadnika »ljevice«, na tom okruglom stolu: »Mi smo dvije političke struje. Pošto se tu radi o političkoj borbi, to znači da ste vi odnijeli pobjedu samo u slučaju da Budiša bude izabran. Ali to ne znači da je Budiša moj predstavnik i moj predsjednik. Najgrublje rečeno, ja tada idem u opoziciju.«

Zajednička točka i »lijevih« i »nacionalnih« u to je doba bila Deseta sjednica CK SKH. Naime, »ljevica« je optuživana da je zapravo unitarna. To je na okruglom stolu odbacio Lino Veljak, autor ideje o stvaranju liste »ljevice«, čime je potaknuta rasprava o višestranačju, kazavši da »ljevičari« podržavaju Desetu sjednicu CK SKH, ali da se nacionalno pitanje ne rješava klasno. »Nacionalnima« se prigovaralo da su klerikalci (ponajprije zbog poznate činjenice da je Čičak vjer-

nik te da je aktivan u laičkim udrugama Katoličke crkve), a oni su to odbacivali svojom privrženošću Desetoj sjednici CK SKH.

Zametci pluralizma bili su itekako vidljivi na 25. godišnjoj skupštini Saveza studenata Zagreba održanoj 4. travnja 1971. godine, na kojoj Budiša dolazi na čelo zagrebačke studentske organizacije. Ta je Skupština poznata po raskolu koji se dogodio nakon što je Damjan Lapaine, v. d. predsjednika Saveza studenata Zagreba, fizički odnesen s pozornice. Nakon toga su »ljevi« napustili Skupštinu, odnosno Studentski centar, i otišli u obližnji ABH kabinet i nastavili Skupštinu. Skupština u Studentskom centru bila je kombinacija skupštine i studentskog zbora (dakle, na njoj su bili izabrani delegati s fakulteta, ali i brojni drugi studenti), a koliko je delegata napustilo Skupštinu, odnosno koliko ih je ostalo, nije pouzdano uspio utvrditi niti sud. Ponovno je Rektorat, preciznije rektor Ivan Supek, imao važnu ulogu u studentskim zbivanjima i proglasio je Skupštinu u Studentskom centru, gdje su ostali »nacionalni«, legalnom. Nakon što je Budiša postao predsjednik Saveza studenata Zagreba, završila je bitna, užarena faza studentskog pokreta. Čičak i Budiša postali su neupitni vođe studentskog pokreta, predstavnici »ljevice« uglavnom su se povukli, ali studentska ljevica ostala je prisutna u studentskom pokretu sve do njegova kraja, do studentskog štrajka krajem studenoga i početkom prosinca 1971. godine.

Još najmanje dva događaja pokazuju na to da studentski pokret 1971. godine nije bio monolitan, iako su na njegovu vrhuncu u vrijeme studentskoga štrajka Čičak i Budiša imali podršku barem 90% studenata. Šime Đodan i Marko Veselica isključeni su 23. srpnja 1971. godine iz SKH odlukom Gradskoga komiteta SKH Zagreba zbog nacionalizma i frakcionaštva. Đodan i Veselica bili su iznimno popularni među studentima, a sa svojim teorijama o ekonomskom iskorištavanju Hrvatske u Jugoslaviji često su gostovali na studentskim tribinama. Isključenje iz SKH dvojice sveučilišnih docenata (Đodan je bio docent na Pravnom, a Veselica na Ekonomskom fakultetu) izazvalo je burne reakcije studenata. Međutim, to je isključenje pokazalo da studentsko vodstvo, tada već potpuno na strani Čička i Budiše, nije monolitno. Zbog isključenja Đodana i Veselice prosvjedovali su Predsjedništvo Saveza studenata Hrvatske, kojemu je na čelu bio Paradžik, i Predsjedništvo

Saveza studenata Zagreba, kojemu je na čelu bio Budiša. Njima su se priključili i studenti iz Splita, dok je Predsjedništvo Saveza studenata Rijeke podržalo odluku zagrebačkoga Gradskog komiteta. Odluka Predsjedništva Saveza studenata Rijeke i Saveza omladine Rijeke bila je glavna točka dnevnog reda izvanredne sjednice Predsjedništva Saveza studenata Hrvatske održane u Splitu 28. srpnja, a njihova podrška odluci Gradskog komiteta protumačena je kao pokušaj studentskog razjedinjavanja. Zbog toga je Alenka Rubešu, predsjednika Saveza studenata Rijeke, Predsjedništvo Saveza studenata Hrvatske suspendiralo iz članstva u Koordinacionom odboru Udruženja Saveza studenata Jugoslavije, a umjesto njega je kao vršitelj dužnosti bio imenovan Ivan Tašinski, također iz Rijeke. Da studenti nisu bili monolitni potvrdilo je i Predsjedništvo Saveza studenata Splita, koje je kritiziralo Predsjedništvo Saveza studenata Rijeke.

Drugi događaj koji pokazuje da je studentski pokret, bez obzira na odnos snaga, bio pluralan je studentski štrajk. U studentskom štrajku svoje su mjesto, istina rubno, imali predstavnici studentske ljevice. Dapače, na zboru na Filozofskom fakultetu, održanom 23. studenoga 1971. godine, netom proglašen studentski štrajk podržali su L. Veljak i D. Čizmić Marović. Pripadnici studentske ljevice cijelo su vrijeme štrajka na zborovima i predavanjima imali svoje mjesto i dobivali priliku javno govoriti. Međutim, i u samom se studentskom vodstvu dogodio raskol. Miko Tripalo održao je 25. studenoga 1971. govor u zagrebačkoj tvornici »Tvorpam«, i taj je govor prenosila televizija. U njemu je jasno rekao da studentski štrajk ugrožava hrvatsko rukovodstvo, odnosno njegov proljećarski dio. Preciznosti radi, odluku o uklanjanju tog rukovodstva Tito je već bio donio, studentski štrajk to rukovodstvo nije srušio, eventualno je ubrzao provedbu Titove odluke. Tripalo je javno pozvao studente »da prekinu svoj štrajk, da se vrate nastavi i učenju i da svi kojima istinski na srcu leži samoupravno socijalističko društvo, naša SR Hrvatska i Jugoslavija, zajednički prionemo energičnije i efikasnije ispunjavanju naših zadataka i naših ciljeva« (T. Ponoš, *Na rubu revolucije – studenti '71.*, Zagreb 2007., str. 186–187). Taj je Tripalov govor imao određeni utjecaj na studente i studentsko vodstvo. Izazvao je raskol u Predsjedništvu Saveza stude-

nata Zagreba, ali nije utjecao na završetak štrajka. Među onima koji su smatrali da štrajk treba prekinuti, kako je tražio Tripalo, bio je Mladen Vedriš, član Predsjedništva Saveza studenata Zagreba.

»Dogodila se polarizacija u samom Predsjedništvu gradskog Saveza studenata. Nas nekolicina (trojica-četvorica) članova Predsjedništva, kad smo vidjeli da nema volje da se 'povuče ručna' i kaže 'štrajk je ispunio svoje ciljeve, ali sad već postaje bespredmetan i počinje služiti drugoj strani', dali smo ostavke jer smo smatrali da više ne možemo biti suodgovorni za razvoj događaja na koje više ne možemo utjecati i tada će Tito, SDB dobiti argument da mogu reagirati u Hrvatskoj. Rekao sam da smatram da ugrožavamo ciljeve i ljude zbog kojih smo rekli da ćemo ići u štrajk.« (T. Ponoš, *Na rubu revolucije – studenti '71.*, Zagreb 2007., str. 187).

Odlazak manjeg dijela članova Predsjedništva Saveza studenata Zagreba u vrijeme studentskog štrajka bio je zapravo posljednja iskra pluralizma u studentskim zbivanjima 1971. godine. Neprekidno su u tim zbivanjima postojale dvije strane, bez obzira na odnose snaga koji su se s vremenom mijenjali. I jedna je strana trebala drugoj. Jer, svaka se strana konstituirala i s pomoću suprotne strane, jer se svaka strana konstituirala nasuprot drugoj strani, pomoću nje, i u odnosu na nju.

ČEDO GRBIĆ O HRVATSKOM PROLJEĆU: PRILOG O IDEOLOGIJI JEDNOG VREMENA

Hrvatska historiografija još nije dala definitivnu analizu proljećarskih događaja, dok se prikazi djelovanja pojedinaca svode uglavnom na autobiografske zapise te, odnedavno, i na određene studije. Ovaj prikaz djelovanja Čede Grbića u vrijeme Hrvatskog proljeća pokušaj je da se na temelju njegova privatnog arhiva iznese jedan pregled njegova djelovanja, i, možda i zanimljivije, njegovo viđenje događaja i procesa koji su zahvatili Hrvatsku i ostatak Jugoslavije krajem 60-ih i početkom 70-ih godina.¹ Čedo Grbić je 1967. izabran za potpredsjednika Sabora SRH, funkciju koja je 1969. proširena na tri člana, kada na tu funkciju dolaze još i Maksimilijan Baće te Milivoj Rukavina. Iste godine ulazi u Komisiju za društveno-ekonomske odnose i privredni sistem, a kasnije postaje i potpredsjednik Ustavne komisije SR Hrvatske.

Za razumijevanje Grbićeve ideološke pozicije potrebno je napomenuti nekoliko epizoda iz njegove biografije. Rođen u Rajiću kraj Novske 1921. godine, do 14 godine dobio je, kako sam kaže, »temeljit srpski i pravoslavni odgoj«. ² U gimnazijskim danima upoznao se sa djelima Vase Pelagića, koja su temeljito promijenila njegov svjetonazor. Tako 1937. postaje član SKOJ-a, a 1941. i KPJ (SKJ). Od raznih funkcija koje je obavljao tijekom Drugoga svjetskog rata, najupečatljivija, i kasnije

¹ Privatni arhiv Čede Grbića (u daljnjem tekstu PAČG) sadrži iscrpni novinski arhiv, razne rukopise te Grbićeve bilješke o pojedinim pitanjima (Bitka za Ustav i tajne diskusije u hrvatskom rukovodstvu 1971., Samoupravljanje, Nacionalno pitanje itd.).

² Č. Grbić, Nacionalno pitanje, *Moji pogledi, ocjene i učešće u rješavanju nacionalnog pitanja u Hrvatkoj* (neobjavljen rukopis), str. 4–6.

najčešće spominjana, bila je ona političkog komesara protučetničkog bataljuna formiranog u Slavoniji u kolovozu 1943. koji je, između ostalog, izvršio jedinu partizansku akciju oko logora Jasenovac.³ Kako je taj odred bio sastavljen isključivo od pripadnika srpske nacionalnosti, bio je kasnije značajan i iz političkih razloga. Ratne godine presudno su utjecale na Grbićev svjetonazor i ideologiju, pogotovo na njegov stav prema nacionalizmu. Drugi ključan moment bilo je razdoblje poslije sukoba Tito–Staljin, kada postaje svjestan povijesnog paradoksa da se, udaljavajući se od staljinizma, KPJ između 1948.–53. i sama sve više staljinizirala. Osim toga, važno je naglasiti kako je on sebe vidio ponajprije kao marksista i internacionalca, ali nije smatrao da to nužno isključuje i nacionalno određenje.

Do sredine 60-ih godina, osobito nakon odluka 8. kongresa SKJ i velike privredne reforme 1965. godine postao je zastupnik liberalnijeg kursa unutar federacije. Njegov interes za razvoj samoupravljanja, položaj seljaštva i privrede u samoupravnom socijalizmu dodatno dolazi do izražaja između 1963. i 1965., kada obnaša funkciju predsjednika Privrednog vijeća Sabora SR Hrvatske i predsjednika Turističkog saveza Hrvatske. Nakon objave *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* 1967. godine dolazi do njegova definitivnog razlaza s unitaristima, ponajprije s Radojicom Nenezićem i Perom Carem, s kojima je dotad bio u prijateljskim odnosima.⁴ Unatoč činjenici što je Grbić privatno simpatizirao ideju jugoslavenstva, pa čak i gledao na srpsko-hrvatski kao na jedan jezik, već tada konkretnije iskazuje važnost nacionalnog opredjeljenja, dakako unutar jugoslavenskog okvira.

Tijekom rada na ustavnim amandmanima Grbić se zalagao za liberalizaciju privatnog sektora i uspješnije provođenje samoupravljanja. Doista, njegove su inicijative u godinama koje direktno prethode 1971-oj u potpunosti posvećene uspješnijem razvoju samoupravljanja, koje je do kraja 60-ih upalo u laganu krizu. Na čuvenoj 10. sjednici SKH 1970. godine zastupao je pomirljivi put, koji je trebao voditi većoj samostalnosti Hrvatske unutar federacije. Također, smatrao je da je

³ Grbić, Nacionalno pitanje, *Protučetnički bataljon*, str. 1-5.

⁴ Grbić, Nacionalno pitanje, *Položaj Srba u Hrvatskoj (prvi dio)*, str. 1–2.

potrebno razraditi učinkovitiji mehanizam međurepubličkih odnosa, koji bi pogodovao rješavanju konfliktnih situacija. Njegove bilješke iz 1969. i 1970. pokazuju potpunu posvećenost raspravama oko ustavnih amandmana. Već sredinom 1971. to se potpuno promijenilo.

O raspravama unutar hrvatskog rukovodstva Grbić je ostavio nekoliko bilježaka. Dvije bilješke sa sastanaka u vili Vajs iz lipnja i srpnja 1971. godine posebno su zanimljive. Grbić je smatrao da se borba protiv unitarizma i nacionalizma mora voditi odlučnije te da trenutna 'nesigurnost i zbunjenost u redovima SKH' ne pogoduje nikome.⁵ Dok je do početka 1971. borba protiv ofenzive unitarista bila jasna, sada je on izjavio: »Lično sam prvi put zbunjen! Naročito događajima na sveučilištu i ofenzivom Matice«. ⁶ Smatrao je da se strategija hrvatskog rukovodstva mora odlučnije postaviti prema nacionalističkim kretanjima te da bi upravo vodeći ljudi Partije trebali prednjačiti u javnim istupima protiv takvih pojava, bilo sa srpske ili hrvatske strane, jer u protivnom ispadamo »sitni nacionalisti«. Štoviše, okarakterizirao je da trenutna situacija u SKH odražava svojevrsno »političko sljepilo«. ⁷ Posebno je bio šokiran događajima na Sveučilištu te je smatrao da će se ukoliko SK ne zauzme odlučniji stav »studenti lijepiti za nacionalizam«. ⁸ Naglašavao je potrebu za jedinstvom u SKH jer već sada »hrvatski nacionalisti javno dijele CK i rukovodstvo SRH na tzv. progresivne u koje imaju povjerenje i one druge«. ⁹ Krizu u rukovodstvu Grbić je iznimno burno doživljavao. U njegovu arhivu nalazi se pismo ostavke iz lipnja 1971. naslovljeno na Jakova Blaževića u kojem piše:

»Dajem ostavku na dužnost podpredsjednika Sabora SRH i zamjenika predsjednika Ustavne komisije Sabora SRH. Ne želim da smetam 'novim tendencama' koja ja ne mogu da razumijem. Ne slažem se sa službenom politikom u SRH da je klasno i nacionalno 'al pari'. Uvijek

⁵ PAČG, *Bitka za Ustav i tajne diskusije u hrvatskom rukovodstvu 1971.*, »Sastanak u vili Vajs – lipanj 1971.«

⁶ *Isto.*

⁷ *Isto.*

⁸ *Isto.*

⁹ PAČG, *Bitka za Ustav i tajne diskusije u hrvatskom rukovodstvu 1971.*, »Sastanak u vili Vajs – srpanj 1971.«

sam se zalagao da SRH dobije sva¹⁰ suverena prava u SFRJ, protiv centralizma i unitarizma, a za samoupravljanje. Osjećam, međutim, da je nacionalno postalo dominantnije od klasnog u SRH i to mi onemogućuje da dalje vršim svoje dužnosti. Umoran sam.«¹¹

Iako ovo pismo vjerojatno nikada nije poslao, ono svjedoči o dubini Grbićeve dileme oko događaja u hrvatskom rukovodstvu.

Osim krize u rukovodstvu, tijekom 1971. posebno su ga pogodila dva događaja. U srpnju se, zajedno s Jurom Bilićem, sastao s rukovodstvom Podravske Slatine uoči mitinga u Voćinu. Tamošnje rukovodstvo je reklo da neće istaknuti hrvatsku zastavu niti svirati *Lijepu našu*, zbog čega Grbić demonstrativno nije otišao na miting. Kasnije ga je to rukovodstvo napadalo i optuživalo pa je 1972. posebna komisija CK raspravljala o tom slučaju. Drugi incident dogodio se u Pakracu, gdje je došao u sukob s rukovodstvom zbog Žanka, nazvavši ih »žankistima«. Općinski komitet je nakon toga zabranio sve pozive na sastanke i proslave za Čedu Grbića, odluka koja je ostala na snazi do raspada Jugoslavije.¹²

Osim ovih incidenata, Grbića su napadali i studenti te *Hrvatski tjednik*, posebno nakon početka javne rasprave o amandmanima. U javnim nastupima tvrdio je da amandmani napokon rješavaju nacionalno pitanje te naglašavao važnost prvih pet amandmana, zastupajući stav da je »teorija o nedjeljivosti hrvatskog suvereniteta jednako štetna kao i ona o autonomiji Srba u Hrvatskoj«. Krajem 1971. i početkom 1972. godine bio je duboko uznemiren zbog značaja koji se pridavao upravo tim amandmanima. Na nekoliko mjesta je intervenirao u medijima da se dade više prostora drugim amandmanima, a ne samo onima koji se odnose na međunacionalne odnose. Međutim, upravo će izjave o rješavanju nacionalnog pitanja novim amandmanima izazvati najžešće reakcije, pa je tako Vlado Gotovac nazvao Grbićevu metodu dokazivanja »zastarjelom, što pokazuje njena nedjelotvornost«,¹³ dok je Vjekoslav Kaleb pisao: »Znam da je naša sredina primitivna i da ta

¹⁰ Naglasio Č. Grbić.

¹¹ PAČG, *Bitka za Ustav i tajne diskusije u hrvatskom rukovodstvu 1971.*

¹² Grbić, Nacionalno pitanje, *Položaj Srba u Hrvatskoj (prvi dio)*, str. 2–3.

¹³ V. Gotovac, *Popis naših grijeha*, Hrvatski tjednik, 1971., br. 30. (12. 11.).

primitivnost dopire do samih vrhova uprave (to nam pokazuje i sistem mišljenja, recimo druga Grbića, Bulata i Dragosavca).¹⁴ U užarenoj političkoj atmosferi u studenom 1971., studenti su na Plenumu SSH 23. studenog zatražili smjenjivanje Milutina Baltića i Čede Grbića,¹⁵ a tjedan dana kasnije i smjenjivanje, po njihovu sudu, unitarista (Dušan Dragosavac, Josip Vrhovec, Milutin Baltić, Ema Derossi-Bjelajac, Čedo Grbić i Jure Bilić). Uz ove osude, Grbića su osuđivali i razni srpski krugovi, etiketirani kao »bednu prodanu dušu«, »pseudosrbina« te izdajnika srpskog naroda.¹⁶

Nakon Karađorđeva, Grbić je odlučno odbacivao sve pozive na revanšizam, kao i pokušaje revidiranja dogovorenih ustavnih amandmana. Na sjednici Republičkog vijeća Sabora SR Hrvatske u veljači 1972. odlučno je odbacio prijedlog Drage Smoljanovića da se Ustavom izjednači status Hrvata i Srba u Hrvatskoj »kao nacionalna država hrvatskoga naroda, nacionalna država srpskog naroda i nacionalna država ostalih narodnosti u Hrvatskoj«. Grbić je to odlučno odbacio napominjući: »Ovo je Ustav SR Hrvatske i u tom ustavu to treba da se jasno vidi. S tim dopunama ispalo bi da to nije Ustav SR Hrvatske, nego da je to Ustav neke mješovite grupacije, da se iz njega ne vidi da je tu hrvatski narod glavni, da je najbrojniji.«¹⁷ Također, smatrao je da je »što se tiče srpskog nacionalizma dana dosta blaga ocjena, i ovako kad to čovjek gleda ispada da je to jedno jagnješce prema hrvatskom nacionalizmu«. ¹⁸ S druge strane, obračune u SKH gledao je sve više kao 'borbu za fotelje', posebno u manjim sredinama.¹⁹ Tako su 'proljećarski' događaji ostavili dubokog traga u njegovom političkom razmišljanju.

Njegov sud o posljedicama Hrvatskog proljeća može se podijeliti u dva smjera. Kratkoročno je naglašavao značaj pritiska 'proljeća' za dru-

¹⁴ V. Kaleb, *Govorim o toleranciji*, Hrvatski tjednik, 1971., br. 31 (19. 11.).

¹⁵ PAČG, *Izvješće s plenuma SSH*, 23. 11. 1971.

¹⁶ PAČG, Bilješke za rukopis »Nacionalno pitanje«.

¹⁷ *Vjesnik*, 36 amandmana na Ustav SR Hrvatske, 17. 02. 1972., str. 6.

¹⁸ Borba, *Udružene kolone kontrarevolucije*, 14. 05. 1972., str. 12.

¹⁹ Posebno je zanimljiva bilješka u kojoj borbu za vlast Grbić veže uz ime Vladimira Bakarića: »borba za vlast – pod plaštom borbe protiv nacionalizma« (PAČG, *Rasprave u hrvatskom rukovodstvu*). Nažalost, ova bilješka nije datirana.

gu fazu ustavnih promjena koje rezultiraju Ustavom 1974.²⁰ Dugoročno će, međutim, Čedo Grbić ostati duboko razočaran razvojem samoupravljanja i privatnog sektora, a takvo će ga razmišljanje do sredine 80-tih dovesti i do preispitivanja vlastite interpretacije marksističke ideologije, pa i konačnog odbacivanja komunizma. Osim toga, njegov stav prema nacionalizmu će se nakon 1971. sve više mijenjati. Posebno ga je zabrinjavalo što je srpsko pitanje postalo tabu tema u hrvatskom rukovodstvu. Nakon 1971. zabranjene su 'Matica hrvatska' i 'Prosvjeta', a krahom 'hrvatskog proljeća' odbačena je i ideja o formiranju Odbora Srba u okviru Sabora koja se pojavila u rukovodstvu tijekom rasprave o amandmanima. Stoga ga je zabrinjavalo što je srpsko pitanje postalo tabu tema u hrvatskom rukovodstvu. Smatrao je da takva politika 'hrvatske šutnje' dovodi do toga da se srpskim pitanjem u Hrvatskoj bave pravoslavna Crkva i nacionalisti iz Srbije. O toj svojevrstnoj tabuizaciji srpskog pitanja svjedoče i dva tajna sastanka CK SKH iz 1980. i 1985. na kojima se ništa konkretno nije poduzelo.²¹

Ova crtica o djelovanju i razmišljanjima Čede Grbića tijekom Hrvatskog proljeća jedan je mali doprinos razumijevanju ideološke i političke klime toga vremena. Posebno su indikativna raznorazna etiketiranja koja se javljaju na svim razinama 1971. godine, pa i u njegovu slučaju. S druge strane, Grbić je svoj rad vidio ponajprije kao borbu za razvoj samoupravljanja, decentralizaciju i postepenu liberalizaciju hrvatskoga društva unutar Jugoslavije. Nedoumice i osobna kriza koja se javlja kod njega sredinom 1971. u punoj mjeri svjedoče o ideološkim potresima koji su zahvatili Hrvatsku, pa tako i cijelu Jugoslaviju. Iz tog razloga su nužni ovakvi prikazi pojedinačnih stavova sudionika proljećarskih događaja, jer se u protivnom priča ponovno svodi na crno-bijele prikaze tipa unitaristi-liberali, centralisti-federalisti, nacionalisti-komunisti itd., a s druge strane ostaje jedan potpuni ideološki kaos koji se nažalost iz politike prelijeva u historiografiju. Osim toga, ovakvi prikazi su važni i za proučavanje povijesti komunističkog pokreta u Jugoslaviji, nacionalnog pitanja, ideologije, sustava vlasti pa i

²⁰ Grbić, Nacionalno pitanje, *Položaj Srba u Hrvatskoj (prvi dio)*, str. 1.

²¹ Grbić, Nacionalno pitanje, *Položaj Srba u Hrvatskoj (prvi dio)*, str. 6–7.

političke kulture toga doba. U kolikoj je mjeri razumijevanje ideološkog naslijeđa 1971. važno, pokazuju i Grbićeva razmišljanja i djelovanje. Ovakvi prikazi mogu upotpuniti mozaik ideoloških i političkih pozicija koje su se javljale tijekom proljećarskih događaja te na taj način upotpuniti naše razumijevanje 1971. godine.

Izvori:

Privatni arhiv Čede Grbića (PAČG).
Čedo Grbić, Nacionalno pitanje (neobjavljeno).

**HRVATSKO PROLJEĆE I SUVREMENA
HRVATSKA (1971.–1991.–2011.)**

Albert Bing

HRVATSKO PROLJEĆE (MIKO TRIPALO I IVAN SUPEK) I VRIJEME PROMJENA: KONTINUITET DEMOKRATSKE EVOLUCIJE HRVATSKE POLITIKE NA PRIJELAZU OSAMDESETIH U DEVEDESETE GODINE 20. STOLJEĆA

Uvod

»Prošlost u budućnosti«!? Tu sintagmu naznačio je kao polazište pokušaja pružanja odgovora na upit *Quo vadis Jugoslavijo?* Eugen Pusić 1989. godine, u tekstu indikativnog naslova: »Budućnost je već počela, ali prošlost još nije završila«.¹ Ocrtavanjem problema sudbine jednoga kompleksnoga geopolitičkog entiteta kakva je bila SFRJ autor je naznačio jedan od povijesno relevantnih postulata koji će u bitnom obilježiti dramu raspada jugoslavenske države (u tom sklopu i državnog osamostaljenja Hrvatske).² Pokazalo se kako »povijesne zanimljivosti«

¹ E. Pusić, »Budućnost je već počela, ali prošlost još nije završila«, M. Korošić (prir.), *Quo vadis, Jugoslavijo?*, Naprijed: Zagreb, 1989., 110.

² Uloga »prošlosti« (povijesti) u »budućnosti«, prije svega u formi re-aktualizacije nacionalnog pitanja, često se apostrofirala u prikazima aktualnih događaja u naznačenom razdoblju. Tako utjecajni tjednik *Danas* u prilogu o bujanju nacionalizma prenosi misao Latinke Perović iz 1972. godine (u izjavi jednog od sudionika partijskog plenuma o »nezadrživoj plimi nacionalizma«); L. Perović, tada već smijenjena sekretarica CK SK Srbije, upozorava kako »partija nikada ne smije zajašiti nacionalizam«, jer, »kada god to pokušava, uvijek se završava time što će nacionalizam zajašiti partiju.« Kao »jedna od temeljnih misli njenog viđenja socijalizma u Srbiji« (nasuprot stava Dobrice Ćosića – koji se već tada naziva »ocem nacije« i smatra »općeprihvaćenom 'perjanicom' srpskog nacionalizma«) istaknuta je izjava L. Perović kako *budućnost ne može biti obnovljena prošlost*. Vidi Ž. Krušelj, »Priča o liberalima«, *Danas*, 8. 08. 1989.

– koje »upravo postaju« jugoslavenska »politička aktualnost« – nisu samo pasivni indikatori koji ukazuju »koliko je zemlja raznovrsna a njezina situacija složena«; na prijelazu osamdesetih u devedesete godine »prošlost koja još nije završila« postala je jedan od najmoćnijih katalizatora političke mobilizacije u zemlji s »dva pisma, tri religije, četiri jezika, pet naroda i šest federalnih jedinica«.³

Refleksije prošlosti, uvijek usko povezane sa sadašnjim trenutkom i time aktualnim premisama društvenih preokupacija, nužno vode pokušajima uspostave povijesnoga kontinuiteta, primarno kao uporišta identiteta i legitimiteta.⁴ U trenucima ubrzane erozije jugoslavenske države, na prijelazu osamdesetih u devedesete godine, odigrava se ambivalentan društveni proces; potreba društvene evolucije i demokratskih promjena kao temelja neke »nove« *budućnosti*, koja bi uhvatila korak s akceleracijom povijesti koja je obuzela tadašnju Europu, sudara se i prožima sa suspregnutim naslijeđima neprevladanih prošlosti jugoslavenskog prostora. U vremenu u kome je *budućnost već počela (a prošlost – u novome ruhu – zauzima pozicije)* ritam promjenama davala je »antibirokratska revolucija« i »homogenizacija srpskog naroda« Slobodana Miloševića. Ova temeljna povijesna činjenica – tada aktualne zbilje (u kojoj se »prošlost« manifestira pokušajem restauracije velikodržavne ambicije Srbije uz reafirmaciju *svetosavlja i kosovskog mita...*) – bila je glavnim generatorom efekta »nacionalizma spojenih posuda«; usprkos (deklarativne) opredijeljenosti za demokraciju (svih političkih opcija), u sljedećem razdoblju nacionalni prijepori vode tragičnom uskrsavanju »retrospektivnih mržnji« i stavljanjem prošlosti u službu »nacionalizma ujedinjenja«⁵

Aktualna zbilja, u kojoj dominiraju prijetnje i sustavna proizvodnja straha, nametnula se i Hrvatskoj toga razdoblja kao temeljno ishodište i kriterij odnosa prema prošlosti. Atmosfera ugroženosti rezultirala je potiskivanjem umjerenosti i razvoja političke evolucije. U uvjetima

³ *Isto.*

⁴ Prema tim kriterijima (identitet, legitimitet) može se uspostaviti analogija između *Hrvatskog proljeća* i tranzicijskog razdoblja prijelaza osamdesetih u devedesete godine.

⁵ D. Lovrenović, »Pledoaje protiv historiografije etnocentrizma«, *Oslobođenje*, 15. 02. 1998.

novostečenih mogućnosti političke artikulacije, fluktuacija ideja s kojima su živjele različite generacije (u pravilu raspoređene na vrlo različitim prostorima), često različitih svjetonazorskih i kulturoloških obilježja, miješala se s kontroverznim i neujednačenim povijesnim naslijeđem. U takvim okolnostima trezven odnos prema prošloj zbilji, prije svega potreba katarze – prevladavanje nataloženih frustracija prošlosti, nije bio jednostavan zadatak; simbioza oslobađanja politike i sublimiranih nacionalnih strasti rezultirala je jačanjem iracionalizma u politici. Umjesto stvaranja moderne države, zasnovane na suvremenim shvaćanjima nacije i nacionalnih interesa, državotvornost se nerijetko manifestirala interpretacijama »nacionalnih interesa« u kojima nije manjkalo »sudbonosnih« natruha o »povijesnim i etničkim prostorima«. Pritom su zanemarivani ekonomski i socijalni interesi te izgradnja institucija civilnog društva kao temelja razvoja demokracije. Uprkos deklarativnoj opredijeljenosti za *budućnost* Hrvatska je, opterećena nametnutim ratom i okupacijom, ali i neprevladanom prošlosti, sve više uranjala u *prošlost*. Štoviše, u sljedeća dva desetljeća (1990.–2010.) tendencija stalnog povezivanja minulih događaja i aktualnog trenutka u mnogim područjima javnog života nametnula je *prošlost kao stalno prisutnu sadašnjost*.⁶

Problem »povijesne prtljage« postulirao je mnoštvo kompleksnih pitanja. Promatranje događaja u retrospektivi uvijek nanovo uspostavlja problem traženja kontinuiteta (najčešće u formi zapažanja o kauzalitetu i sinkroniji događanja) i ponovnog vrednovanja povijesnih sadržaja. U tom kontekstu nameće se i pitanje prijenosa ideja prošlosti, povijesnih iskustava i općenito utjecaja događaja (utjecaja »prošle zbilje« na sadašnjost) – koji u kolektivnom pamćenju jednoga naroda odolijevaju »zubu vremena«. Gledajući iz perspektive *prošlosti*, najvažniji događaj u hrvatskoj poslijeratnoj povijesti (1945.–1990.) bilo je *Hrvatsko proljeće*; kako 1990. godine primjećuje Zvonko Lerotić,

⁶ Sve do izbijanja ekonomske krize u drugoj polovici 2000-ih fenomen *neprevladane prošlosti* – sučeljavanje crvenih i crnih – dominira hrvatskom političkom scenom (svaka se politička diskusija u konačnici svodi na raspravu o Jasenovcu i Bleiburgu – kako je više u javnosti primijetio Žarko Puhovski); tragedija Vukovara povezuje se s »križnim putem« i sl.

»sve glavne ideje za razdoblja koje skraćeno nazivamo '71', nanovo se svom žestinom postavljaju, ali sada mnogo otvorenije i jasnije. (...) Hrvatsko proljeće i '71' godina ostaju hrvatskom narodu kao simbol teških borbi, kao simbol izgubljene bitke i kao simbol progona i šutnje. Vrijeme šutnje i progona bilo je i vrijeme pribiranja i razmišljanja, vrijeme jačanja za ovo doba koje traži jake pojedince sposobne da podnesu breme moralnog i političkog oslobađanja.«⁷

Međutim, potisnuto turbulentnim prilikama aktualnog trenutka, »Proljeće« i njegova baština nisu rezimirani i ugrađeni kao temelj »nove« Hrvatske. Lerotićeva anticipacija »potraživanja« jakih pojedinaца sposobnih da »podnesu breme moralnog i političkog oslobađanja« urodila je 1990. oslobađanjem drugačijih energija i drugih zasada prošlosti. Politički algoritam ispisan »1971.« nije odgovarao prilikama i političkom sentimentu 1990./1991. godine. Rezimirajući četvrtstoljetni odmak od *Hrvatskog proljeća* (1996. godine) Savka Dabčević-Kučar ustvrdila je kako je »razlika« između dviju povijesnih prijelomnica 1971. i 1991. »golema« (kao što postoje značajne razlike »između 1990., 1991., 1992. i 1995.«). Početkom devedesetih »vladao je silan polet jedinstva hrvatskog naroda, rekla bih čak građana Hrvatske, oduševljenje što se realiziraju davne želje u pogledu raspada Jugoslavije i ostvarenja samostalne države. (...) Kada je JNA u funkciji velikosrpskog programa osvajanja hrvatskih teritorija napala, otpor je bio jedinstven i jednodušan. Vladali su zanos i jedinstvo najrazličitijih faktora koji su jako sličili na pluralizam iz 1971. Danas je druga situacija. Mnogo je toga učinjeno, prije svega od strane vladajuće stranke, da se u Hrvatskoj međusobno konfrontiraju različite težnje i snage.«⁸

Kao rezime ciljeva *Hrvatskog proljeća* S. Dabčević-Kučar istaknula je dva cilja: nacionalnu ravnopravnost kao elementarno ljudsko pravo i pluralizam, koji zapravo znače demokraciju.⁹ Četvrt stoljeća kasnije Hrvatska je na pragu ostvarenja državne samostalnosti, koja se još

⁷ Z. Lerotić, »Pogovor«, u: M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće* (2. izdanje), Globus: Zagreb, 1990., 259.

⁸ S. Dabčević-Kučar, V. Gotovac i D. Budiša, »Nakon četvrt stoljeća«, *Erasmus*, br. 15, 1996., 9–23.

⁹ *Isto*, 9.

nekoliko godina ranije činila fantazmagorijom. Nekoliko dana prije međunarodnog priznanja hrvatske države, u siječnju 1992. godine, sudrug S. Dabčević-Kučar iz 1971. godine, Miko Tripalo, odao je priznanje tadašnjoj vlasti (predsjedniku Tuđmanu i tzv. Vladi demokratskog jedinstva) konstatiravši »kako su mnogi uspjesi postignuti i nitko ih ne može osporiti;«¹⁰ istodobno, ponovio je upozorenje o sve izraženijoj tendenciji »odgađanja demokracije«: »Ratne strahote i ugroženost opstanka hrvatskoga naroda i naše Hrvatske kao da opravdava stajališta onih koji bi odgodili demokraciju, uveli prekomjerna ratna ograničenja, odgodili stranačke razlike za buduća, bolja vremena – jednom riječju oni bi uveli neko novo jednoulje.« Tripalo je poručio: »Hrvatskoj je potrebna istina o samoj sebi...;«¹¹ tim riječima, koje su ponovno iz perspektive opozicije prekinule »šutnju« (ovaj put devedesetih godina) dao je »novu« dimenziju »prošlosti u budućnosti«. U njima se ogledao kontinuitet važne povijesne baštine *Hrvatskoga proljeća*.

»Referendum o prošlosti« – promjene u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1990-ih

U osvrtu na *Hrvatsko proljeće* u godini prvih slobodnih izbora (1990.) Z. Lerotić zaključuje kako »sadašnje vrijeme nosi nove slike o čovjeku, evropski duh političke slobode i privredne djelotvornosti (te) traži od intelektualaca i političkih aktera da propitaju sve momente ustrojstva društva i političke zajednice.«¹² Jedan pak od kroničara raspada jugoslavenske države, posljednji američki veleposlanik u Jugoslaviji Warrenn Zimmermann, kao kriterij vrednovanja sposobnosti jugoslavenskih političkih lidera da se suoče s izazovima svojega vremena istaknuo je problem deficita jasnog opredjeljenja za demokraciju: »Jugoslaveni nisu imali svoje Havele i Walese, niti političke vođe sposobne da okupe građane iza velikih demokratskih ideja.«¹³

¹⁰ M. Tripalo, »Ružičaste slike jednoulja«, *Danas*, 7. 01. 1992.

¹¹ Isto.

¹² Z. Lerotić, »Pogovor«, u: M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće* (2. izdanje), Globus: Zagreb, 1990., 259.

¹³ W. Zimmermann, *Izvori jedne katastrofe*, Globus-Znanje: Zagreb, 1997., 89.

Međutim, kao i u drugim (post)komunističkim državama, suočenim s tranzicijom, izbore koji su provedeni nakon legalizacije političkog pluralizma obilježila je, prije svega, želja za promjenama: u Jugoslaviji, »najdemokratskija alternativa nacionalistima bili su komunisti, a oni su se ljudima već bili popeli na vrh glave. U državama koje izranjaju iz diktature, prvi se izbori često pretvore u referendum o prošlosti.«¹⁴

Diskrepancija između gledanja na prirodu promjena devedesetih u Hrvatskoj i Jugoslaviji jednog hrvatskog intelektualca i, s druge strane, američkog diplomata, odražava, prije svega, razlike u gledanjima na pojavu nacionalizma (kao dominantne tranzicijske pojave). U trenucima afirmacije nadnacionalnih interesnih okvira i regionalnih entiteta Europske zajednice i ekspanzije globalnog multikulturalizma, pitanja nacionalne emancipacije koja se pojavljuju u postkomunističkom svijetu nisu dočekana sa simpatijama u zemljama razvijenog Zapada. Strah od geopolitičke fragmentacije istočnog bloka nakon raspada bipolarnosti (kao elementa međunarodne destabilizacije) bio je važan činitelj u sagledavanju novopobuđenih nacionalizama. Kako slikovito navodi Sabrina Petra Ramet, »paranoja nacionalizma« pojavila se posvuda u jugoistočnoj Europi nakon 1987. godine; ona se očitovala u »Dedijerovom razrogačenom urlanju o vatikansko-kominterskoj uroti protiv Srba; u Csurkinom uzbuđenom upozoravanju na kapitalističko-židovsko-masonsku urotu protiv Mađara; u povremenim propovijedanjima Žirinovskog o potrebi svih Slavena da se ujedine u samoobrani; u učestalim člancima o Njemačkoj kao 'Četvrtom Reichu' objavljivanim u Miloševiću tisku u kasnim osamdesetim i ranim devedesetim i tako dalje«.¹⁵

Za Zimmermanna, demokratsko opredjeljenje podrazumijevalo je načelno izbalansiran odnos u pitanjima građanskih i nacionalnih sloboda. Poput većine inozemnih promatrača toga doba i on je u opservacijama aktualnih prilika u Jugoslaviji podcijenio eruptivnu moć sublimirane prošlosti. Utoliko je i značajniji propust Zapada, koji je desetljećima propagirao vrijednosti »slobodnog svijeta« u

¹⁴ *Isto*, 88.

¹⁵ S. P. Ramet, *Postkomunistička Europa i tradicija prirodnoga prava*, Alinea: Zagreb, 2004., 58.

komunističkim državama, da prepozna i djelatno podrži rudimente demokracije nasuprot metamorfoza autokracije. U vrijeme eskalacije »jugoslavenske krize« 1990.–1991. umjesto uspostave jasne demarkacijske linije između totalitarizma i opredjeljenja za demokraciju, prepoznavanja i podrške hrvatskim, slovenskim, srpskim i drugim »Havelima«, Amerika zauzima politiku ekvidistance, a zatim se u cijelosti povlači, prepustivši Jugoslaviju Europljanima. Nakon početnog optimizma, europska diplomacija suočena s neuspjehom brzog i učinkovitog zauzdanja krize – koja prerasta u rat, sve izraženije ponire u demagoška opravdanja dokazujući tezu Theodora Roosevelta kako je »pravda mekušca koja se ne temelji na sili jednako (...) pokvarena i još pogubnija od sile koja se odvojila od pravde«. ¹⁶ Realpolitičko manevriranje međunarodne zajednice u smjeru oportunističkih kompromisa s načelima KESS-a i UN-a pokazalo je zaraćenim stranama u (bivšoj) Jugoslaviji kako je tanka linija između demokratskih ideala i demagogije, ljudskih prava i hipokrizije tobožnjih humanista; službene poruke najistaknutijih država liberalne demokracije, prigodno začinjene arogantnim i ciničnim primjedbama o prirodi Balkanaca, ¹⁷ bile su više nego jasnim dokazom da »ono što država ne može sama zaštititi, ne može očuvati ni međunarodna zajednica«. ¹⁸

Posljedica gubitka vjere u načela i pomoć Zapada nadovezala se na ionako »tanku« demokratsku političku kulturu nove političke elite, posebice one na vlasti. U takvim okolnostima hrvatska će službena politika iskazati tendenciju repriziranja političkih matrica iz prijašnjeg režima; kao u doba komunizma, dolazi do pojave koncentracije vlasti u rukama jednoga čovjeka, čelnika pobjedničke Hrvatske demokratske zajednice i prvoga hrvatskog predsjednika, Franje Tuđmana:

¹⁶ H. Kissinger, *Diplomacija*, Golden marketing: Zagreb, 2000., 33.

¹⁷ O tome vidi, npr., S. Lasić, *Three Essays on Europe*, The Croatian Council of the European Movement, Zagreb, 1992., 40.

¹⁸ O problemima funkcioniranja sustava kolektivne sigurnosti Kissinger primjećuje: »slaba je strana kolektivne sigurnosti (to) što su interesi rijetko kad podudarni, a sigurnost rijetko kad bez granica. Članice sveopćega sustava kolektivne sigurnosti prije će stoga pristati na pasivnost negoli na zajedničko djelovanje. Vezat će ih sjajne općenitosti ili će ih izjaloviti njihove najjače članice koje se osjećaju najsigurnijima, pa im je sustav najmanje potreban.« H. Kissinger, 33 i 78.

»'Polupredsjednički sustav', preuzet u hrvatski Ustav prema de Gaulleovu modelu iz Ustava Pete Republike, u praksi predsjednika dr. Tuđmana i HDZ-a urodio je apsolutnom koncentracijom vlasti u rukama Predsjednika republike, daleko proširivši ustavne okvire njegovih ovlasti, pa su svi ostali dijelovi sustava vlasti u Hrvatskoj postali predsjednikov servis, bez prepoznatljivog djelovanja koje bi proizlazilo iz njegovih ustavnih pozicija.«¹⁹ Dok je, kako navodi Mario Nobile, u »pionirsko, romantično vrijeme stvaranja hrvatske vlasti i države Tuđman (...) bio sklon testiranju mišljenja užeg i šireg intelektualnog kruga, kao i ispitivanju mišljenja javnosti« – »ured još nije bio dvor« – učvršćivanjem njegove vlasti, posebice nakon raspuštanja Vlade demokratskog jedinstva 1992. godine, hrvatski predsjednik iskazuje »sve krući stil državnika«.²⁰

Okrruživanje »podobnima« i »odanima« (W. Zimmermann posprdo govori o »Tuđmanovoj dvorskoj kliku razdraganih ulizica«)²¹ slabilo je nužno potrebnu kritičku distancu, a uloga jednoga čovjeka kao vrhov-

¹⁹ I. Škrabalo, »Političke slobode«, *Ocjena stanja demokratskih sloboda u Republici Hrvatskoj (prilog raspravi)*, Europski pokret Hrvatska, Zagreb, 1995., 14. O istome, u kontekstu vanjske politike, Radovan Vukadinović bilježi: »Vanjska politika Hrvatske ne samo da je u cjelini bila politika vodeće stranke, već je imala gotovo isključiv pečat jednog čovjeka: Predsjednika Republike Hrvatske. Svi ostali akteri, koji u normalnim demokratskim državama sudjeluju u kreiranju vanjske politike, bili su pretvoreni u puke instancije prenošenja odluka što ih je u Predsjedničkim dvorima donosio vodeći akter.« R. Vukadinović, »Hrvatska vanjska politika – novo vrijeme i nove zadaće«, *Međunarodne studije*, Vol. I., 2000., Hrvatska udruga za međunarodne studije–Golden marketing: Zagreb, 3.

²⁰ M. Nobile, *Hrvatski feniks–Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.–1997.*, Nakladni zavod Globus: Zagreb, 2000., str. 109 i 135.

²¹ W. Zimmermann, str. 151. O istome svjedoči opozicijski političar I. Škrabalo: »O jedva prikrivenim namjerama tretiranja državnog poglavara više kao monarha, a manje kao izabranoga građanskog predsjednika države, dosta indikativno govori svojedobna izjava bivšega predsjednika Sabora da je u Predsjedniku Republike Hrvatska napokon dobila 'suverena' koji stoluje u Zagrebu, a ne u Beču, Budimpešti ili Beogradu, i da nije više Sabor nositelj hrvatske suverenosti (kao tijekom mnogih stoljeća), nego je ta uloga sada pripala državnom poglavaru. Nije čudno što je kasnije od istoga čovjeka, nositelja hijerarhijski druge funkcije u državi, potekao prijedlog da se dr. Tuđmana proglasi doživotnim predsjednikom Republike, što je i sam predloženi državni poglavar bio prisiljen javno nazvati 'glupošću'.« I. Škrabalo, »Političke slobode«, *Ocjena stanja demokratskih sloboda u Republici Hrvatskoj (prilog raspravi)*, Europski pokret Hrvatska, Zagreb, 1995., str 15.

nog arbitra protegnula se od ultimativnog izbora naziva nogometnog kluba (*Dinamo–Croatia*), preko kadrovske politike do najvažnijih državnčkih odluka.²² Tendenciju srastanja političkog vođe (ujedno i predsjednika) i njegove stranke s »narodom« i »državom« (već viđenu u prošlosti) i netrpeljivost prema onima koji misle drugačije,²³ kritizirali su mnogi opozicijski političari, koji su takvu pojavu smatrali izravnim napadom na demokraciju; odgovarajući na pitanje o »procjenama stupnja demokracije u Hrvatskoj« 1996. godine Ivo Banac konstatira kako »sad ima manje demokracije nego 1991.« te primjećuje da »u vrijeme rata i koalicione Vlade nije bilo toliko protudemokratskih ekscesa kao poslije.«²⁴

Koncentracija vlasti u rukama jednog odlučnog i predanog čovjeka kakav je bio prvi hrvatski predsjednik zasigurno je pridonijela realizaciji jedinstvenih povijesnih dosega: Hrvatska je dobila rat i stvorila državu. Ipak, ostvarivanje »tisućljetnog sna« – državnog osamostaljenja Hrvatske (legitimiranog referendumom i međunarodnim priznanjem), kao dijela procesa raspada Jugoslavije, popraćeno je negativnim aspektima povijesne bilance, koja je pokazala »da su čitava stanovništva pomaknuta, da su mnogi životi uništeni, da se stvara jedna nova realnost« u kojoj su »poremećene određene povijesne linije kontinuiteta«. (Banac govori o prostoru Hrvatske i BiH, op. a.)²⁵ Izgradnja države u okolnostima rata i nacionalnih sukoba nadovezala se na krupne promjene u ekonomskoj i socijalnoj politici. Dvadeset godina nakon uspostave hrvatske države ova tendencija, usko povezana s tzv. pretvorbom i privatizacijom (negdašnje društvene imovine),

²² U doba »predsjedničke odluke« o promjeni naziva zagrebačkog nogometnog kluba čest grafit na fasadama zagrebačkih zgrada poručivao je: »Da je *Dinamo* a ne *Croatia*, bili bi sloboda i demokracija«.

²³ Tako, npr., o orkestriranim napadima kontroliranih medija na jednog od najuglednijih hrvatskih intelektualaca i političara, »proljećara« V. Gotovca piše K. Cvijić, *Pogled izvana*, Znanje: Zagreb, 1994., str. 209, 210 i 256.

²⁴ Intervju s I. Bancem vodili D. Butković i M. Brabec, »Sveprisutni ambasador Peter Galbraith i američka administracija protiv se povratku Srba u Hrvatsku«, *Globus*, 8. 11. 1996.

²⁵ O tome vidi razgovor I. Banaca i V. Dimitrijevića, »Zapad i demokracija u Hrvatskoj i Srbiji«, u knj. T. Jakić (ur.) *Most dijaloga: razgovori ratu usprkos*, Zaklada Friedrich Naumann: Zagreb, 1998., 272.

rezultirala je devastacijom i dubinskim podjelama hrvatskog društva; razvoj korupcije koja doseže najviše vrhove vlasti, devastacija cijelih privrednih grana i slijedno osiromašenje širokih društvenih slojeva, popratila je opća pojava erozije morala i društvene kohezije.

Hrvatsko proljeće – karika povijesnog kontinuiteta (Ivan Supek i Miko Tripalo)

Teška ratna i tranzicijska vremena na početku devedesetih godina iznjedrila su na površinu ne samo tendenciju sve rigidnije službene hrvatske politike (povratak, već »opjevanom«, jednoumlju), već i ideale usuglašene nacionalne i univerzalne slobode, autonomnu politiku koja nije ni isključiva ni podanička. U tom kontekstu »prošlost u budućnosti« može se promatrati i kao ponovno uskrsnuće istinske oporbenjačke tradicije; iako »Proljeće« nije pobijedilo na »referendumu o prošlosti« 1990. godine, uspostavilo je kontinuitet demokratske političke evolucije (nasuprot kontinuiteta »revolucionarnih« metoda nove vlasti). Relevantna zapažanja o prirodi »Proljeća« nakon državnog osamostaljenja Hrvatske u devedesetim godinama ukazuju kako je bila riječ o pokretu koji se u razdoblju 1967.–1971. odlikovao potragom za »novim odnosom prema politici, novim načinom vršenja vlasti i drugačijom ulogom države – u potrazi za svojim mirnodopskim identitetom«; u *Hrvatskom se proljeću* »po prvi puta mogao naslutiti karakter hrvatskog političkog pluralizma«. ²⁶ Primarni cilj zahtjeva za promjenama odnosio se na karakter društvenih odnosa (ekonomskih i socijalnih), dok je pitanje države, kao izraza partikularnog nacionalnog interesa, bilo od sekundarnog značenja (sukladno tadašnjoj koncepciji federacije, ali i shvaćanju da se samobitnost i nacionalni interes nužno ne moraju tražiti u okvirima samostalne države).

Iako je »proljeće«, kako je to lapidarno sažeo 1996. jedan od njegovih sudionika Vlado Gotovac, obilježila »policentričnost izvora« (što »pokazuje da se radi o spontanom zbivanju«), ²⁷ stavovi i djelo-

²⁶ V. Pusić, »Korijeni hrvatskog političkog identiteta«, *Erasmus*, br. 15, 1996., 3.

²⁷ S. Dabčević-Kučar, V. Gotovac i D. Budiša, »Nakon četvrt stoljeća«, *Erasmus*, br. 15, 1996., 10. V. Pusić zapaža isto: u *Hrvatskom se proljeću* »po prvi puta mogao naslutiti

vanje najznačajnijih političkih i kulturnih eksponata u artikulaciji goleme energije »maspoka« iskazali su prevladavajuće ujednačen pristup u pitanjima nacionalne emancipacije, korespondirajući pritom s općim raspoloženjem masa (»na svim točkama nacionalne osjetljivosti jednako se reagira«):²⁸ tadašnje »hrvatsko partijsko vodstvo se oslanjalo na nacionalne interese, ali ih je upotrebljavalo u svrhu reforme političkog sistema u smjeru modernije i demokratske države.«²⁹ Tendencija kritičkog preispitivanja cjelovitosti društvenih problema uz fokusiranje ključnih pitanja političkog trenutka pokazala se i jednom od bitnih odlika povijesnog kontinuiteta koje najvažniji aktivisti *Hrvatskog proljeća* prenose u devedesete godine. Mnoge istaknute ličnosti iz '71., poput Mike Tripala, Savke Dapčević-Kučar, Ivana Supeka, Ivana Zvonimira Čička, Dražena Budiše, Ante Paradžika, Petra Kriste, Vlade Gotovca..., predstavljaju sastavnicu hrvatskoga političkoga kontrapunkta koji svoju političku aktivnost devedesetih godina razvija kroz kriticizam i očuvanje autonomne pozicije (neovisno o tome djeluje li u opozicijskoj političkoj stranci, organizaciji za zaštitu ljudskih prava, kulturnoj instituciji ili u državnim organima i surađujući s vlastima).³⁰

karakter hrvatskog političkog pluralizma«; prema Pusić, politička podrška *masa* vođama *Proljeća* nije bila puki izraz slaganja s unaprijed donesenim zaključcima političke elite, već »njihov zahtjev da sudjeluju u stvaranju politike« jer je traženo »da na vlasti budu predstavnici njihovih interesa«, čime su »odškrinuta vrata prirodnom neprijatelju svake partijske države – liberalnoj demokraciji.« Pluralizam se manifestirao i time što se nije radilo o »jedinstvenom pokretu sa zajedničkim ciljem, već je i onda bilo jasno da se radi o čitavom spektru političkih programa, često različitih, a ponekad i suprotstavljenih u svojim ciljevima i metodama.« Jedina zajednička karakteristika svim proljećarima bilo je »aktivno zalaganje za afirmaciju hrvatskog nacionalnog identiteta« (iako su i tu »dimenziju pojedinci i grupe različito tretirali i smještavali u različit kontekst«). V. Pusić, »Korijeni hrvatskog političkog identiteta«, *Erasmus*, br. 15., 1996., 3 i 4.

²⁸ O širokoj društvenoj podlozi »proljeća« S. Dabčević-Kučar navodi: »U tadašnjem pluralnom i višeslojnom gibanju sudjelovao je narod u najširem smislu riječi, a posebnom su se djelatnošću isticali Matica, studenti, inteligencija, Crkva, i *mi – koji smo tada bili na vlasti*.« S. Dabčević-Kučar, V. Gotovac i D. Budiša, »Nakon četvrt stoljeća«, *Erasmus*, br. 15., 1996., 9.

²⁹ V. Pusić, »Korijeni hrvatskog političkog identiteta«, *Erasmus*, br. 15., 1996., 3.

³⁰ O usporedbama *Hrvatskog proljeća* i *devedesetih godina* vidi S. Dabčević-Kučar, V. Gotovac i D. Budiša, »Nakon četvrt stoljeća«, *Erasmus*, br. 15., 1996., 9–23.

Pojava političkog pluralizma devedesetih godina afirmirala je dvije osnovne matrice političkog razvoja. Djelovanje prve, koju reprezentiraju HDZ i Franjo Tuđman u formi općeg hrvatskoga nacionalnog pokreta, obilježili su masovnost i naglašeno potvrđivanje nacionalnog identiteta, pri čemu su najvažniju ulogu imali odlučno isticanje državotvornosti i ideologija tzv. pomirbe.³¹ Osvojivši vlast, HDZ se pod snažnim utjecajem svojega predsjednika Franje Tuđmana postupno razvija u najmasovniju političku stranku, koja unatoč vrlo različitim strujama, od integracijskog pokreta postupno postaje politički monolit, organizacijski i strukturalno sličan bivšoj Komunističkoj partiji i njezinim organima vlasti.³² U procesu profiliranja HDZ-a važnu ulogu imala je paternalistička i klijentistička politička tradicija (raspoređivanje partijski zaslužnih/odanih »klijenata« u sve društvene i ekonomske strukture i stvaranje mnoštva – o politici ovisnih – grupacija); u znatnoj mjeri klijentizam se oslanjao na način funkcioniranja komunističkih struktura iz kojih se velik broj dotadašnjih »društveno-političkih radnika« naprosto prelio u nacionalne stranke, prije svih u HDZ (s obzirom da je osvojio vlast).³³ Pojava masovne političke konverzije devedesetih sama po sebi nije značila i demokratsku preobrazbu. Ona je, prije svega, upućivala na tendenciju očuvanja kontinuiteta autoritarnog modela vlasti i partijskog profila politike (može se zaključiti kako zapravo i nije riječ o konvertitstvu, tj. evoluciji i promjeni svjetonazora; političari ostaju »isti«, a mijenja se režim i deklarativno ideološki predznak kojemu služe);³⁴ štoviše, zamjena komunističkog »ruha« nacionalnim

³¹ Ti aspekti također predstavljaju političku baštinu *Hrvatskog proljeća*.

³² Jasne naznake takvih smjernica mogu se raspoznati u mnogim izvorima; o tome vidi, npr., »Intervju Franjo Tuđman – Sve smo sami postigli – Pretvorba za novu klasu«, *Danas*, 26. 02. 1993.

³³ O tome vidi P. Kalinić, »Nova elita – stara lutka u novom odijelu«, *Hrvatska revija*, 2–3, 2000., 395.

³⁴ Takva će politička stratifikacija imati za posljedicu usporavanje demokratskih procesa (tek djelomično ovisnih o okolnostima rata i okupacije). Nesposobnost prevladavanja tranzicijskih problema (primarno zbog marginalizacije svakog kriticizma) u konačnici se pokazala katalizatorom sve izraženije pojave nepotizma, korupcije združene s kriminalnom »pretvorbom« i »privatizacijom« (*de facto* ozakonjenom pljačkom nacionalnih dobara) i osiromašenjem građana. Sve te pojave vodile su do ustrajne tendencije opće društvene erozije.

nerijetko je bila popraćena ne samo toleriranjem, nego i zagovaranjem isključivosti, pa i ekstremizma.³⁵

Drugu političku matricu hrvatske političke scene oblikuje opozicijski politički diskurs koji se odlikuje djelovanjem mnoštva izrazitih individualista u različitim strankama, uglavnom liberalnog i socijaldemokratskog predznaka. U jednom značajnom segmentu djelovanje te opozicije nastavlja se, pa i izrijeком nadovezuje, na reformski koncept liberalizacije i demokratizacije koji je iniciralo *Hrvatsko proljeće* (dakako, u povijesnom kontekstu tadašnjih političkih prilika). Dok je prema V. Pusić »Proljeće« 1971. godine »odškrinulo vrata prirodnom neprijatelju svake partijske države – liberalnoj demokraciji«,³⁶ devedesetih se, kako navodi D. Budiša, »borba za liberalnu demokraciju« nametnula

³⁵ Zanimljiv prikaz takve tendencije kroz usporedbu *Hrvatskog proljeća* i pojave političkog pluralizma devedesetih opisao je D. Budiša sredinom 90-ih godina: »Istina je da danas ima šovinističkih istupa i incidenata ljudi koji su bili prisutni i 1971. godine« (...) »Najradikalniji, ili najekstremniji, oblik hrvatskog nacionalizma 1971. godine nije se pojavio na javnoj sceni. Među studentima to su oni koji su u polemikama po studentskim sobama odmahivali rukom na ono što mi radimo, jer da je to prava stvar, da smo mi u okviru sustava nekakva socijalistička omladina. Oni su bili za radikalne metode i nas su smatrali mlakima. Ja sam otišao na robiju i kad sam nakon četiri godine izašao, ti isti bili su već sekretari komiteta. Nisu ih bili registrirali u policijskim dosjeima i oni su se naprosto snašli i etablirali. Ja sam se vratio s robije krajem 1975. godine, a oni bježe od mene k'o opareni. Kada je Ante Paradžik izišao nakon tri godine iz zatvora i došao u Ljubuški, cijela njegova generacija koja je sudjelovala u tom pokretu već je ondje namještena na položajima direktora škola, veterinarara, sudaca. Dolazi Ante Paradžik i on je opasnost. Oni su se afirmirali, nisu ušli u dosje Udbe, i sada dolazi on, a oni su nekad bili zajedno, znaju što tko misli i bježe od njega. Da bi ipak sačuvali svoj hrvatski obraz, lansiraju da je on počeo surađivati s UDBOM u Zagrebu. I nitko od njih s njime ne kontaktira, a čovjek nakon tri godine dolazi u svoje mjesto. Onda je on još četiri puta hapšen. Godine 1976. od mene bježe sekretari partijskih organizacija koji su mi 1971. u sobi studentskog doma govorili: 'Ništa bez noža!' – i odmahivali rukom na moj 'oportunistizam'. Dakle, 1971. godine postojalo je nešto agresivno šovinističko, ali to nije bilo na otvorenoj sceni. Već 1988., pa onda 1989., 1990., ti isti osjećaji – dolazi novo vrijeme. Eto njih – trče i pozdravljaju. Odoše mnogi u HDZ. Prođu još dvije godine i oni bježe od mene. Sad sam ponovo neprijatelj. Ja pamtim, otprije petnaest godina, onaj pogled prezira istog čovjeka. Bio sam mu neprijatelj tada i opet sam mu sada, iako se kontekst potpuno promijenio. On je u novoj službi, pri novoj vlasti, ali se prema meni jednako odnosi. Moje je iskustvo u ovih dvadeset i pet godina da sam stalno neprijatelj. I sad u hrvatskoj državi opet osjećam onaj isti prezir partijskih sekretara koji su sada državotvorni, a ja tobože nisam.« S. Dabčević-Kučar, V. Gotovac i D. Budiša, »Nakon četvrt stoljeća«, *Erasmus*, br 15., 1996., 18.

³⁶ V. Pusić, »Korijeni hrvatskog političkog identiteta«, *Erasmus*, br. 15., 1996., 5.

kao »vid hrvatskog patriotizma i najbolja državotvornost«. ³⁷ Ovakva stajališta bila su dijametralno suprotna populističkim projekcijama HDZ-a. Mnogi »proljećari« vrijednosti svojih aktivnosti 1971. uzimaju kao distinktivno obilježje spram aktualne vlasti devedesetih. Tako u kritičkom osvrtu na vlast F. Tuđmana i HDZ-a S. Dabčević-Kučar navodi sljedeće: »Izvore, korijene i inspiraciju današnje autoritarnosti, totalitarnih tendencija i ekstremizma vidim u bivšem komunističkom režimu, a nikako u *Hrvatskom proljeću*. Prvo, izvorište mu je u tijesnom prepletanju države – stranke – vojske – ekonomske moći, što se vuče iz komunizma i suprotno je *Hrvatskom proljeću*! Drugo, to je formalna, a ne sadržajna trodioba sudske, izvršne i zakonodavne vlasti, koje su u komunizmu, kao što su djelomično i sada, bile samo formalno nezavisne, a zapravo dirigitirane od vladajuće stranke. Treći je element apsolutne vlasti u jednim rukama. Ma kako te ruke bile dobre ili zaslužne, takva koncentracija moći u jednoj osobi definira društvo kao autoritarno i otvara put ka totalitarizmu, a to nije karakteristika Hrvatskog proljeća.« ³⁸

Ivan Supek i Miko Tripalo

O kontinuitetu autonomnoga političkog djelovanja i zadržavanju principijelnih stajališta u najvažnijim političkim pitanjima u 90-im godinama paradigmatički svjedoči djelovanje dvaju istaknutih »proljećara«: Mike Tripala – »čovjeka koji simbolizira '1971.'« ³⁹ i Ivana Supeka, rektora Zagrebačkog sveučilišta u vrijeme »Proljeća«, za kojega Ivo Banac bilježi: »znanstvenik i književnik, filozof i javni radnik, od malih nogu (...) vjeran krivovjernom pravcu – borbi za društvenu pravdu i

³⁷ S. Dabčević-Kučar, V. Gotovac i D. Budiša, »Nakon četvrt stoljeća«, *Erasmus*, br 15., 1996., 21.

³⁸ *Isto*, str. 19.

³⁹ Prema Z. Lerotić, Pogovor, u: M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Drugo izdanje, Globus: Zagreb, 1990., str. 254; godine 1971. Miko Tripalo je član Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ i član Predsjedništva SFRJ kao predstavnik Hrvatske. Uz Savku Dabčević-Kučar vodeća politička ličnost *Hrvatskog proljeća*. 1971. smijenjen sa svih funkcija i isključen iz javnosti. Uvođenjem demokratskih promjena 1990-ih ponovno se politički angažira (1990. u vodstvu Koalicije narodnog sporazuma te Hrvatske narodne stranke, 1994. u Akciji socijaldemokrata Hrvatske). Od 1993. saborski zastupnik.

nacionalnu slobodu, ali i za univerzalnost i savjest čovjeka-pojedinca.«⁴⁰ Stavovi i djelovanje Tripala i Supeka u vremenima radikalne društvene mijene ukazuju na tendenciju ponovne uspostave oporbene hrvatske političke tradicije koja svoje uporište i vjerodostojnost podjednako zasniva na predanosti hrvatskim nacionalnim interesima i vrijednostima univerzalnih humanističkih načela. Ustrajnost i dosljednost u obrani principa koja su zastupali, može se promatrati i kao linija kontinuiteta koja se seže sve do vremena Ante Starčevića i Stjepana Radića, koji su, svatko na svoj način, znali odijeliti suštinske vrijednosti od političkog oportunitizma (koji je svrha samom sebi).⁴¹ U tom smislu i Tripalo i Supek reprezentiraju važnu sastavnicu hrvatske političke kulture koja zbog svoje autonomije i principijelnosti nije svediva na puki simbolički predznak političkih okvira u kojima su djelovali.

O tome najbolje govore njihovi stavovi i djela u složenim političkim prilikama devedesetih. Već i prve naznake političkog pluralizma u Hrvatskoj krajem 80-ih godina pokrenule su pravu lavinu političkog aktivizma. U okolnostima složenih previranja u Hrvatskoj i Jugoslaviji – u kojima su jedni događaji sustizali druge – pitanje političke artikulacije suočavalo se s mnogim izazovima. I prije formalnog stvaranja preduvjeta za provedbu demokratske tranzicije 1990. postavilo se

⁴⁰ Iz navoda I. Banca na omotu knjige I. Supek, *Krivovjernik na ljevici*, Globus: Zagreb, 1992.

⁴¹ U tom kontekstu zanimljiva je usporedba M. Tripala i S. Radića kao općeprihvaćenih pučkih tribuna, iz pera emigranta V. Nikolića 1974. godine, kao i njegovo zapažanje o privrženosti načelima »proljećara«, koje povezuje s A. Starčevićem. Vidi: *Hrvatski razgovori o slobodi* (2. ispravljeno i prošireno izdanje), München–Barcelona, 1974., 561–562. O važnosti koju je pak *načelima* pridavao S. Radić (inače prvi »kvalificirani« hrvatski politolog), svjedoče njegova zapažanja u studiji *Savremena Evropa ili karakteristika evropskih država i naroda* iz 1905. godine; Radić je sintetizirao hrvatska nacionalna stremljenja s teorijskim i povijesnim saznanjima do kojih je došao pomnim višegodišnjim studiranjem razvoja europske politike i kulture. Razmatrajući posebnosti europskih naroda te u tom sklopu fenomene kao što su »nacionalizam«, »patriotizam« i »militarizam« (kao manifestacije partikularnih interesa), Radić se posvetio i pitanjima univerzalnih načela, važnih za razvoj europske političke kulture; zapažajući kako »jasne i stalne ideje ili načela postaju (...) i ostaju glavnim faktorom i u samom evropskom međunarodnom pravu« on, dosljedno svom poletnom i optimističnom karakteru, zaključuje, kako »uglednih ljudi i naroda bez načela nema«. Vidi: S. Radić, *Savremena Evropa ili karakteristika evropskih država i naroda*, Pan Liber: Zagreb, 2005., str. 125.

pitanje konsenzusa oko pristupa temeljnim društvenih problemima. Rušenjem ideoloških barijera (u slučaju europskog okruženja i fizičkih granica Istoka i Zapada), kao jedno od središnjih pitanja nametnulo se povezivanje tzv. domovinske i iseljene Hrvatske. U tom sklopu pojavljuje se i integracijski koncept svehrvatskog povezivanja, kojim se težilo prevladavanju podjela prošlosti i jačanju nacionalnoga korpusa, tzv. pomirba. Taj motiv, koji je u interpretaciji F. Tuđmana odigrao važnu ulogu 90-ih godina, imao je svoj povijesni pre-tekst u reakciji političke emigracije na događaje u Hrvatskoj 1971. godine.⁴²

Neposredno nakon sloma »1971.« neka od najistaknutijih imena političke emigracije u *Hrvatskom proljeću* prepoznaju povijesnu podlogu koja u njihovim projekcijama treba postati zamašnjakom svehrvatske integracije i demokratske evolucije hrvatske politike (koja, dakako, mora voditi državnom osamostaljenju Hrvatske). Prema pisanju urednika emigrantske *Hrvatske revije* Vinka Nikolića, radilo se o pokretu koji je »za Hrvatsku pobudio velike Nade!«,⁴³ a M. Tripalo i S. Dabčević-Kučar ljudi su »rijetkih političkih vrlina«.⁴⁴ Međutim, Nikolić iskazuje i jednu rezervu. Zamijetivši, poput kasnijih tumača »Proljeća«, kako je otvorenom ostala dilema »da li je naš narod vodio hrvatsko rukovodstvo, ili je ono vodilo hrvatski narod«⁴⁵ on anticipira problem koji će se pokazati važnim i za osvita hrvatske demokracije devedesetih. Uz pregršt pohvala vođama »Proljeća« Nikolić izriče i jedno relevantno zapažanje: »...da li će se jednog novog hrvatskog proljeća naći na čelu opet to isto vodstvo – to ne tvrdimo, a ni ne nijećemo, ali imamo na pameti riječi hrvatskog mudraca Ante Starčevića: 'To je glavna nesreća Hrvata, da se drže ljudi a ne načela, programa. Stoga

⁴² Izvorno koncept pomirenja »ustaša« i »komunista« u hrvatskoj političkoj emigraciji zastupao je Vjekoslav Luburić (navodno inspiriran Francom), a kasnije ga je prihvatio i Bruno Bušić. Prema Ivanu Zvonimiru Čičku prva osoba u Hrvatskoj koja je javno govorila o potrebi pomirenja djece roditelja koji su se borili na suprotnim stranama tijekom Drugog svjetskog rata bio je »proljećar« Goran Dodig.

⁴³ Vidi: Vi. Nikolić (ur.), *Hrvatski razgovori o slobodi, Drugi simpozij* (2. ispravljeno i prošireno izdanje), München–Barcelona, 1974., str. 560–561.

⁴⁴ *Isto*, 12.

⁴⁵ Za Nikolića legitimitet lidera *Hrvatskog proljeća* tek se trebao dokazati provođenjem volje naroda, koje on, nedosljedno, anticipira kao plebiscitarno pristajanje uz »nekakvu nacionalnu državu«. *Isto*, 560–561.

je ovaj narod tako često izdan i prevaren, i vazda mu stvari drugačije ispadnu negoli je on očekivao'.⁴⁶

Pozivanje na – proročanske – misli A. Starčevića o važnosti univerzalnih načela činilo se općenito prilično dvojbenom porukom s obzirom na ustašku ideologiju i politiku zločina koja je upravo tradiciju hrvatskog liberalizma (čije je najistaknutije ime Ante Starčevića) ne samo »pregazila« već i utrla put neopravdanoj stigmatizaciji »Vječne Hrvatske« i svake hrvatske države. (I sami »proljećari« imali su dvojbe o prirodi izljeva domoljubnog oduševljenja političke emigracije, jer je – kako navodi Savka Dabčević-Kučar – bila povezana s UDBOM te je samo otežalo poziciju hrvatskog rukovodstva.)⁴⁷ Ipak, Nikolić je dobro uočio kako će problem odnosa prema »načelima« – pitanje (ne)snalaženja u složenom svijetu odnosa *realpolitike* i *principa* – biti (još jednom u povijesti) od ključnog i dugoročnog značenja za sudbinu Hrvatske.⁴⁸ Povijesno relevantniji doprinos prepoznavanju *Hrvatskog proljeća* kao pragmatične povijesne osnove hrvatske emancipacije iznio je Ante Ciliga.⁴⁹ U eseju *Hrvatsko sutra* (1974.) Ciliga predviđa

⁴⁶ Vidi V. Nikolić (ur.) *Hrvatski razgovori o slobodi, Drugi simpozij* (2. ispravljeno i prošireno izdanje), München–Barcelona, 1974., 561–562.

⁴⁷ O tome vidi S. Dabčević-Kučar, V. Gotovac i D. Budiša, »Nakon četvrt stoljeća«, *Erasmus*, br 15., 1996., 16.

⁴⁸ Važna zapažanja 90-ih godina na tu temu iznosi hrvatski diplomat Darko Bekić: »Do prije četiri godine, mi Hrvati gotovo da nismo imali nikakva diplomatskog iskustva. Naš Weltanschauung i, na njemu utemeljen odnos prema okruženju, bio je mješavina idealizma i sentimentalnosti, ali i strahopoštovanja i provincijalne samouvjerenosti. I ja sam, kao i mnogi drugi, bolno doživljavao spoznaju da izlazak hrvatske države iz 'povijesne sjene', zapravo, nikoga ozbiljno ne zanima, niti ga itko u svijetu stvarno želi, da su tek međusobna nametanja, lojalnost prema žrtvi očigledne agresije i kršćansko milosrđe motivirali međunarodnu zajednicu da nas prizna, a zatim pruži humanitarnu pomoć. Iz ove lekcije shvatio sam dvije temeljne istine: Prvo, da hrvatska diplomacija ne smije nastupati sektaški, tj. naše nacionalne interese ne smije braniti radikalnim ideološkim argumentima, već promicanjem najopćenitijih vrijednosti i kriterija kao što su Univerzalna povelja o ljudskim pravima, Načela povelje o UN ili deset principa KESS-a, i drugo, da se u obrani svojih legitimnih interesa moramo oslanjati, prvenstveno na vlastite snage, jer odlučnost jednog naroda, odnosno države, da ustraje u obrani svojih realno postavljenih i međunarodno prihvatljivih, legitimnih ciljeva, upravo je razmjerna spremnosti međunarodne zajednice da mu u tome pomogne.« Intervju Krešimira Fijačka s D. Bekićem, »Samo prava demokracija smije upotrijebiti silu«, *Vjesnik*, 18. 01. 1994.

⁴⁹ Značaj *Hrvatskog proljeća* Ciliga analizira u svom posljednjem uredničkom uratku – časopisu *Na pragu sutrašnjice* koji pokreće u Rimu početkom 1974. godine (podnaslov

kako će »s nestankom Tita i njegovog vještačkog i kaotičnog režima, vodstvo Hrvatskog proljeća dobiti zreliji i potpuniji oblik« te naznačuje potrebu stvaranja svehrvatske osnove političkog djelovanja lišene ideoloških predznaka: »K hrvatskim komunistima koji su pošli smjelim putem Hrvatskog proljeća, nakon što su i sami, kao i čitav hrvatski narod, preživjeli velikosrpski teror, ponižavanja i vrijeđanja, moraju biti uključeni u hrvatsku vladu i Hrvati nekomunisti, koji su zajedno s hrvatskim komunistima stvarali Hrvatsko proljeće, sudjelovali u njegovom prvom uzletu i podnijeli sve progone Titovog Karađorđeva.«⁵⁰

Kao što zapaža I. Banac, uz apostrofiranje potrebe prevladavanja antagonizama prošlosti, Ciliga u istome rukopisu anticipira »sve probleme iz 90-ih godina 20. stoljeća«; »na prvom je mjestu pohvalio 'proljećarsko' vodstvo što u svojoj jučerašnjoj fazi nije počinilo pogrešku da bi afirmiranje hrvatske državnosti vezalo za 'nepriznavanje Srba'. Naveo je da je ovo vodstvo 'pružalo i osiguravalo srpskoj nacionalnoj manjini u Republici Hrvatskoj sva nacionalna i ljudska prava' te da na tom putu treba graditi sutrašnju fazu Hrvatskog proljeća. Nakon toga se osvrnuo na činjenicu da se *Hrvatsko proljeće* nije »moglo formalno proširiti na Bosnu i Hercegovinu i ući u zajednički nastup s b–h muslimanima. To će biti zadatak prvog dana poslijetitovske sutrašnjice. Na temelju načela očuvanja cjelovitosti i nedjeljivosti Bosne i Hercegovine, slobodnog i neograničenog samoodređenja b–h muslimana i na tom temelju bratske ravnopravne suradnje između suverene Republike Bosne i Hercegovine i suverene Republike Hrvatske, Hrvatsko proljeće će u svojoj sutrašnjici otvoriti put k slobodnom i postepenom državnom integriranju ovih dviju republika, kao i k slobodnom i ravnopravnom nacionalnom integriranju Hrvata–katolika i b–h muslimana.«⁵¹ Ciligini stavovi i njegove optužbe iznesene na račun pojedinih suradnika V. Nikolića za suradnju s UDBOM izazvali su prijepore među emigran-

»Časopis za dijalog o demokratskim, nacionalnim i socijalnim problemima hrvatske borbe«) Prema predgovoru I. Banca u knjizi Tihomir Dujmović, *Razgovori s dr. Antom Ciligom*, Profil: Zagreb, 2009., 5–10.

⁵⁰ *Isto*, 6.

⁵¹ *Isto*.

tima i žestoku reakciju Nikolića, u nekoliko izdanja *Hrvatske revije*.⁵² Ciligin pokušaj da »politički intervenira u rascjepkanom korpusu hrvatske emigracije, gdje su razni slijednici ustaškog pokreta još uvijek bili dominantni«, nije uspio. Iako je naznačena opća potreba prevladavanja hrvatskih ideoloških podjela i katarze, sukobi između samih emigranata jasno su pokazali kako premošćivanje razlika već i na razini ideje može biti problematično.

Početakom devedesetih godina *Hrvatsko se proljeće* nije uspjelo nametnuti kao temeljno ishodište društvenih promjena i državotvornosti pa time i *pomirbe*. U uskomešanim političkim prilikama druge polovice 80-ih godina koncept pomirbe afirmirao se kao ideološka konstrukcija bez stvarnog sadržaja u stihiji zbivanja redova pred velikosrpskom agresijom; formula »pomirenja ustaša i komunista«, koju počinje proklamirati F. Tuđman, bila je lišena imanentnih etičkih vrijednosti koje bi uspostavile »granice pomirenja«. Mnogo godina kasnije, jedan od »proljećara« – V. Gotovac, dijagnosticirao je pomirbeni koncept – koji u međuvremenu postaje jedna od »mantri« vladajuće politike: »Samo je autoritarna svijest mogla proizvesti ideju da se kao čin slobode ujedinjaju dvije ekstremne pozicije i tvrditi da njihovo jedinstvo pruža suvremenu slobodu. To je doista fantastično! Mi nikad, ni 1971., nismo bili protiv pomirbe u smislu: svi Hrvati imaju pravo javno izložiti svoja uvjerenja i za njih se boriti, ukoliko ta politička uvjerenja ne dovode u pitanja slobodu i politička uvjerenja drugih.«⁵³

Umjesto eliminacije natruha kontroverzne prošlosti, koje su ionako bile frustracijskim reliktom starijih generacija, prošlost će se u sljedeća dva desetljeća u vidu beskonačnih diskusija o Bleiburgu i Jasenovcu nametnuti kao stalno prisutna hrvatska sadašnjost.

O začecima pomirbenog ideološkog sinkretizma kojim se pozivao na »obraćenje« i »pomirbu« svjedoči prvi predsjednik Hrvatske

⁵² O tome vidi V. Nikolić (ur.), *Hrvatski razgovori o slobodi* (2. ispravljeno i prošireno izdanje), München–Barcelona, 1974., 506–509. i V. Nikolić: »Hrvatska revija – na optuženičkoj klupi«, *Hrvatski razgovori o slobodi (Izbor)*, I. Domovinsko izdanje, Školske novine–Pergamena: Zagreb, 2000., 407–409.

⁵³ S. Dabčević-Kučar, V. Gotovac i D. Budiša, »Nakon četvrt stoljeća«, *Eraamus*, br. 15, 1996., 19.

akademije znanosti i umjetnosti I. Supek. Zajedno s F. Tuđmanom, on se 1989. godine odazvao pozivu Hrvata iz SAD-a (svećenika iz Chicaga). Iako u prilici da se nametne kao jedan od lidera promjena u Hrvatskoj, Supek odbija politički angažman, jer, poput Gotovca, odbija pomirenje ekstrema: »Budući da je boljševički sistem propadao privredno, kulturno i politički, stari partijski funkcioneri preuzimaju srodne nacionalističke ideologije kako bi zadržali ili osvojili totalitarnu vlast. Pripremanje pohoda za 'veliku Srbiju' izazvalo je slične, iako ne tako zloćudne nacionalizme u drugim republikama SFR Jugoslavije, i to u kritično doba kada bi efikasna obrana od agresije i put u Europsku uniju istaknuli dosljedno prianjanje uz Povelju Ujedinjenih naroda i Univerzalnu deklaraciju UN-a o ljudskim pravima, a izlazak iz krize i u sprezi znanosti i proizvodnje. U iščekivanju promjena jako se angažiralo i hrvatsko iseljništvo, među njima svećenici u stranim misijama i redovnici. Njihov je utjecajni brat napisao da su oni željeli da ja povedem Hrvate doma i u iseljništvu, ali da sam se ja 'pobojao'. Istina je, međutim, da su im bili neprihvatljivi moji zahtjevi, prije svega da se odreknu NDH-a i prihvate avnojevske granice u budućem osamostaljenju republika. Na sastanku u Chicagu 1. i 2. studenoga 1989., dakle, desetak dana prije rušenja Berlinskog zida, iseljništvo je pozvalo mene i Franju Tuđmana da iznesemo svoje poglede. Sve što sam govorio bilo je već opširno objavljeno u bristolskoj knjizi 'Krivovjernik na ljevici' i prihvaćeno od umjerene većine, dok je Franjo Tuđman nalegao na rudo ustaško-hercegovačke manjine izjasnivši se za pomirbu ustaša i boljševika i rehabilitaciju Endehazije, a samo je ustaške pretenzije na 'Hrvatsku do Drine' smanjio na Mačkovu Banovinu Hrvatsku.«⁵⁴

Odbacivši poziv političke emigracije i neposredan politički angažman Supek se nije distancirao od javnog života i hrvatskih problema. Za vrijeme agresije na Hrvatsku postaje jedan od najangažiranijih intelektualaca u obrani domovine. Kao predsjednik HAZU, član međunarodnih asocijacija (prvi predsjednik hrvatskog ogranka Pugwash konferencije) i utemeljitelj svjetski uglednog Interuniver-

⁵⁴ I. Supek, »Čovjek i njegov Bog«, *Vjesnik*, 9. 09. 2002.

ziteteskog centra u Dubrovniku, Supek neumorno širi istinu o ratu u Hrvatskoj.⁵⁵ Međutim, s istim se žarom upušta i u kritiku hrvatskoga političkog establishmenta, napadajući šovinizam, nedemokratske postupke vlasti i »dvoličnost hrvatske politike«, posebice prema BiH u koju se rat prenosi 1992. godine.⁵⁶ Usprkos međunarodnog ugleda i pozicije predsjednika HAZU, Supek je izložen difamacijama na sličan način kao i u doba komunizma. Napadi na njega potvrđuju pak još jednu liniju hrvatskoga političkog kontinuiteta: političare koji unatoč deklarativnoj odanosti novim vrijednostima također ne mijenjaju i svoje političke navike. Ta vrsta predanosti »principima« reflektira suprotne pozicije hrvatskoga političkoga kontrapunkta.

Nakon 1971. Supek je često istican kao egzemplar hrvatskoga intelektualnog nacionalizma, dakako, povezanog s *Hrvatskim proljećem*. U jednoj od najčitanijih knjiga tiskanih u Jugoslaviji u drugoj polovici osamdesetih *Deca komunizma*, srpskog novinara i publicista Milomira Marića, o I. Supeku se iznosi sljedeće: »Svetski čovek, Ivan Supek je završio u primitivnom i bolesnom nacionalizmu. Zbog optužbi da jugo-masoni u JAZU žele da dokrajče radićevsku i katoličku tradiciju u Hrvatskoj, valjda je jedini akademik na našim prostorima kome je (zbog nacionalizma i separatizma) oduzimana i vraćana ta titula. Kao narodni poslanik u Saveznoj skupštini opsesivno se borio protiv tobožnje

⁵⁵ Vidi, npr., »Dear Pugwash Friends« (Ed. Ivan Supek and Paolo Budinich), *Encyclopedia Moderna* 36, God. XII, 1991., HAZU, Zagreb and Trieste International Foundation for Scientific Progress and Freedom, Trieste, 44-45. U istom broju časopisa objavljena su i stara priopćenja o organiziranju pugwashkog simpozija održanog u Dubrovniku *Znanost i etika* (1975.) i *The Dubrovnik-Philadelphia Statement* (1976.). Isto, str. 157-160, 181-186. Za opsade Dubrovnika Supek se s grupom znanstvenika probija u grad i održava konvenciju. Vidi I. Supek, »Dubrovnik leži na savjesti svijeta«, *Dubrovnik u ratu*, Matica Hrvatska – Ogranak Dubrovnik, Nova serija, Godište III, 1992., br. 2-3, str. 126. U vrijeme hrvatsko-muslimanskog rata Supek pak zajedno s dr. Vladimirom Knappom (atomskim fizičarom, također članom Pugwasha) posjećuje Zenicu, zagovarajući mir.

⁵⁶ Početkom listopada 1993. Supek izjavljuje: »To što su Hrvati na koncu zajedno sa Srbima išli na podjelu Bosne, kardinalna je greška hrvatske politike koja je u velikoj mjeri zakočila intervenciju Evrope, SAD i međunarodne zajednice. (...) U inozemstvu postoji i snažno uvjerenje da je Hrvatska od početka išla na podjelu BiH i da je u njezinoj politici bilo mnogo dvovljučja.« I. Supek, »Dvoličnost hrvatske politike«, *Evropsko nedjeljno izdanje Oslobođenje*, 1.-8. 10. 1993.

srpske birokratije, unitarizma i jugonacionalizma, kao najveće pretnje jedinstvu i opstanku Jugoslavije. Istorija ga je vrlo brzo u potpunosti demantovala. Previše jugoslavenstva u ovoj zemlji nikada nije štetilo. A Ivan Supek se uvek teško snalazio kad god je sa akademskih visina padao na zemlju!⁵⁷ U napadima pak na Supeka zbog tiskanja knjige *Krivovjernik na ljevici* u inozemstvu (u Jugoslaviji mu je od 1971. onemogućeno publiciranje djela političkog i literarnog sadržaja), srpskim medijima (*Večernje novosti*) pridružio se i zagrebački *Vjesnik*, u kojem se njegova knjiga »proglašava 'Frankovskom' i protiv bratstva i jedinstva«, te se »sugerira da nakon toga Supek treba izgubiti društveni i humanistički, pa čak i znanstveni (!) status u društvu.«⁵⁸ U napadima na Supeka nakon demokratskih promjena devedesetih godina, ovaj put zbog kritičkog odnosa prema politici Franje Tuđmana i HDZ-a, pojedini apologeti prvoga hrvatskog predsjednika iskazali su podjednaku revnost u difamiranju, ukazujući time na još jedan aspekt kontinuiteta hrvatske političke (ne)kulture. Tako u djelu *Istine o Dr. Franji Tuđmanu*, jedan od također istaknutih pripadnika *Hrvatskog proljeća* – Hrvoje Šošić, napada I. Supeka izrazima kao što su »stari boljševik«, »pučkofrontaš Supek«, »psihijatrijski slučaj« te uz navode poput: »Supek je za državotvorne Hrvate i rimokatolike otjelovljenje samoga sotone.«⁵⁹ Način na koji je Ivan Supek od zahtjeva za oduzimanjem akademskog zvanja (!?) i stigme Frankovcem iz 1986. godine »uznapredovao« do zahtjeva za preispitivanjem njegovoga duševnog stanja i promocije u »otjelovljenje samog sotone«, ukazuje na stanje hrvatske politike tijekom 90-ih godina (jedan od recenzenata opsežnoga Šošićeva djela bio je Supekov kolega iz HAZU, akademik Dalibor Brozović).

⁵⁷ M. Marić, *Deca komunizma*, NIRO »Mladost«: Beograd, 1987., 333.

⁵⁸ B. Novak, *Novinstvo*, u: B. Franjić (ur.) *Almanah hrvatskog tiskarstva, nakladništva, novinstva, knjižarstva, bibliotekarstva*, Kratis: Zagreb, 1997., 130-245. Prema B. Jergović, *Odmjeravanje snaga – Novine i politika u Hrvatskoj u prvom razdoblju tranzicije*, Sveučilišna knjižara: Zagreb, 2004., 41. O istome vidi Supekov odgovor 2. 12. 1986. *Vjesniku* (novinaru N. Paviću) u: I. Supek, *Krivovjernik na ljevici*, 294-296.

⁵⁹ H. Šošić, *Istine o dr. Franji Tuđmanu*. III, A. G. Matoš d.o.o.: Zagreb, 2002., 2381-2382.

Dakako, Supek se nije posebno osvrtao na takav tip kritike. Kada su 20. veljače 1998. izbile masovne demonstracije u Zagrebu, primarno potaknute socijalnim revoltom, televizijske kamere zabilježile su Supeka na središnjemu zagrebačkom trgu kao osamljenog prosvjednika, iza višestrukih kordona policije koji po brojnosti nisu viđeni na zagrebačkim ulicama od 1971. O tom događaju, koji je zadobio i znatan međunarodni publicitet, Supek je zapisao: »Jelačićev trg bio je stoljećima sastajalište građana (...) no ovo Tuđmanovo samovlašće učinilo je ono što se ni habsburški car, ni srpski kralj, ni maršal Tito ne bi usudili – da spriječi građanstvu pristup na svoj glavni, središnji, dragi trg. (...) Što je to s ovom vladavinom HDZ-a? Je li to samo manjak političkog razbora? Tko god ima nečistu savjest, zadrhtat će pred glasom naroda. A izvršena 'pretvorba' ili privatizacija bila je pljačka stoljeća koja će razdijeliti Hrvatsku na tanak sloj tajkuna i osiromašeni puk. A ti su razjedinjeni sindikalci, mizerno plaćeni najamnici, nezaposleni radnici, pokradeni umirovljenici, mladež bez perspektive, pokazivali istinu o Hrvatskoj. (...) Kako vjerovati u domoljublje onih koji su se nečasno bogatili dok je naša mladež ginula na bojišnicama ili se vraćala kući u invalidskim kolicima ili mrtvačkim sanducima? Ti 'veliki Hrvati' stvorili su državni mit koji bi trebao pokriti njihov grabež i ovjekovječiti samovlašće.«⁶⁰

Principijelnost u nekim od najdelikatnijih političkih pitanja 90-ih godina iskazao je i prvak *Hrvatskog proljeća*, Miko Tripalo. Za razliku od Supeka, koji je još 1940. godine istupio iz Komunističke partije (zbog tzv. sukoba na književnoj ljevici), Tripalo je bio jedan od najperspektivnijih partijskih kadrova sve do izbacivanja iz politike 1971. godine. Međutim, svojim stavovima pokazao je kako »temeljna vrijednosna opredjeljenja« predstavljaju važnije uporište političkog angažmana od političkog okvira u kojem se djeluje. Nakon izbornog poraza Koalicije narodnog sporazuma 1990. Tripalo se, iako u opoziciji, pridružuje naporima oko internacionalizacije jugoslavenske krize. Tako potkraj studenoga 1990. u Rimu sudjeluje u radu međunarodnog skupa u organizaciji Instituta za međunarodnu političku, ekonomsku

⁶⁰ I. Supek, *Na prekretnici milenija*, Prometej: Zagreb, 2001., 202.

i kulturnu suradnju (ICIPEC) i Međunarodnog odjela Socijalističke partije Italije, koji se pozabavio i pitanjem »kuda ide Jugoslavija«; tom je prilikom Tripalo upozorio kako je »složena situacija u Jugoslaviji (...) specifična po buktanju nacionalističkih težnji (koje često graniče s iredentizmom), i po krizi savezne vlade kao faktora ujedinjenja i integracije.« O tadašnjim odnosima u Jugoslaviji realistički zaključuje kako je nepovjerenje »uzelo toliko maha da je realnije očekivati miran i demokratski razlaz nego postizanje sporazuma o nekom obliku novog saveza«. ⁶¹

Ova zapažanja proizlazila su iz promišljanja koja su u prvi plan stavljala demokratizaciju hrvatskog i jugoslavenskog prostora. ⁶² Poput mnogih drugih »proljećara« (S. Dabčević-Kučar, Vlado Gotovac...), Tripalo je osuđivao državotvornost i potvrđivanje nacionalne samobitnosti koja uključuje šovinizam i ograničavanja prava drugih. Pitanje državnosti predstavljalo je projekt koji se trebao realizirati sukladno okolnostima i volji građana hrvatske (što je i realizirano provedbom referenduma) te u dogovoru s ostalim jugoslavenskim narodima (što se pokazalo neprovedivim); u tom kontekstu važno je uočiti kako Tripalova pozicija u pitanju države nije aprioristička, poput stajališta dijela političke emigracije (»bilo kakva hrvatska država bolja je od bilo kakve Jugoslavije«), već polazi od toga da su iscrpljene mogućnosti pokušaja uspostave Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda. Svoj rad *Hrvatska kakvu želim* iz 1995. godine, u kojem je zaokružio svoja demokratska i socijalna uvjerenja, zaključuje riječima: »...povijesna je činjenica da su svi pokušaji iznalaženja modela za postojanje Jugoslavije doživjeli povijesni poraz, a sijati iluzije da bi poslije ovog

⁶¹ Tom znanstveno-političkom seminaru prisustvovali su mnogi istaknuti senatori i parlamentarci Italije i rukovodioci Socijalističke partije, a iz Jugoslavije uvodna su izlaganja podnijeli Dobrica Ćosić, književnik iz Srbije, Mika Tripalo, član Predsjedništva Hrvatske narodne stranke, Ciril Zlobec, književnik i potpredsjednik Predsjedništva Slovenije, te profesor Vojin Dimitrijević, predsjednik Foruma za ljudska prava. Vidi M. Tripalo, »Kuda ide Jugoslavija?«, *Danas*, 19. 02. 1991.

⁶² Kako navodi S. Dabčević-Kučar »parola narodnog sporazuma u koaliciji« bila je »Za demokratsku Hrvatsku«; s druge strane »Tuđmanova parola 'Nećemo komunizam, nećemo Jugoslaviju' bila je daleko bliža i objektivno najširim slojevima hrvatskog naroda« Vidi S. Dabčević-Kučar, V. Gotovac i D. Budiša, »Nakon četvrt stoljeća«, *Erasmus*, br. 15, 1996., 20.

krvavog rata i velikosrpske agresije Jugoslavija mogla biti obnovljena u bilo kakvom obliku, znači poticanje Srba na avanturizam i borbu protiv hrvatske države. Zbog svega toga je od bitne važnosti da se kaže i da se djeluje kao hrvatska socijaldemokracija kojoj je sveti cilj da očuva hrvatsku suverenost i cjelovitost, te da državu učini istinski demokratskom, pravnom i socijalnom.«⁶³

Pet godina Tripalove javne djelatnosti nakon demokratskih promjena 1990. (sve do smrti 1995.) obilježili su patriotizam, ali i principijelnost. Opredjeljenje za »liberalizam, demokraciju i antifašizam« u svojim javnim istupima potkrepljuje jasnim i nedvosmislenim stavovima korespondirajući neumorno s kontroverzama dnevne politike. Jedno od pitanja koje se nametnulo kao činitelj slabljenja zajedništva u obrani odnosilo se na pomirbene kontroverze; ambivalencije vezane uz odnos službene politike prema NDH došle su do izražaja u netrpeljivosti i sukobima između najviših dužnosnika nove vlasti iz redova političke emigracije i pripadnika bivše komunističke vlasti te posebice časnika JNA, koji prelaze u hrvatsku vojsku. O tim problemima svjedoči ministar obrane 1990./1991. godine RH Martin Špegelj, bivši časnik JNA. Govoreći o aferi s tajnim uvozom oružja i optužbi KOS-a o pripremi »pokolj(a) Srba u Hrvatskoj« Špegelj navodi kako je »propaganda iz armijskog vrha i Srbije« koja je »inzistirala na pojavama ustaštva u Hrvatskoj (...) nažalost, dijelom bila točna«: »Ustaštvo je doneseno iz inozemstva, povratkom ekstremnih emigranata, i to ne onih koji su uistinu bili viši ili niži dužnosnici NDH, nego onih koji su mislili da na zasada ustaštva mogu prilikom uspostave nove vlasti u Hrvatskoj zadobiti vlastite koristi«.⁶⁴

Za razliku od mnogih »antifašista« koji su pronašli zajednički jezik s političkom emigracijom ustaške provenijencije, Tripalo ostaje

⁶³ M. Tripalo, *Hrvatska kakvu želim*, Rim–Utei Vilaz, Rijeka, 1995., 191. Knjiga je izbor tekstova koje je M. Tripalo objavljivao u riječkome *Novom listu* od početka 1992. do srpnja 1995. godine u kolumni pod nazivom *Politika na dlanu*. Iste argumentaciju Tripala vidi u: »O ratu, njegovim uzrocima i budućim odnosima« (Razgovor L. Perović i M. Tripalo), T. Jakić (ur.), *Most dijaloga: razgovori ratu usprkos*, Zaklada Friedrich Naumann: Zagreb, 1998., 72–73.

⁶⁴ Vidi B. Magaš i I. Žanić (ur.), *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Jesenski i Turk – Dani – The Bosnian Institute London: Zagreb–Sarajevo, 1999., 55–56.

vjeran svojim uvjerenjima. Pojavi koketiranja vladajuće stranke s ustaštvom »živi mit hrvatskog osloboditeljstva« – kako su Tripala nazvali u emigrantskom tisku⁶⁵ – osuđuje bez zadržke, kao i Ivan Supek. Kritizirajući povezivanje HDZ-a s organizacijama poput HNO-a koja upućuje pozdrave I. konvenciji HDZ-a iz svojih ogranaka nazvanih »po Paveliću i Budaku, te ustaškim 'rasovima': Luburiću, Francetiću, Milošu, Bobanu itd.«, Tripalo upozorava kako pomirbena politička orijentacija »od desnice do ljevice« služi »samo providnoj manipulaciji.«⁶⁶ Razlikujući potrebu poštivanja svih nevinih žrtava Drugoga svjetskog rata od pokušaja rehabilitacije NDH pod okriljem *Domovinskog rata* Tripalo upozorava: »Nitko ne može imati ništa protiv toga da saborsko izaslanstvo položi vijence i prisustvuje komemoraciji u Bleiburgu, ali zašto žrtve fašističkog terora ne bi imale isti tretman (...) Uz poštivanje svih žrtava, pa i onih nevinih za čije stradanje snosi odgovornost antifašistički pokret, treba otvoreno reći: draga gospodo, nećete u Evropu ući s Pavelićem, Budakom i NDH, nego s antifašizmom oslobođenim komunističkih natruha. A fašizam vi ne možete ničim očistiti.«⁶⁷

Dakako, Tripalo nije nesvjestan položaja u kojem se nalazi Hrvatska. U predizbornoj raspravi s Tuđmanom, Račanom i Mažarom 1990. godine on upozorava: za »nosoce velikosrpske politike iz Beograda, svi smo mi ustaše«.⁶⁸ No, kao najbolji način da se otklone takve difamacije zahtijeva oštro suprotstavljanje svakoj pojavi diskriminacije hrvatskih građana srpske nacionalnosti. I u tom pogledu iskazuje principijelno držanje koje ukazuje na kontinuitet temeljnih vrijednosti *Hrvatskog proljeća*. U vremenima kada je bio pri samom vrhu političke vlasti 1970. godine, Tripalo podjednako osuđuje »unitarizam«, kao i uskogrudni »nacionalizam«, koji »prioritet svoje nacije (...) temelji na

⁶⁵ Vidi Z. Markus, »Politički vidici, Hrvatska 1990.«, *Hrvatska revija*, München–Barcelona, 225. Zanimljivo je da je u istom broju *Hrvatske revije* iza Markusova priloga u kojem veliča Tripala i Dabčević-Kučar uvršten članak ustaškog emigranta Ive Rojnice (»Žrtve Udbine infiltracije«).

⁶⁶ M. Tripalo, *Hrvatska kakvu želim*, Rim–Utei Vilaz: Rijeka, 1995., 89.

⁶⁷ *Isto*, 96. O prijemima »Bleiburga« vidi: B. Tuđen, »Daleko od smiraja«, *Danas*, 22. 05. 1990. O veličanju NDH vidi: »Odnos prema fašizmu«, *Danas*, 14. 01. 1992.

⁶⁸ Prema: M. Tripalo, *Hrvatska kakvu želim*, Rim–Utei Vilaz: Rijeka, 1995., 88.

istjerivanju historijskih i tekućih računa«. ⁶⁹ Nacionalnu problematiku tada, kao i 90-ih godina, premda u drugačijem povijesnom kontekstu, Tripalo ne razmatra kao izolirano pitanje. U vrijeme »Proljeća«, sukladno svojim tadašnjim uvjerenjima o dualizmu »socijalnog i nacionalnog oslobođenja« i revoluciji kao metodi kojom se nadnacionalni »proletarijat sam konstituira kao nacija« (prema *Komunističkom manifestu* K. Marxa i F. Engelsa), Tripalo ne dovodi u pitanje integritet Jugoslavije i njezin komunistički karakter. ⁷⁰ S druge strane, kako zapaža Latinka Perović, Tripalo je »govorio da je Hrvatska onaj prostor na kome Hrvati na zemaljskoj kugli jedino mogu sebe da ostvare i da to Jugoslavija, kao uostalom i za druge, može da razume«. ⁷¹ (Takvo stajalište je, štoviše, imalo odjeka i bilo slavljeno u krugovima hrvatske političke emigracije.) ⁷² Kada je pak došao do uvjerenja da je projekt zajedničke države povijesni promašaj, Tripalo nacionalni interes ne apsolutizira, a nacionalnu državu ne »fetišizira«, već ih ograničava univerzalnim vrijednosnim značajkama liberalne demokracije i civilnog društva. ⁷³

⁶⁹ M. Tripalo, »Dijalektika klasne i nacionalne emancipacije«, A. Dujić, R. Knežević, B. Novak, Z. Tomac, R. Vukadinović (ur.), *Socijalizam i nacionalno pitanje*, Centar za aktualni politički studij: Zagreb, 1970., 12.

⁷⁰ *Isto*, 13–14. O odnosu Tripala prema pitanjima klasnog i nacionalnog vidi M. Tripalo, *S poprišta*, Centar za aktualni politički studij: Zagreb, 1971., 176–192.

⁷¹ O. Mindosavljević, »Činjenice i tumačenja i Dva razgovora s Latinkom Perović«, Biblioteka Svedočanstva br. 37., Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2010., 109.

⁷² Kao prva misao u predgovoru najvažnije emigrantske publikacije *Hrvatske revije* navedena je misao M. Tripala »Hrvatska je jedino mjesto na zemljinoj kugli, gdje Hrvati mogu stvoriti svoju državu«; Završni pak tekst urednika V. Nikolića uz više osvrta na sudionike *Hrvatskog proljeća* citira i Tripalovu izjavu u Imotskom 15. 04. 1971.: »Hrvati će sami znati urediti svoju državu, kako to njima odgovara« (»narod Imotske krajine je na taj dan Miku Tripala »obasuo cvijećem i unio ga na ramenima u Imotski – a tako su Imočani prije toga učinili samo sa Stjepanom Radićem«), Vidi V. Nikolić (ur.), *Hrvatski razgovori o slobodi, Drugi simpozij Hrvatske revijesrpanj 1971.* (2. ispravljeno i prošireno izdanje), München–Barcelona, 1974., 9, 561., 562.

⁷³ U tom smislu povijesno zanimljiv motiv jest politički potencijal »proljećara« u Hrvatskoj i »liberala« u Srbiji, čija su stajališta oko reformi bila bliska; iako je dvojbena ocjena kako su ti segmenti tadašnjih političkih elita »mogli izvesti zemlju na liberalnu stazu dva desetljeća prije pada komunističkih režima na Istoku« (David Binder), nesumnjivo je da su predstavljali važan element tadašnjih europskih »gibanja prema slobodama i demokraciji«. Vidi S. Dabčević-Kučar, V. Gotovac i D. Budiša, »Nakon četvrt stoljeća«, *Erasmus*, br 15, 1996., 9. U osvjetlavanju pluralističkih tendencija na prijelazu

Napade unitarista na zaključke Desetog plenuma CKH SKH kao na pojavu »nacionalističke opasnosti« (kolokvijalno »ustaštva«) Tripalo je 1970. popratio riječima: »Tako se jedna ružna i prljava rabota bavila sistematskim širenjem i poticanjem masovnog straha – podsjećanjem na užasne dane okupacije i kolaboracije – historije i masovne psihoze ugroženosti Srba u Hrvatskoj...«⁷⁴ Počekom devedesetih Tripalo jasno razdvaja velikosrpsku politiku (»osnovni uzrok rata u Hrvatskoj je pokušaj Miloševića da silom (...) ostvari svoj plan o velikoj Srbiji«) od svojih sugrađana Srba, posebice natpolovičnog dijela srpske populacije koja živi u okruženju hrvatske većine na neokupiranom području.⁷⁵ Mnogobrojna svjedočanstva ukazuju kako službena hrvatska politika nije bila na razini Tripala i drugih hrvatskih političara koji nisu odvratili pogled od pojave nacionalne diskriminacije. O držanju predsjednika hrvatske države F. Tuđmana prema tom pitanju američki veleposlanik W. Zimmermann bilježi sljedeće: »Pod njegovim vodstvom su prava Srba teško kršena. Srbi su izbacivani s posla, tražilo se od njih da potpisuju izjave o odanosti, i doživljavali su napade na domove i imovinu. Nekoliko sam puta sjedio na ručku za Tuđmanovim stolom i slušao kako njegovi ministri kleveću Srbe najrasističkim izrazima. On im se nije pridružio, ali ih nije ni zaustavljao.«⁷⁶ Zimmermannove navode potvrđuju i mnogi drugi izvori, uključujući i neke od njegovih visokopozicioniranih dužnosnika srpske nacionalnosti.⁷⁷ O istome

80-ih u 90-e godine u hrvatskom tisku pojavljuju se reminiscencije na tzv. liberalizam u Srbiji – ideje koje je promoviralo »intelektualno najprestižnije vodstvo jednog segmenta Partije« (L. Perović, M. Nikezić, Rajko Danilović...) – kao eventualne alternative Miloševiću nacionalizmu. U vrijeme kada su imali politički utjecaj liberali »nisu bili skloni konceptima partijske monolitnosti, karizmatičnosti i 'događanju naroda', onim glavnim točkama na kojima sadašnje rukovodstvo gradi svoju 'ofenzivnu strategiju'. Isto tako, liberali nisu apsolutizirali srpsku 'junačku i tragičnu prošlost', već su stalno govorili o nekoj novoj, budućoj Srbiji i Jugoslaviji«. Ž. Kruej, »Priča o liberalima«, *Danas*, 8. 08. 1989.

⁷⁴ M. Tripalo, »Dijalektika klasne i nacionalne emancipacije«, A. Dujić, R. Knežević, B. Novak, Z. Tomac, R. Vukadinović (ur.), *Socijalizam i nacionalno pitanje*, Centar za aktualni politički studij: Zagreb, 1970., 14.

⁷⁵ *Isto*, 144–153.

⁷⁶ W. Zimmermann, '95.

⁷⁷ O tome svjedoči Ž. Juzbašić, ministar u Vladi demokratskog jedinstva; iako visokopozicioniran hrvatski dužnosnik »kao Srbin i antifašist izazivao je žestoki bijes hrvatskih

svjedoče i zapisi M. Tripala: »U HDZ-u je, na žalost, od samih početaka bilo pojedinaca koji su se rukovodili ustaškim načelom da Hrvatsku treba što temeljitije etnički pročistiti. Pritom, naravno, nisu poput ustaša 1941. zagovarali da bi jednu trećinu Srba trebalo pobiti, drugu iseliti, a treću pokrstiti (vjerujem da im nije bilo na pameti da Srbe, primjerice, treba klati), ali su svakako bili za to da što veći broj Srba treba iseliti iz Hrvatske, a na to su ih primoravali raznim ekonomskim i političkim pritiscima (npr. domovnicama). (...) Kada su se donosili Zakon o pravima etničkih zajednica i nacionalnih manjina te Zakon o oprost, upravo su HDZ-ovski ekstremisti bili najglasniji u Saboru, iako su po saborskim hodnicima (kako su me izvijestili zastupnici iz moje stranke) samouvjereno govorili: 'ma glasajte, ljudi, mi to i onako nećemo provoditi!'«⁷⁸

Iako nisu polučili neki važniji efekt u korekcijama hrvatske politike početkom 90-ih, Tripalovi javni istupi u Saboru i medijima ostaju važnim svjedočanstvima ne samo turbulentnih vremena u kojima se pojavljuju, već i kontinuiteta duha *Hrvatskog proljeća*. No posebna

političkih ekstremista«: »za njih je Živko Juzbašić bio 'velikosrbini i četnik u janjećoj koži'«. Za neke je pak Srbe, koji nisu željeli prihvatiti hrvatsku vlast, »'Tuđmanov i ustaški ministar'«. Iz predgovora Jovana Mirića, Ž. Juzbašić, *Srpsko pitanje i hrvatska politika 1990.–2000.*, Prometej: Zagreb, 2009., str. 11. Iako se »bez kolebanja odazvao« na poziv predsjednika Tuđmana da se »aktivno uključi u obranu Republike Hrvatske« Juzbašić je neprekidno bio izložen napadima HDZ-ovih ekstremista; zbog djelovanja u *Hrvatskom Helsinškom odboru za ljudska prava* te »posebno« kada postaje »član Tripalove Akcije socijaldemokrata Hrvatske, komunikacija je bila sve teža te se konačno naprasno okončala nakon incidenta koji je izazvao Tomislav Merčep napadom na Juzbašića u Saboru (optužbe za kolaboraciju sa »srpskim pobunjenicima i ekstremistima«). O Tuđmanu Juzbašić je izjavio slijedeće: »Bio je veliki radnik, ali isključiv i težak kao šef i suradnik. Ne može mu se poreći da je, bez obzira na svoje povjesničarske parade, u praksi politički bio realist. Vješto je koristio metode pritiska i razgovora. Moglo bi se reći da je dobro razumijevao međunarodne odnose i ponašanje velikih sila. Ali tri su mu stvari neoprostive: odnos prema demokraciji, privatizacijska pljačka i odnos prema položaju i pravima Srba u Hrvatskoj.« Ž. Juzbašić, *Srpsko pitanje i hrvatska politika 1990.–2000.*, Prometej, Zagreb, 2009., 37–38., 188–191. Šire o povredama prava Srba iz perspektive srpskih intelektualaca u Hrvatskoj vidi i J. Mirić, *Demokracija u postkomunističkim društvima*, Prosvjeta, Zagreb, 1996., 259–292. i drugdje; M. Pupovac, *Čuvari inena*, Prosvjeta, Zagreb, 1999., 134–135. i drugdje.

⁷⁸ Intervju D. Hudelista s M. Tripalom, »Bespuća hrvatske politike«, *Erasmus-Časopis za kulturu demokracije* 3, Zagreb, rujan 1993., 19. Također vidi i M. Tripalo, *Hrvatska kakvu želim*, Rim–Utei Vilaz: Rijeka, 1995., 144–145.

kvaliteta njegovih opservacija očitovala se u povijesnoj pouci o važnosti zastupanja principa, posebice u vremenima kada su svakodnevno bili izloženi kušnji. Kao izniman prilog problemu prepoznavanja i razumijevanja važnih pitanja svojega vremena indikativna su zapažanja Mike Tripala s početka 1992. godine. U svojevrsnom rezimeu ratne 1991. godine Tripalo, poput Starčevića nekoć, profetski anticipira posljedice tadašnjih događaja i politike na suvremeno hrvatsko društvo (riječ je o procesima koji velikim dijelom ostaju aktualni sve do danas):⁷⁹ »Pravna država je počela padati na ispitu kada nije dovedena do kraja istraga o ubojstvu šefa osječke policijske uprave (Reihl-Kira, op. a.). Kršenje principa pravne države je nastavljeno sve do hapšenja i postupka protiv Dedakovića i supružnika Toth (nakon pada Vukovara, op.a). Ministarstvo obrane šuti na nezakonito djelovanje službe sigurnosti, koja je pod njegovim okriljem, a ministar obrane ne daje ostavku niti odgovara što je istina o novcu za vukovarsko oružje. Nije opozicija izmislila misteriozni nestanak većeg broja Srba oko Gospića, kao ni neke nerazjašnjene akcije predstavnika Ministarstva unutrašnjih poslova i jednog od tamošnjih zapovjednika hrvatske vojske. Nisu opozicioni političari smislili, od stranog tiska ponovno korištenu krilaticu, da su sretni što im supruge nisu ni Srkinje ni Židovke, kao što nisu ignorirali postojanje manjinskog pitanja u Hrvatskoj. Zbog toga je ispalo da se Zakon o pravima nacionalnih zajednica donosi isključivo pod pritiskom Evropske zajednice. Nismo mi mijenjali antifašističke nazive u Zagrebu i drugim gradovima, a još manje ukazivali povjerenje čovjeku koji je u Sjevernoj Americi tvrdio da je najveći vojskovođa Hrvatske u prošlom ratu bio ustaša Maks Luburić. Nadam se da nećemo morati iznositi nove primjere i argumente. Hrvatskoj je potrebna istina o samoj sebi, a ne istina koja će u što ljepšem svjetlu prikazivati njenu vladajuću garnituru. Svijet tu istinu o Hrvatskoj ionako zna, ali ona nam je potrebna zbog nas samih.«⁸⁰

Gotovo sva pojedinačna pitanja koja Tripalo apostrofira 7. siječnja 1992. godine (tjedan dana uoči međunarodnog priznanja Hrvatske)

⁷⁹ Ovo zapažanje preuzeto je iz studije A. Bing, »Hrvatska i ljudska prava 1990.–1992. – okvir za istraživanje (etnocentrizam, autoritarni populizam, ljudska prava i demokracija)«, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 2008., 195–219.

⁸⁰ M. Tripalo, »Ružičaste slike jednoulja«, *Danas*, 7. 01. 1992.

ostala su aktualna i u godinama koje slijede.⁸¹ Razlog tomu može se pronaći u nerješavanju problema vezanih uz razvoj demokracije i ljudskih prava. Uvažavajući velikosrpsku agresiju – okupaciju i ratne okolnosti te nestabilne prilike u regiji, pojedini analitičari recentne hrvatske povijesti ukazuju kako je »u manje od deset godina Hrvatska od jedne od najizglednijih postkomunističkih država za priključenje Europi došla na samo začelje reda (zajedno s jugoistočnim susjedima poput Bugarske, Rumunjske i Turske)«; to se događa usprkos »činjenici da je od svih šest republika koje su činile jugoslavensku federaciju, Hrvatska, zajedno sa Slovenijom, bila daleko više integrirana u europske sustave (...) zahvaljujući habsburškoj baštini, geopolitičkom položaju, snažnoj izvoznoj proizvodnji i turističkoj industriji« te da Hrvatska još uvijek ima viši BDP i veći prosječan mjesečni prihod negoli Mađarska, Češka republika ili Poljska, država za kojima Hrvatska mnogo kasni u svome poduhvatu priključivanja europskim političkim i ekonomskim

⁸¹ Krajem 2006. i početkom 2007. godine svi politički mediji u Hrvatskoj bave se istim ili sličnim pitanjima na koje upozorava Tripalo, a čiji su zajednički nazivnik ljudska prava. Na to ukazuje pregled sadržaja nekih od najgledanijih emisija elektronskih medija: obilježavanje godišnjice zločina na Ovčari i vukovarskih žrtava (*HTV-1*, Brisani prostor, 16. 11. 2006.; *HTV-2*, Tragovi, Istina o Vukovaru, 28. 03. 2007.), nepodizanje optužnice od strane Hrvatske protiv V. Kadijevića, Ž. Panića i drugih odgovornih za masovna kršenja ljudskih prava ne-Srba u Vukovaru i u Hrvatskoj (*Nova TV*, Kontakt, 20. 03. 2007.); prve »kriminalizacije Domovinskog rata« hapšenjem zapovjednika Vukovara M. Dedakovića (*HTV-1*, Nedjeljom u 2, 12. 11. 2006.; *HTV-1*, Lica nacije, 19. 11. 2006.), zahtjev za izručenjem i kažnjavanjem ubojice Reihl-Kira (*OTV*, Cenzura, 20. 11. 2006.), ubojstva Srba u Osijeku – tzv. afera Glavaša (»selotejpk«) (*HTV-1*, Kontraplan, 28. 11. 2006.), status Srba u Hrvatskoj (*OTV*, Cenzura, 2. 10. 2006.), ratni zločini nad Srbima tijekom Domovinskog rata (*HRT-2*, Tragovi, Lora, 28. 02. 2007.), odnos Hrvata i Srba u Vukovaru (*HRT-1*, Otvoreno, 12. 03. 2007.). Kao stalna tema zastupljeno je tematiziranje suđenja hrvatskim generalima u Haagu i Hrvatskoj, odnosno pitanje »kriminaliziranja Domovinskog rata« (*HTV-1*, Kontraplan, 21. 11. 2006., *HTV-2*, Tragovi, Carla del Ponte, 21. 03. 2007. itd.), prekvalifikacija ratnih zločina Srba u krivična djela i potom proglašenje amnestije pod pritiskom međunarodne zajednice (*Z-1*, Vježbanje demokracije, 21. 11. 2006.). Jedno od pitanja koje 1992. godine postavlja Tripalo, a početkom 2007. godine dolazi u žižu interesa hrvatske javnosti, odnosi se na temu ratnog profiterstva i bogaćenja nove političke elite – tzv. afera »Zagorac« (*Nova TV*, Kontakt, 19. 03. 2007.); u širem kontekstu apostrofira se pitanje pretvorbe i privatizacije. Snimke u posjedu autora. Prema A. Bing, »Hrvatska i ljudska prava 1990.–1992. – okvir za istraživanje (etnocentrizam, autoritarni populizam, ljudska prava i demokracija)«, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 2008., 205.

institucijama«. ⁸² Nedugo prije smrti Tripalo svoja socijaldemokratska uvjerenja artikulira kroz pokretanje Akcije socijaldemokrata Hrvatske. Svoj angažman obrazlaže zapažanjem kako je europska socijaldemokracija dokazala da »bez slobode nema jednakosti i socijalne pravde, kao što i bez jednakosti nema slobode.« Jedno od posljednjih poruka hrvatskoj javnosti koje je tada uputio danas ima posebnu težinu: »Hrvatska se u sadašnjem trenutku nalazi na krupnoj povijesnoj prekretnici, da li će ići putem divljeg američkolatinskog kapitalizma i totalitarizma jedne političke stranke ili će se opredijeliti za demokratsko-tržišno društvo zapadnoga tipa«. ⁸³

Zaključak

Za sudskog procesa održanog pred Velikim vijećem Okružnog suda u Zagrebu od 2. do 4. lipnja 1981. godine jedan od osuđenih »proljećara« Vlado Gotovac prisjetio se misli Simon Weil: »Zakonito je samo ono što je pravedno. Zlodjelo i laž nisu to nikada«. ⁸⁴ Tom mišlju može se sažeti predanost načelnim vrijednostima koja u devedesete godine unose mnoga istaknuta imena *Hrvatskog proljeća*. Na taj način uspostavljen je povijesni kontinuitet jedne važne hrvatske političke tradicije. Kada je nešto više od pola godine prije smrti M. Tripalo pripremao svoju posljednju (socijaldemokratsku) inicijativu, naglasio je kako »između našega programa, našeg viđenja pojedinih rješenja neće biti suprotnosti. Mi smo za slobode i prava čovjeka, ne zato što Europa i međunarodne organizacije to traže od Hrvatske, već zato što je to uvjet razvoja i prosperiteta Hrvatske«; »Mi u hrvatskom proljeću htjeli smo suverenu Hrvatsku, Jugoslaviju kao savez ravnopravnih država ... Totalitarizam se pokazao jačim od demokratskih ideja, bili smo slomljeni ... Danas je hrvatska država realnost, ali bitka za Hrvatsku tek počinje, za Hrvatsku kao demokratsku građansku državu«. ⁸⁵

⁸² N. Lindstrom i M. Razsa, »Reimagining the Balkans«, Syracuse University, www.ksg.harvard.edu/kokkalis/GSW1/GSW1/03%20Lindstrom%20Razsa.pdf.

⁸³ M. Tripalo, *Hrvatska kakvu želim*, Rim–Utei Vilaz: Rijeka, 1995., 185.

⁸⁴ V. Gotovac, »Obrana«, u: B. Donat, *Crni dossier*, Nakladni zavod matice Hrvatske i Globus: Zagreb, 1992., 395.

⁸⁵ M. Tripalo, *Hrvatska kakvu želim*, Rim–Utei Vilaz: Rijeka, 1995., 11–12.

MOZAIK HRVATSKOGA REFORMSKOG POKRETA 1971.

Hrvatska pokrajina, Slavonija

Krešimir Golek bio je »gastarbajter«, kovinotokar u Njemačkoj. U okolici Ulma raditi je pošao krajem šezdesetih godina 20. stoljeća, kao i deseci tisuća njemu sličnih. Jugoslavija je bila jedina socijalistička država koja je dopuštala odlazak na Zapad, gotovo milijun ljudi na taj je način do početka sedamdesetih iz zemlje – privremeno – otišlo. Radili su u Austriji, Francuskoj, Švicarskoj, a najviše u Zapadnoj Njemačkoj. Kući su slali goleme doznake, što je za državu postao važan izvor deviza. U isto vrijeme, odlijevalo se tako mlado i radno sposobno stanovništvo, pa i vojni obveznici, kojih je među »privremeno« otišlih bilo oko 750 000.¹ Goleku je glavni cilj bio zaraditi za automobil, a to je za manje od tri godine uspio. Trošio je puno, nije bio posebno štedljiv. Supruga Božena, učiteljica, nije dobila posao u rodnom Karlovcu, ali jest u područnoj školi kraj Požege. Smetao joj je odvojeni život. Željela je ili poći za suprugom ili da se on vrati u zemlju. Na Badnjak 1970. Golek je ponovo u (Slavonskoj) Požegi. Iz NAME, robne kuće koja je imala samo jedan kat, ali i za mali grad silno atraktivne pokretne stepenice, treštale su božićne pjesme Kiće Slabinca, onakve kakve su se do jučer pjevale tek u kućama. Atmosfera je bila drukčija, osjetilo se to posvuda. »Vrati se, bit će nas više«, rekao mu je

¹ *The Economist*, January 27, 1973. (»One of my armies is missing«); Pirjevec 2012.: 323.

ispred Kamenitih vrata, prastare gostionice u središtu Požege, prijatelj iz djetinjstva. »Kako se ne bih vratio«, poslije je komentirao. Nije to bilo jednostavno, jer posla nije bilo. Nezaposlenih je u SFRJ tada bilo oko 400 000, što je bio porast u odnosu na proteklo razdoblje. Susret supruge Božene s predsjednikom Skupštine općine Matom Novačićem, jakim čovjekom Požeštine, jednim od najvidljivijih pouzdanika Savke Dabčević-Kučar i Mike Tripala, pokazao se odlučnim. Novačić je pribivao proslavi dana škole »Mladost« u Jakšiću 25. svibnja 1971. »Sve kirvaje, sve vatrogasne zabave«, rođendane i imendane, Novačić je obilazio, pronalazio tu pristaše ili širio svoju politiku, kasnije su ga optuživali. Čuo je da postoji radnik koji je želio kući. »Naravno, naši se ljudi trebaju vraćati«, rekao je Boženi i vjerojatno pogurao rješavanje zaposlenja u Ljevaonici željeza, najvećem poduzeću Požeštine.² Novačić je vrijeme novogodišnjih praznika i koristio za organizaciju skupova na kojima je »gastarbajtere« upoznao s politikom koja se tada vodila u Hrvatskoj.³ Od ljeta 1971. Krešimir Golek ponovo je radio u rodnom gradu. Nosio je transparente sa Savkinim i Tripalovim imenom kad je Miko Tripalo u nedjelju 28. studenog 1971. govorio u još nezavršenoj i nenatkrivenoj sportskoj dvorani Grabrik. Oko šest tisuća ljudi pozdravilo je člana Predsjedništva SFRJ i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ. Bio je to pretposljednji Tripalov javni govor, prije odlaska u Velu Luku točno za 29. 11. Ono što je izgovorio u Požegi ponovio je na Korčuli, mjestu gdje je Tripalo nakon dvadeset godina posljednji put javno nastupio. *Naši protivnici misle da se smjenom nekog rukovodstva ta politika može promijeniti. Međutim, da bi se to postiglo, trebalo bi promijeniti tisuće rukovodilaca u Hrvatskoj, promijeniti politiku u Hrvatskoj značilo bi promijeniti raspoloženje i mišljenje goleme većine članova SK, radničke klase i naroda. Trebalo bi promijeniti narod i radničku klasu, a to je nemoguće.*⁴ »Nas mogu smijeniti, narod ne mogu«, poručio je Tripalo. Dio govora Krešimir Golek slušao je stojeći, dio u Mercedesu kojim je njegov bratić Vlado

² Razgovor s Krešimirom i Boženom Golek, Požega, 23. 03. 2012.; IJ, Referat Zvonka Brkića, 27. 12. 1971.

³ IJ, Referat v.d. sekretara OK SKH Slavonska Požega, 5. 02. 1972.

⁴ Tripalo 2001.:230; Baletić 2003.:40; Ramet.2009.:323; Bilić 1990.:142, 317–318.

Babić, vozač direktora Prehramene industrije »Zvečevo« Đure Šulca, dovezao šefa slušati visokog hrvatskog političara. Tvornica je, konačno, imala dobre rezultate, partnersku suradnju s »Nestleom«, čiji je direktor dr. Glor krajem listopada bio u Požegi.⁵

Ivan Jakovina, novinar, glavni urednik i direktor *Požeškog lista*, skup je pratio kao što je to činio i s ranijim skupovima važnih političara iz Zagreba. Miting je najavljen na naslovnici s pet fotografija Mike Tripala: prva crvena, pa crna, crvena, crna, crvena. Sve je moglo djelovati kao stilizirana šahovnica. Novine koje je uređivao 1968. proglašene su najboljim lokalnim listom u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Preko noći je sve ono što je do jučer bilo inovativno i moderno, sada postalo sumnjivo. Nezadovoljnika je bilo i ranije, baš kao što je u cijeloj republici od ljeta nadalje bilo sve više vidljivih kritičara. Već 15. listopada 1971. Mjesna organizacija Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) žestoko je napala uređivačku koncepciju lista. Smatrali su da se nije posvetilo dovoljno pozornosti posjetu Svetozara Vukmanovića Tempa općini. List je, držali su, bio »reakcionaran i kontrarevolucionaran«, »negativan, jednostran i neobjektivan«. Atmosfera na skupu bila je takva da se nikoga drukčijeg mišljenja nije moglo saslušati. Tako je i Ilija Rikanović, savezni zastupnik Požeštine, negodovao da se glavni urednik nije mogao odrediti prema kritikama.⁶

List je u mnogočemu bio drukčiji od sličnih lokalnih glasila. Jakovina bi svakog ljeta na jadranskim plažama iza Talijana i Nijemaca pokupio novine koje su odbacili, gledao kako su tamo »prelomljeni« članci, istaknuti naslovi, uređene reklame. Više slobode vidjelo se i kada je na naslovnici broja u kojem se izvještavalo o tek završenom trećem muzičkom festivalu »Slavonija 71« objavljena fotografija dviju časnih sestara, s visokim, »uštrkanim« maramama, koje su posjetile jednu od proba festivala.⁷ Kasnije se kritiziralo kako je Festival, zato što su na njemu bili najviši političari iz Zagreba, proglašen mjestom politizacije, a sredstva informiranja da su ga iskoristila »za stvaranje liderstva«. Ono

⁵ *Požeški list*, 21. 10. 1971.

⁶ *Požeški list*, 28. 10. 1971.

⁷ *Požeški list*, 10. 06. 1971.

što je u jednom trenutku bilo znak bliskosti visokoj vlasti, preko noći je postalo kriva, kontrarevolucionarna, nacionalistička politika.

Ivica Vrkić, predsjednik Socijalističke omladine Hrvatske, bio je najmlađi sudionik sastanka u Karađorđevu na kojem je početkom prosinca 1971. odlučeno da se prelomi politika kakva se početkom sedamdesetih vodila u Zagrebu. Vrkić je doputovao u Orahovicu, gdje je predsjednik Skupštine općine bio Stjepan Mesić. Miko Tripalo poručio je da svatko sam odlučuje o daljnjim potezima. Potom su Mesić, Drago Trošelj iz Našica, Matija Ćosić iz Donjeg Miholjca i predstavnici još nekoliko slavonskih općina otišli u Požegu. Predsjednik SO Mato Novačić, za kojeg se tih mjeseci tvrdilo da ga Savka i Tripalo žele vidjeti i u unutarnjim poslovima, čak i kao potpredsjednika Republičkog izvršnog vijeća, kojeg su zvali »generalom Slavonije«, rekao je kako nakon što je bio u ustaškom, više ne misli u zatvor. Jedne je noći nestao, pobjegao u Njemačku.⁸ Ta je činjenica, pa onda i implicitno preuzimanje krivnje, pomogla da se na famoznom popisu Komiteta pedesetorice navodnih lidera Masovnog pokreta, a koji je objavila *Borba*, Novačić nađe na desetom mjestu, odmah nakon Tripala, Savke, Pere Pirkerera, Srećka Bijelića, Dragutina Haramije, Marka Koprtle, Ivana Šibla, Josipa Đerđe i Đure Despota.⁹ Mesić je kasnije suđen, kako je često govorio, zato jer je Novačić nestao. Ostao je jedini »lider revolucionarne frakcije« u Slavoniji. Svako djelo koje je počinio, i za koje je suđen, samo po sebi nije bilo kažnjivo, ali je njihova ukupnost bila označena kao »neprijateljska propaganda«. Nitko od Srba svjedoka nije govorio protiv Mesića, ali mnogi Hrvati jesu. Odležao je u Staroj Gradiški godinu dana nakon što je presuda postala pravomoćna.¹⁰

⁸ Đikić 2004.:167–168; Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 8, 24. 06. 1971.; IJ, Referat v.d. sekretara OK SKH Slavonska Požega, 5. 02. 1972.

Ivan Buković Ćiro bio je poslanik i predsjednik privrednog vijeća Sabora SRH. Osim važnih partijskih dužnosti u Slavonskom Brodu (rođen je u Podvinju) i Osijeku, bio je pomoćnik ministra trgovine i opskrbe, ministar za državne nabavke NR Hrvatske, direktor Direkcije zadružne poljoprivrede, Član IV Sabora SRH, predsjednik Privredne komore SR Hrvatske.

⁹ Dabčević-Kučar 1997.:800; Tripalo 2001.:233.

¹⁰ Đikić 2004.:168-172; Lakićević 2011.:203 (razgovor sa S. Mesićem); Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 8, 27. 06. 1971.

(Slavonsku) Požegu poslije rata opisivali su učmalom sredinom gdje je vlast neprestano bila u rukama iste grupe ljudi. Josip Broz - Tito posjetio je mjesto samo jednom, kad je 1968. otkrio apstraktni spomenik posvećen ustanku naroda Slavonije Vojina Bakića. Potom je na čelo općine došao Mato Novačić. Goleme energije, bez previše obzira za proceduru, vrlo vješt s masama, pretvorio se u jednu od čelnih ličnosti maspoka u Slavoniji. Novačić je bio lokalni gazda, spreman smijeniti one koji ga nisu slušali. Bio je tvrd, kasnije su govorili i slavoljubiv, nasilan i nepovjerljiv. Stoga nije ni neobično da savjete iz pisama Zvonka Brkića, nekadašnjeg šefa hrvatske vlade i visokog političara starije generacije, vezanog za Požegu, nije želio slušati.

Brkić je u krugu istomišljenika, političara koji su bili protiv Savke i Tripala, ali i još starijih, godinama unatrag gurnutih u stranu, ideološki najkrućih, već ranije prigovarao zbog načina na koji Novačić upravlja Gradom. Na Titov rođendan, 25. svibnja 1971. Ivana Bukovića Ćiru, prijatelja, još aktivnoga visokog političara, podrijetlom iz Podvinja kraj Slavonskog Broda, Brkić je zvao da pođu u Požegu i obračunaju se s Matom. »Nisam lud«, odgovorio je Buković. *On mi kaže da Matu treba dobro ošamariti, pa će ćutati kao i u ratu. Ustaše su ga tri puta čušnuli, pa je ćutao tri godine.*¹¹ Brkić je ipak reagirao. Otišao je u Požegu, a potom napisao pismo. Prigovarao je Novačiću da je povećao »...nepovjerenje u ljude, stalno sumnjičenje i prozivku tko je bolji Hrvat«. Umjesto da je provjeravao je li Marko Veselica doista od Savke dobio mandat za sređivanje prilika na Sveučilištu i je li on doista »udarna snaga CKH«, nasjeo je na njegove laži, a Novačić je sve prihvatio i proturao Slavonijom. *Za tebe, Mata, mislim da si ti već duboko sjeo u tramvaj Veselice i da samo moraš da znadeš da si sjeo u pogrešan tramvaj*, pisao je u otvorenom pismu koje je Brkić poslao na nekoliko mjesta. Bio je svjestan da će sukob »koristiti unitarističkim snagama i Draganovom klanu«, kako je opisao prethodno vodstvo grada s Draganom Malinićem, ali sadašnja je politika po njegovu sudu izmicala nadzoru. Brkić, tada zagovornik promjene, pa i dolaska Novačića na čelno mjesto, očito je osjećao osobitu odgovornost. Lomio

¹¹ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 8, 25. 05. 1971.

se između svojih, u osnovi najkonzervativnijih stavova i osjećaja da su neke prakse postale nemoguće. Krajem šezdesetih angažirao se protiv učmalosti, bio protiv klanovske vladavine, govorio je krajem prosinca 1971.¹² Vjerojatno su riječi Marka Veselice izrečene u Kutjevju kako Hrvatska ima dvije nesreće: jednu da u njoj žive Srbi, a drugu da je u Jugoslaviji, bile previše, ono što je prevagnulo da pošalje pismo.

Poruku od 16. lipnja 1971., zajedno s tekstom govora Mike Tripala objavljenim u *Vjesniku*, uputio je Novačiću, kao i Iliji Papcu, sekretaru, i Bori Zimi, predsjedniku Općinske konferencije SK. Istoga dana Brkić je razgovarao s direktorom Ljevaonice u Požegi. *Godinama je vladala u Požegi vlast Srba. Oni su protežirali svoje... Sada Mata Novačić ... otvoreno proganja Srbe.*¹³ O pismu, kao pokušaju razjedinjavanja lokalnog vodstva, nekoliko se mjeseci kasnije raspravljalo i javno, na zajedničkom skupu Izvršnih tijela društveno-političkih organizacija Općine. Postala je to mala afera, način na koji se neugodni dokument mogao iskoristiti za daljnje jačanje jedne politike. Ono što je Brkić napisao samo Novačiću i dvojici njegovih suradnika dobilo je nadnaslov »otvoreno pismo«, šapirografirano je i distribuirano na brojne adrese u Požegi, bez da se Brkić o tome izjasnio. Novačić je 27. rujna 1971. rekao kako je s drugom Zvonkom u razgovoru raščistio dvojbe, kako se ogradio od navoda u tekstu. Nema utjecaja Veselice, već je linija CK SKH i SKJ jasna. Bio je to »spektakl« koji je Novačić organizirao kako bi se napali svi koji ne misle kao on, komentirao je Buković.¹⁴ Zvonko Brkić protestirao je pismom uredniku *Požeškog lista* zbog netočnih tvrdnji koje su izvučene u naslov. Nije se ogradio od sadržaja pisma, već samo od distribucije onoga što je pisano za uski krug ljudi. Brkićevi navodi o Veselici i Šimi Đodanu do tada su bili potvrđeni u partijskim strukturama Zagreba, jer su obojica u ljeto 1971. isključeni iz SK. Brkića je smetalo što je u *Borbi* proglašen emisarom, a *Večernje ga novosti* nazvale piscem anonimnih pisama.¹⁵

¹² IJ, Otvoreno pismo Zvonka Brkića Mati Novačiću, 16. 06. 1971., Zagreb; Referat Zvonka Brkića, 27. 12. 1971.

¹³ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 8, 16. 06. 1971.

¹⁴ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 8., 27. 09. 1971.

¹⁵ IJ, Pismo Zvonka Brkića uredniku *Požeškog lista*, drugu Ivanu Jakovini, 7. 10. 1971.; Pismo Zvonka Brkića OK SK Slavonska Požega, drugu Iliji Papcu, 25. 09. 1971.

Na sastanku u Požegi osuđeni su »emisari«, istupi Pere Cara, generala Dake Puača, pa lokalnog dvojca Matije Mundukovića i Josipa Đerfija. Osuda emisara pojačana je i onim što je Miko Tripalo rekao tijekom govora u Orahovici, gdje je apelirao da »potjerate kući emisare koji unose zabunu i sputavaju vas u vašem radu«. ¹⁶ Odnosilo se to, osim na Puača, koji je cijelu omladinu nazvao »nesocijalističkom«, i na Peru Cara iz vodstva hrvatskoga SUBNOR-a, na generale Radojicu Nenezića, Radu Bulata i Zdenka Hasa te na »etiketiranje« Milutina Baltića. Na ulaznim vratima Općinskoga komiteta SKH u Požegi stajao je i plakat »Emisarima stop«. ¹⁷ *Kuda je prošao po Slavoniji Miko Tripalo, tamo se diže galama protiv emisara. Sve one koji ne plješču kursu Savka–Miko njihove snage proglašavaju emisarima, pisao je Buković.* ¹⁸

Nevezano za emisare, različite osjetljivosti na nacionalno u mješovitim sredinama, ono što je desetljećima zatomljavano, sada su izbijale u prvi plan. Čedo Grbić, visoki hrvatski političar, Srbin, u lipnju 1971. bojao se da »unitaristi i vojnici« previše pritišću Tita. Trebalo je paziti da Tito ne popusti i tako previše izađe u susret srpskom šovinizmu. U Osijeku nije bilo nikakvih hrvatskih istupanja. »Tu su srpski šovinizisti i unitaristi opasniji«, »tu su Srbi vladali«, komentirali su i oni koji su bili protiv Savke i Tripala, ali ne i za povratak na obrasce koji su postojali ranije. General Nenezić, za kojeg je i general Viktor Bujanj, načelnik Generalštaba JNA, javno govorio »kakav je vol«, surovo je nasrnuo oružjem na Čedu Grbića. U Osijeku su se po

¹⁶ *Požeški list*, 30. 09. 1971.

¹⁷ II, Referat Zvonka Brkića, 27. 12. 1971.; Bilić 1990.: 146, 290–291.

¹⁸ *Požeški list*, 7. 10. 1971.; Dnevnik Ivana Bukovića Čire, sv. 8, 29. 11. 1971.

Radojica Nenezić bio je komandant bataljuna 1. slavonskog odreda, zamjenik komandanta 12. slavonske brigade i komandant 17. brigade, komandant 28. divizije. Zbog ratnog puta, iako cijeli život u visokim vojnim strukturama, vezan za Slavoniju. Zdenko Has bio je poslanik Društveno-političkog vijeća Savezne skupštine, rodom iz Slatine. Pero Car, premda rodom iz Zaprešića, prije i tijekom rata bio je vezan za Slavoniju, Novsku, bio je i zamjenik komesara 12. slavonske brigade i divizije. Poslanik je Sabora, aktivan u SUBNOR-u. Dako Puač rođen je kraj (Slavonske) Požege, generalpotpukovnik, zamjenik komandanta 12. slavonske brigade i komandant 21. slavonske brigade, kasnije komandant 24. divizije. Narodni heroj.
Ko je ko u Jugoslaviji, 1970.

natječajima u beogradskom tisku zapošljavali Srbi. Buković se pitao kako je u Slavoniji uopće moglo doći do »srpske okupacije poslije revolucije«. U *Miholjcu 95% Hrvata, a srpsko rukovodstvo. U Našicama, Đakovu, Orahovici, Požegi isto*. U Orahovici, koja je bila ustanički kraj, od 33 milicionera, tek je jedan bio Hrvat, jedan Musliman. Pred Dakom Puačem Stipe Mesić javno se zapitao kako je moguće da baš nitko od predloženih regruta za školu rezervnih oficira iz njegove općine ne bude primljen.¹⁹ Plan ili zaostatak iz revolucije, ili jedno i drugo, razmišljala je skupina političara koji su željeli samoupravljanje, bili za nacionalnu ravnopravnost, protivili se tvrdoj liniji Anke Berus, Teheka, Cara...²⁰ Dušan Bilandžić, član CK SKH u svojim je zapisima iz rujna 1971. ponovo rekao kako mu se Miloš Kukić, sekretar SK za Slavoniju, požalio da je CK SKH »rasturio osječki kotarski komitet«. U svemu je vidio »antisrpsku politiku«. ²¹ Slavonija je reagirala nejednako, pojedine su sredine bile sklonije vodstvu u Zagrebu. Slično je bilo i drugdje. Često je to ovisilo o snazi lokalnog vodstva ili, još točnije, lokalnog vođe. Franjo Gaži u Koprivnici Savki i Tripalu nije bio osobito sklon, što se po svemu i vidjelo. U Kutini je ogranak Matice hrvatske osnovan tek 26. lipnja 1971., a raspušten već krajem prosinca. Zbivanja kakva su zapljusnula ostale dijelove istočnog dijela Hrvatske, tamo se, zapravo, nisu dogodila.²²

U svibnju 1971. na Trgu Republike u Zagrebu uhićeno je nekoliko mladića koji su nosili transparente NDH. Tvrdili su da to znači »naprijed Dinamo, Hajduk«. Slavili su se Zrinski i Frankopani, ban Jelačić, Stjepan Radić, ponovo se pisalo o hrvatskome povijesnom grbu. Grb se nosio na reveru, mlađi su ih prišivali na kožne jakne ili berete, naljepnica je bilo na vjetrobranskim staklima. Od 1969. u uporabi je bio i novi grb na dresovima nogometaša Dinama. Obnovljena je simbolika nacije, plemićkih obitelji, heraldika je postala popularna, slike dolaska Hrvata na more, opsade Sigeta, pa i pogibije najmoćnijih hrvatskih obitelji 17. stoljeća u Bečkome Novom Mjestu postale su česte, prisutne. U

¹⁹ Lakićević 2011.:203 (razgovor sa S. Mesićem).

²⁰ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 8, 17. 06., 19. 06. 1971.; Pirjevec 2012.:574-575.

²¹ Bilandžić 2006.:109.

²² Pasarić 2002.:337-339

Požegi je 1969. ustrojena i gradska limena glazba »Trenkovi panduri«, odjevena u živopisne uniforme. Intelektualci su bili oni koji su simbole najviše naglašavali, ali je njihova svakodnevna prisutnost učinila da i običan građanin postane svjestan svoga »hrvatstva«, komentirali su i američki diplomati u Zagrebu. Federalne su zastave uvijek bile uz one republičke; mjesta gdje su se vijorile samo hrvatske, bilo je i desetak puta više od onih saveznih. Opera *Nikola Šubić Zrinski* Jakova Gotovca bila je uvijek sigurno rasprodana u glavnoj kazališnoj kući. Scena s hrvatskom zastavom, koja je još donedavno bila problematična, sada je postala vrhunac izvedbe. Otkrivanje memorijalne ploče Zrinskih i Frankopana 30. travnja 1971. u Katedrali uz nadbiskupa Franju Kuharića, ali i gradske dužnosnike Veseljka Velčića, Peru Djetelića, Dragu Božića, intoniranje *Lijepa naše* i »snažni nacionalistički govori«, također su oslikavali promjenu u Hrvatskoj.²³

Kasniji sveučilišni, a tada gimnazijski nastavnik u Požegi Filip Potrebica na cijeloj je stranici *Požeškog lista* prikazao knjigu Bartola Zmajića o pomoćnim povijesnim znanostima, napose heraldici, sfragistici i genealogiji. »Negiranje hrvatskih simbola je negiranje hrvatskog naroda«, bio je naslov cijele stranice teksta u *Požeškom listu*.²⁴ *Slaveći velikane iz naše prošlosti, mi ne negiramo našu sadašnjost kako to neki misle i zbog toga nas optužuju. Mi nećemo i ne možemo prezreti stari i sveti pepeo na hrvatskom ognjištu da bismo zapalili novu vatru. Mi hoćemo samo novu vatru na starom pepelu naših djedova i otaca.* »Ako se ne slave kosti nestalih, umanjuje se i vrijednost sadašnjih generacija, jer se tako šalje poruka budućim generacijama«, rekao je predsjednik Matice hrvatske u Požegi Tin Kolumbić prije predavanja Zvonimira Kulundžića o Stjepanu Radiću 1. listopada 1971.²⁵ Kolumbić, nastavnik hrvatskoga jezika u OŠ »Jovo Milanović Crnja«, bio je aktivan i uspješan predsjednik Matice. Prije godišnje skupštine MH 1971.

²³ NARA, RG 59, »Subject numerical files«, 1970.–1973.; *Political and Defense*, Po-112Yugo – Pol13-2Yugo, Box 2837, Subject: »The Symbols and Myths of Croatian Nationalism«, May 12, 1971.; Klasić 2006.:125–135; Bilić 1990.:72–77, 94–95.

²⁴ *Požeški list*, 27. 11. 1971. (»Negiranje hrvatskih simbola je negiranje hrvatskog naroda«; F. Potrebica).

²⁵ *Požeški list*, 7. 10. 1971. (»Živi Radić«, Mato Nosić); Jakić 2011.:96.

u *Požeškom* je *listu* napisao kako je svima vjerojatno cilj »izgraditi takvo društvo u kojemu će čovjek živjeti slobodno«. Slobodan čovjek znači i slobodnu naciju; samo radnik koji raspolaže viškom svojega rada osigurava da viškom raspolažu i nacije. Samo »u socijalističkoj zajednici ravnopravnih i suvremenih naroda, koji svoju suverenost ostvaruju u svojoj nacionalnoj državi, bit će sasvim normalno pjevati svoju himnu i govoriti svojim jezikom«. Sada je bio trenutak kada se trebalo boriti za takvu »buduću zajednicu«, za nešto što je dublje od mahanja zastavom i pjevanja, jer grlo može presušiti, a vjetar odnijeti zastavu.²⁶ Na skupštini u ožujku 1971. govorili su Šime Đodan, Tvrtko Šercar i Miroslav Brandt, čija je rečenica kako »Matica hrvatska stoji časno pred hrvatskim narodom«, izvučena u naslov *Požeškog lista*.²⁷ Poezija koja je čitana, kasnije se kritiziralo, sugerirala je kao da se Hrvatska nalazi u okupaciji. Osnivane su podružnice MH u selima Kutjevo i Trenkovo, što je kasnije postao dokaz kako se tako željela stvarati nova politička partija. Pokrenut je i povremenik *Hrvatska pokrajina*, časopis za književnost i kulturu *Tražnja*. Predavanja u organizaciji Matice, čak i kada su bila o socijalističkoj revoluciji, kao ono koje je držao Franjo Tuđman, mogla su završiti incidentom. Vozeći se prema Strmcu kraj Nove Gradiške 19. 11. 1971., njegov je automobil kamenovan, razbijeno je vjetrobransko staklo.²⁸

Obračun s lokalnim političarima, *Požeškim listom*, Maticom hrvatskom, krenuo je na lokalnim razinama uskoro nakon što su 9. prosinca na 23. sjednici CK SKH Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Pero Pirker i ostali dali ostavke.²⁹ Zvonko Brkić došao je u Požegu 27. 12. 1971. održati referat na Općinskoj konferenciji SKH Slavonska Požega. Dopusovao je s prijateljem, susjedom, političarom koji je za Požegu također bio vezan podrijetlom, Leom Gerškovićem, pa Ilijom Rikanovićem. Novačića već nije bilo. U Brkiću su se, komentirali su

²⁶ *Požeški list*, 18. 03. 1971. (»Uoči godišnje skupštine Matice hrvatske«, Tin Kolumbić).

²⁷ *Požeški list*, 25. 03. 1971. (»Matica hrvatska stoji časno pred hrvatskim narodom«).

²⁸ Tuđman 2006.:145.

²⁹ Tripalo 2001.:235, 236-237; Planinc 2011.:236-239, 246-247; Dabčević-Kučar 1997.:978-985; Jakovina 2011.:22.

njegovi prijatelji, probudile liderske ambicije, unatoč bolesti, unatoč dugogodišnjoj mirovini.³⁰ Sve što se dogodilo, komentirao je koristeći dio onoga što je Tito rekao u Karađorđevu, bile su »antisocijalističke, a u biti kontrarevolucionarne pojave«, šteta se sada morala sanirati.³¹ Nacional-šoviniste su tukli u ratu, no još su opstali, srednji slojevi koji su opstali žele vlast. Time su, bio je nevjerojatno ideologiziran Brkić, »jasno svoje sada klasne interese prikrivali nacionalizmom«, a cilj je bila kontrarevolucija. Karijeristi su povjerovali da je »ofucani mačak – nacional-socijalizam prerastao u lava«, a oni koji sada daju ostavke našli su oslonac u nacionalistima kako bi »tobože« ojačali svoju borbu protiv unitarizma. Oni koji su »nacional-šoviniste uzeli za saveznike postaju u stvari saveznici svojih saveznika«. Štab je bio u Matici, slagao je priču Brkić. *Da bi razbili SK i smanjili njezin utjecaj u hrvatskom narodu, nacional-šovinisti, a sada i neki članovi SK koji su iz raznih razloga, političkog sljepila, dezerterstva, karijerizma ili proste izdaje prešli k njima, optužuju da je SK kriva za tobože propast Hrvatske, da je NOB bio na štetu Hrvatske, da SKJ treba zamijeniti pokretom.* Matica hrvatska koja nikada nije bila napredna, još manje socijalistička, pretvara se u stranku u koju neki, Miko Tripalo prije svega, želi utopiti Savez komunista. Prvi su reagirali borci, SUBNOR, ali »da bi scena bila šekspirovska«, njih napada sam general Ivan Šibl, šef hrvatskih boraca. Požega je puna problema, samoupravljanje slabo razvijeno, radnici su manje utjecajni no što su bili u Kraljevini. Karijerizam, malograđanština, sve se to uvuklo u SK.³²

Geršković je bio sličan svojem prijatelju. U Hrvatskoj je na djelu bila »ideologija mržnje«, a komunist ne može biti nitko tko mrzi drugog čovjeka, naciju ili rasu. »Komunist treba iz sebe isključiti svaki karijerizam i privatizaciju svojih interesa.« Mato Novačić bio je »liderska

³⁰ Dnevnik Ivana Bukovića Čire, sv. 9, 13. 12. 1971.

³¹ IJ, Referat Zvonka Brkića, 27. 12. 1971.; *Požeški list*, 31. 12. 1971.

³² *Isto*.

Govor je Brkić pokazao prijatelju Ivanu Bukoviću. *Odlično. To je scenario za film, za dramu, za roman. Izvanredno je prikazao tok prodiranja nacionalizma i njihove metode... Izvršno politički i popularno za narod. Objavljeno je to u »Požeškom listu« ovih dana. Predlažem Zvonku da se to objavi u »Vjesniku«. Zvonko je za. To ću sutra pokušati organizirati.* Dnevnik Ivana Bukovića Čire, sv. 9, 5. 01. 1972.

izraslina«, a slabi ljudi podliježu zovu moći. Zato treba stvoriti istinski komitet u gradu. Rikanović je bio najblaži, možda i najsvjesniji onoga što se moglo dogoditi, najviše je osjećao strah. Partija je prvi put nakon rata postala istinski popularna, popularno je bilo njezino vodstvo, tako je bilo u Zagrebu, ali i u lokalnim sredinama. Promjenom do koje je došlo, s novim ljudima, u promijenjenim i sve težim okolnostima, trebat će puno da se stvari ponovo postave, uravnoteže, uz sasvim ozbiljnu neizvjesnost što i kako će biti između Srba i Hrvata. *Mi ne možemo u ovom času tvrditi da je svako šovinistički i nacionalistički nastrojen što se za nekim poveo.* Mladi su bili zavedeni, svima dobronamjernima treba dati šansu da se vrate na Titov put. *Bila bi velika tragedija kada bi naši narodi izgubili povjerenje jedan u drugoga. Bilo bi tragično kada ne bi vjerovali Hrvati Srbima ni Srbi Hrvatima.* Nema tu pobijeđenih ni pobjednika, pobijedio je samo »SK na čelu s drugom Titom« i tako će biti i dalje, govorio je Rikanović, a puno godina kasnije to je ponavljala i Milka Planinc.³³ *Nitko ne može sada na temelju toga razvijati neke teorije kako će Srbi sada dominirati nad hrvatskim narodom, kako će zasjesti na sve moguće pozicije...*, govorio je Rikanović.

Teško je to tamo išlo... Težak je to sukob. Već sada pojedinci iz Saveza boraca nisu zadovoljni sa rješenjima koja smo na konferenciji usvojili, govorio je Brkić nekoliko dana nakon požeškoga skupa, svjestan da bi povratak nekoliko godina ranije smijenjenih, bio još pogubniji.³⁴ Poteškoće je činio Pero Car, Radojica Nenezić, Zdravko Has i Mirko Lacković, koji su bili za krajnje mjere, dramatične smjene. Čedo Grbić, Buković Ćiro, nešto kasnije i Brkić, bili su uz CK SKH, uz dio slavonskih političara koji su »uz sve navale nacionalizma ipak držali bar djelomično partijsku liniju«. Osobitu važnost Požege početkom sedamdesetih, uz Split, Sisak, Zadar ili Šibenik, spominje u svojim sjećanjima i srbijanski političar Draža Marković.³⁵

Valentin Gilanj, predsjednik Općinske konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Slavonske Požege, na sjednici Predsjedništva 11.

³³ *Požeški list*, 31. prosinca 1971. (»Bila bi tragedija kad bi naši narodi izgubili povjerenja jedan u drugoga«, Ilija Rikanović); Planinc 2011.:254-262.

³⁴ *Dnevnik Ivana Bukovića Ćire*, sv. 9, 29. 12. 1971.

³⁵ Marković 1987.(1):331.

siječnja 1972., prihvaćajući odgovornost, rekao je da je dugo držao kako problema s nacionalizmom i šovinizmom nema. Potom je rekao da je uvidio pogreške, ali se napadi na njega nisu smanjili. Neki su govorili kako je »izjavio da nema povjerenja u Srbe«. Drugi kako su ih zvali »prodanom dušom Srbima«. Predsjednik SUBNOR-a Požege Josip Đerfi držao je da se ništa neće dogoditi izbacivanjem nekoliko ljudi iz struktura. »Ja tvrdim, da neće biti dobro, ako se izbac i 50 ljudi«. Svi tvrde da nisu krivi, da su činili ono što im je govorio Novačić. Svi koji su bili dio njegovoga »štaba« ne mogu biti neodgovorni. Novi sekretar OK SKH u Požegi Josip Barić izlagao je po pojednostavljenom obrascu, tako slično onom što je govorio Brkić: Matica hrvatska, sa svega 60 članova 1961., narasla je na najmanje 900 godine 1971., možda i nekoliko stotina više. Bila je to rezervna vojska koja je trebala preuzeti vlast. Članovi su bili iz »srednjeg sloja« koji su, malo je nejasan bio Barić, »kapitalizirali i ... stvarali mogućnost preuzimanja vlasti«. Namjerno se stvarala anarhija i nered, a sve kako bi se »stranim silama« pokazalo da je vrijeme da se Jugoslavija podijeli »prema odlukama donesenim na Jalti«. Potom je, dosta smiješno s obzirom na tešku optužbu, rekao kako je od svih članova SKH zatraženo da napuste Maticu. U Partiji su mogli ostati jedino »ako se nisu eskalirali u radu MH«. Pero Lukić, član političkog aktiva za Slavoniju i Baranju, Maticu nije smatrao neprijateljskom, ali jest »MH koja se bori protiv SK«. Nije držao da su se trebale »sjeći glave«, ali »oštra kritika foruma« trebala se učiniti. Požega je i u Karađorđevu označena kao jedno od »žarišta socijalizma« u Slavoniji. Kada se nije uspjelo u Osijeku, prešlo se u Požegu, Pero Pirker slao je tamo pisce ne bi li se tamo stvari učvrstile.

Drugi su postavljali priprosta, ali posve logična pitanja. Teško da je, kako je za sebe rekao Ivan Janjić, i moglo biti drugačije, kada on ima »svega četiri razreda škole«. Organizirale su se proslave i sve su uspjevale. Dolazio je Tripalo i sada ne treba raspravljati koliko je tko pljeskao. *Govorim kao komunista jer sam uvijek smatrao da je za nas CK sve, da su tamo najsposobniji ljudi... Ne možemo dozvoliti da se ljudi osuđuju što su išli na miting Tripala.* »Zar bi sada trebalo prestati pljeskati drugima iz CK?«, zapitao se. »Nikome osim Titu«, dobacio je Pero Lukić, koji je i potpredsjedniku SSRN-a Stjepanu Čutiću dobacio

kako je prije jedne konferencije »sjedio sa Papčom i sa Novačićem«, a onda utihnuo kada je on prolazio pored njih.³⁶

Partijska, Mjesna organizacija SKH Slavonska Požega 19. siječnja 1971. smijenila je i iz članstva isključila niz dojučerašnjih rukovodilaca koji su bili na tragu masovnog pokreta, antisocijalističke i antisamoupravne politike. Slavonija je prema sudu Jure Bilića »spora u čistkama«. Ako se to ne obavi sada, »imat ćemo muke s njima sutra«. ³⁷ Izvanredna izborna konferencija OK SKH održana je u subotu, 5. veljače 1972. Ivica Trnokop, kasniji član Republičkog izvršnog vijeća, izabran je za predsjednika Konferencije, a sudac Ivica Martinek za sekretara. Za predsjednika SO predložen je i imenovan Marijan Strbašić, također doskora član RIV-a. Član IK CK SKH i Predsjedništva SKJ Milan Mišković bio je vidno zadovoljan razvojem i u govoru, ali i privatno. *Progresivne komunističke snage se organiziraju i to će se dobro odraziti na razvoj situacije tamo*, zapisao je Buković. Započelo je novo doba.³⁸

Slično je bilo u Našicama. Tamo je ubrzo nakon Karađorđeva organizirana tribina o promjenama i smjenama u zemlji. *Mi nismo smijenili Miku i Savku zato da otvorimo vrata unitaristima, da poništimo ustavnu reformu federacije i sl. Dapače, mi ćemo još odlučnije braniti suverenost republika*, govorio je Dušan Bilandžić u kraju gdje je odrastao. Slično je bilo i kada je prekinuo sekretara OK Donjeg Miholjca pitanjem tko imenuje nacionaliste koji se smjenjuju u njegovoj općini. »Naši drugovi srpske nacionalnosti«, a takav je odgovor dobio žestoku reakciju. Nastavi li se ovako, doći će do novoga nacionalističkog pokreta, a onda će na istoj strani biti i puno onih koji su se sada obračunali s proljećarima.³⁹

³⁶ IJ, Zapisnik sa proširene sjednice Predsjedništva Općinske konferencije SSRN-a Slavonska Požega, održane dana 11. 01. 1972. godine u 9 sati.

³⁷ Dnevnik Ivana Bukovića Čire, sv. 9, 19. 12. 1971.

³⁸ *Požeški list*, 10. 02. 1972. (»Boreći se i dalje protiv nacionalizma, šovinizma i kontrarevolucije, Savez komunista se mora okrenuti prema vitalnim interesima radničke klase«); 13. 04. 1972. (»Ing. Marijan Strbašić kandidat za predsjednika OS«); 20. 04. 1972. (»Inž. Marijan Strbašić, predsjednik SO«); Jakovina 2003./2004.

³⁹ Bilandžić 2006.:122–123.

U svibnju 1972., u »Izvještaju o stanju u SKH u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove«, partijske publikacije koja je dugo vremena ostala jedina analiza, ma kako pristrana, prilika u Hrvatskoj 1971.⁴⁰ *Požeški list* ocijenjen je »kao jedan od nosilaca nacionalističkog djelovanja u tom kraju«. List je »do kraja otvorio svoje stranice nacionalističkim, klerikalnim i ostalim antisocijalističkim sadržajima«, »isticao i glorificirao je političke istupe lidera masovnog pokreta«, uz obvezne fotografije. Često je citirana i rečenica Savke Dabčević-Kučar, predsjednice CK SKH, izrečena u požeškoj Ljevaonici da »generali nisu oni koji nose epolete, već oni za kojima idu mase«. Postala je to parola u borbi protiv »emisara«. U ime lista, Neda Krmpotić, novinarka *Vjesnika u srijedu*⁴¹ pozdravljena je kao uzor lokalnih novinara, »poštena, objektivna, progresivna i revolucionarna«, što je sada bilo posve krivo.

Glavni urednik *Požeškog lista* do lipnja 1972. isključen je iz Partije.⁴² Žalbe su odbijene, demisija na mjesto tehničkog urednika trajna. Ono što je jedno vrijeme bilo progresivno i pozitivno, preko noći je postala »propaganda politike nacionalista«, »pod utjecajem i prismotrom odgovornih društveno-političkih rukovodilaca i foruma«, bez da se negativnoj politici suprotstavljalo. Sve što je činio, bilo je suprotno pozicijama SK.⁴³ Emisari, koji su jedno vrijeme bili nositelji unitarizma, sada su postali oni koji su na vrijeme upozoravali što ide krivo. Ivan Jakovina, »umjesto da se politici suprotstavlja«, da otvori stranice mišljenju radnika, bio je na drugoj liniji. List je, pisao je novi urednik, trebao više mjesta dati »radniku i seljaku«, odbaciti nježnost

⁴⁰ »Izvještaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove«, Izvještaj je usvojen na 28. sjednici CK SKH, 8. 05. 1972. godine objavljen je u ediciji CK. Potom je objavljena knjiga Ive Perića *Ideje masovnog pokreta u Hrvatskoj*. Dragutin Haramija kratko je ocijenio kako Periću »...knjiga ne služi svom autoru na čast«. Prije kraja Hladnoga rata knjigu o Proljeću objavio je i Ante Čuvalo u SAD-u.

⁴¹ Pavličić 2012.:31, 53, 150; Džeba 1998.:89–90; Buvač 2011.:60; Bilić 1990.:178; Rusinow 2008.:139–140.

⁴² IJ, Odluka mjesne organizacije SKH, 27. i 29. 06.j 1972.; *Požeški list*, 9. 03. 1972. (»Promjene u redakciji«).

⁴³ IJ, SSNH, OK Slavonska Požega, Br. 111/1–1972, 7. 11. 1972., Novinska ustanova »Požeški list«, Predmet Jakovina Ivan, novinar.

»salonske orhideje«, njegovati »ljepotu cvijeta sa seoske njive i snagu radničkog čekića«. ⁴⁴

Sve je bilo gotovo, ostavke i obračuni na lokalnoj razini uvijek su imali nešto drukčiji ton no oni u velikom gradu ili učenijim sredinama. Smijenjene su tada tisuće, mada su neki bez posla mogli biti kratko. Zvonka Brkića su tih dana zvali iz Požege, tražili da intervenira. »Šalju delegate ... da on obustavi ovaj val istraga«. Bili su »grubi«, ali se svega svjesni Brkić nije mogao uplesti u istrage, već tek u način. ⁴⁵ U Vinkovcima branjen je Ledić, »ne zato što bi on bio pošten političar, već zato da se sve ovo u Vinkovcima ne pretvori u antihrvatsku akciju«, da se grad ne prepusti »Bekićevcima i srpskim nacionalistima«, napose borcima među kojima je »pet-šest informbiraša i problematičnih tipova. Oni najviše galame«. ⁴⁶ Početkom ožujka Vinkovci su još uvijek bili u borbi između boraca i partijskog vodstva. Sekretar OK Barić poručio je Slavku Komaru kako će, pobijedi li unitaristička frakcija, radije otići u inozemstvo. Kompromis o izboru nove ličnosti pronađen je u Zagrebu. ⁴⁷ U Osijeku je spašavan direktor IPK Ivan Špika, kojega je CK, pisao je Ivan Buković, »postavio unitarističkim snagama kao granicu«. Oni koji su njega i slične napadali, poput Zdenka Hasa, Mirka Lackovića, prije svega generala Nenezića, Radusinovića, nije bila borba protiv nacionalizma, već nacionalizam obavijen jugoslavenstvom. *Kada Hrvat veliča svoj nacionalizam, onda se on deklarira kao separatist, a Srbin to može da radi, a da se deklarira kao Jugoslaven*, zapisao je Buković. ⁴⁸ Slične optužbe dolazile su i na račun generala Ivana Miškovića, također vezanog za Slavoniju. Na čelu Službe državne sigurnosti, Titov savjetnik, nekadašnji šef KOS-a, na čelu kojega ga je naslijedio Slavonac Stjepan Domankušić, Mišković je podržavao Josipa Broza, pa i onda kada je on, činilo se, na strani proljećara. Zato su i njega pojedinci, prije svega general Radojica Nenezić, proglašavali

⁴⁴ *Požeški list*, 16. 03. 1972. (»Otvoreno i istinito«, Josip Manjerović).

⁴⁵ *Dnevnik Ivana Bukovića Ćire*, sv. 9, 23. 02. 1972.

⁴⁶ *Isto*, sv. 9, 30. 12. 1972.

⁴⁷ *Isto*, sv. 9, 27. 01. i 2. 03. 1972.

⁴⁸ *Isto*, sv. 9, 29. 04. 1972.; Bilić 1990.:146–147.

za nacionalista, protiv ravnopravnih odnosa u zemlji.⁴⁹ Prava meta skupine bio je, vjerojatno, Bakarić, sve samoupravno napadalo se kao »Tripalovština«.

Postojao je strah da skupina unitarista ne stvori usporedni centar u dijelu Republike. Zahtjevi za ostavkom vodstvu SRH stizali su iz Siska, OK SKH Vukovara, OK SK Beli Manastir.⁵⁰ U Podravskoj Slatini Čedo Grbić pozvan je na političku odgovornost, jer je rekao da kod njih postoje »unitaristički rezoni«. Problem su dodatno komplicirali niži oficiri, seljaci koji su neko vrijeme bili u vojsci, ali su umirovljeni razmjerno brzo, mladi. Njihova želja za političkom moći, a bez ikakvih kvalifikacija, bila je pogubna. U Slavanskom je Brodu Blaž Matajić stjeran u kut, popušta »konzervativnoj boračkoj organizaciji Vinkovića i Dražića«, boraca i direktora u »Đuri Đakoviću«. Nekada je nadzirao i rad MH, a sada »tjera vještice«. Anonimno pismo CK iz Broda kritizira i Milana Miškovića, optužujući ga da je naglas u DIP-u Slavonija rekao kako je – Hrvat. Koristeći umjereniju politiku, Matajić je uspio lavirati između Matičara i boraca.⁵¹ Srbin iz Hrvatske, bivši šef Titova kabineta, ambasador SFRJ u SAD-u, Bogdan Crnobrnja Tolja, sugerirao je da Pakračani pozovu Juru Bilića da održi govor. »Moj Gliša Savić je napravio kiselo lice i rekao da on ne bi Juru zvao u Pakrac, jer se Jure hvali da je Hrvat«.⁵² *To je sada mjera oštirija tko je bio u Matici, nego što smo mi imali prema domobranima*, komentirao je prilike na terenu Zvonko Brkić. *Govorimo o Slavoniji. Zaključak: da nije bilo ove naše grupe u Slavoniji bi se čudo dogodilo. Snage Pere Cara bi napravile čudo u partiji Slavonije. Oni bi srušili međuopćinsko rukovodstvo. Skinuli bi glavu Špiki i uveli apsolutni antihrvatski kurs, tamo u Slavoniji. ... Slatina se ponaša kao bastion unitarizma i prosrpskog kursa*, napisao je u dnevniku 24. siječnja Buković.⁵³ Na proslavi Osmog marta – Međunarodnog dana žena u Osijeku, gdje se sa suprugama boraca i majkama onih palih susrela Liza Bunjevac, »nije

⁴⁹ Angelis 2011.:273 (Razgovor s Ivanom Miškovićem).

⁵⁰ Marković 1987.(1): 313, 322–323.

⁵¹ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 9, 1. 03., 16. 03., 5. 05. 1972.

⁵² Isto, sv. 9, 19. 03. 1972.

⁵³ Isto, sv. 9, 24. 01. 1972.

bilo ni jedne žene Hrvatice«. ⁵⁴ U Sisku je val smjena pogodio i one koji nisu bili na vezi sa Zagrebom, no i niz onih koji su bili istaknuti u reformskom pokretu. Primjerice general Janko Bobetko, član CK SKH, Dnjepar Dević, predsjednik Skupštine općine, direktor Rafinerije Milan Tomaško, Đuro Brodarac iz Omladine. ⁵⁵ Slično je bilo i u Dalmaciji, gdje se Zadar posve raspao. U Rijeci se Dragutina Haramiju, predsjednika RIV-a, inače posve odanog Savkinjoj i Tripalovoj liniji, pokušalo braniti pomoću »Riječkih rezona«. Predlagalo ga se za direktora luke, tvrdilo se da je u Rijeci sve bilo dobro, kako bi se zaštitio i Črnja, napose Haramija. ⁵⁶

U malom je gradu odnos među dužnosnicima bio prisniji, osobniji, pa je i obračun imao više slojeva. Bilo je, istovremeno, i u učenim sredinama puno onih koji su tražili čistke. Tako su govorili neki na Filozofskom fakultetu, ali osim dugih sastanaka pravih posljedica nije bilo. Na Televiziji su neki, kao Ivo Bojanić, generalni direktor, otišli, ali mnogi drugi samo su zamijenili mjesta, iz informativnog programa otišli u dokumentarni. Odlazak iz Orahovice u Slavonski Brod, ili preseljenje u Zagreb, katkada je bilo dovoljno da lokalni »problem« nestane. Neki su ljudi bili zabranjeni u jednom mediju, ali ne nužno u nekom drugom. Neki su objavlјivati mogli u drugim republikama. ⁵⁷ Poneki su bili daleko manje sretni ili spretni. Vice Vukov, tada najpoznatiji hrvatski pjevač, više nije mogao nastupati u zemlji. Tri je godine živio i studirao u Parizu, na Sorbonni, izdržavao se pjevajući u Njemačkoj, SAD-u. ⁵⁸ Mnogi, čak i kada su mogli nastaviti stare karijere, nisu više živjeli bez nelagode, straha, vjerojatno i bijesa. Atmosfera se zaoštrila, Hrvatska je u cjelini prestala biti samosvjesna i utjecajna kao do tada. Bili su toga svjesni i u novom vodstvu, u kojemu su Milka Planinc i Josip Vrhovec preuzeli uloge Savke i Pirkerera.

»Nije mi ugodno što smo morali slati ljude u zatvore«, napisala je Milka Planinc. Prijetila je opasnost da sada udari druga strana. ...*mi*

⁵⁴ *Isto*, sv. 9, 2. 04. 1972.

⁵⁵ Klasić 2006.:184–196.

⁵⁶ Bilić 1990.:145.

⁵⁷ Pavličić 2011.:69–72; Lilić 2011.:23–24; Dabčević-Kučar 1997.(2):1000–1004.

⁵⁸ Ljudi iz 71, 1990.:129–131.

*smo naše Srbe, Jelicu Radojčević, Milutina Baltića, Radu Pavlovića, Čedu Grbića i još nekoliko istaknutijih Srba slali u organizacije sa zadatkom da bremzaju podivljale, sada onu drugu stranu, većinom Srbe. (...) ... jer to je krenulo, kao što je krenulo ono prije toga, ono oko prozivke unitarista – sada je išlo u obrnutom smjeru, i opet žestoko.*⁵⁹

Sukob koji se vodio u lokalnoj sredini nije bio kratkotrajan, niti bez relevantnosti za cijelu zemlju. Slavonija je bila podijeljena između onih koji su bili na liniji samoupravljanja, kako su se nazivali, koji su držali da obračun s nacionalizmom ne smije ići prema Hrvatima, već samo onima koji su bili nacionalisti. U partijskim forumima sada je Hrvata bilo sve manje. U radničkim savjetima nacionalna izmiješanost bila je veća, odražavajući odnose u stanovništvu. Kada se tamo glasalo, poglavito tajno, Srbi nisu birani. Podjele su tako perpetuirane. Zvonko Brkić u listopadu je Ivanu Bukoviću povjerio kako u Požegi traje »ofenziva unitarista«. »Sljedbenici Pere Cara su najopasniji«, a napadan je i sam Zvonko Brkić, jer je dugo podržavao Novačića. Matija Munduković, novi šef Mjesne organizacije SK u (Slavonskoj) Požegi svoju zadaću vidio je kao obračun s »perfidnim ... kontrarevolucionarnim snagama« koje su stare borce optuživale da su »umorni ratnici«, konzervativci, sve kako bi ih pasivizirali. »Euforija« je gotova, oni koji su bili »neprijateljski raspoloženi prema svemu što je komunističko, partizansko i socijalističko«, koji su pokušali inaugurirati »dekadentna shvaćanja i stremljenja«, koji su »vršili direktan atak na ljudsku svijest, na stvaranje nove malograđanske i buržoaske ideologije umjesto markističke, na brisanje novije povijesti naših naroda iz vremena NOB-a ...«, više nisu na sceni. Oni koji su »radili na primicanju religiji i malograđanskom moralu fetišizirajući Jelačića, Trenka i druge ličnosti iz prošlih vremena ... koketirajući i sa profašističkim konceptima iz zapadnog svijeta«, trebalo je zamijeniti novim, mirnim pristupom.⁶⁰

Pritisak i prema novom vodstvu u Zagrebu osjetio se i kada je pripremana proslava tridesete obljetnice osnutka 12. slavonske udarne

⁵⁹ Planine 2011.:254.

⁶⁰ *Požeški list*, 22. 06. 1972. (»Pred gradskom partijskom organizacijom stoje veliki zadaci«).

brigade. Dušan Čalić - Cule, Radojica Nenazić i Pero Car isprva nisu željeli da na skupu govori Bogdan Crnobrnja, prvi komandant Brigade, pa ni Čedo Grbić. Prvi je »namigivao Savki i Tripalu«, drugi je bio »izdajica Srba i prodana duša«, pričalo se u kuloarima. Na proslavi 8. listopada 1972. bila je i Milka Planinc, predsjednica CK SKH i posebna izaslanica predsjednika Tita. U Požegi je govorila dugo, ali pismo i napade na Brkića nije spominjala. Izazvala je time bijes nezadovoljnih, ali i ohrabrila one koji su bili za blaža rješenja. Ambasador Bogdan Crnobrnja, koji je održao smotru svoje Brigade, govorio je pred okupljenim borcima prvi. Ivan Buković je tijekom večere u Pakracu prišao Radojici Neneziću, pružio mu ruku. *Zar ćeš ti dati ruku ruskom špijunu? Nemoj, ne možemo se mi rukovati!... Hvala, to ti najbolje znaš što si, odbrusio sam mu i otišao*, razmijenio je Buković nekoliko riječi i pokazao koliko su duboke podjele u slavonskoj političkoj eliti.⁶¹

Zvonko Brkić u Požegi je povodom 60. godišnjice života i Ordена jugoslavenske zastave s lentom koju mu je dodijelio Tito, održao predavanje članovima OK i sekretarima ogranaka SK u Požegi. Završne rečenice, koje su odražavala dvojbe tako česte u krugu ljudi s kojima je razgovarao, bile su indikativne. Srbi u Hrvatskoj stvorili su nevjericu prema SK. Ona je možda bila opravdana prema prethodnoj garnituri. *Mi treba da se borimo za ravnopravnost svih naših naroda, za punu ravnopravnost Srba u Hrvatskoj, za brisanje svake razlike u položaju i životu Srba i Hrvata: jednaka prava i jednima i drugima, i za zajedničku, prvenstvenu borbu Hrvata protiv hrvatskog nacionalizma i borbu Srba protiv velikosrpstva i unitarizma koji se pokušava Srbima nametnuti. Unitarizam je u našim uvjetima vraćanje na rankovićevštinu i staljinizam koji se pokušava nametnuti kao zaštitnik Srba u Hrvatskoj. Ne! Zaštitnik Srba u Hrvatskoj je hrvatska partija i hrvatski narod i hrvatski komunisti.*⁶²

⁶¹ Dnevnik Ivana Bukovića Čire, sv. 10, 30. 08., 3. 10., 7. 10. i 8. 10. 1972.

⁶² *Požeški list*, 26. 10. 1972.

U *Požeškom leksikonu* iz 1977. Srećko Ljubljanović je u natuknici o Savezu komunista zbivanja tijekom Hrvatskog proljeća opisao kao:

U provođenju ovih zadataka bilo je u SK otpora, nastala je idejna i politička diferencijacija s nacionalističko-separatističkim snagama tzv. masovnog pokreta 1971. Progresivne snage članstva poslije 21. sjednice Predsjedništva CK SKJ suprotstavile su se

Povjerenja na kraju nije bilo, a samoupravljanje i Titov kurs koji su mnogi zazivali ionako su tumačeni prilično različito. Zar Tripalo nije bio na Titovu kursu, barem neko vrijeme, baš kao i Aleksandar Ranković? Nepomirenost jednih sa složenom državom u kojoj će vladati stvarna ravnopravnost, bez da se osjeti kao nastojanje prema separatizmu, nije opterećivalo samo Srbe u Hrvatskoj, već je, u osnovi, onemogućilo procese koji su postojali u srbijanskom vodstvu. Multinacionalna federacija u kojoj su svi, osim najvećeg naroda, separatisti, naprosto nije moguća.⁶³ Pokret koji je dominirao Hrvatskom u isto vrijeme nikada nije doista postao multinacionalan. Činjenica da su poneki, kao Srećko Bijelić, bili čvrsto na reformskom tragu, ili da je postojalo razumijevanje među nekima od političara kao što je Čedo Grbić, za frustraciju koja je postojala, nije bilo dovoljno da se politizacija masa, davanja legitimnosti hrvatskim komunistima, pretvori u općeprihvaćenu platformu. Ono što se sedamdesetih događalo bilo je po mnogočemu posebno, opravdano, ali je uspjeh i najopravdanijih zahtjeva ovisio o potpori ostalih članica Federacije. Bez toga, pa i načina da se u lokalnim sredinama pronađe suglasnost, što je u uvjetima malene demokratske kulture bilo teško, do cilja se nije došlo.

Zagreb, CK SKH, smjene i ostavke, Hrvati u Beogradu

Dođi potpisati pismo Titu, javio je Zvonko Brkić prijatelju Ćiri Bukoviću prosinca 1971. Pismo je pisano »starim stilom«, a Brkić je bio »nabusit i važan«, bez osjećaja za novo. Sjednica u Karadorđevu počela je 30. studenog i trajala do 2. prosinca 1971. Tamo je kritizirano hrvatsko vodstvo, čime je otvoren put prema njegovoj smjeni i zaustavljanje reformi koje je vodilo, ali i živosti koje je otvorilo. Dio umirovljenih političara odlučio je podržati Titov kurs, koji je otvarao obračun s onima koji su sada postali frakcija u vrhu Partije. Bivši članovi CK SKH i SKJ iz Hrvatske bili su protiv svega, pa i Desete

negativnostima i štetnom djelovanju nacionalista, unitarista i birokrata ... Rukovodstvo i članstvo SK općine preuzelo je političku orijentaciju izraženu Titovim stavom, ocijenivši stupanj političke odgovornosti pojedinca. Požeški leksikon 1977.:274.

⁶³ Milosavljević 2008.:52–53 (Razgovor s Latinkom Perović).

sjednice (mada ne svi), koja je bila u temelju politike novog vodstva, simbol obračuna s unitarizmom. »Ja mu, a naročito Slavko (Komar) pokušavamo kazati da moramo Desetu sjednicu obraniti od njih. Zvonko to pod utjecajem Anke Berus ne prihvaća. Nije dobro da to potpiše Mika Špiljak. ... pa ćemo se lijepo svrstati u grupu unitarista.« Bile su to tada nedovoljno vidljive podjele unutar redova onih koji su mijenjali proljećare ili im se suprotstavljali. Dio je bio zabrinut zbog mogućeg povratka unitarizma, dio, kao prva ministrica financija Anka Berus, držala je da je nekada baš sve bilo bolje. Poput »neukročene goropadnice«, »čistog Žankovca«, »psuje sve i hvali staro«. »Kako je to sve dobro što je u njeno vrijeme rađeno, a ovo sada ništa ne valja«, pisao je Buković.⁶⁴ Očito su razlike postojale i među ovom skupinom anti-proljećara, ali im je cilj bio isti i došao je kao jedan od udaraca pokretu kojemu je već bilo presuđeno.

Sastanak Tita s hrvatskim vodstvom održan je baš u Karađorđevu. Asocijacije su bile neugodne, vidljive već tada. ...*bilo bi bolje da se ovi razgovori o Hrvatskoj vode u Zagrebu. Ovako se može reći da je sudbina Hrvata odlučena u Karađorđevu*, komentirao je Buković.⁶⁵ Slično je kasnije govorila i Latinka Perović, srbijanska sekretarica SK.⁶⁶ Dok je hrvatski vrh bio u Karađorđevu, Vladu, pa i Republiku, vodio je Vjekoslav Prpić, dežurni u RIV-u, a zapravo u Koordinacijskom odboru Hrvatske.⁶⁷ Nakon Karađorđeva, a prije 22. sjednice Predsjedništva CK SKH na kojoj su predane ostavke, ako je vjerovati onome što je Jure Bilić ispričao, Jakov Blažević organizirao je sastanak Pere Pirkera i Savke Dabčević-Kučar s Titom. *Savka se vratila vesela. Jure kaže da su se oni uplašili da nije skuvala Tita. Na kraju, kad im je pojela dosta živaca, onda im je rekla, da je Tito tražio, a oni su prihvatili, ostavku.*⁶⁸ Kasnije je Buković svjedočenje dopunio. Bilić je odmah zvao telefonom Bakarića, da od Tita sazna je li Savki nešto obećao. U isto

⁶⁴ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 8; 29. 11. i 8. 12. 1971.

⁶⁵ Isto, sv. 8, 1. 12. 1971.

⁶⁶ Milosavljević 2008.:99.

⁶⁷ Šentija 2007.:244; Rusinow 2008.:105–140. O Karađorđevu su pisali i Baletić, Dabčević-Kučar, Tripalo, Planinc, Bilić, Ivica Vrkić, Latinka Perović, Dragosavac i drugi koji ovdje nisu citirani.

⁶⁸ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 9; 8. 02. 1972.

je vrijeme Blaž Matajić javio Pirkeru kako Jure i Buković traže da se u »Đuri Đakoviću« organiziraju protestni mitinzi i traži smjena Savke i Mike. Nastala je telefonska razmjena, Bilić je u Splitu, gdje se nalazio, neprestano morao govoriti da mu je slabo, da ima proljev. Savka ga je tada pitala je li mu dobro? Nije bilo razloga za nervozu, jer ostavke će biti podnesene. Savka i Tripalo u svojim sjećanjima o tome ne govore ništa. Epizodu je komentirao Čedo Grbić, govoreći kako ovaj detalj, panika, igra živaca, nikada nigdje neće biti zapisana. Izgledat će kao da su nove snage »po rimski: došle, vidjele, pobijedile«. ⁶⁹

Iz SKH su Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Pero Pirker i Marko Koprta isključeni 5. svibnja 1972. »...smatrani su nekima od jugoslavenskih najinteligentnijih i najprogresivnijih političara«, pisao je u *The New York Timesu* David Binder. ⁷⁰ Dok je smjena trajala, Tito je odgodio svoj put po Srbiji. Tito je držao da Haramija ne bi morao podnositi ostavku. Čak ni Tripalo nije bio glavni, iako je bio najglasniji kada je govorio o općenarodnom pokretu u Hrvatskoj. »Ima važnijih od njega«, rekao je Tito Draži Markoviću, očito svjestan kakav gubitak to može predstavljati. ⁷¹

Savku Dabčević-Kučar na čelu Partije zamijenila je Milka Planinc. Obje su bile Splićanke, znale su se iz mladosti, mada se nisu poznavale. U Karađorđevu je Milka uzela riječ kratko nakon što su Tito i Savka izmijenili nekoliko replika. Tvrdila je da je željela prekinuti tišinu, iako transkript ne naslućuje da je u dvorani bilo mrtvo. »Meni se činilo predugo, meni je bilo neugodno i prva sam se javila bez ikakvih primisli.« Tada je postalo jasno koliko su duboke podjele u CK SKH, koliko se o mnogim temama šutjelo. ⁷² Ako ne ranije, Milka Planinc sada je sve češće prolazila kroz glavu Vladimiru Bakariću, dugogodišnjem vladaru Hrvatske. Savka je odlazila, trebalo je naći novu prvu osobu Partije u Hrvatskoj. Ženu bi zamijenila žena. Milka

⁶⁹ Dabčević-Kučar 1997.:975–976, 978–981; Planinc 2011.:246–247; Tripalo 2001.:235–241; Baletić 2003.:166–171; Bilić 1990.:119; Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 9, 25. 04. 1972.

⁷⁰ *The New York Times*, 17. 12. 1971. (»Croatian Capital is Quiet After 4 Nights of Riots Stirred by Nationalist Resentment Against Belgrade«, David Binder).

⁷¹ Marković 1987.(1):326.

⁷² Planinc 2011:183–234, osobito 188–191; Dabčević-Kučar 1997.(2):899–945.

je ušla u Savkin kabinet. Nova je predsjednica bila čvrsta, odlučna, ali ne i kruta, odana Titovoj i Bakarićevoj liniji. Vrlo brzo se našla između onih koji su željeli osvetu i velikog broja nezadovoljnih, razočaranih, onih koji su iskreno voljeli, kako su analizirali u američkom konzulatu u Zagrebu, »impresivnu grupu«, komunističko vodstvo koje je doista »postalo popularno«. Među preživjelima na funkciji bio je i Jakov Blažević, predsjednik Sabora. Još danima nakon Karađorđeva branio je Savku i Tripala, tvrdio kako su se istinski pokajali, da se s njima i dalje treba surađivati. Jakov se kolebao, a zatim u posljednjem trenutku promijenio kaput i napadao one s kojima je bio iskreno zajedno. »Što ćeš, trebamo ga«, rekla je kasnije Milka Planinc.⁷³ Udar je bio snažniji na periferiji, iz pojedinih lokalnih partijskih organizacija dolazili su zahtjevi da se Savka i Tripalo, kao i ostali najbliži suradnici, kažnjavaju. Američki su diplomati u konzulatu u Zagrebu podvlačili kako su njihovi izvori govorili da je bitno sačuvati »socijalističku legalnost«, izbjeći »arbitrarnost« i »lov na vještice«.⁷⁴ Strah od procesa nad kojim neće biti nadzora plašio je i nove partijske vođe, pisao je *New York Times* početkom veljače. Čistka hrvatske političke elite doticala svaku poru života. Objavljena su imena 174 osobe koje su smijenjene, proces je podsjećao na razrezivanje piramide. Svaki novi potez otkrivao je šire i dublje slojeve.⁷⁵

Dragutin Haramija, predsjednik RIV-a, na to je mjesto došao iz Rijeke. Ostavku na premijersko mjesto dao je u prosincu 1971. Ostao je saborski zastupnik i član CK SKH. Potom je traženo da otiđe iz najvišeg partijskog tijela, što je učinio, kao i na mjesto u Saboru. Haramiju se u medijima u negativnom kontekstu rijetko spominje krajem 1971. i početkom 1972. Traženje da ga se isključi iz SKH matična organizacija na Tuškancu je odbila, obrazlažući da ne poznaju njegov rad. Potom je u Saboru stvorena osnovna organizacija SKH, gdje ga

⁷³ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 9; 3. 03. 1972.

⁷⁴ NARA, RG 59, Subject numerical files, 1970–1973; *Political and Defense*, Pol12Yugo – Pol13-2Yugo, Box 2837, Subject: Following Second LCY Conference, Fewer Calls for Further Punishment of Former Croatian Party Leaders, February 18, 1972.

⁷⁵ *The New York Times*, February 7, 1971. (Purges Goes Deep into Croatian Life; James Feron).

je trebalo smijeniti. Učinjeno je to bez optužnice, bez mogućnosti da se požali na odluku.⁷⁶

U zatvoru su uglavnom završili studentski vođe, pa »Zagrebačkih 11« iz Matice hrvatske. Ta dva centra zbivanja 1971. nisu surađivala, ali su vodeće ličnosti, pa i oni koji su bili manje istaknuti, imali sličnu sudbinu. U Matici se prije svega razgovaralo o politici, svađalo, po pet puta javljalo za riječ. »... kultura ne dolazi na red«, govorio je u privatnom krugu kasnije član upravnog odbora Matice hrvatske, ali jedan koji nije išao na sjednice, Dragutin-Karla Tadijanović.⁷⁷ Studenti su bili najvibrantniji dio cjelokupnog zbivanja sedamdesetih. Zagrebačka UDB-a nije imala ulaz među studente, ali u Maticu jest. Zato je morala ozvučiti prostorije Studentskog centra, što je i učinjeno. Dogodilo se to jedne večeri u Savskoj ispred Studentskog centra. Mikrofonu su ubačeni u lustere, pa se odtada uglavnom znalo što studentski vrh misli.⁷⁸ Kada je u Zagrebu izbio i trajao studentski štrajk, Tripalo je bio u Požegi i Korčuli. Sve to »... nije bilo bez značaja«, jer bi njegov odlazak među studente, kojima je trebao objašnjavati »da su zavedeni«, bio korisniji, dobronamjerniji.⁷⁹ Pojedine fasade u Zagrebu ukrašene su parolama »Budiša-Čičak, Savka-Miko«, na jednom mjestu »Jakov govno«, koje je netko prekrizio i dopisao »čovjek«. Pjevalo se *Savka nam je mati, a Tripalo ćaća/Hrvatska se do Zemuna vraća; Srbi u Srbiju/komunisti u Rusiju/tko nosi U, neka ostane tu*.⁸⁰

Neredi na zagrebačkim ulicama trajali su nekoliko dana, 12. i 15. prosinca izraženije. Kada je na Trgu Republike došlo do okršaja s policijom, glumac Ante Rumora s ulaza u zgradu Društva književnika Hrvatske recitirao je *Moja Hrvatska gori ... Gorana Babića*.⁸¹ Studenti su započeli pjesmom Hašima Kučuka Hokija: »Zapjevajmo, drugovi, s vinom i sa tugom, otišla je voljena, u zagrljaj drugom«, pa uzvikivati

⁷⁶ Ljudi iz 71. 1990.:329–331.

⁷⁷ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 9, 3. 01. 1972.

⁷⁸ Razgovor I. V. s Tvrtkom Jakovinom, Zagreb; *The New York Times*, February 7, 1971. (Purges Goes Deep into »Croatian Life«, James Feron).

⁷⁹ IJ, Referat v.d. sekretara OK SKH Slavonska Požega, 5. 02. 1972.; Šentija 2007.:236–249; Ljudi iz 71. 1990.:92–93.

⁸⁰ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 9, 18. 12. 1972.

⁸¹ Žižić 2009.:219.

»Savka, Miko«. Policija, napose ona koja je dovedena iz provincije, mnogi od njih Kordunaši, »pendrečila« je bez milosti. Milicija je nosila šljemove, landroveri su kružili središtem grada. Trg Republike bio je u 23h prepun ljudi i plavaca, gdje je prethodnih 2 i pol sata trajao sukob mladih i policije.⁸² Formalno je snagama reda nadležan bio predsjednik RIV-a Dragutin Haramija, ali on s ponašanjem službe nije imao veze. Bio je izoliran, ali je nazvao Bakarića, protestirao da sve što se čini ide na njegov brk. »Ne ide na tvoj, već na moj«, odgovorio je Vlado Bakarić.⁸³ Američki novinari sve su objašnjavali kulminacijom nezadovoljstva zbog ekonomije, nacionalizmom i utjecajem nekoliko »fanatičnih staromodnih hrvatskih intelektualaca«.⁸⁴

Jedan od studentskih vođa, Dražen Budiša, uhićen je u prosincu na Zrinjercu, izvučen iz automobila. Ivanu Zvonimiru Čičku je policajac u Petrinjskoj, gdje se došao raspitati što se zbiva, rekao: »Čičak, baš vas tražimo« i zadržao ga u pritvoru.⁸⁵ Zatvoren je i Ante Paradžik, Goran Dodig, mnogi drugi. Matičari su pritvoreni 11. siječnja 1972. godine. Vlado Gotovac, glavni urednik dvadesetak brojeva *Hrvatskog tjednika*, optužen je da je izazivao »kontrarevoluciju, klasni i nacionalni sukob« koji je trebao »restaurirati separatistički kapitalizam«, zajedno s neprijateljima izvana. S njim su iste večeri privedeni i Marko Veselica, Šime Đodan, Franjo Tuđman, Hrvoje Šošić, Jozo Ivičević Bakulić, Zvonimir Komarica, Ante Glibota, Ante Bačić i Vlatko Pavletić. Osuda Marka Veselice, Jozu Ivičevića Bakulića i Zvonimira Komarice kratko je obilježena i u *The New York Timesu*.⁸⁶ Zbivanja u zemlji svakako su izazvala zanimanje u inozemstvu, ali riječ je bila o lokalnom problemu, kojemu se tako i pristupalo.

Gotovac je suđen zajedno sa Šošićem i odležao je četiri godine. *Ja sam oduvijek bio protiv pretjeranog historizma, plačljivog tona i*

⁸² Crnković/Kušan 2006.:365.

⁸³ Ljudi iz 71. 1990.:347; Supek 2006.:238; Ponoš 2007.:200; Bilić 1990.:106–107; Dabčević-Kučar 1997.:989.

⁸⁴ *The New York Times*, 17. 12. 1971. (»Croatian Capital is Quiet After 4 Nights of Riots Stirred by Nationalist Resentment Against Belgrade«, David Binder); *The Economist*, January 22, 1972. (The only ally); Lilić 2011.:19.

⁸⁵ Ponoš 2007.:199–201.

⁸⁶ *The New York Times*, 26. 11. 1972.

romantičarskog zanosa, a posebno kada se je to radilo o Hrvatskoj, pa je i Hrvatski tjednik, baš da ne bi bio kao Hrvatski književni list, nastojao uređivati drukčije. Neću se baviti utvrđivanjem društvenog karaktera moje ljubavi prema Hrvatskoj u praksi, jer je to bespredmetno kad sam optužen za šovinizam. A sadržaj tog pojma izaziva u meni gađenje, jer je u pitanju patetika, agresivna, najgora vrsta gluposti, koju svugdje i u svemu vidi samu sebe, pisao je u zatvoru s 4. na 5. veljače 1972. Gotovac.⁸⁷

Pozvonili su u pet sati ujutro. »Tko je?«, zapitao je Vlatko Pavletić, još jedan iz Matice. »Organi unutrašnjih poslova«, odgovorio je policajac u civilu, a bilo ih je nekoliko. »Imate li oružje?«, upitao je inspektor. »Evo ga, tu je!«, posegnuo je Pavletić u unutrašnji džep i izvukao zlatno nalivpero. »Evo, to je moje jedino oružje!«, rekao je navodno mašti i uljepšavanju sklon budući Predsjednik Sabora RH. Dok je Pavletić bio u istražnom zatvoru, tužilaštvu je pisao i Meša Selimović, braneći ga da nije »šovinistički nastrojen nacionalist«, pa PEN. Pavletić je pušten nakon godine i pol zatvora. Nekoliko godina kasnije uspio je doktorirati, ostao je profesor na Akademiji dramskih umjetnosti i kasnije.⁸⁸ Ukinuta je Matica hrvatska, ukinuto je Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta«. Opstao je samo Nakladni zavod Matice hrvatske kao zasebno poduzeće. Direktor je bio Pero Budak, preživjeli su udar, sačuvali na uredničkim mjestima i Igora Zidića i Branimira Donata.

Franjo Tuđman suđen je da je kao »član Upravnog i Izvršnog odbora i predsjednik Komisije za hrvatsku povijest MH«... »obarao postojeći društveni sistem demokratskog samoupravnog socijalizma« i povezivao se s ekstremnom emigracijom. U zatvoru je bio devet mjeseci, možda i zbog navodne intervencije Miroslava Krleže kod samog Tita i rečenice »Tuđmanu ne pakovati«. Supruga Ankica, na kraju, mogla je razgovarati i s Jakovom Blaževićem, Jurom Bilićem, Mikom Špiljkom, Perom Carom, s kojim je razgovor bio najduži, tražeći da se suprugu pomogne.⁸⁹

⁸⁷ Politički procesi Vlade Gotovca 2006.:27, 55–57.

⁸⁸ Pavletić 2006.:102, 117–119, 164–165, 216–224.

⁸⁹ Tuđman 2006.:141, 155–157.

Pretreseni su stanovi i nekih drugih, primjerice generala i narodnog heroja Ivana Šibla, predsjednika SUBNOR-a Hrvatske. Korektni, policajci su pitali da zapiše nekretnine i pokretnine na papir. Od pokretnina gebis, od nekretnina penis, odgovorio je navodno dotadašnji šef boraca, općepoznati kozer hrvatske politike.⁹⁰

Pero Pirker doskora je obolio. *Ima rak na plućima. Tu je bolest sigurno i prije vukao, a sada mu je pod ovim psihičkim opterećenjem eksplodirala. Danas sam saznao da je oduzet*, pisao je Buković 28. lipnja 1972.⁹¹ Malo više od mjesec dana kasnije, Pirker je pokopan na Mirogoju. Brzjav sućuti odmah su poslali Josip Vrhovec i Matek Kolar, strah je bio da se pogreb ne pretvori u onakav kakav je bio Većeslava Holjevca.⁹² Policija je uhitila desetak ljudi koji su se, kako je javljano u novinama, ponašali posve suprotno normama ponašanja na takvim mjestima. Uhićen je čovjek koji je nosio natpis »Živio drug Tito«, čuli su se izolirani povici »prema Saboru«. Savka i Tripalo, govorili su neki, namjerno su zakasnili. Velika masa okupljenih (procjene su različite, od 30 000 do 100 000 ljudi) stvorila je špalir, pljeskalo se, recitirani su stihovi hrvatskih pjesnika, pjevala se *Vila Velebita*. Savka je tada, govorila je Jelica Radojčević, rekla: »Ne ovdje na sprovodu«. Grob je bio ukrašen cvijećem u bojama hrvatske zastave.⁹³

Jedna je skupina političara nestala s političke scene. Nekoliko godina kasnije susretali su se petkom, kada se igrao preferans. Društvo su činili gotovo svi iz političkog života: Kučarevi, Šiblovi, Tripalovi, Sarićevi, Bijelićevi, Koprte, Mira Pirker, kasnije i Tuđmanovi.⁹⁴ Doskora su se počeli pričati i novi vicevi. U slavnom restoranu »Kod debelog Martina« tražili su se odresci »a la Bakarić«. »Nemamo, nismo sve svinje poklali.« Ili: »U Hrvatskoj su na ekran montirali brisače. Zašto? Da pobrišu pljuvačke na ekranu, kojim ga gledatelji zapljuvavaju.«⁹⁵

⁹⁰ Bilić 1990.:158–161.

⁹¹ Jakovina 2011.:23; Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 9, 28. 06. 1972.

⁹² Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 10, 1. 08. 1972.

⁹³ NARA, RG59, Subject numerical files, 1970-1973; Political and Defense, from: Pol12Yugo to Pol13-2 Yugo, Box 2837, Zagreb 444, 8/11/72, Pirkers Funeral; Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 10, 6. 08., 9. 08., 11. 08. 1972.; Ramet 2009.:321; Bilić 1990.:58–59; Dabčević-Kučar 1997.:1020–1022.

⁹⁴ Tuđman 2006.:169.

⁹⁵ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 9, 4. 02. 1972.

Novo vodstvo nije željelo ni moglo stvari vraćati na staro. Miloš Žanko, potpredsjednik Skupštine Jugoslavije, koji je smijenjen na Desevoj sjednici početkom 1970., nikada nije rehabilitiran, ostao je živjeti u Beogradu. Srbi u Hrvatskoj izgubili su znatan dio povjerenja u SKH. Teško se shvaćalo da smjena Mike i Savke nije značila »otvaranje vrata unitaristima, poništenje ustavne reforme Federacije... suverenosti republika«, pisao je u svom dnevniku Dušan Bilandžić, također član CK SKH.⁹⁶ Takav stav nije nailazio na razumijevanje u svim dijelovima države.⁹⁷ Novo vodstvo čak je i neke od ranije predloženih projekata koje je osuđivalo kao nacionalističke – poput plana da se izgrade Muzeji hrvatskih starina u Splitu, Sakralnih umjetnosti u Zadru, NSB i Povijesni muzej u Zagrebu – preuzelo i realiziralo, često i pod predsjedavanjem upravo onih koji su bili njihovi najglasniji kritičari.⁹⁸

Promjena do koje je došlo, ma kako se s jedne strane i za neke doimala surovom, bila je kao i toliko toga u Jugoslaviji udar s pola snage. Promjena nije trebala porušiti sve. Teško da se praksa i mogla vraćati na stanje prije promjena, ako je još u ožujku 1971. Vladimir Bakarić ljubljanskom *Delu* rekao kako je u Hrvatskoj na djelu »zdrava i dobra« »mala renesansa nacionalnog momenta«. Veljko Milatović, novi predsjednik Savezne konferencije SSRNJ i kasniji afirmator Crne Gore u Federaciji, početkom 1971. rekao je kako *Ne vidi nikakve opasnosti od jačanja državnosti republika i nacionalne ravnopravnosti. Uvjeren sam da je jačanje ravnopravnosti jedan od ključnih faktora demokratizacije društva*. Problem je bio tek kada se posebnost naglašava kao apsolut ili monolitnost fetišizira.⁹⁹ Jugoslaviji su reforme bile nužne, bila je nužna i demokratizacija, a obje su komponente bile sadržane u Masovnom pokretu. Uz njega je bilo i pojava koje su opterećivale prihvaćanje onoga što su Hrvati htjeli.

Hrvati u Federaciji tek su dijelom podupirali maspok. Život u Beogradu, pa izloženost drugim medijima, sredini, snažniji osjećaj jugoslavenskog zajedništva, učinio je da se od svega što se u Hrvatskoj

⁹⁶ Bilandžić 2006.:121–123; Bilić 1990.:52.

⁹⁷ Vuković 1989.:621–622.

⁹⁸ Ljudi iz 71. 1990.:341.

⁹⁹ Mujadžević 2011.:284; Marović 2006.:320.

događalo jasnije vidi zazivanje prošlosti, no demokratska i pluralistička platforma koju su u Hrvatskoj promovirali. U Državnom sekretarijatu za vanjske poslove (DSVP-u ili DSIP-u), svi Hrvati gotovo su listom bili protiv Zagreba, pa se na tome primjeru najlakše dokazivalo tko je odnarođen. Sukob, vezan za samu suštinu Federacije, bio je oko statusa činovnika u federalnim ustanovama: jesu li oni odgovorni svojoj republici ili lojalni ustanovi u kojoj rade?¹⁰⁰ Poneki su, ako je inače naglašenom Srbijancu Slavoljubu Petroviću Đeri vjerovati, bili pravi »hrvatski nacionalisti, separatisti i otvoreni provokatori«. Tako je Mladen Kljenak 1971. po dolasku u Tunis na mjesto prvog savjetnika rekao da je njegova zadaća brinuti se o »poslovima svoje republike«, pa je želio uzeti privredne planove, organizirati posjete hrvatskih delegacija, podijeliti sve konzularne poslove. Kako je Đera napisao, Kljenak je godinama ostao u diplomatskoj službi »štićen od svoje republike«.¹⁰¹ U Hrvatskoj su govorili kako je DSIP namjerno distribuirao laži o vezama hrvatskoga partijskog vrha s ustaškom emigracijom. Premda su izvještaji koji su u Zagrebu bili sporni prolazili kroz ruke Hrvata, tomu se nije vjerovalo jer je sve dokazivalo tvrdnju kako »unitarizam odnarođuje«, navodno je Savka odgovorila Mirku Tepavcu, saveznom sekretaru.

Cvijeto Job je prije odlaska na službu u Ujedinjene nacije morao u svojoj republici dobiti blagoslov. *Narodni vođe maspoka smijenjeni su tjedan ranije. Postavljeno je novo hrvatsko rukovodstvo... Čim sam došao na Glavni zagrebački kolodvor, osjetio sam ledenu, mračnu atmosferu. Ne zbog vremena, već ljudi. Nitko se nije smijao, jedva da je itko govorio, gotovo da je prevladavala posvemašnja, neugodna, tišina. Ali ipak, unatoč svom porazu, poniženju i nesigurnosti oko osobnih karijera i sudbina dužnosnika prijateljski nastrojenih prema maspoku, predsjedavajući republičkog Državnog vijeća za vanjske poslove – a bio je to Josip Šentija – zamolio me, saveznog službenika, da se posebno pobrinem za hrvatska izaslanstva koja bi dolazila u New York. On je još uvijek pristajao uz liniju da je moje biti*

¹⁰⁰ Nenadović 1998.:150.

¹⁰¹ Petrović Đera 2007.:226–228.

*prvo Hrvat, a potom Jugoslaven.*¹⁰² Kada je krenuo obračun, kolege iz Ulice kneza Miloša bile su osobito kritične prema dvojici saveznih dužnosnika, nekadašnjih diplomata, koji su prišli proljećarima, Maksu Baći i Josipu Đerđi. U tome je osobito glasan bio ambasador Stipe Drndić, inače Istranin.¹⁰³

Jugoslavija, liberali u Srbiji

Smjena Aleksandra Rankovića 1966., bez obzira je li drugi čovjek jugoslavenske Federacije bio odgovoran za sve što mu se pripisivalo, otvorila je zapretene osjećaje, sputana očekivanja, mogućnost da se ostvari modernije i novo. Makedonci i Slovenci unutar Socijalističkog saveza radnog naroda već su 1966. tražili više ravnopravnosti njihovih jezika u savezним organima. Makedonci su, a ostalo je to trajno osjećanje, bili (pre)osjetljivi na Bugare, bugarsku historiografiju prije svega. Autokefalna Makedonska pravoslavna crkva formirana je u lipnju 1967., jasan znak promjene unutar makedonskoga korpusa i prema Srbima i ostalim susjedima. Različite su nacionalnosti postajale vidljivo svjesnije svoje posebnosti. Potom je slijedila *Deklaracija o položaju i nazivu hrvatskog književnog jezika*. Tekao je proces pretvaranja muslimana u Bosni i Hercegovini u Muslimane, samostalnu zajednicu. Veća prava dobivaju pokrajine, jezici nacionalnih manjina (narodnosti). Čak je i u Crnoj Gori došlo do promjena ili rasprava koje su bile tako netipične za poslijeratno razdoblje u najmanjoj republici. Odluka da se na Lovćenu izgradi Mauzolej Petru II. Petroviću Njegošu. Nacrt je izradio Ivan Meštrović, a buku koju su podigli svećenici Srpske pravoslavne crkve ocijenio je Veljko Milatović, tada još predsjednik Odbora za izgradnju mauzoleja i predsjednik Narodne skupštine SR Crne Gore, kao čisti nacionalizam. *Oni ne mogu da podnesu da jedan Hrvat splete venac na Lovćenu jednom Crnogorcu; da jedan rimokatolik gradi spomenik jednom pravoslavnom vladici*, pisao je Milatović. U polemici koja se razvila u proljeće 1970. i vodila nakon toga, prelamala su se pitanja gubitka crnogorske državnosti 1918., nestanka Crnogor-

¹⁰² Jakovina 2003.:1038–1039.

¹⁰³ Marković 1987.:327.

sko-primorske mitropolije.¹⁰⁴ Usporedivi su procesi tekli posvuda, ali su najviše buknu i najdalje otišli u drugoj po veličini republici. Od promjena u Zagrebu morali su se zatresti i drugi dijelovi države.

Latinka Perović, tada sekretarica CK SK Srbije, raspletom u Karađorđevu u prosincu 1971. bila je tužna, zabrinuta. Proljećare nikad nije doživljavala kao osobe koje su željele razbiti Jugoslaviju, ali jesu nastojale redefinirati položaj vlastite republike, a onda i cijele države. Problem je bio što su u zahtjevima, pa i načinu na koji su vodili politiku, ostajali sami. Oslonac na Tita i samo Tita, nepostojanje saveznika u glasovanju u ijednoj drugoj republici, bez obzira jesu li bile nerazvijene ili bogatije, morale su biti jasan znak da se dugoročno u Zagrebu nešto ili mora modificirati ili će animoziteti biti sve veći, a Hrvatska nema snagu da se bori protiv svih. U beogradskom Narodnom pozorištu 7. srpnja 1971. slavila se 30. obljetnica Ustanka naroda Srbije. Tito je ušao u kazalište, u njemu je sjedio cijeli državni vrh, predstavnici svih republika, ali publika se nije pokrenula, nije bilo aplauza. Je li to bila poruka da je naginjanje Zagrebu Titu oduzelo ulogu arbitra, moguće je.

Miko Tripalo upitao je Latinku u Karađorđevu što bi učinila. »Nemojte sve braniti, jer nije sve branjivo nigde«, odgovorila mu je. Tito je o ovom obaviješten. »Ti si žalila Hrvate?«, pitao ju je. »Naravno, i njih i sve nas«, odgovorila je drugarica Perović. Tito je vjerovao da će sve ići dobro, da će Tripalo stvari prelomiti kao najutjecajniji, ali rasplet je bio surov i drukčiji od zamišljenog. Oni koji su došli nisu bili »najdorasliji« stanju kakvo je zavladao.¹⁰⁵

Prva reakcija vodstva u Srbiji, već 5. prosinca 1971. bila je da Srbija ne smije raspirivati protuhrvatsko raspoloženje, negirati nacije i republike, već zagovarati ravnopravnost. Vjerojatno je Latinka Perović dobro procjenjivala da se u složenoj zemlji i njihove pozicije teško mogu zadržati ako oni koji su smijenili hrvatsko vodstvo sad dobiju krila. Možda bi lakše bilo da se ranije artikuliralo zajedničko gledanje svih političara iz svih republika koji su na budućnost zemlje gledali slično,

¹⁰⁴ Pirjevec 2012.:545–547; Marović 2006.:397–407. Mauzolej nije otvoren jubilarne 1971., već 1974. godine.

¹⁰⁵ Milosavljević 2008.:94–95 (Razgovor s Latinkom Perović); Vuković 1989.:591–603.

bez obzira što se nikada velik dio ciljeva nije podudarao. Glasine su kružile da se u Beogradu Jugoslavenskoj narodnoj armiji predlagalo da intervenira protiv Hrvatske. Ako bi odbili, pozvali bi Ruse. Tito je imao potporu generala, bio je protiv onih koji ugrožavaju Jugoslaviju, koji ga optužuju da odlučuje bez demokratske rasprave. Nakon Karađorđeva Latinka je rekla kako se očekuje diferencijacija kadrova u Hrvatskoj. Slavko Komar, koji je krajem veljače 1972. bio u Beogradu, zapisao je Buković u dnevniku, od Latinke je čuo kako su akcije u Hrvatskoj »realne«. Doduše, hrvatsko vodstvo pritiskalo je ono u Srbiji na akcije, za što im je nedostajalo snage.¹⁰⁶ Razloga za redefiniranjem položaja hrvatske republike unutar Jugoslavije bilo je, to doista mnogi nisu sporili. Mnoge su republike imale sličan tip prigovora. Latinka Perović, informacija je kolala na zatvorenoj sjednici CK SKH, smatrala je da »jake snage« u Srbiji obračun s hrvatskim nacionalizmom žele iskoristiti kako bi pobijedio unitarizam i »srpski nacionalizam u formi velikojugoslavenstva«.¹⁰⁷ Perovićeva i Nikezić vjerojatno su puno bolje od drugih vidjeli kako je u temelju svega, barem što se tiče vodstva u Zagrebu, riječ o »reformi sustava«. Pronalazak *modus vivendi* s hrvatskim liberalima mogao je ugroziti konzervativne krugove u Srbiji i stoga je pritisak na vodstvo išao iz toga smjera.¹⁰⁸

Kada su 20. listopada 1972. liberali pali, Latinka je Tita u jednom trenutku našla nasamo. *Druže predsedniče, ja pripadam mlađoj generaciji, ništa ne tražim, ali Vi nećete u Srbiji lako naći čoveka kao što je Marko Nikezić, ja sam prosto dužna da Vam to kažem!*, rekla je Latinka Titu. On je bio ili do suza dirnut ili izvrstan glumac, odgovorio je: *Ja to znam!*. Možda je Tito osjećao i određenu zahvalnost što je Srbija ukupno ostala mirna tijekom događanja u Hrvatskoj. Istodobno, pokazalo se da srpsko rukovodstvo prepoznaje osnovno što je vodstvo u Zagrebu željelo. Koncentriranje na srpsko, čak i kada su u Zagrebu dirnuti neki od problema koji su se ticali čitave Federacije, bili su mogući jer se osjećalo da je iza otvaranja pitanja Miloša

¹⁰⁶ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 9, 2. 03. 1972.

¹⁰⁷ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 10, 24. 09. 1972.

¹⁰⁸ Ramet 2009.:329.

Žanka i 10. sjednice CK SKH bio sam Tito.¹⁰⁹ Kasnije odbijanje da se Žanko rehabilitira, tomu su vjerojatno bili potvrda. Svejedno, mnogi su držali da je Nikezić-Latinkina struja protiv tradicije Srbije »slučajna liberalističko-kozmpolitska« skupina kratka daha.¹¹⁰

Tragovi koje su ove smjene, a slijedila je demisija Krste Crvenkovskog u Makedoniji i Staneta Kavčiča Sloveniji¹¹¹, ostavile vukli su se predugo, pretvorile su se u ključno vrijeme u povijesti socijalističke Jugoslavije. Iako prekretnica, raskrižja ili odlučnih smjena povjesničari pronalaze mnogo, promjene sedamdesetih ostale su dublje i bile su po zahvatu šire od svega što je slijedilo kasnije ili prethodilo tome vremenu. Sada zahvaćeni nisu bili samo ili uglavnom oni koji su poraženi u Ratu ili odstranjeni s IB-om, već najobrazovanija komunistička elita ili barem oni na koje se društvo moglo osloniti u modernizaciji.

Zaključak: Hrvatsko proljeće danas, Hrvatsko proljeće u svijetu

Skupina mlađih političara krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih, koji su željeli promjenu, držali su da odnosi u Federaciji kakvi su postojali nisu dobri. Trebalo je nešto promijeniti, ići u smjeru »veće samostalnosti republika i zajedničkog dogovaranja«, ali samo u jednom minimalnom opsegu. Prilike u zemlji bile su sve teže, sukoba je bilo sve više. Ukoliko su opcije bile za unitarističku Federaciju ili razbijanje zemlje, onda se trebalo tražiti novo, srednje rješenje. Samoupravljanje se može ostvariti tek unutar republika; u tome je smislu važan i paritet, ali i pravo republika na kadroviranje. Idealnih Jugoslavena nije bilo, republike su morale znati tko ih predstavlja u saveznom središtu.¹¹² Ovako je na sjednici Predsjedništva SKJ govorio Miko Tripalo krajem 1970. godine. Ako se željelo pronaći novi model funkcioniranja Federacije, ako su se republike trebale izboriti za više prava, valjalo je

¹⁰⁹ Milosavljević 2008.:74–75, 92–93, 146 (Razgovor s Latinkom Perović).

¹¹⁰ Bilandžić 2006.:123.

¹¹¹ Marković 1987.:391; Vuković 1989.:704–737; Kavčič 1988.:33–53.

¹¹² MT, Diskusija druga M. Tripala na Jedanaetoj sjednici Predsjedništva SKJ, održanoj u Zagrebu 18. rujna 1970. godine.

pronaći saveznike. Njih je bilo u provinciji, medijima, školstvu. Tragovi zatopljenja ostali su u memoriji stanovništva još jako dugo.

Televizija, tada svemoćna i utjecajna, prvi je put imala većinu novinara koji su zdušno odobravali partijski kurs. Društvo se otvorilo, vidjelo se to i po činjenici da se X. sjednica CK SKH, na kojoj je smijenjen Miloš Žanko, prenosila uživo. Savka je govorila satima, glas je odlazio u eter. Sve je potom reemitirano nakon Dnevnika u 9.30h, pa ponovljeno još jednom, na kraju programa. Rečenica direktora TV-Zagreb Tomislava Golubovića, kako »nema pojma« što rade novinari u Informativnom programu, mogla je tako biti posve istinita. Smjer je bio prihvaćen, prevelikog nadzora nije moralo biti.¹¹³

Nije, svakako, isto bilo u Zagrebu ili Požegi, još manje u Užičkoj Požegi ili Štipu, ali brojne su sredine funkcionirale drukčije, svima je bilo karakteristično da je počinjalo novo doba. Događalo se to i u svijetu, jer je svijet iz vremena hladnoratovske konfrontacije, ublažene nakon početka šezdesetih, ulazio u doba detanta. Mijenjali su se ukusi u umjetnosti. Književnost je prestajala biti isključivo elitistička, pisalo se za publiku, ne za vječnost. Iako su već 1972. privremeno aktualnost forsirali tek režimski umjetnici, a drugi još više utonuli u ezoteričnost, brzo se sredinom sedamdesetih moderni trend ponovo uspostavio.¹¹⁴

Hrvatsko proljeće svakako se detaljnije treba gledati i kroz naočale vanjske politike. U zemlji koja je svoje postojanje temeljila na važnom mjestu u međunarodnim odnosima, u trenutku kada je sporazumijevanje između dviju super-sila postajalo prisnije no ikada, taj je aspekt jednako važan kao i odnosi unutar države. Sjedinjene Države, bilo je to ponovo jasno i nakon 1968., na sovjetski ulazak u Jugoslaviju svakako ne bi ostale mirne. No, bi li ulazile u sukob, drugo je pitanje. Tito je tijekom uzvratnog posjeta SAD-u, pa Kanadi i Ujedinjenom Kraljevstvu krajem 1971., primao vijesti o zbivanjima u zemlji. Mirjana Krstinić, članica SIV-a, pratila ga je tijekom te turneje. Bila je bliska Savki. Izjava Hrvoja Šošića da Hrvatska zatraži članstvo u UN-u nije bila puno više od budalaštine, koja je dobila neslućene razmjere, čula

¹¹³ Lilić 2011.:14-19; Pavličić 2011.:117-123.

¹¹⁴ Pavličić 2011.:128.

se i u Titovoj pratnji tijekom putovanja. Ona, baš kao ni ostale slične radikalne izjave, nisu, naravno, bile razlogom pada proljećara, jasno je to u Karađorđevu rekla i Savka, ali su iskorištene za stvaranje atmosfere, osjećaja da su prilike izmakle nadzoru.¹¹⁵

Osamdesetogodišnji Tito, još uvijek voljan čuvati svoju posebnost i samostalnost, Sovjetskom je Savezu bio voljan popuštati više no što su njegovi suradnici to željeli.¹¹⁶ U kritičnim je trenucima često prijetio Sovjetima i ugroženim jedinstvom zemlje. Time bi uvijek tražio da se političari priberu, podvuku pod njegovu okrilje. U isto vrijeme, sovjetski je pritisak bio jasan, otvoren, neugodan. Prvo je u travnju 1971., za vrijeme sjednice državnog i partijskog vrha na Brijunima, kada su neki očekivali rasplet krize i smjene u Zagrebu, Tito obavijestio okupljene kako ga je tijekom ručka nazvao Leonid Brežnjev. »Razgovori s Moskvom veoma su rijetki, možda u dvije godine jedanput«, pa je propitivanje o prilikama u zemlji bilo shvaćeno ozbiljno. U lipnju 1971. u vili Weiss Tito je ponovio kako SSSR zbivanjima u zemlji daje veliku pozornost. Brinuli su se kako se razvija socijalizam u Jugoslaviji, manevrirali su snagama Crvene armije i Varšavskog ugovora uz granice. Čak je jedna od štabnih vježbi nazvana »bratska pomoć Jugoslaviji«. Tražili su da se na putu za Sredozemlje avion sa 17 sovjetskih veleposlanika spusti na jugoslavenski teritorij. Tito je to odbio, jer u suprotnom: »Mi ne bismo znali kad dolaze da predahnu, a kad bi došli da nas okupiraju.« Bili su drski, pritiskali su zbog toga što je Jadran ostao izvan dosega Moskve. Bila je to, rekao je Tito, borba za »carističku koncepciju uređenja svijeta«.¹¹⁷ Pod pritiskom iz Pekinga i Washingtona, Moskva je bila sve nervoznija zbog baza na toplom moru. Ovolikog upletanja, govorilo se u vrhu države, nije bilo od Rata. Tradicionalno oslanjanje na Crnu Goru i Srbiju napuštalo se, trebalo je tražiti veze u Hrvatskoj i Sloveniji, posebno zbog pristupa obali. Stvaranje napetosti, glasine da bi se moglo intervenirati kao u

¹¹⁵ Ljudi iz 71. 1990.:67; Jakovina 2010.: 769–775; JFK, Briefing Book, Visit of Richard Nixon, President of the United States.

¹¹⁶ Vuković 1989.:539–542, 570–580; Tepavac 1998.:139–144; Marković 1987.(2):305–308.

¹¹⁷ Dnevnik Ivana Bukovića Ćire, sv. 8, 22.06.1971.

Čehoslovačkoj, da se Brežnjevljeva doktrina primjenjuje i na Jugoslaviju, bile su vjerojatno dio specijalnog rata.

Tito je u SSSR otputovao u ljeto 1972. Brežnjev ga je hvalio zbog obračuna u Hrvatskoj. On je izjavio da ga sada čeka »glavno«. Trebalo je razriješiti sistemski pitanja, jedno vezano uz prava republika, drugo razvojno.¹¹⁸ Na molbu Sovjeta da u slučaju rata na Bliskom istoku sovjetski zrakoplovi mogu prelijetati Jugoslaviju, čemu je Tito udovoljio, ambasador u Moskvi Veljko Mićunović je rekao kako je »Tito kapitulirao pred Rusima«.¹¹⁹ Žurba za zauzimanjem pozicija, nastojanje da se stvari dokraja prirede za trenutak kada Tita više neće biti, početkom sedamdesetih činile su se posve zrele. Dopustiti da uspije reforma u Jugoslaviji Sovjetima se činilo nemogućim, nedopustivim, ali je njihova realnija prijetnja u svijetu detanta kada se činilo da SAD dopuštaju ravnopravnost druge super-sile, osigurala i Titov, jugoslavenski, zaokret prema snažnijoj »restaljinizaciji«.¹²⁰

Tisak i način na koji se pisalo o Moskvi, bio je stalno kritiziran. Kako su promjene i demokratizacija u Jugoslaviji bile upravo najvidljivije u tome području, jasno da je sovjetski pritisak bio izravno povezan i sa stupnjem do kojeg su promjene u SFRJ za SSSR bile prihvatljive. Kako je član CK KPSS-a i glavni urednik *Pravde* rekao uredniku *Komunist* Savi Kržavcu, »nacionalističke strasti« u SFRJ razbuktalesu se na kvazisocijalističkoj i kvazidemokratskoj platformi, a inspirirani su i krugovima »izvan« zemlje. Poneki žele podijeliti zemlju, čiji opstanak »po našem mišljenju nije više samo unutrašnja stvar Jugoslavije«. Raspad SFRJ dodirnuo bi cijeli svijet, napose Balkan. »Nama ne može biti svejedno ko će i kako sutra čerupati Jugoslaviju«. Mihail Zimjanjin u tome je smislu podržao Tita, jer su upravo skupine koje su djelovale protiv njega bile glavna uporišta antisovjetizma i antikomunizma, a opet nadziru glasila. Tito je na strani komunizma, a »nacionalisti« razbijaju Partiju, pa i zemlju. Sovjetski Savez ne može u ime »nekakvog nemiješanja« mirno gledati kako se »izdaje internacionalizam, izdaju

¹¹⁸ Milosavljević 2008.:97 (Razgovor s Latinkom Perović).

¹¹⁹ Dnevnik Ivana Bukovca Čire, sv. 9, 21. 04. 1971.

¹²⁰ Milosavljević 2010.:241–242.

principi Marksa i Lenjina« i raspada Jugoslavija.¹²¹ Sasvim je jasno da glavni urednik *Pravde* nije iznosio tek svoja mišljenja, kao što ni stav Moskve s takvim tipom pritiska nije bio tek obična razmjena mišljenja. Odnosi Sovjetskog Saveza i Jugoslavije u tome razdoblju bez uvida u moskovske arhive neće biti dokraja jasni. U Zagrebu je činjenica da hrvatsko traženje za tri koksare, koje su odbijene, dok su u Smederevu dobili sve, Norbert Weber komentira kao pokazatelj da smo »mi Hrvati odvisili u SSSR-u«. ¹²² Koliko je Tito popuštao pred Moskvom, koliko se bojao onoga što bi zaista mogli učiniti, a koliko je intimno osjećao da su mu stavovi SSSR-a bliži od demokratskih raspleta koji su se odvijali u zemlji, stvar je analize, no utjecaj Moskve svakako je bio ključan za dio odluka koje su se u Beogradu na kraju poduzele.

Hrvatski reformski pokret, liberalizam u Hrvatskoj, Hrvatsko proljeće, euforija, maspok, kontrarevolucija, čak i po obilju naziva pokazuje koliko je ova povijesna epizoda bila važna, duboka, posvuda prisutna. Rasplet je bio brz, ali posljedice su ostale sve do danas. Nakon što su se završili sudski procesi, društvo našlo određenu stabilnost, o proljećarima se govorilo potihom, baš kao što su se i ploče Vice Vukova puštale tek kada se moglo pretpostaviti da »nitko – nepozvan – ne sluša«. Pokušalo se zbivanje učiniti manje dramatičnim. U udžbeniku povijesti za drugi razred srednjih škola 1986. godine napisano je kako je: »U procesu reforme federacije SKJ (je) imao žestoku borbu s oba tradicionalna tipa nacionalizma – unitarizma i separatizma – čije je pristaše potisnuo s javne političke scene i izveo reformu federacije sankcioniranu u ustavnim amandmanima 1971. i u Ustavu 1974. godine«. Tada je spriječena i »tendencija razvoja prema višepartijskom sistemu, a tako i tendencija povratka na stari etatistički predstavnički sistem s vlašću jedne partije«. ¹²³ Tu je rečenicu napisao inače odličan poznavatelj svega što se sedamdesetih događalo, ali je bio nejasan, gotovo namjerno nepamtljiv.

¹²¹ MT, Zabeleška o razgovoru urednika *Komuniste* Sava Kržavca sa Mihailom Vasiljevićem Zimjanjinom, gl. urednikom *Pravde* i članom CK KPSS, Beograd, 26. 04. 1971.

¹²² Dnevnik Ivana Bukovića Čire, sv. 10, 9. 10. 1972.

¹²³ Povijest 2 1986.:308.

U udžbeniku *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*, za drugi razred usmjerenog obrazovanja, nešto su opsežnije i nešto jasnije opisane rane sedamdesete. Ograđujući se da bez temeljitog istraživanja nije moguće dati sliku »političke diferencijacije«, naveo je kako su protiv »tendencija nacionalizma, liberalizma, tehnokratizma, protiv dubokih strukturalnih promjena koje su te tendencije nosile ustale pretežno ratno-revolucionarne generacije na čelu s velikanima revolucije«. One su se bojale kontrarevolucije, ugrožavanja revolucije, pa i »mlađe liderske grupacije« koja je željela preuzeti vlast. »Neki istaknuti mlađi 'lideri' procijenili su da imaju većinu u rukovodstvima. Težeći legitimitetu, popularnosti i moći, oni su izlazili u javnost s 'modernim' konceptom društvenog razvoja.«. Starije su optuživali da su »umorni«, »nepismeni«, »birokratizirani«, obećavali su zapadni standard, forsirali tržišnost. U političku su borbu zato ulazile »i desne opozicione građanske snage, nudeći svoje savezništvo 'progressivnom dijelu' SK«, sve u nadi da će dijeliti vlast. Tito i Kardelj procijenili su da dotada zapretene političke ideje koje su izlazile u javnost, ugrožavaju pitanje stabilnosti. Najsnažnije su takvi trendovi izašli na vidjelo u Hrvatskoj. »Koristeći slobodu političkog djelovanja nacionalističke snage u Hrvatskoj, okupljene oko Matice hrvatske, stvorile su tzv. 'masovni pokret', smjerajući da se organiziraju kao nova politička stranka u Hrvatskoj, koja bi se borila za što veće osamostaljivanje SR Hrvatske«. ¹²⁴

Sve što je pisano tada, osamdesetih, bilo je manje no što se u hrvatskim udžbenicima povijesti pisalo o 1971. Deseta je sjednica CK SKH spomenuta već tada. Udžbenik je napisao Ivo Perić, kojeg je u tome izdanju recenzirao i Franjo Tuđman. Nakon Karađorđeva baš je taj recenzent promijenjen, a važna je sjednica sada interpretirana kao obračun s unitarizmom i – nacionalizmom. Kako to često jest, knjige iz kojih se uči uvijek održavaju dominantnu ideologiju elite, bez obzira koja su razmišljanja autora.

Ono što je beogradski tisak opisao nakon Karađorđeva 1971. »jugoslavenskom najozbiljnijom poslijeratnom krizom« zapravo to nije

¹²⁴ Bilandžić 1987.:109–111.

bila. Slom Hrvatskog proljeća bio je tek ulazak u krizu, ali ne i kraj svijeta. Nije bio niti samo priprema za početak novog doba koje je nastupilo 1991., bez obzira što su gotovo svi akteri onoga vremena poslije sudjelovali u stvaranju neovisne države. Karađorđevom je završeno jedno reformsko razdoblje, kakvih je u jugoslavenskoj prošlosti bilo nekoliko. Sustav se više puta pokušavao reformirati, probiti barijeru prema demokratizaciji, time je dinamizirao svoje kretanje, ali je svaki put i propadao. Svi koji su 1971. smijenjeni ili zatvoreni, koji su se razočarali, nisu prestali živjeti i raditi, mada su izgubili nadu da je reforma postojećeg moguća. Smijenjena generacija možda je imala snage za promjenu. Naslijedila ih je mediokritetska i tehnokratska struktura, ali baš je ona izgurala Ustav 1974. Pojačane su bile tek međunacionalne netrpeljivosti, a one su i dva desetljeća poslije bile najvidljivije kada se Federacija raspadala.

Pokret je bio masovan, zahvaćao je provinciju i centar, radnike, novinare, lokalne vođe, kulturnjake, studente, generale, vrh političke elite. Dodirnuo je svakoga, pa je zato nužno bio pluralan. Masovnost mu je osigurala vidljivost, važnost u povijesti. Vodstvo je bilo popularno i sposobno. Smjena je bila tragična, jer kvaliteta onih koji su otišli nije se tek tako mogla nadoknaditi. Govorio je to i Jakov Blažević Savki i Miki: »Nema govora da oni podnesu ostavke, jer takvo rukovodstvo SKH nikada nije imao«. ¹²⁵ Sve se događalo u vrijeme kada su i drugdje tekle ili su se tek dogodile velike promjene. Pokret, doduše, nije dobro procjenjivao što može, nije shvaćao kako Jugoslavija funkcionira. Nisu ga podupirali u zemlji, nije imao podupiratelje izvan zemlje. Zapad je ionako htio ujedinjenu Jugoslaviju i vidio Tita kao jamca jedinstva, a to je trebalo biti prirodno zaleđe liberala. Bez obzira na ove propuste, epizoda je ostala ključna za shvaćanje Jugoslavije i Hrvatske u Jugoslaviji sve do danas. Ono što se događalo tijekom 1972. i kasnije daleko je više od priče o represiji ili smjene upravljačkih elita. Iskustva u Slavoniji pokazuju da je Hrvatska u socijalističkom razdoblju bila natopljena neriješenim međunacionalnim problemima, koji su bili otvoreniji no što se to u javnim forumima ikada priznavalo. Međunacionalni odnosi bili

¹²⁵ Bilandžić 2006.:239.

su do tolikog stupnja neriješeni i predstavljali problem koji je državu morio od samog nastanka, da je njihovo rješavanje bilo nužno ako se željelo misliti na budućnost Federacije. Bez demokratizacije sustava, »sistemskih rješenja«, to se teško moglo dogoditi. Zato su inicijative o »čistim računima«, na koje se nužno ne mora gledati samo u ekonomskom smislu, možda mogle biti način da se adekvatnije pokuša rasplesti ozbiljna kronična kriza. Za to su bili potrebni bolji savezi s drugim republikama, drukčije uređeni međunarodni odnosi, sretnije okolnosti u Hrvatskoj. Hladni rat, čvrst položaj Tita i sustav u kojem su se rješenja mogla donijeti na vrhu, bez valorizacije interesa većine, odgodio je rasplet onoga što je već tada bilo goruće i tražilo drukčije pristupe. Kada je Hladni rat prestao, Jugoslavija nije više imala načina kako desetljećima nerješavana pitanja rasplesti. Da je reformski pokret u SFRJ početkom sedamdesetih uspio, devedesete na europskom Jugoistoku mogle su izgledati drukčije.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

- Dnevnici Ivana Bukovića Čire, 1962.–1989., Zagreb (u posjedu obitelji).
Ivan Jakovina (IJ), osobna arhiva, Požega. (Direktor *Požeškog lista* 1965.–1972.).
John Fitzgerald Kennedy Presidential Library and Museum (JFK), Boston, SAD.
Papers of William Leonhart, American Ambassador to Yugoslavia (1969.–1971.).
National Archives and Record Administration, College Park, Maryland, SAD
(NARA); RG 59, Subject numerical files, 1970.–1973.; Political and Defense,
Pol12Yugo – Pol13-2Yugo, Box 2837.
Osobni fond Miko Tripalo (MT), 1926./2002. Centar za demokraciju i pravo Miko
Tripalo, Zagreb.
Politička djelatnost do 1990., Ostale političke i druge dužnosti, Kutija 24.

TISAK

- The Economist*, London, Ujedinjeno Kraljevstvo.
The New York Times, Sjedinjene Američke Države.¹²⁶
Požeški list, Organ Socijalističkog saveza radnog naroda Općine Slavonska Požega,
Požega.

¹²⁶ Na novinskim člancima o Hrvatskom proljeću iz američkih glasila zahvaljujem dr. Ivanu Čizmiću.

RAZGOVORI

Razgovor s Krešimirom i Boženom Golek, Požega.

Razgovor s V. Sa., Zagreb.

KNJIGE

Angelis, Aris 2011. *Ljudi XX. stoljeća*. Zagreb: Disput.

Baletić, Milovan (ur.) 1990. *Prekinuta šutnja. Ljudi iz 1971*. Zagreb: Dopunski izdavački program Vjesnik.

Baletić, Milovan 2003. *Hrvatska simultanka. Prosinac sedamdeset prve*. Zagreb: PiP Pavičić.

Bilandžić, Dušan 1987. *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*. Zagreb: Školska knjiga.

Bilandžić, Dušan 2006. *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945.–2005*. Zagreb: Prometej.

Bilić, Jure 1990. *'71. Koja je to godina?* Zagreb: Centar za informacije i publicitet.

Buvač, Drago 2011. *Treći krug. Javna ispovijest o novinarskim tajnama*. Zagreb: Plejada.

Crnković, Zlatko i Kušan, Ivan 2006. *Oko Sljemena i globusa: Izabrana pisma 1946.–1997*. Zagreb: Profil International.

Dabčević-Kučar, Savka 1997(2). *'71, hrvatski snovi i stvarnost*. Zagreb: Interpublic.

Dragosavac, Dušan 1985. *Zbivanja i svjedočenja*. Zagreb: Globus.

Džeba, Krešimir 1998. *Sudbina novinara. Članci, kolumne, intervjui, 1990–1992*. Zagreb: Interpublic.

Đikić, Ivica 2004. *Domovinski obrat. Politička biografija Stipe Mesića*. Zagreb: VBZ.

Grupa autora 1986. *Povijest 2*. Zagreb: Školska knjiga.

Jakić, Tomislav 2010. *Nisam zavijao s vukovima. Sjećanja otrgnuta zaboravu*. Zagreb: Plejada.

Kavčič, Stane 1988. *Dnevnik in spomini, 1972.–1987*. Ur. Igor Bavčar i Janez Janša. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti.

Klasić, Hrvoje 2006. *Hrvatsko proljeće u Sisku*. Zagreb: Srednja Europa.

Ko je ko u Jugoslaviji: *jugoslovenski savremenici 1970*. Beograd: Hronometar.

Lakićević, Mijat 2011. *Ispred vremena*. Beograd: Fond za otvoreno društvo Srbija.

Lilić, Miroslav 2011. *Bez reprize. Autobiografija*. Zagreb: Profil International.

Marković, Dragoslav Draža 1987(1). *Život i politika 1967.–1978*. Beograd: Izdavačka radna organizacija »Rad«.

Marović, Miodrag Mališa 2006. *Veljko Milatović*. Podgorica: Matica crnogorska i Opština Nikšić.

Mihaljević, Nikica 2011. *Za vratima domovine. Sudbine i pogledi hrvatskih intelektualaca u emigraciji od 1945. do 1990*. Zagreb: PiP Pavičić.

Milosavljević, Olivera 2010. *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

- Mujadžević, Dino 2011. *Bakarić. Politička biografija*. Zagreb: Plejada i Hrvatski institute za povijest, Podružnica Slavonski Brod.
- Nenadović, Aleksandar 1998. *Mirko Tepavac. Sjećanja i komentari*. Beograd: Radio B92.
- Pavletić, Vlatko 2006. *Prisjećanja o sebi i drugima*. Zagreb: Epifanija.
- Pavličić, Pavao 2011. *Bilo pa prošlo. Autuobiografski zapisi*. Zagreb: Profil International.
- Petrović Đera, Slavoljub 2007. *Sećanja i zapisi jednog borca i diplomate*. Beograd: DTA.
- Prijevec, Jože 2012. *Tito i drugovi*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Planinc, Milka 2011. *Čisti računi Željezne Lady: sjećanja*. Zagreb: Profil International.
- Politički procesi Vlade Gotovca. Dokumenti* 2006. Ur. Mirko Kratofil. Zagreb: Institut Vlado Gotovac.
- Poniš, Tihomir 2007. *Na rubu revolucije. Studenti '71*. Zagreb: Profil International.
- Požeški leksikon 1977. Slavonska Požega: Skupština općine Slavonska Požega.
- Ramet, Sabrina P. 2009. *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.–2005*. Zagreb: Golden marketing/Tehnička knjiga.
- Rusinov, Dennison 2008. *Yugoslavia. Oblique Insights and Observations*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Supek, Ivan 2006. *Tragom duha kroz divljinu*. Zagreb: Profil International.
- Šentija, Josip 2007. *Jedna hrvatska sudbina*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tripalo, Miko 2001. *Hrvatsko proljeće*. Zagreb: NZMH.
- Vuković, Zdravko 1989. *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966.–1972*. Beograd: Narodna knjiga.
- Žižić, Bogdan 2009. *Pješčana ura. Sjećanja na Solin, Split, Pulu i Zagreb*. Zagreb: Disput.

ČLANCI

- Jakovina, Tvrtko, »Sjećanja koja čine povijest«: *razgovor sa Cvijetom Jobom, dugogodišnjim diplomatom i veleposlanikom FNRJ/SFRJ*, 1031–1048. U: Časopis za suvremenu povijest, god. 35, br. 3, Zagreb 2003.
- Jakovina, Tvrtko, »Američki predsjednici i europski Jugoistok u 20. i 21. stoljeću«, 754–797. U: Graubard, Stephen 2010. *Predsjednici, Povijest vladanja američkih predsjednika modernog doba*. Zagreb: TIM press (pogovor).
- Jakovina, Tvrtko, »Milka Planinc kao paradigma hrvatske povijesti«, 9–74. U: Planinc, Milka 2011. *Čisti računi Željezne Lady: sjećanja*. Zagreb: Profil International (predgovor).
- Milosavljević Olivera, »Jugoslavija je bila naša prva Evropa«, intervju sa Latinkom Perović, 16–149. U: Snaga lične odgovornosti, grupa autora. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Pasarić, Dragutin, »Od 'preokreta' do demokracije (1945.–1990.)«. U: Pasarić, Dragutin (ur.) 2002. *Kutina, Povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Kutina: Matica hrvatska

Marko Kovačić

O AUTORIMA – KAZALO IMENA

Ante Batović, viši asistent na Odjelu za povijest Sveučilišta u Zadru. Doktorirao je 2010. temom *Liberalno-nacionalni pokret u Hrvatskoj od 1966. do 1972. i svijet*. U nekoliko navrata usavršavao se na prestižnim svjetskim sveučilištima, a objavljuje radove o vanjskoj politici socijalističke Jugoslavije, talijansko-hrvatskim odnosima u 20. stoljeću i raznim aspektima lokalne povijesti Zadra i Dalmacije.

Milivoj Bešlin, diplomirao (2004.) i magistrirao (2008.) povijest na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Prijavio temu doktorske disertacije *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968.-1972. – između »revolucionarnog kursa« i reformskih težnji*. Angažiran na državnim znanstvenim projektima: *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije* i *Društveni odnosi Srba i Hrvata, nacionalni identitet i manjinska prava sa aspekta evropskih integracija*. Objavio više stručnih članaka, rasprava i prikaza u domaćim znanstvenim časopisima. Sudjelovao na više međunarodnih znanstvenih skupova. Suraduje u pisanju odrednica na *Srpskom biografskom rečniku* i *Srpskoj enciklopediji*. Područja njegova znanstvenog interesa su politička i društvena povijest socijalističke Jugoslavije, teorija povijesti i studij nacionalizma.

Albert Bing, povjesničar, zaposlen kao viši znanstveni suradnik u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu. Bavi se suvremenim temama hrvatske povijesti 20. stoljeća. Primarna područja njegova interesa su raspad jugoslavenske države, Hrvatska u međunarodnoj

zajednici te ljudska prava i mediji. Usmjeren je na sinteze i interdisciplinarni pristup.

Suzana Coha, završila poslijediplomski studij književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu; doktorirala 2010. disertacijom *Poetika i politika Gajeve Danice*. Na istom je fakultetu od 2002. znanstvena novakinja na projektu Hrvatska književna periodika, odnosno asistentica na Katedri za noviju hrvatsku književnost Odsjeka za kroatistiku. Usavršavala se na Filozofskom fakultetu u Ljubljani (2004.) te na sveučilištu Karl-Franzens u Grazu (2006.). Surađivala u *Leksikonu hrvatske književnosti* (2008.) i *Hrvatskoj književnoj enciklopediji* (2010.–2012.), a književnopovijesne studije te prikaze i kritike recentne književne i književnoznanstvene produkcije objavljuje u znanstvenim i stručnim publikacijama.

Aleš Gabrič, slovenski povjesničar. Od 1987. godine zaposlen je u Institutu za suvremenu povijest Sveučilišta u Ljubljani, a od 1996. predaje na Fakultetu za društvene vede Sveučilišta u Ljubljani. Bavi se kulturnom poviješću, odnosom politike prema intelektualcima, razvojem školskog sustava. Bio je urednik časopisa *Kronika* i autor nekoliko monografija i velikog broja znanstvenih radova.

Srdan Grbić, diplomirao povijest i filozofiju 2009. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Godine 2010.–2011. pohađao je poslijediplomski studij povijesti međunarodnih odnosa na London School of Economics and Political Sciences (LSE) u Engleskoj te magistrirao radom *Josip Broz Tito in London, March 1953: The Pinnacle of Yugoslav-British Relations*. Glavna područja njegova znanstvenog interesa su povijest međunarodnih odnosa, ideologija, intelektualci i sustavi vlasti te povijest ljudskih prava.

Tvrtko Jakovina, redoviti profesor povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Bavi se svjetskom poviješću 20. stoljeća. Predaje Povijest Balkana u 20. stoljeću na Centro Europa Orientale e Balca-

nica Sveučilišta u Bologni. Značajnija su mu djela: *Socijalizam na američkoj pšenici* (2002.), *Američki komunistički saveznik; Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.–1955.* (2003.), *Treća strana Hladnog rata* (2011.). Od 2012. zamjenik je predsjednika Upravnog odbora Centra za demokraciju i pravo Miko Tripalo.

Husnija Kamberović, bosanskohercegovački povjesničar. Radio je u Institutu za historiju u Banjoj Luci 1988.–1989. godine, potom u Institutu za istoriju u Sarajevu; trenutačno je direktor ovog instituta. Na Katedri za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu predaje historiju jugoistočne Evrope od 1918. do 1995. i historiju BiH od 1918. do 1995. Sudjelovao je na više znanstvenih skupova i objavio veći broj radova.

Hrvoje Klasić, doktor povijesnih znanosti i viši asistent na zagrebačkome Filozofskom fakultetu. Dobitnik je godišnje nagrade Društva sveučilišnih nastavnika i drugih znanstvenika u Zagrebu (2006.). Iste godine dobio je i Godišnju nagradu grada Siska za knjigu *Hrvatsko proljeće u Sisku*. Suautor je dokumentarne serije *Hrvatsko proljeće*, nastale u produkciji HRT-a. Godine 2012. objavio je knjigu *Jugoslavija i svijet 1968.*

Snježana Koren, diplomirala povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je doktorirala radom *Politika povijesti i sjećanja: primjer nastave povijesti u općeobrazovnim školama u Hrvatskoj (1945.–1960.)*. Radila je kao nastavnica povijesti i sudjelovala u stručnom usavršavanju nastavnika, a od 2004. zaposlena je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Od 1999. sudjeluje u domaćim i međunarodnim projektima koji se bave udžbenicima i programima povijesti te inicijalnom izobrazbom nastavnika povijesti. Sudjelovala je na brojnim znanstvenim i stručnim skupovima i seminarima u zemlji i inozemstvu te objavila veći broj radova posvećenih politici povijesti i sjećanja u Jugoslaviji i državama nasljednicama, analizi udžbenika i nastavnih programa povijesti, komparativnoj analizi *curriculum*a, zatim teoriji i praksi nastave povijesti.

Petar Kriste, političar, novinar i sudionik Hrvatskog proljeća. Bio je prvi ministar obrane samostalne RH, a svojedobno je obnašao i dužnost ministra trgovine. Bio je zastupnik u Saboru RH i direktor RTV-centra Dubrovnik. Autor je mnogobrojnih tekstova u periodici te autor knjiga *Iznevjereni grad* (2000.), *Sjene nad slobodom* (2002.) i *Kontroverze i perspektive hrvatske politike: Politički spisi 1970.–2010.* (objavljeno 2010.).

Rinna Kullaa, docentica je na Odsjeku za povijest na Sveučilištu Jyväskylä (Finska) i istraživač u Network for European Studies pri Sveučilištu u Helsinkiju. Usavršavala se na European Studies Institute Harriman Institute for Russian, Eurasian and Eastern European Studies, Columbia University. Magistrirala je u Oxfordu, a doktorirala na University of Maryland. Područje njezina interesa usmjereno je na područja bivše Jugoslavije i Sovjetski Savez.

Iva Lučić, doktorska kandidatkinja na Odsjeku za povijest na Sveučilištu u Uppsali. Piše disertaciju na temu *Politički proces nacionalnog priznanja Muslimana u SFRJ*. Na istoimenom sveučilištu magistrirala je na Odsjeku za povijest radom o priznavanju Muslimana u socijalističkoj Jugoslaviji.

Ivan Markešić, znanstveni savjetnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu gdje radi od 2005. godine. Od 1993. do 2005. radio je u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža kao urednik u redakciji Osmojezičnoga rječnika. Na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu predaje sociologijske kolegije. Bio je zamjenik glavnog urednika i izvršni urednik I. sv. (A–Đ) *Hrvatske enciklopedije Bosne i Hercegovine* (2009.). Značajnija su mu djela *Religija u političkim strankama: na primjeru Bosne i Hercegovine* (2010.), *Leksikon članova Udruge đaka Franjevačke klasične gimnazije Visoko* (2008.), *Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu* (2004.), *Luhmann o religiji* (2001.), *Njemačko-hrvatski / hrvatsko-njemački rječnik* (suautor, 1998.). S njemačkoga na hrvatski preveo je četiri knjige.

Krešimir Mićanović, izvanredni profesor na Odsjeku za kroatistiku na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Predaje na Katedri za hrvatski standardni jezik. Od 2009. voditelj je Zagrebačke slavističke škole. Značajnije mu je djelo *Hrvatski s naglaskom: standard i jezični varijeteti* (2006.). U suautorstvu s L. Badurina i I. Markovićem objavio je *Hrvatski pravopis* (2007.).

Latinka Perović, srpska povjesničarka i političarka. Bila je predsjednica Antifašističkog fronta žena Srbije i sekretar CK SKS. Nakon smjene 1972., posvetila se povijesti te postala eminentan stručnjak za srpsku povijest 19. stoljeća, kao i za suvremenu povijest. Radila je u Institutu za noviju istoriju Srbije te bila glavna urednica časopisa *Tokovi istorije*. Smatra se osnivačicom modernog liberalizma u Srbiji.

Tihomir Ponoš, novinar. Od 2001. do 2006. radio je kao novinar i kolumnist u *Vjesniku*; kao novinar specijaliziran je za teme o civilnome društvu, ljudskim pravima i suvremenim povijesnim temama. Dobitnik je nagrade »Joško Kulušić« HHO-a za širenje ljudskih prava u medijima za 2002. godinu. Od 2006. novinar je *Novog lista*. Autor je knjige *Na rubu revolucije – studenti '71.* (2007.).

Goran Sunajko, politolog, leksikografski suradnik u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža. Član je uredništva *Hrvatske opće enciklopedije*, *Filozofskog leksikona* i *Ekonomskog leksikona*. Bavi se političkom filozofijom, političkom teorijom, političkim institucijama i poviješću političkih ideja. Objavio je nekoliko znanstvenih radova u hrvatskim znanstvenim publikacijama.

Josip Šentija, novinar i leksikograf od 1962., potom izvjestitelj Radiotelevizije Zagreb iz Rima. Nakon povratka u Hrvatsku, kao sudionik Hrvatskoga proljeća, postao je član Izvršnoga vijeća Sabora (1971.–1972.). Nakon gušenja Pokreta smijenjen te je od 1972. radio kao urednik u Leksikografskom zavodu; bio je glavni urednik *Opće enciklopedije* (1977.–1988.), potom prvi ravnatelj HINA-e (1990.–1991.) te savjetnik Predsjednika Republike Hrvatske 1991.

Antun Vujić, leksikograf i političar. Godine 2000.–2003. ministar je kulture RH, a bio je i zastupnik u Saboru RH u nekoliko mandata. Utemeljitelj je Socijaldemokratske stranke Hrvatske (koja se kasnije ujedinila s SDP-om). Godine 1998. dobio je Državnu nagradu za znanost. Autor je više stotina enciklopedijskih članaka te preglednih radova iz filozofije, društvenih i humanističkih znanosti. Značajnija su mu djela *Otvorena znanost i otvoreno društvo* (1987.), *Strategija kulturnog razvitka* (suautor, 2002.), *Otvorena kultura* (2003.).

KAZALO IMENA

- Adžić, Blagoje 12
Alilović, Ivan 129, 142, 143
- Babić, Goran 409
Babić, Ivan 12, 13
Babić, Stjepan 280, 283, 284
Babić, Vlado 387
Bajsić, Vjekoslav 252, 257
Bakali, Mahmut 201
Bakarić, Vladimir XXV, 6, 7, 8, 10, 29, 34, 45, 60, 87, 125, 140, 146, 190, 191, 192, 195, 196, 203, 210, 244, 274, 277, 284, 287, 311, 312, 318, 319, 401, 406, 407, 408
Baker, Geoffrey 88, 89
Bakić, Vojin 389
Baltić, Milutin 265, 347, 391, 403
Banac, Ivo 361, 366, 370
Barić, Josip 397, 400
Beethoven, Ludwig van 4
Begović, Vlajko 202
Berus, Anka 406, 311, 312, 392
Bijedić, Džemal 144, 146, 147
Bijelić, Srećko 23, 48, 288, 405, 412
Bilandžić, Dušan 328, 329, 392, 398
Bilić, Jure 134, 190, 346, 398, 402, 406, 407
Blažević, Jakov 70, 71, 136, 406, 408
Boban, Ljubo 312, 316, 323, 378
Bobetko, Janko 12, 402
Bogišić, Rafo 313
Bojanić, Ivo 183, 402
Bojanić, Milenko 153
Božić, Drago 393
Božić, Mirko 190
Brandt, Miroslav 394
Brandt, Willy 98, 108
Bartolić, Zvonimir 313
Brežnjev, Leonid Iljič 36, 91, 157, 420, 421
Brkić, Zvonko 389, 390, 394, 395, 396, 397, 400, 401, 403, 404, 405
Brodarac, Đuro 402
- Broz, Josip - Tito XXVI, 17, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 55, 59, 63, 64, 67, 68, 69, 72, 77, 82, 82, 88, 89, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 114, 121, 137, 142, 145, 146, 154, 157, 161, 170, 171, 174, 176, 177, 178, 183, 184, 189, 193, 194, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 203, 218, 225, 246, 248, 250, 251, 253, 257, 258, 260, 261, 262, 267, 269, 275, 310, 311, 319, 322, 323, 331, 340, 341, 344, 370, 375, 389, 391, 395, 396, 400, 401, 404, 405, 406, 407, 408, 412, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423
Brozović, Dalibor 280, 304, 374
Bubalo, Paško 316
Bučan, Danijel 267
Budak, Mate 378
Budak, Pero 411
Budiša, Dražen 23, 40, 331, 333, 337, 338, 339, 340, 362, 365, 409, 410
Buković, Ivan 388, 389, 390, 391, 392, 400, 401, 403, 404, 405, 406, 407, 412
Bulat, Rada 347, 391
- Cajnkari, Stanka 253
Car, Pero 391, 396, 401, 403, 404, 411
Cazi, Josip 312
Cesarec, August XIX
Ciliga, Vera 313
Crnković, Nikola 313
Crnobrnja, Bogdan 401, 404
Crvenkovski, Krste 71, 121, 199, 202
Cvičić, Chris 90, 91
Cvrlje, Vjekoslav 258
- Čalić, Dušan - Cule 404
Čanadanović, Marko 201
Čekada, Smiljan 252, 257
Čičak, Ivan Zvonimir 254, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 409, 410
Čizmić Marović, Duško 334, 340, 425
Čubelić, Tomo 313, 316, 323, 326

- Ćosić, Dobrica 134, 253, 376
Ćosić, Matija 134, 388
Ćutić, Stjepan 397
- Dabčević-Kučar, Savka XXX, 8, 23, 31, 33, 36, 40, 49, 60, 70, 72, 89, 90, 94, 97, 114, 115, 116, 132, 136, 145, 157, 164, 167, 168, 172, 174, 184, 188, 190, 193, 196, 199, 203, 235, 331, 356, 369, 388, 391, 394, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 414, 419, 420
- Danićević, Rajko 380
Derosi, Ema 190
Despot, Đuro 388
Deva, Veli 193
Dević, Dnjeper 402
Djetelić, Pero 393
Dobbs, J. A. 84
Dodig, Goran 334, 368, 410
Dodig, Serafin 253
Dolanc, Stane 113, 114, 118, 146, 147, 199
Domljan, Žarko 313
Doronjski, Stevan 68, 196
Dragosavac, Dušan 145, 146, 203, 347, 406
Drljić, Rastislav 253
Drulović, Miloško 68
Družijanić, Ivo 138
Dugonjić, Rato 69, 70, 199
- Đerfi, Josip 379, 391
Đilas, Milovan 90, 151, 311
Đodan, Šime 87, 313, 331, 339, 390, 394, 410
Đuranović, Šarlot 313
Đuranović, Veselin 195
- Finka, Božidar 283
Foretić, Miljenko 313
Francetić, Jure 378
Frangeš, Ive 298, 313
Franić, Frane 246, 247, 248, 249, 250, 262, 265, 266
Frid, Zlatko 253, 254, 256, 264
- Garvey, Thomas 84, 85, 86
Gaži, Franjo 392
- George, Lloyd 91
Geršković, Leo 312, 394, 395
Gilanj, Valentin 396
Glibota, Ante 410
Gligorov, Vladimir 20, 202
Golek, Božena 385, 386
Golek, Krešimir 385, 386
Golubović, Tomislav 419
Gotovac, Vlado 11, 268, 298, 300, 301, 303, 313, 331, 346, 362, 363, 371, 376, 379, 384, 410, 411
Grabčanović, Hasan 147
Grabovac, Julije 313
Grbić, Čedo 343, 344, 345, 346, 347, 348, 391, 396, 401, 403, 404, 405, 407
Gregurić, Pajo 312
Grubiša, Damir 335
- Hadži-Vasiljev, Kiro 231, 239, 240
Haramija, Dragutin 20, 23, 115, 116, 190, 249, 258, 261, 262, 399, 402, 407, 408, 410
Harvey, Terrence 80
Has, Zdenko 391, 396, 400
Havel, Václav 357, 359
Herljević, Franjo 154
Holjevac, Većeslav 312
Horvat, Branko 25, 59
Hrkač, Miljenko 143
- Iveković, Mladen 143, 282, 284, 312
Ivičević-Bakulić, Jozo 313, 410, 143
- Jakovina, Ivan 387, 399
Jambrišak, Zdenko 335
Josipović, Ivo 335
Jelačić, Josip 392, 403
Jelčić, Dubravko 301, 302
Jelić, Ivan 323, 324, 325, 326, 328, 329
Job, Cvijeto 414
Jonke, Ljudevit 9, 271, 272, 273, 280, 283, 284
Jonjić, Tomislav 267
Juzbašić, Živko 380, 381
- Kadijević, Veljko 12, 383
Kampuš, Ivan 313

- Karadorđević, Aleksandar 7, 174
 Karadorđević, Petar 213
 Kardelj, Edvard 29, 31, 45, 50, 85, 113,
 114, 120, 125, 145, 156, 192, 193, 195,
 201, 203, 210, 211, 423
 Kargačin, Ljubomir 316, 323
 Karin, Karlo 253
 Katičić, Radoslav 273, 280, 281, 284
 Kavčič, Stane 31, 113, 114, 115, 116, 121,
 122, 123, 124, 125, 132, 133, 197, 418
 Kekkonen, Urho 98
 Kissinger, Henry 99, 100, 359
 Klaić, Bratoljub 280
 Kljenak, Mladen 414
 Kolumbić, Tin 393
 Komarica, Zvonimir 410
 Koprta, Marko 407
 Korošec, Anton 209
 Kosor, Karlo 280
 Kosovac, Dragut 145, 146
 Koščak, Vladimir 313
 Kraigher, Boris 114, 117
 Kraigher, Sergej 122, 123, 258
 Kregar, Josip XVII, 5
 Krleža, Miroslav 34, 143, 331
 Kučan, Milan 119, 123
 Kuharić, Franjo 252, 253, 260, 261, 263,
 264, 265, 266, 393
 Kukić, Miloš 392
 Kulundžić, Zvonimir 393
 Kustić, Živko 267
- Lach, Josip 249
 Ladan, Tomislav 280
 Lang, Slobodan 335
 Lapaine, Damjan 339
 Lasić, Stanko 289
 Latifić, Ibrahim 237, 238
 Leko, Mile 353
 Lendvai, Paul 90
 Lipovčan, Srećko 313
 Lovrenčić, Rene 316, 328, 329
 Luburić, Maks 378, 382
 Luburić, Vjekoslav 368
 Lukić, Pero 397
- Ljubičić, Nikola 197
- Macan, Trpimir 313, 135, 322
 Maček, Vladko 29, 310, 317, 318, 324,
 325, 329, 372
 Manola, Srećko 12
 Marin, Ante 314, 315, 322
 Marinc, Andrej 115, 116, 122, 123
 Marjanović, Jovan 134, 311, 319
 Marković, Draža 72, 146, 147, 153, 201,
 396, 407
 Marković, Svetozar 280
 Markušić, Josip 258
 Martinek, Ivica 398
 Matajić, Blaž 401, 407
 Matković, Hrvoje 312, 316
 Mažuran, Ive 313, 315, 316, 323
 Melovski, Miloš 258
 Merčep, Tomislav 381
 Mesić, Stjepan XVII, 388, 392
 Meštrović, Ivan 415
 Mićunović, Veljko 195, 421
 Mihanović, Nedjeljko 329
 Mijatović, Cvijetin 128, 138, 139, 140,
 193
 Miklavčič, Maks 153
 Mikulić, Branko 132, 133, 134, 135, 136,
 137, 138, 140, 144, 145, 146, 147,
 241
 Milosavljević, Slavko 202
 Milošević, Slobodan XXIV, XXVI, 33, 39,
 354, 358, 380
 Minić, Miloš 68, 196
 Mintof, Dom 146
 Mišković, Milan 190, 398, 400, 401
 Moguš, Milan 283
 Morač, Pero 311, 319
 Munduković, Matija 391, 403
- Nenezić, Radojica 344, 391, 396, 400,
 404
 Nikezić, Marko 31, 107, 144, 153, 154,
 155, 156, 158, 163, 164, 165, 166,
 168, 170, 172, 173, 174, 178, 182,
 193, 194, 196, 197, 198, 201, 202, 203,
 380, 417, 418
 Nikolić, Vinko 367, 368, 369, 370, 371,
 379
 Nixon, Richard 99, 100, 107

- Novaćić, Mato 386, 388, 389, 390, 394,
395, 397, 398, 403
- Obad, Stijepo 313
Ostojić, Bono 253
Ostojić, Stevo 145
Ostro, Alojz 219, 253
- Paasikivi, J. K. 98
Pajković, Đoko 68, 69,
Parać, Zoran XXI
Paradžik, Ante 87, 334, 339, 363, 365,
410
Pašić, Nikole 209
Pavao VI 250, 258, 259, 261
Pavelić, Ante 192, 318, 378
Pavletić, Vlatko 298, 299, 331, 313, 410,
411
Pavličević, Dragutin 312, 314, 315, 316,
323, 326
Pavlinić, Vladimir 267
Pelagić, Vasa 343
Perić, Ivo 317, 318, 320, 321, 322, 323,
326, 329, 330, 331, 399, 423
Perišin, Ivo 60
Perović, Latinka 31, 37, 146, 153, 154, 155,
157, 158, 160, 163, 165, 170, 171, 172,
173, 174, 175, 176, 209, 379, 380, 405,
406, 416, 417
Petrović, Dušan - Šane 201
Petrović, Slavoljub - Đera 417
Petrović, Rade 135
Pintar, Katica 189
Pirker, Pero 33, 48, 89, 90, 115, 116, 117,
141, 160, 164, 165, 166, 167, 169, 170,
202, 388, 394, 397, 402, 406, 412
Planinc, Milka 190, 396, 402, 404, 406,
407, 408
Plenč, Dušan 311
Polić, Ladislav 209
Popit, Franc 71, 115, 120, 121, 122, 123,
197
Popović, Koča 104, 182
Popović, Milentije 68, 182, 189
Potrebica, Filip 393
Pozderac, Hamdija 141, 145, 146, 236
Puač, Daka 391, 392
- Puhovski, Žarko 334, 355
Pusić, Vesna 353, 363, 365
- Račan, Ivica 24, 25, 378
Radić, Stjepan XXXVII, 25, 44, 209,
313, 317, 324, 329, 367, 373, 379,
392, 393
Radojčević, Jelica 403, 412
Radosavljević, Dobrivoje 68, 69, 70, 71,
72
Ranković, Aleksandar 7, 8, 9, 33, 45, 62,
71, 80, 81, 82, 88, 111, 118, 136, 140,
152, 196, 230, 321, 404, 405, 415
Raos, Predrag 280, 337
Rašović, Đorđe S. 273
Ravlaš, Antona 253
Redžić, Enver 131
Rendel, Sandy 91
Ribičić, Mitja 118, 119, 122, 144
Rikanović, Ilija 387, 394, 396
Roksandić, Drago XIV
Rosandić, Toma 258
Rukavina, Ivan 12, 312
Rukavina, Milivoj 343
Rumora, Ante 409
Russinow, Dennison 60, 61
- Salzer, Olga 323
Sanader, Vinko 247
Savić, Gliša 401
Sekulić, Ante 319
Selimović, Meša 411
Sirotković, Jakov 60, 213, 214, 312
Slabinac, Kičo 385
Smailagić, Nerkez 313
Smerdel, Branko XI, 206, 214, 221
Smoljanović, Drago 347
Staljin, Josif Visarionovič 77, 78, 81, 151,
152, 177, 120, 302, 344, 404, 421
Stambolić, Petar 67, 71, 93
Starčević, Ante 4, 300, 367, 368, 369,
382
Stepinac, Alojzije 251, 260
Stewart, Dugald 86, 89, 90, 91
Strbašić, Marijan 398
Supek, Ivan 254, 298, 306, 339, 362, 363,
366, 367, 372, 373, 374, 375, 378

- Šagi-Bunić, Tomislav 249, 252, 254, 255,
256, 257, 263, 265
- Šarčević, Petar 313
- Šegedin, Petar 298, 313
- Šentija, Josip 414
- Šeper, Franjo 252
- Šepić, Dragovan 313
- Šercar, Tvrtko 394
- Šetka, Jeronim 280
- Šibl, Ivan 190, 388, 395, 412
- Šicel, Miroslav 313
- Škvorc, Mijo 256, 263
- Šnajder, Slobodanu 302
- Šoljan, Antun 298
- Šošić, Hrvoje 331, 374, 410, 419,
- Špegelj, Martin 12, 377
- Špiljak, Mika 64, 73, 406
- Šprem, Boris XVII
- Šulc, Đuro 387
- Šulentić, Milentije 142, 143
- Šunjić, Marko 135
- Šuvar, Stipe 25, 255, 256
- Švagelj, Dionizije 313
- Tašinski, Ivan 340
- Tatalović, Siniša XVII
- Tepavac, Mirko 146, 147, 202, 258
- Terzić, Velimir 310, 311
- Todorović, Mijalko 182, 189, 202
- Tomaško, Milan 402
- Tomičić, Zlatko 136, 267, 268, 300
- Trg, Fabijan 311
- Tripalo, Miko XXI, 5, 8, 9, 13, 14, 23, 31,
36, 40, 46, 48, 49, 64, 65, 66, 68, 69,
71, 89, 90, 95, 97, 107, 113, 114, 120,
121, 145, 156, 167, 172, 190, 191, 201,
202, 207, 208, 211, 212, 214, 215, 216,
217, 218, 219, 220, 256, 277, 278, 331,
340, 341, 357, 362, 366, 367, 368, 375,
376, 377, 378, 337, 379, 380, 381, 382,
383, 384, 386, 388, 391, 394, 395, 397,
401, 402, 405, 407, 408, 409.
- Tripalo, Vinka 5
- Trnokop, Ivica 389
- Trošelj, Drago 388
- Tuđman, Franjo 12, 24, 310, 311, 312, 314,
315, 316, 318, 319, 322, 323, 331, 335,
357, 359, 360, 364, 366, 368, 372, 374,
376, 378, 380, 252, 254, 257, 410, 411,
412, 423,
- Turčinović, Josip 202
- Vejvoda, Ivo 392
- Velčić, Veseljko 393
- Veljak, Lino 338, 340
- Veselica, Marko 23, 41, 331, 339, 389,
410
- Vipotnik, Janez 122, 123
- Vrcan, Srđan 256, 265
- Vrhovec, Josip 190, 347, 402, 412
- Vrhunec, Marko 146, 147, 258
- Vrkić, Ivica 388, 406
- Vukadinović, Radovan 327, 328, 329, 360
- Vukmanović, Svetozar - Tempo 387
- Vuković, Zdravko 146
- Vuletić, Bruno 258
- Wilson, Duncan 81
- Zakošek, Nenad XVII
- Zidić, Igor 298, 313, 411
- Zimmermann, Warrenn 357, 358, 360,
380
- Zmajić, Bartol 393
- Žanko, Miloš 34, 48, 115, 117, 158, 159,
184, 188, 189, 191, 195, 331, 406, 413,
418, 419,
- Živković, Pero 7

